

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 5

*Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyat-
ta alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).*

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu
nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.*

«Elm və təhsil»
Bakı – 2017

**Jurnalmın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı**

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədəliyev, akademik Teymur Kərimli, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Möhsün Nağısoylu, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüşət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., prof. Əzizxan Tanrıverdiyev, f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.e.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Buraxılışa məsul: akademik Teymur Kərimli

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2017, № 5

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2017

DİLÇİLİK

QIZILGÜL ABDULLAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

qizilgulabdullayeva@gmail.com

QƏDİM TÜRK SÖZLƏRİNİN YAŞAM TARİXİNDƏN SONRAKİ TALEYİ

Açar sözlər: Fonoforma, səs əvəzlənməsi, semantik yük, qədim oğuz qatı, kök morfem, leksik vahid, morfoloji göstərici.

Ключевые слова: Фоноформа, чередование звука, семантическая значимость, древнеогузский пласт, морфема корень, лексическая единица, морфологический показатель.

Key words: Fonoforma, be substituted of voice (sound), semantic load, ancient oghuz thick, root (carrot) morpheme, lexical unique, morphological indicator (parameter).

Hər insan bir ömür yaşayır. Bu müddət uzun da ola bilər, kiçik də ola bilər. Amma real həqiqətə söykənsək, insan üçün ölümsüzlük deyilən bir şey yoxdur. Bəzən sözün də yaşam tarixini bir insan ömrünə bənzədirlər. Düzdür, söz də müyyən müddət dildə varlığını göstərsə və ünsiyyətə xidmət etsə də, dili tərk edir və arxaik qat deyilən bir yerdə qərar tutur. Bunların da yaşam tarixi müxtəlifdir. Məsələn, söz var ki, bir abidənin lüğət tərkibində qeydə alınır, amma özündən sonra gələn ədəbi-bədii dil nümunələrində görünməz olur. Söz də var ki, tarixən də işlənib, bu gün də işləkliyini davam etdirməkdədir. Deməli, bu leksik vahidlərin heç bir insan ömrü ilə ölçülməyən əsrlərə bərabər, məsələn deyək ki, XIV əsrə bərabər yaşam tarixi var. Amma müddətə bağlı olaraq qısa və yaxud opta ömür tarixi yaşayan sözlər belə dili tərk etsə də, ünsiyyətdən tamamilə yox olub getmir, sadəcə olaraq ədəbi dil norması səviyyəsindən məhrum olur. Bu reallığı həmin sözlərin yaşam tarixindən sonrakı taleyini izləmə ortaya qoyur. Söz də özbaşına dili tərk etmir. Məhz ümumxalq dili ilə əlaqə zəncirini itirməsi sayəsində onlar intensivliyindən məhrum olaraq epizodikliyə doğru istiqamətlənir, dili tərk etmək məcburiyyətində qalır, nəticədə dildən uzaq düşür və ölüb getmiş sözlər sırasında nizamlanır. Araşdırmalar isə müəyyənləşdirir ki, bu leksemlər ədəbi dil faktı olmasa da, bu gün fonoforma müxtəlifliyi ilə bir-brindən fərqli məkan

daxilində yaşam taleyini hələ də bəlli etməkdədir. Bu yaşam istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. Ədəbi dildə qorunanlar
2. Onomastik vahid komponenti olaraq işlənənlər
3. Metamorfoz sözlər şəklində mühafizə olunanlar
4. Canlı danışığı faktı kimi yaşayanlar
5. Yeni məzmunla yüklənmiş şəkildə qeydə alınanlar

1. *Ədəbi dildə qorunanlar.*

Çox qədim türk sözləri var ki, bu gün onların bəziləri unudulmuş və artıq yaddan çıxmış sözlər sırasında cərgələnir. Bu sözlər müasir ədəbi dildə yer alan sözün daxilində öz tarixi varlığını qoruyur. Hələ də tamamilən dildə yox olmayan sözlərdən biri *çi* ləksəmidir. Orta əsr yazılı abidələrində özünə yer alan bu ləksik vahid əslində tamamilən ölüb getmiş dil vahidlərindən sayılır. Nəsimi yazır:

Sübhədən vaxtında düşmüş *cimi*, ya dürdənmidir?

Əslində tamamilən yaddaşları tərk edən sözlərdən sayılan *ci* lüğəvi dil nümunəsi heç də dildən yox olmayıb. O sadəcə olaraq vaxtilə mənsub olduğu müstəqilliyindən uzaq düşüb. Amma bu sözün tarixi izinə düşmə göstərir ki, bu ləksik vahid sözlərin kök morfemində oturaraq hələ də özünün varlığını mühafizə edir. Konkret olaraq, bu tarixi dil faktı gizli ömrünü *çiskin*, *ciləmək...* ləksik vahidlərində hələ sürməkdədir. Dilimizdə ədəbi dil faktı olan *islanmaq* lüğəvi dil nümunəsi də həmin ləksəmin qoruyucusu olan sözlərdən biridir. Əbu Həyyan da *çiləndi* sözünü təqdim edir, onun məna qarşılığı olaraq *islandı* sözü verilir (6, s.32). Sadəcə olaraq söz həm səs keçidinə, həm də metateza hadisəsinə məruz qalaraq fonodayışikliyə uğramışdır: *çi* → *is*.

Akademik T.Hacıyevin fikrincə, *ç* > *s* səs keçidi qədim oğuz qatının məxsusiliyini özündə daşıyan səs əvəzlənmələrindən biridir (7,s.77). Bu həqiqətən də belədir. Nümunə olaraq yenə də tarixi lüğətlərimizə müraciət etsək, İbn Mühənnanın «Hilyətül-insan həlbətül-lisan» əsərində *çoğan* dil vahidini görə bilərik. Məhz bu söz (o cümlədən bir qisim bu tip sözlər) çağdaş dilin lüğət tərkibində *soğan*, *çoğanlıq* ləksik vahidinin *soğanlıq* şəklində ləksikona daxil olması həmin səs keçidini təsdiq edən reallıqdır. Onu da deyək ki, lüğətin tərcüməçisi və tərtibçisi akademik T.İ.Hacıyev *çoğanlıq* dil nümunəsinin semantik paraleli olaraq «soğan qabı» məna tutumunu təqdim edir (4,s.82).

Bizə görə, təkcə *ç* > *s* deyil, qədim oğuz qatının aparıcı səs keçidlərindən biri olaraq həm də *ç* > *ş* əvəzlənməsi qeyd edilməlidir. Tarixən sözün müxtəlif mövqelərində yer alan [ç] samitinin dilimizin sonrakı tarixi inkişaf mərhələlərində öz yerini [ş] samitinə verməsi bunun birbaşa sübutudur. Məsələn, Əbu Həyyanın «Kitab əl-idrak li lisan əl-ətrak» adlı lüğətində *çaçırdı* lüğəvi dil nümunəsinin bu gün *şaşırdı* şəklində, *çəkər* ləksik

vahidinin *şəkər* fonetik cildində, *çəkər bərək* sözünün *şəkərbura* fonofor-
masında işləklilik qazanması fikrimizə söykənəcək olan fakt kimi qəbul
edilə bilər (6, s.32). Fikrimizcə, müasir dildə intensivlik nümayiş etdirən *sis-
duman* (məsələn: *Dağın başını sis-duman alıb.*) mürəkkəb dil vahidinin
tərkib komponenti olan *sis* leksik vahidi də *çi* sözündəndir və burada da
həmin səs dəyişməsi özünü aydın şəkildə təzahür etdirir (*çis* → *sis*).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində qeydə alınan *çiskin* leksik vahidi
müxtəlif fonetik tərkiblə dialektlərimizdə də qeydə alınır. Sözün dialekt-
lərimizdə işlənən *çisan*, *çisəx'*, *çişəngi* fonoformaları buna nümunə ola bilər.
Hansı ki, müxtəlifliklə müşayiət olunan bu formaların hamısında *ci* leksik
vahidi qorunur. Bu dil faktı hal-hazırda «narın yağış» anlamında *çisan*
fonetik cildi ilə Dərbənd, *çisəx'* fonoforması ilə Çənberək, Oğuz, Şəmkir,
Tovuz [(*Yazbaşı çox olur çisəx'* (Şəmkir); *Sə:rdən çisəx' gəlir* (Basarkeçər)],
çişəngi fonoforması ilə Ağdam (*Bu çişəngi laf məni təngə:tirif*) dialektində
qeydə alınmaqdadır (2,s.103).

Uz sözü də yaşam tarixi ilə bağlı maraq doğuran leksik vahidlərdən
sayılır. Tarixən «uzun», «çox» mənalərini özündə ehtiva edən bu söz Azər-
baycan türkcəsində qeydə alınmır, amma kök morfemlərdə onun tarixi izinə
rast gəlmək mümkündür. Müstəqil leksik vahid olan bu leksem tarixən nağıl
dilimizdə də işləklilik nümayiş etdirib. Əsasən nağıl dili üçün trafaret xarak-
teri daşıyan qəliblərdə daha çox əksini tapan bu lüğəvi dil nümunəsi (*Az
getdi, uz getdi, də-rə-tə-pə düz getdi*) bu gün arxaikləşmiş sözlər sırasındadır.
Amma dilimizdə qərarlaşan *uzun*, *uzanmaq* leksik vahidlərində yaşamını
hələ də davam etdirməkdədir.

Çayan sözü də dili tərk edib getmiş türk mənşəli leksik vahidlər sırasında
nizamlanır. Bu lüğəvi dil nümunəsi tarixən «əqrəb tipində zəhərli sürünən canlı»
mənasının ifadəçisi kimi ünsiyyətə daxil edilib (4, s.80). V.V.Radlov da bu
leksik vahidin müxtəlif məna çalarlarını təqdim edir: *Əqrəb, qırxayaq* (10,
s.1852)... . Eyni məna tutumuna «Qədim türk sözlüyü»ndə də rast gəlirik (3,
s.136). Təbii ki, məna uyğunluqları göz qabağındadır. Müasir Azərbaycan ədəbi
dilinin lüğət tərkibində qeydə alınmayan *çayan* sözünün heç canlı danışiq
dilində də müstəqil şəkildə işlənməsi qeydə alınmır. Amma hal-hazırda *ilan-
çayan* mürəkkəb sözünün komponenti kimi fəaliyyətinin davam etdirməkdədir.
Bizə görə, bu mürəkkəb quruluşlu lüğəvi dil nümunəsi «zəhərli sürünənlərin
çoxluq təşkil etdiyi yer» anlamını ifadə edir. Deməli, haqqında danışılan söz
ilan-çayan mürəkkəb lekseminin daxilində yaşayaraq öz tarixi mənasından uzaq
düşməyib. Əksinə, öz ilkin mənasına uyğun şəkildə yaşamaqda və öz tarixi
izini hələ də bəlli etməkdədir.

Qonum leksemi də tarixən dilimizin lüğət tərkibində oturluq təşkil
edən, bu gün isə müstəqilliyindən məhrum olan leksik vahidlərdən sayılır.
Tədqiqatçılar tərəfindən sözün tarixi mənası ilə bağlı variantlılıq təqdim

olunur. Məsələn, «Qədim türk sözlüyü»ndə bu leksik vahidin «yaxın; qohum» mənaları verilir (3, s.455). Bütün bunlardan başqa sözün «vətəndaşım», gah da «bir düşərgədə, bir məskəndə məskun olan» mənalara malikliyi haqqında məlumat verilir (4, s.114). Fikrimizcə, sonuncu semantik tutum reallıqla daha çox uyşur. Müstəqil işlənmə tezliyindən məhrum olan bu lüğəvi dil nümunəsi müasir Azərbaycan ədəbi dilində varlığı qeydə alınan **qonum-qonşu** lüğəvi dil nümunəsinin tərkibində komponent olaraq qeydə alınır. Fikrimizcə, qonmaq, yəni məskən salmaq sözü ilə birbaşa bağlı olan **qonum** sözü elə **qonşu** sözünün ekvivalentidir. Sözün hər iki komponentinin kök morfemi «yerləşmək, məskunlaşmaq» anlamına söykənir. Deməli, bu söz də əslində itib-batmamış, ədəbi dil səviyyəsi baxımından qeyri-müstəqillik nümayiş etdirsə də, hələ də yaşamını davam etdirir.

Bu gün **çal çalar; tay → dayça; süciq → sucuq; qoç → qoçaq; ban → banlamaq; yed- → yedəkləmək; um → umud; san → ad-san, sana-maq; keçim → geyim-keçim; tuş → tay-tuş...** sözlərində, **bitik → çadu bitik...** söz birləşməsi daxilində yaşamaqdadır.

2. *Onomastik vahid kimi, eləcə də onomastik vahid komponenti olaraq işlənənlər:*

Elə türk mənşəli sözlər də var ki, leksik baxımdan ədəbi dil norması səviyyəsindən düşərək sonradan arxaizm adını qazansa da, bəzi onomastik vahidlərin daxilində hələ də qorunmaqda və tarixiliyini mühafizə etməkdedir. «Pis» mənasını ifadə edən **yablak** sözü qədim türk, eləcə də orta əsr yazılı abidələrinin dil materialında qeydə alınır:

Irak erser yablak ağı bürür, yağuk erser edqü ağı birür – tip, ança boşğurur ermis / Uzaqdırsa, pis hədiyyə verər, yaxındırsa, yaxşı hədiyyə verər – deyib eləcə öyrədirmiş – K_k-C,7 (1, s.32-33).

Azərbaycanın Yevlax rayonunun adı bu sözlə bağlıdır. Sadəcə olaraq söz aşağıdakı fonodəyişmələrin yekunu olaraq aşağıdakı şəkli dəyişmə proseslərindən keçmişdir:

$yablak \rightarrow ye^{a>e} blak \rightarrow yev^{b>v} lak \rightarrow Yevlax^{k>x}$

Deməli, bu istiqamətlənmənin nəticəsi olaraq (**yablak → yeblak → yevlak → Yevlax**) söz çağdaş fonoformasına (**Yevlax**) qovuşmuşdur. Faktlar sübut edir ki, tarixən bu şəhər, həqiqətən də, «pis» anlamına uyğunlaşan «şoran» və «qeyri-münbit» torpaqlar üzərində bərqərar olmuşdur. Amma bu gün **Yevlax** Azərbaycanın müxtəlif yönlü çox güclü inkişaf səviyyəsi ilə, eləcə də möhtəşəm görkəmi ilə diqqət çəkən şəhərlərimizdən birinə çevrilmişdir.

Onu da qeyd edək ki, bu sözə V.V.Radlovun lüğətində də rast gəlirik. Sözün müxtəlif fonoformalarla işləndiyi də V.V.Radlov tərəfindən təsdiq olunur: **yaplak, yavlak...** V.V.Radlov da sözün «pis, axmaq, qorxaq» kimi mənalarını təqdim edir (9, s.287). İlkin və müasir variant müqayisəsi göstərir

ki, mənə uyğunlaşması da, cüzi fonetik dəyişiklikləri nəzərə almasaq, fonofor-
ma uyğunlaşması da qorunmaqdadır.

Xüsusi maraq doğuran lüğəvi dil nümunələrindən biri də **cilasun** (// **cilasın**) sözüdür. Leksem tarixən öz məzmun paraleli ilə bir müddət yanaşı da işlənib:

Bəg **yigidlər-cilasınlar** bir-birinə qoyulan çağda Disə xan qalqubanı yerindən uru durub, qırq yigidin boyına alıb Bayındır xanıq söhbətinə gəlir idi. («Dədə Qorqud kitabı» – 5, s.24).

Dilin sonrakı inkişaf pillələrində paralellərdən biri – **cilasın**// **cilasun** leksemi dili tərk etmiş, digər ekvivalenti olan **igid** dil vahidi isə sabitləşmə prosesindən keçərək ədəbi dil norması səviyyəsinə yüksəlmişdir. Tamamən Azərbaycan ədəbi dilindən, eləcə də canlı danışiq dilindən silinən bu leksik vahid, yəni **cilasın** Türkiyə türkcəsində antroponim daxilində qeydə alınır. Çox hörmətli türk alimi Əhməd bəy Ərcilasunun (Ahmet Bican Ercilasun) adında da bunu qeydə ala bilirik. Leksemin daxilindəki **ər** sözü hamıya bəlli olsa da, sözün görünüşcə şəkilçi morfemə oxşayan **cilasun** hissəsi bu gün unudulmuşlar və yaddaşlardan silinmişlər sırasındadır. Əslində isə tarixən müstəqil leksik mənə tutumu daşıyan və çox geniş işlənmə tezliyinə malik olan bu söz semantikasına görə «**igid**, **qoçaq**, **qəhrəman**» deməkdir. Deməli, bu antroponim iki hissədən ibarətdir: **ər** + **cilasun**. Hər iki leksik vahid tarixi məzmun yükünü qorumaqda davam edir:

Ər + cilasun = «**igid**, **qoçaq**, **qəhrəman**» + «**igid**, **qoçaq**, **qəhrəman**»

Sözlərin birləşmiş mənasına gəlincə, bu, «çox **igid**, çox **qoçaq**», yaxud «**olduqca igid**, **olduqca qoçaq**» deməkdir.

Tarixən «böyük» mənası ilə klassik ədəbiyyatın dilində geniş əhatə qazanan **qara** sözü (məsələn: **Qara polad uz qılıcım saqlardım bu gün üçün**. – «Dədə Qorqud kitabı»). nominativ mənasına görə bu gün rəng bildirən sifətlər sırasında nizamlanır. Bu leksik vahid haqqında çox danışılıb. Sadəcə olaraq xatırlatma edərək bir daha diqqətə çatdırırıq ki, bu dil vahidi tarixən daşdığı «böyük» semantik yükü ilə birlikdə müasir dilimizin lüğət tərkibində oturan **Qarabağ** (yəni «Böyük bağ»), **Qaradağ** (yəni «Böyük dağ»)... kimi onomastik vahidlərdə o tarixi izi hələ də bəlli etməkdədir. Tarixi leksikologiyaya söykənsək, əslində «Böyük çöl» semantikasını daşıyan **Qarayazı** toponimində isə birdən-birə iki dil vahidi – **qara** («böyük») və **yazı** («çöl») sözləri tarixi məzmunları ilə hələ də qorunur.

3. Metamorfoz sözlər şəklində mühafizə olunanlar.

Bəzi türk mənşəli lüğəvi dil nümunələri isə bu gün matamorfoz olmuş leksik vahidlər kimi dildə qorunur. Fonokeçidlərə məruz qalmış qədim türk sözləri Azərbaycan türkcəsində aşağıdakı şəkildə görünməkdədir:

İlerü leksik vahidi kök və şəkilçidən ibarətdir: **İL** + **erü**. **İL** kök morfemdir və «ön, qabaq» mənası ilə uyum saxlayır. **-erü** isə şəkilçi

morfemdir. O, yönlük halın funksiya və vəzifəsini icra edən qədim yönəltmə-istiqlal halının morfoloji göstəricilərindən biridir: Qədim türk dilində bu şəkli morfeimin daha əski variantlarına (-karu, -kerü, -garu, -qerü və -aru, -erü) rast gələ bilirik:

İlqerü Şantun yazıka teqi süledim.../ İrelidə Şantun çölünədək qoşun çəkdim – K_k-C,7 (1, s.34-35).

Bu lüğəvi dil nümunəsi daxilindəki [q] samitini itirərək kiçik fonodayışma ilə (ü > i), konkret olaraq *ileri* fonetik cildi ilə müasir Türkiyə türkcəsinə qədərki uzun yolu qət edə bilib. Türkiyə türkcəsində bu leksik vahidin 10 mənə tutumu təqdim olunur ki, onlardan biri «herhangi bir şeye göre daha ötede olan yer, *geri* karıştı» (12, s.953). Müasir Azərbaycan ədəbi dilində isə söz fonetik hadisələrə uğrayaraq nəticə etibarilə qazandığı yeni fonetik tərkiblə oturub. Sözü çağdaş dilimizə gəlişi aşağıdakı inkişaf istiqamətilə baş tutub:

İlqerü → ilerü → irelü → irəli

Göründüyü kimi, mürəkkəb metateza hadisəsinin, yəni qonşu olmayan [l] və [r] samitlərinin bir-biri ilə yerdəyişməsinin nəticəsində söz *irəli* şəkli əlaməti ilə Azərbaycan türkcəsində yaşam haqqı qazanıb.

Uyxu da bu qəbildən olan sözlərə qatılır. Klassik ədəbiyyatın dilində işləkliliklə müşayət olunan bu söz də metatezaya, amma bu dəfə sadə metatezaya uğrayaraq dilimizin nəinki lüğət tərkibində, hətta lüğət fondunda hələ ki daimi qərarlaşma haqqını alıb. Müasir dildə isə *uyxu* → *yuxu* istiqamətlənməsi ilə dildə yaşantısını təmin edib. Söz Türkiyə türkcəsində tarixən də *uyku* şəklində işlənmiş, bu gün də eyni fonetik tərkibdə ünsiyyətə daxil olur (11, s.1265). Kök morfemlərə söykənsək, ilkin formanın düzgünlüyü reallıq kimi qəbul edilməlidir. Çünki *uyxu* sözünün kök morfemi, həqiqətən də, «fikir, düşüncə» mənalarının ifadəçisi olan *uy* sözü ilə bağlıdır. Halbuki sözün yeni fonoforasında metateza əslində sözün əsil, real kök morfemini itirib. Eyni fikir *dutsaq* sözünə də aid edilə bilər. Müasir dilə doğru istiqamətlənmədə inkişaf eyni səviyyədə gedib: *dutsaq* → *dustaq*. *Dutsaq* leksik vahidi iki sözün birləşməsindən əmələ gəlib: *d/tut(maq)* + *saq(/x)la(maq)*. Deməli, sözün mənası «*dut saqla // tut saxla*» semantikasi ilə uyumluluq nümayiş etdirir. Amma leksemin müasir variantında hər iki dil vahidinin düzgün fonetik tərkibdən uzaq düşdüyü qeydə alınır. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, düzgün tarixi reallıq bu leksik vahidlərin qədim formalarına aiddir. *Koşnu* sözünə gəlincə, kök morfemlə bağlı fikir ikiləşməsi meydana gəlir. Bu söz də müasir dildəki fonetik cildini yəni *qonşu* şəkli əlamətini metateza nəticəsində reallaşdırıb: *Koşnu* → *qonşu*. Amma həm tarixə nəzərən, həm də sözün müasir dildəki formasına nəzərən kök morfemlərin daşdığı semantik yük onların hər iki formasında kök morfem olmaq haqqını qoruyub saxlayır. Belə ki, *koşnu* sözünün kökü bu gün Türkiyə türkcəsində ədəbi dil faktı olaraq

qorunan **koş**(mak) sözü ilə bağlıdır ki, bu da haqqında danışılan dildə müxtəlif mənə tutumları ilə yaşayır:

«1. Adım atışlarını artıraraq iləri doğru hızla gitmek; 2. Bir yere ivedilikle gitmek; 3. Bir işle çok ilgilenmek, koşuşturmak; 4. Koşuya çıkmak; 5. Kovalamak» (12, s.1221).

Ümumilikdə sözün əsas mənası «getmək, qaçmaq, qovmaq» semantikasına uyğun gəlir. İlk mənə tutumu aqlütinativlik baxımından yeni yaranan sözün əvvəlki sözlə mənə əlaqəsinin mövcudluğunu təsdiq edir. Sözün müasir fonoforasında da məzmun əlaqəsi baxımından derivitoloji sistemdə iltisafiliyin qayda-qanunlarına riayət olunur. Çünki **qonşu** sözünün də «məskunlaşmaq» mənasını özündə ehtiva edən **qon-** sözü ilə əlaqə varlığı reallıqla uyuşduğuna görə məqbul sayılır. Sadəcə olaraq bu gün kök norfemin arxaikləşməsi onu kök morfem olmaq hüququndan məhrum edir. Amma tarixi baxımdan reallıq hər iki fonoforma üçün yetərlidir.

Tarixən qeydə alınan **əddə** sözü də metamorfoz sözlər siyahısındadır və eyni fonetik hadisənin nəticəsi olaraq (**əddə** → **dədə**) dildə **dədə** şəklində sabitləşmə prosesinə qədəm qoyub. Sözün ilk danışığ səsləri – [ə] və [d] səsləri bir-birləri ilə yer dəyişərək **dədə** fonetik cildi ilə müasir dildə daşlaşıb və nəticədə gizli şəkildə olsa da, yaşam haqqı qazanıb. Hal-hazırda **əddə** fonoforması qazax dilində işlənməkdədir.

4. *Canlı danışığ dili faktı kimi yaşayanlar.*

Tarixən ayrı-ayrılıqda müstəqil söz kimi fəaliyyət göstərən **əkə** və **bikə** sözləri **əkə-bikə**; «körpə uşaq» mənasını özündə ehtiva edən **cola** leksik vahidi **c/çoluq-cocuq/colma-cocuq**; tarixən «tez» mənası ilə işləklilik qazanan **er** dil vahidi **ertə, erkən**; günorta mənə tutumu ilə qeydə alınan **öy** dil nümunəsi **öynə//öylə**; «yandırmaq» semantikasi ilə klassik ədəbiyyatın diulində yer alan **göy- göynəmək** sözünün daxilində; **yax-** isə **yaxıb yandırmaq** tərkibi feilinin daxilində hələ də qorunmaqdadır. Sonuncu nümunə eyni mənalılıq nümayiş etdirərək ikiqat «yandırmaq» mənasını təqdim edir. Amma biri keçmiş fonoforması və tarixi mənası ilə, digəri isə müasir dildə işlənmiş fonetik cildi ilə.

5. *Yeni məzmunla yüklənmiş şəkildə qeydə alınanlar.*

Bir qrup türkiyəli də var ki, onlar Azərbaycan türkcəsində semantik dəyişikliyə məruz qalmış şəkildə yaşamaqdadır. Məsələn, bu leksik vahid ilk öncə fonetik tərkibindəki qədim **y** başlanğıcını itirərək dilimizin lüğət tərkibində qərarlaşmışdır. Digər tərəfdən mənə dəyişkənliyinə məruz qalmışdır. Türkiyə türkcəsində isə eyni mənə tutumu ilə, yəni «qalib gəlmək» semantikasi ilə qorunub qalan **yenmək** sözü (məsələn: *Kahramanlar daima yenmək veya düşmanlarını yendikten sonra da yine yenecek düşman bulmak isterler* (12, s. 2167). Azərbaycan dilində **enmək** fonetik cildi ilə «aşağı düşmək» mənə daşıyıcısı kimi dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

Tarixən işlənmiş **qat** sözü də semantikasından uzaq düşən sözlərə nümunə ola bilər. Vaxtilə bu lüğəvi dil nümunəsi klassik ədəbiyyatın dilində «yan, tərəf» mənaları ilə işləklilik qazanıb:

Gəda *qatında* vüsəlin səadəti düşməz,

Vəgər düşərsə, mənim tək qəni gədayə düşər (Nəsimi, 8, s.215).

Bu gün isə söz Azərbaycan türkcəsində «mərtəbə», yaxud da «lay» mənası ilə yaşamını sürdürməkdədir. Söz **kat** fonetik cildi ilə Türkiyə türkcəsində oturub. Onu da qeyd edək ki, bu leksik vahid hal-hazırda çağdaş Türkiyə türkcəsində mənaları ilə variantlıq da nümayiş etdirir, amma bu mənə tutumları içərisində müasir Azərbaycan türkcəsindəki işlək semantika da yer alır (12, s.1102-1103).

Tarixən «böyük qardaşın arvadı» mənasını ifadə edən **yengə** sözü bu gün «*toy günü gəlinin yanında gedən qadın*»; «qoca» mənasına uyğun gələn **qarı** sözü «yaşlı qadın»; «igid» semantik tutumunun daşıyıcısı olan **dəli** sözü «ağılsız, axmaq, əqli cəhətdən zəif, yaxud aqlını itirmiş şəxs»... mənalarının ifadəçisidir. Bu gün **dəli-dolu** (yəni «qoçaq») mürəkkəb sözünün komponentində yaşayan **dəli** leksemi özünün tarixi məzmunu ilə qorunmaqdadır.

Həqiqət isə budur ki, ən çox dəyişkənliyə məruz qalan dilin lüğət tərkibi olsa belə, dil vaxtilə sahib olduğu söz ehtiyatından imtina etmir. O, məhz dilin möcüzəsi sayəsində faktları çağdaş türkcələrdə yerbəyer etməyi, nəsillərin varisinə çevirməyi, nəticədə dilin keçmişi ilə gələcəyi arasındakı əlaqə zəncirini qorumağı bacarır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva Q. Kül tiqin abidəsi. Bakı: Azərnəşr, 2007, 214 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərq, 2007, 568 s.
3. Древнетюркский словарь. Ленинград, Наука, 1969, 676 с.
4. İbn Mühənnə. Hilyətül-insan həlbətül-lisan (Tərcüməçi və tərtibçi T.İ.Hacıyevdir). Bakı: Kitab aləmi, 2008, 160 s.
5. Kitabı-Dədə Qorqud (tərtibçi S.Əlizadədir). Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
6. Əsirəddin əbu Həyyan Əl-Əndəlusli. Kitab əl-idrak li lisan əl-ətrak (Tərcüməçi Z.Bünyadov). Bakı: Azərnəşr, 1992, 115 s.
7. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I h. Bakı: Elm, 2012, 476 s.
8. Nəsimi. Məndə sığar iki cahan... Bakı: Gənclik, 1973, 273 s.
9. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том III. ч. I. С. Петербург, 1905, 1260 с.
10. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских тюркских наречий. Том III. ч. 2. С. Петербург, 1905, 2204 с.+ 98 с.
11. Şemsəddin Sami. Kamus-ı türki. Ankara, 2010, 1370 s.
12. Türkce sözlük. 10. baskı. Ankara, 2005, 2243 s.

Гызылгюль Абдуллаева

Судьба древнетюркских слов после их исчезновения в язык

Резюме

В статье прослеживается последующая судьба слов, покинувших язык. Представляется вниманию то, что эти лексемы, завоевавшие название «европеизмов», на самом деле полностью не утратили свое значение и встречаются в языке в форме корневых морфем слов, в компонентах сложных слов, в ономастических единицах, в живом разговорном языке и в форме слов идентичного значения.

Основываясь на выбранные примеры, выявляется, что эти словарные языковые образцы продолжают свое скрытое существование и в языке все еще прослеживается их исторический след.

Qizilgul Abdullayeva

**Destiny of old turkic words after their disappearance
in language**

Summary

In article has been traced the subsequent destiny of the words which have left language. That these lexemes which have won the name «europeanisms» actually completely have not lost their value. Is represented to attention and meet in language in the form of root morphemes of words, in components of compound words, in onomastics units, in a live spoken language and in the form of words of identical value. Being based on the chosen examples, comes to light that these dictionary language samples continue the latent existence and their historical trace is still traced in language.

Rəyçi:

Məmmədəli Novruzov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

КАМИЛЯ МУСТАФАЕВА
Азербайджанский Университет Языков
kama28baku@mail.ru

ПОЯВЛЕНИЕ ИНОЯЗЫЧНЫХ СЛОВ В СЛОВАРНОМ СОСТАВЕ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА

Açar sözlər: neologizm, kauzativ fellər, frazeologiya

Ключевые слова: неологизм, каузативные глаголы, фразеология

Key words: neologisms, causative verbs, phraseology.

Словарный состав - это система, чья внутренняя организация детерминруется предметами и явлениями реальности, их взаимными связями и зависимостями, которые находят свое отражение в значениях. Когда мы говорим о словарном составе языка, то немного идеализируем. Индивидуумы, владеющие определенным языком, по-разному и в разной степени, в зависимости от принадлежности к различным классам общества и политическим убеждениям, от профессии и социального положения, от возраста и образования и других факторов, принимают участие во «владении» языком. Т.е. ни один человек не владеет полностью всем словарным составом языка.

Основные единицы словарного состава - слова - подвержены тенденции стремления к сохранению звукового и морфологического состава, определенного объема значения, устойчивых семантических и ассоциативных взаимоотношений с другими словами. Но поскольку слово находится в постоянном функционировании, сочетаясь или противостоя другим словам, в его фонетической, морфологической, семантической или стилистической структуре могут намечаться или совершаться сдвиги, ведущие к более или менее значительным изменениям, инновациям. Развитие любой единицы словарного состава начинается с более активного ее употребления, в результате чего она чаще сталкивается, сочетается с другими словами или противопоставляется им, применяется в новых смысловых и стилистических окружениях и т.п. Слово меняет, таким образом, свои стабильные взаимосвязи и отношения с другими словами, поэтому к нему применим метафорический образ «движения». Именно в этом смысле можно говорить о «подвижности» лексики, о направлении движения и т.п.

Таким образом, в словарном составе языка могут происходить следующие изменения:

— образование новых слов. Слова заполняют пробелы в словарном составе или вытесняют другие слова. Появляются неологизмы, которые

становятся элементами словарного состава языка или в скором времени выходят из употребления;

- слова двигаются к периферии словарного состава, устаревают и отмирают, т.е. перестают существовать в качестве члена языкового общества;

- слова заимствуются из других языков. Они ассимилируются в заимствующем языке или сохраняют признаки своего «родного» языка;

- слова меняют свою сферу употребления. С переходом из одной части словарного состава в другую часть меняется значимость места слова в языковой системе;

- появляются слова в новых контекстах, в новых дистрибуциях. Их значения меняются с изменением употребления.

Изменения в словарном составе языка диктуются коммуникативными и познавательными потребностями. Развитие и редукция, изменение структуры и значения слова, заимствование иностранных слов и их оценка являются следствиями коммуникативных отношений людей в практической жизни, в профессии и на досуге.

Резюмируя выше сказанное можно сказать, что изменения в словарном составе языка выражаются либо его расширением, либо его уменьшением. Расширение словарного состава языка является следствием появления неологизмов - новых слов, которые в свою очередь появляются в языке различными путями, каждый из которых будет в дальнейшем рассмотрен более подробно. Уменьшение словарного состава языка происходит в результате устаревания слов, что сводит к минимуму его употребление, т.е. появлению архаизмов - устаревших слов, существующих лишь в сознании носителей языка и почти не используемых в современном языке. Поскольку речь в этой статье идет об обогащении словарного состава немецкого языка, то в дальнейшем мы рассмотрим пути развития словарного состава немецкого языка.

Словарный состав немецкого языка развивается следующими путями:

- словообразованием;
- фразеологизацией;
- изменением значения слова;
- заимствованием.

Словообразование - это процесс, при котором новое слово образуется на основе уже существующих в языке слов и основ путем изменения морфологической структуры этих и основ. Словообразовательный строй языка претерпевает изменения на протяжении истории развития языка, подчиняясь внутренним законам этого развития.

Существует пять основных способов словообразования немецкого языка, известных с древнейших периодов его истории:

1) Изменение корня слова. Этот способ словообразования непродуктивен в современном языке, хотя слова, образованные таким способом, весьма многочисленны. Сюда относятся ряд слов, образованных от глагольных корней, а именно, от глагольных существительных типа: *der Trieb, der Gang, der Band*; каузативные слабые глаголы, образованные из основы претерита сильных глаголов, например: *setzen* из *sitzen* - *saß*, *legen* из *liegen* - *lag*, а также некоторые другие слова.

2) Переход слова из одного лексико-грамматического класса в другой. В этом случае образование нового слова осуществляется без изменения словообразующей основы, без участия словообразовательных средств. Прилагательное, именная глагольная форма (инфинитив, причастие) или какая-либо другая часть, речи могут перейти в класс существительных, например: *der Alte, das Leben* и т.п. Наоборот, существительное может стать глагольной основой, так же как и прилагательное, например: *schmieden* (от *Schmied*), *grünen* (от *grün*) и т.п.

3) Словосложение. Сущность данного способа заключается в том, что два корня и аффикса, или два грамматически оформленных слова, или несколько корней, основ, слов соединяются в одну лексическую единицу, обладающую признаками слова, например: *Tischtuch, Lehrerseminar, Geruchssinn, Hauptpreis, althochdeutsch, teilnehmen, hellblau, zurückkehren*. Во всех случаях корни, основы, состоящие из корня и аффикса, слова в той или иной грамматической форме объединяются в одну новую общую словообразующую основу, которая остается неизменной при склонении или спряжении, а также и в том случае, если она становится центром дальнейшего словообразования.

4) Префиксация представляет собой, так же как и словосложение, продуктивный способ словообразования. Его сущность заключается в том, что корню слова предшествует, присоединяясь к нему, словообразовательная морфема, изменяющая лексическое значение слова, но в большинстве случаев не влияющая на принадлежность его к тому или иному грамматическому классу, например: *die Sache* - *die Ursache*, *der Wald* - *der Urwald*, *finden* - *erfinden*, *dienen* - *bedienen*. Семантической особенностью префиксации является то, что префикс обобщает определенный признак, свойственный ряду предметов или явлений, например, префиксы *-mi-* и *-miß-* выражают отрицательность, префикс *-ur-* понятие древнего или первоначального и т.п.

5) Суффиксация. Суффикс, как и префикс, представляет собой словообразовательную морфему, т.е. значимую единицу языка, не встречающуюся в современном языке в качестве самостоятельной

лексической единицы. В отличие от префикса, суффикс не предшествует корню, а стоит после него. Суффикс указывает на принадлежность данного понятия к тому или иному классу понятий, например, суффиксы существительных *-er* и *-in* указывают на принадлежность данного слова к классу слов, обозначающих действующих лиц мужского или женского рода: *Arzt - Ärztin, Arbeiter - Arbeiterin, Lehrer - Lehrerin*; суффикс прилагательного *-bar*, присоединяемый к корню глагола, указывает на возможность произвести над предметом соответствующее действие: *tragbar, übersetzbar* и т.п. Словообразование является основным способом обогащения словарного состава языка, пополнения словаря новыми лексическими единицами. Большинство новых слов, возникающих в связи с изменениями социального строя, с развитием культуры, науки и т.п., обычно образуются при помощи словообразовательных средств, тесно связанных со структурой языка и внутренними законами его развития. Фразеологизацию также можно рассматривать как один из способов обогащения словарного состава немецкого языка. Фразеология - это языковое явление, которое представляет собой определенную систему соотносительных и взаимосвязанных со словами и друг с другом. Фразеологические единства возникают на основе семантического переосмысления или сдвига переменных словосочетаний. Новое фразеологическое значение создается не в результате изменения значения отдельных компонентов, а изменением значения всего комплекса «как бы наложением на него свежего семантического или экспрессивного пласта». При всем этом значение целого связано с пониманием «образного стержня фразы», ощутимостью переноса значения, что и составляет «внутреннюю форму» или образную мотивированность фразеологического единства, например:

j-m den Kopf waschen - намылить кому-либо шею (голову)
j-n aufs Eis führen - устроить подвох кому-либо.

Фразеологические сочетания возникают в результате единичного сцепления одного семантически преобразованного компонента. Для семантики подобных фразеологических единиц характерна аналитичность и сохранение семантической отдельности компонентов. Например:

blinder Passagier - безбилетный пассажир
ein weißer Rabe - белая ворона;

Фразеологическими выражениями называются единицы, которые по своей грамматической структуре являются предикативными сочетаниями слов и предложениями. По коммуникативной значимости здесь различаются следующие разновидности:

1) общеупотребительные пословицы:

Freunde in der Not gehen hundert auf ein Lot. - Друзья познаются в беде.

2) поговорки типа:

Den Stein ins Rollen bringen - дать делу ход;

3) устойчивые воспроизводимые междометия и модальные выражения:

Alle Wetter! - Черт возьми!

Jetzt ist der Ofen aus! - Дальше некуда.

Фразеологизмы обогащают немецкий словарный состав как количественно, так и качественно, потому что они иногда многозначны и могут обозначать несколько понятий. При этом не следует забывать, что устойчивые словосочетания часто более выразительны и эмоциональны, чем отдельные слова и тем самым вносят свой вклад в усовершенствование языка. Следующим способом обогащения немецкого словарного состава является изменение значения слова, т.е. изменение значения уже существующих слов. Процесс изменения значения слова находится в тесной зависимости от сущности и характера языка как общественного феномена.

Существует три вида изменения значения слов:

1. расширение значения

2. сужение значения

3. перенос значения

Под расширением значения слова следует понимать расширение смыслового объема слова после процесса изменения значения. Например, раньше слово «Sache» происходило из германского лексикона юриспруденции и обозначало «судебное дело», «судебная тяжба», «спор». Сегодня это слово используется в значении «вещь, предмет, дело». Сужение объема значения слова состоит в том, что слово с изначально широким спектром значений проявляет лишь часть первоначального объема значений. Например, слово «reiten» раньше обозначало любой вид движения, как идти, плавать, ехать, тогда как сегодня «reiten» используется в смысле «ездить верхом». Перенос значения состоит в том, что словам придаются новые значения на основе схожести или ассоциаций. В зависимости от ассоциаций различают:

– метафору, т.е. обозначение на основе внешнего сходства (die Schlange - 1. змея; 2. очередь);

– метонимию - перенос значения на основе связей между различными значениями слов (Mahlzeit - 1. еда; 2. время трапезы; 3. приветствие во время еды);

– эвфемизм - смягчающий, приукрашивающий способ выражения («die Augen für immer schließen» вместо sterben; «Zweitfrisur» вместо Perücke).

В любом языке есть слова, которые перешли из других языков. Например, слова Kampf, Vater, Vase для немецкого языка свои, а слова

Theater, Natur, Sport -заимствованные. Заимствование слов - естественный и необходимый процесс языкового развития. Лексическое заимствование обогащает язык и обычно нисколько не вредит его самобытности, так как при этом сохраняется основной «свой» словарь. Заимствование не говорит о бедности языка. Если заимствованные слова и их элементы усваиваются языком по своим нормам, преобразуются по потребностям «берущего» языка, то это свидетельствует как раз о силе, о творческой активности языка. Процесс проникновения иноязычных элементов в немецкий язык происходит либо как результат взаимного заимствования слов из языка народа победителя или побежденного народа или вследствие различных взаимоотношений народов. Но в обоих случаях это происходит в тесной связи с историческими условиями жизни этих народов.

Литература

1. Бодуен де Куртене И.А. О смешанном характере всех языков. Избранные труды по общему языкознанию. Издательство АН СССР, т.2, 1962.
2. Виноградов В.В. Об основном словообразовательном фонде и его роли в истории русского языка. // Избр. Тр., М., 1977.
3. F.Veysəlov. "Alman dilinin fonetikasi". B., 1980.
4. Sprachspielereien für Deutschlernende. LS, 1994.
5. Agricola Chr., Agricola E. Wörter und Gegenwörter. Leipzig, 1977.
6. Lewkovskaya X.A. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. M.: Hochschule, 1968.
7. Woerterbuch der deutschen Gegenwartssprache /hrsg. Von Klapper R., Steinitz W. Berlin, 1978.

Kamilə Mustafayeva

Alman dilinin söz tərkibində alınma sözlərin yaranması

Xülasə

Məqalədə müasir alman dilinin söz tərkibinin alınmalar hesabına zənginləşməsindən bəhs edilir. Məqalədə nəzəri hissə ilə yanaşı, müxtəlif frazeoloji ifadələrdən və həmçinin nümunələrdən istifadə olunur və bundan başqa sözlərin əhəmiyyətinin dəyişkənliyinin növləri araşdırılır.

Hər bir dilin söz tərkibində növbəti dəyişiklər ola bilər:

- Yeni sözlərin yaranması: bunun nəticəsində neologizmlər yaranır;
- Sözlər başqa dildən alınır bu zaman onlar assimilyasiyaya uğrayır və öz "doğma" dillərinin əlamətlərini saxlayırlar. Məqalədə müasir alman dilinin

söz tərkibinin zəngnləşməsindən söhbət gedir ki bu da növbəti üsullardır: söz yaratma, frazeologizasiya, sözün əhəmiyyətinin dəyişməsi, alınmalar.

Sözlərin bir dildən başqasına keçməsi dilin inkişafında mühüm bir prosesdir. Hər bir dildə olduğu kimi, alman dilində də başqa dillərdən keçmə sözlər mövcuddur. Məsələn: Kampf, Vater, Vase – sırf alman sözləridir, amma Theater, Natur, Surfing, Sport – alınmalardır.

Beləliklə, deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, dillər arasında hər zaman çox sıx əlaqə mövcud olmuş və olmaqdadır.

Kamila Mustafayeva

**The methods of formation of words in german with the
help of loading words**

Summary

This article deals with the enrichment of modern German etymology from other languages. The article contains various phraseological and samples.

Every language can have various changes in its sentence structure. The formation of new words; as a result of this process, neologism is formed. If the words borrowed from another language they are assimilated and keep the features of their origin. The following examples are emphasized in the article: etymology, phraseology, loan word, changing of the significance of the word.

Transition of words is a very important process that plays a great role in developing of a language. Every language contains loan words. For example: Kampf, Vater, Vase – German, but Theater, Natur, Surfing, Sport - anglicisms.

Rəyçi: Fəxrəddin Veysəlli
filologiya elmləri doktoru, professor

MƏMMƏDXAN SOLTANOV,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, dosent
AYGÜN HƏSƏNOVA
Bakı şəhəri, Yasamal rayonu, 18 №-li tam orta
məktəbin Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi
smammedxan@mail.ru

KOROĞLU ANTROPONİMİ HAQQINDA

Açar sözlər: antroponim, etimologiya, onomastik vahid, xüsusi ad, etimoloji kök, mənbə

Key words: onomastika, antroponim, etymology, onomastik unique, special names, etymological root, source

Ключевые слова: ономастика, антропоним, этимология, ономастические единицы, личных имен, этимологический корень, источник

Azərbaycan xalqının solmaz bədii düşüncə sərvəti, poetik təfəkkürümüzün əzəli bölümü olan aşiq yaradıcılığı tarixi həyat təcrübəsindən süzülüb gələn, estetik gözəllik xəzinəsi sayılan mənəvi kamillik məktəbidir. Bu saz-söz boxçasının mənəvi dünyamıza təsiri, qəlbimizə işıq, ruhumuza aydınlıq gətirməsi, ilk növbədə, onun bədii məziyyətləri, xüsusən dil tərkibi ilə müəyyən edilir. Xalqın əqidəsinə, məsləkinə xidmət edən aşiq yaradıcılığı məhz dilinin zənginliyi, üslubi rəngarəngliyi ilə seçilir. Xalq dilinin gözəlliyi, səlisliyi, rəvanlığı və poetikası aşiq yaradıcılığında daha qabarıq, daha açıq bir şəkildə üzə çıxır. Bu poeziyada Azərbaycan dilinin söz xəzinəsindən yüksək bacarıq və məharətlə istifadə edilmiş, zəngin və rəngarəng emosional-üslubi çalar və boyalar, son dərəcə əsrarəngiz və maraqlı məcazlar, bənzətmələr, bədii təsvir və ifadə vasitələri yaradılmışdır. Aşiq yaradıcılığında Azərbaycan dilinin maraqlı söz bölümü olan onomastik vahidlərdən də bacarıqla istifadə edilmiş, ecazkar və misilsiz bədii dil nümunələri, roetik söz kompleksləri, qanadlı ifadələr yaradılmışdır. Aşiq yaradıcılığında çox işlənən onomastik söz qruplarından biri antroponimlərdir. Bu saz-söz xəzinəsində saysız-hesabsız şəxs adları işlənmişdir ki, bunların da bir qismini müəyyən tarixi şəxsiyyət adları - Azərbaycanın uzaq keçmişindən başlayaraq onu dünyaya tanıdan, vətən üçün canından, qanından keçən, sadə xalq içərisindən çıxan qəhrəmanların adları təşkil edir. Azərbaycan xalqının vətən üçün, xalq üçün sinəsini sipər edən, canından, qanından keçməyə hazır olan say-seçmə oğulları çoxdur. Lakin bunların içərisində, əlbəttə ki, Babək kimi, Koroğlu kimi, Qaçaq Nəbi və başqaları kimi xalq qəhrəmanlarının adları aşiq yaradıcılığında həmişə xalqın qəhrəmanlıq simvolu kimi, gələcək

nəslə örnək kimi ön planda çəkilməmiş, aşığılarımızın fəxarət mənbəyinə çevrilmişdir. Aşıqlar Koroğlu, Qaçaq Nəbi kimi el qəhrəmanlarını sevə-sevə vəsf etmiş, adlarına dastan bağlamışlar.

Aşıq yaradıcılığında adı çox işlənən qəhrəman oğullarımızdan biri Koroğludur.

Deyilməmiş bir «Koroğlu cəngi» çal,
Xətəini, Babəki də yada sal.
Doğru yol gedərdi o Rüstəmi-Zal,
Söhrabın canını alana kimi. [1.125.]
(Zəki İslam)
Xalqın sevsin səni öz oğlu kimi,
Öz ürəyi kimi, öz ağılı kimi,
İgid Babək kimi, Koroğlu kimi,
Olsun ürəyində mətanət, oğul. [2.418.]
(Aşıq Hüseyn Cavan)
Aşıq Musa onu bilir can kimi,
Havada gəşt edən bir tərən kimi,
Koroğlu sədalı, Eyvaz xan kimi,
Əcəb hallı, xoş təhərli gəldilər. [2.398.]
(Göyçəli Aşıq Musa)
Otuzuncu ildə kolxozu qurdun,
Xainə, quldura zərbəni vurdun,
İgid Koroğlutək meydanda durdun,
Bu qurğuya, bu cəlalə yazıram. [3.38.]
(Aşıq Əsəd)
Tək qoç Koroğludu igid, ad alan,
Paşalar mülkünə talanlar salan.
Bəs o kimdi saralıban, həm solan,
Baban kimdir, onu mənə deyirsən? [4.227.]
(«Koroğlu» dastanından)

Hazırda şəxs adı kimi işlətdiyimiz Koroğlu antroponimik vahidi əslən təxəllüs və ya ləqəb kimi meydana çıxmış, zaman keçdikcə xalq qəhrəmanının şərəfinə olaraq sevə-sevə övladlarımıza qoyduğumuz şəxsiyyət vəsiqəsinə çevrilmişdir.

Koroğlu XVI əsrin II yarısında yaşamış, Cəlalilər hərəkatı başçılarından biri olmuşdur. Rəvayətə görə, bu xalq qəhrəmanının əsl adı Rövşən olmuş, uzun bir müddət xarici işğalçılara və xalqı incidən, istismar edən yerli feodallara, paşalara, bəylərə, xanlara qarşı mübarizə aparmışdır. Şifahi xalq ədəbiyyatında Koroğlunun adı ilə bağlı hadisələr əfsanəviləşərək öz əksini

«Koroğlu» dastanında tapmışdır. Dastanda hadisə və şəxsiyyətlər silsiləsinin tarixilik xətti pozulmamış, Koroğlunun yadellilərə qarşı mübarizə başçısı, gözəl qoşmalar müəllifi olduğu tarixi həqiqət kimi qorunub saxlanmışdır. Dastanda adları çəkilən Giziroğlu Mustafabəy, Kosa Səfər, Tanrıtanımaz, Cəfər paşa və başqa şəxsiyyətlərin əksəriyyəti tarixi simalardır. [6.519.] Rövşən adının Koroğlu xüsusi adı ilə əvəzlənməsi isə «Koroğlu» dastanında saz-söz ustalarının dili ilə belə açıqlanmışdır:

«Qoşabulağın suyundan bir qab doyunca içən, lakin ikinci qabı ldoldura bilməyən Rövşən qabı da götürüb kor-peşman geri dönüb əhvalatı atasına danışdı. Qoca Alı kişi bir ah çəkib dedi:

- Mənim gözlərimin dərmanı o köpükdə idi. O da ki ələ gəlmədi.

Rövşənin dərdi bir idi, beş oldu. Özünə əl qatdı, başına-gözünə döyməyə başladı ki, niyə qabaqca özüm içdim.

Alı kişi dedi:

- Oğul, cəzə-fəzə eləməkdən bir şey çıxmaz. Keçənə güzəşt deyərlər. Görünür ki, mənim alnımda belə yazılıbmış. Qulaq as, sənə bir-iki sözüm var. Bala, ay keçər, il dolanar, sənənin adın məğribdən məşriqətən bütün dünyada məşhur olar. O köpüyü ki sən içdin, ondan sənənin qollarına yüvvət, özünə də şairlik verildi. Bir də sənənin səsinə, nədənə elə bir qüvvət gələcək ki, İsrailin suru onun yanında milçək vızıltısı olacaq. Bəylər, xanlar, paşalar sənənin qorxundan tük tökəcək, quşlar qanad salacaq. Necə ki Misri qılınç sənənin belində, sən də Qıratın belindəsən, özü də bu Çənlibeldəsən, sənə heç kəs dov gələ bilməyəcək. Get, sənənin adını Koroğlu qoydum!» [7.16.]

İlk öncə qeyd edək ki, Koroğlu antroponimik vahidi azərbaycanlılar içərisində qəhrəmanlıq, qorxmazlıq, mübarizlik, vətənpərvərlik rəmzi kimi işlənir və gözü kor olan hər hansı şəxsin övladına Koroğlu adı verilmir. Hətta xalq arasında belə bir deyim var: Çoxları atasının gözlərini çıxartdı ki, ona Koroğlu desinlər, amma ona kor kişinin oğlu dedilər. İkinci bir tərəfdən, artıq məlumdur ki, Koroğlunun əsl adı Rövşən olmuşdur və bu ad da Azərbaycan antroponimik sistemində çox yayılmış şəxs adlarındandır. Bu adın etimologiyası fars dili ilə bağlıdır. Belə ki, fars dilində “rövşən” – “ışıq, nur” mənasını verir ki, xalqımız müsbət yönümlü bu sözədən ta qədimdən başlayaraq oğul övladlarına ad vermək üçün istifadə etmişdir.

Digər bir qeydimiz isə ondan ibarətdir ki, Koroğlunun və onun ətrafındakı say-seçmə qəhrəmanların əsas istinadgahı, güvən yeri Çənlibel qalası olmuşdur. Qeyd etməliyik ki, müxtəlif ərazilərdə çoxlu Koroğlu və Çənlibel qalaları mövcuddur. XIX əsrə aid mənbələrdə Çənlibelin yaşayış məntəqəsi kimi adı çəkilir. Abbasqulu ağa Bakıxanov Xoy hakimi Cəfərqulu xan Dünbülünün bir müddət Naxçıvan yaxınlığındakı «Koroğlunun Çənlibeli»ndə yaşadığını göstərmişdir. [6.519.]

Öz relyef quruluşuna, təbii mənzərəsinə görə adlandırılmış Çənlibel xüsusi coğrafi adı aşiq yaradıcılığından da yan keçməmiş, «Koroğlu» dastanından başqa, müxtəlif aşiqlərin yaradıcılığında bu toponimik vahiddən müxtəlif üslubi məqamlarda rəngarəng bir şəkildə istifadə edilmişdir. Məsələn:

Müjdə versin bahar yeli,
Sənəmlər bürüsün eli.
Koroğlunun Çənlibeli
Telli, Nigarsız olmasın. [2.508.]
(Aşiq Əkbər)
Yol düşdü belə dağa,
O Çənlibelə, dağa,
Zabirdən qeyri qazılar,
Kim dözər belə dağa? [8.269.]
(Zabit)
Çənlibeldə Koroğlunun dövrən,
Yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi sanı
Saz sinədə heyran qoyub Sultanı,
Əl çatanda bığlarını bururmu?
Giziroğlu şeşpərini vururmu? [1.207.]
(Zəki İslam)
Əli kişi balabanı çalaydı,
Aşiq Yunis bir Koroğlu olaydı,
Cəngi çalıb xotkar qızın alaydı.
Nigar xanım Çənlibeldə gəzəndə,
Züflərinə durna teli düzəndə. [1.208.]
(Zəki İslam)

Ədəbiyyat

1. Зяки Ислам. Ялим танры ятяйиндя. Бакы. 1995.
2. Азәрбайжан ашыглары вя ел шаирляри. БЫI жилд. Бакы. 1984.
3. Ашыг Ясяд. Сечилмиш ясярляри. Бакы. 1979.
4. Халгьмызын дейимляри вя дуйумлары. Бакы. 1986.
5. Борчалылы Шаир Няби. Йазыланлар эялди баша. Бакы. 1991.
6. Азәрбайжан Совет Енськлопедийасы. В жилд. Бакы. 1981.
7. Коробы. Бакы. 2004.
8. Азәрбайжан ашыглары вя ел шаирляри. ЫI жилд. Бакы. 1983.

Мамедхан Солтанов

Айгун Гасанова

Об антропонимии Короглы

Резюме

Каждый объект имеет свою собственную идентичность, имя в жизни, которые отделяют его от других. Некоторая часть этих имен, которые носят общий характер, дается однополым живым и неживым существам. Ряд живых, а также некоторых неодушевленных существ, приведены конкретные имена, которые отличает их от других живых и неживых существ, эти имена считаются конкретные имена. В современном азербайджанском языке, считаются принятые как ономастические единицы специальных имен которые даются только конкретным предметам и всегда пишется с большой буквой. Такие специальные имена изучаются в лингвистике как антропонимы - имена выданные отдельным лицам, топонимы- Названия местоположения страны, гидронимы- название водных объектов и т.д. В этой статье говорится о Короглы, раскрывается этимологический корень специального имени.

Mammadkhan Soltanov

Aygun Hasanova

About anthroponymy Koroqlu

Summary

Each object has its own identity, name in life, which separate it from the others. Some of the names were similar nature and are granted animate and inanimate beings. A number of animate as well as some inanimate beings are given specific names that distinguishes them from other animate and inanimate beings, these names are considered specific names. In modern Azerbaijani language specific names which considered onomastic units is given only specific items and always written with a capital letter. A special name from the names, place names, names of objects being studied as hidronimlər water and shelter - individuals - anthroponymy in linguistics. So specific names are studied in linguistics as anthroponymy- names given to individuals, toponyms- place names, hidronims - names of water objects. In this article are spoken about the mythical image of the Koroqlu, etymological root of this special name is disclosed.

Rəyçi: İsmayıl Kazımov
filologiya elmləri doktoru, professor

ABDULLAYEVA MAHİRƏ
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
abdullayeva@mail.ru

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ANA DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ ŞAĞIRDLƏRDƏ İFADƏLİ OXU BACARIQ VƏ VƏRDIŞLƏRİNİN YARADILMASI VƏ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: məntiqi vurğu, ifadəli oxu, tələffüz, intonasiya, diksiya.

Ключевые слова: логическое ударение, выразительное чтение, произношение, интонация, артикуляция.

Key words: logical accent, expressive reading, pronunciation, intonation, articulation.

İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi prosesində şagirdlərdə ifadəli oxu vərdişlərinin yaranması üçün onları bir sıra mühüm təmrin və tapşırıqlar üzərində işlətmək lazım gəlir. Hər şeydən əvvəl, oxu prosesində nəfəsalma normal olmalı, durğu işarələri məhz bu yolla ifadəli oxuda öz ifadəsini tapmalıdır.

Oxuyanın dərinədən nəfəs alması, nəfəsini az-az buraxması son dərəcə vacibdir. İlk dərslərdən etibarən şagirdlərə öz səsinin qüvvəsindən sərbəst istifadə etməklə aydın, səlis oxumağı öyrətmək lazımdır. Uşaqlar oxudan əvvəl dərinədən nəfəs alaraq mətni oxuyarkən məntiqi cəhətdən bitmiş hissəni qurtaranadək nəfəsi bir qaydada buraxmağı bacarmalıdırlar. Oxuyarkən nəfəsi ağızla deyil, burunla almalı, nitq aparatının fəaliyyətinin pozulmasına yol verməməlidirlər. Uşaqları buna alışdırmaq məqsədi ilə müəllim nəfəsalma üzrə xüsusi təmrinlər keçirməlidir. Uşaqlar dərinədən nəfəs alıb bir bənd şeir oxuyarkən nəfəsi aramla verməyə alışırlar. Onlar yalnız fasilə (əsasən, nöqtə) olan yerlərdə dərinədən nəfəs alırlar.

Nəfəsalmanın normal olması üçün əlifba təlimi dövründən istər oxu, istərsə də danışq zamanı uşaqların tələffüzünə, səsinin normal səslənməsinə fikir vermək lazımdır. Çünki səsin gücü üzərində iş nəfəsalma ilə sıx əlaqədardır. Nəfəsalmanın normal inkişafına xor şəkildə oxu da güclü təsir göstərir.

İfadəlilikdə diksiya da mühüm rol oynayır. Tələffüz orqanlarının möhkəmlənməsi və dəqiq, aydın diksiyanın yaranması üçün şagirdlərə çoxlu yanılmaclar, səs tərkibi mürəkkəb birləşmələrdən ibarət hecaların (trav, skrip, tram, ştres, kran, stol, Kreml və s.) tələffüzünü məşq etdirmək faydalıdır. Kəkələmə, tınlıqlıq, pəltəklilik olan uşaqlarla fərdi iş aparılmalıdır.

Oxu prosesində ədəbi tələffüz normalalarının pozulması onun ifadəliliyini xeyli aşağı salır. Ədəbi tələffüz normasının azacıq pozulması dinləyənin

diqqətini yayındırır, məzmunun ifadəli olmasına və yaxşı mənimsənilməsinə mane olur.

Sözdə vurğunun yerinə düşmədiyi hallar, qəbul olunmuş ümumi normalardan fonetik və ya qrammatik yayınmalar bədii əsərin ahəngini, musiqililiyini pozur, onun dinləyiciyə estetik təsirini zəiflədir. Ona görə də müəllim şagirdlərə müəyyən orfoepik qaydalar haqqında məlumat verməli, onların nitqindəki orfoepik nöqsanlara düzəlişlər verməklə kifayətlənməməli, həm də düzgün oxu nümunəsi verməlidir. Əlifba təlimi dövründən etibarən şagirdlərin sözləri yazıldığı kimi tələffüz etmələrinə (orfoqrafik tələffüzə) yol verilməməlidir. Bu mərhələdə şagird düzgün yolu yalnız müəllimin nümunəvi oxusunun köməyi ilə seçə bilir. Əgər şagirdlər «alim», «afərin», «nadinc» kimi sözlərlə çətinlik çəkmədən a saitini uzun tələffüz etməyi bacarırlarsa, almaya, səhnəyə, anaya, işləyir, başlayır və s. sözlərin tələffüz nümunəsini (almıya, anıya, işliyə, başlıyır və s.) müəllimdən almalıdırlar.

Oxu prosesində müəllimin nümunəsinə əsaslanan bir sıra təmrinlər yerinə yetirilir. Məsələn, müəllim kiçik bir mətni oxuyur, şagirdlər onun yazıldığı kimi deyil, orfoepik normalara uyğun tələffüz etdiyi sözləri tapıb təkrarən tələffüz edir, hər bir sözə şərh verirlər. Bəzən müəllim sözləri əvvəlcə yazıldığı kimi, sonra orfoepik normalara uyğun oxuyur, müqayisə aparmağı tələb edir.

Müəllim oxu dərsinə hazırlaşarkən hər bir sözün tələffüzü üzərində fikirləşməli, oxu prosesində həmin normalara əməl etməlidir.

Oxunun ifadəliliyi ucadan oxu vərdişinə yiyələnməklə də bağlıdır. Bir çox hallarda uşaqlar ya oxu sürətinin aşağı olması, ya diksiyanın pisliliyi, ya nitqin fiziki cəhətdən nöqsanlı olması, ya da ifadəli oxunun tələblərinə əməl edə bilməmələri üzündən sıxılır və çox aşağıdan, pıçıltı ilə oxuyurlar. Ona görə də oxu daim müəllimin nəzarəti altında olmalıdır.

Rollar üzrə oxu zamanı şagirdlər bir-birinə baxıb, ucadan, imkan daxilində ifadəli oxumağa səy göstərir, hər biri öz qəhrəmanının xarakterini ifadə etməyə çalışır.

Bu baxımdan şeirin kollektiv şəkildə oxunması da faydalıdır. Kollektiv oxu üçün emosional cəhətdən zəngin əsər götürülməlidir. Kollektiv oxu xüsusi hazırlıq tələb edir. Belə ki, burada hər bir iştirakçı hər an özünü təmin bir hissəsi hesab etməlidir. Hər kəs öz oxusu ilə ümumi işi yerinə yetirir. Bununla belə, kollektiv oxu çox vaxt apardığından ondan tez-tez istifadə etmək məsləhət görülmür.

İfadəli oxu oxucudan düzgün tənəffüs və səs çevikliyindən başqa, səslərin aydın və dəqiq tələffüzünü də tələb edir. Yazıçı və şairlərin gözəl əsərlərini mətni çeynəmək, sözün əvvəlini və axırını udmaq, bir səsi lüzumsuz olaraq digəri ilə əvəz etmək, ayrı-ayrı sözləri mənasız şəkildə birləşdirməklə oxumaq yaramaz. Belə oxu mətnin məzmununu təhrif edər və çətin başa düşülər.

K.S.Stanislovski obrazlı şəkildə bunu belə ifadə edir: «Hərfləri dəyişdirilmiş sözlər mənə ağzının yerində qulağı, qulağının yerində gözü, burnunun yerində barmağı olan adam təsiri bağışlayır». [7.34.]

İbtidai siniflər üçün Azərbaycan dili proqramı elə qurulmalıdır ki, şagirdlərə sözün səs tərkibi haqqında verilmiş məlumat müntəzəm olaraq möhkəmləndirilsin, onlara qrammatika qaydaları tədricən öyrədilsin. I sinifdə onlar cümlə ilə tanış olur, II sinifdə nitq hissələri, III, IV siniflərdə isə sözün tərkibi, nitq hissələri, cümlə, cümlə üzvləri, orfoqrafiya və durğu işarələri və sair haqqında daha konkret biliklər alırlar. İbtidai siniflərdə qrammatikaya aid verilən bu məlumatlar nitq inkişafına kömək edən tapşırıqlarla sıx surətdə əlaqələndirilir.

İbtidai sinif müəllimləri şagirdlərin qrammatika qaydalarına dair aldıkları məlumatları ana dilindən oxu materialları vasitəsi ilə möhkəmləndirməyə çalışmalıdır ki, onlar öyrəndikləri bu qaydaların praktik əhəmiyyətini dərk edə bilsinlər. Bunun üçün ibtidai siniflərin «Oxu» dərsliklərində kifayət qədər münasib hekayə, təmsil və şeirlər vardır.

Rollar üzrə bu növ oxu şagirdlərə ifadəli oxu vərdişləri aşılmasına çox kömək edir. Belə oxu zamanı şagirdlər daha maraqlı olur, sanki onlar kitabın sözləri ilə bir-biri ilə danışır söhbət edirlər. Adi danışığı xatırladan bu söhbət onları təbii intonasiya ilə oxumağa alışdırır ki, bu oxu da canlı danışığa yaxınlaşır. Məhz ibtidai siniflərdə ifadəli oxu vərdişlərini aşılamaqda məqsəd bilavasitə şagirdlərin oxusunu adi danışığıdakı ifadəlilik dərəcəsinə çatdırmaqdan ibarət olmalıdır.

İbtidai sinif müəllimləri şagirdlərdə ifadəli oxu vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün ana dili dərslərində oxunun müxtəlif üsullarından istifadə edə bilirlər ki, biz bunların hər birinin ayrı-ayrılıqda təhlilini vermək fikrində deyilik və yalnız bunlardan bir neçəsinin adını çəkməklə kifayətlənməyi lazım bilir. Müəllimin nümunəvi oxusu, rollar üzrə oxu, şagirdlərin sinif qarşısına çağırılaraq oxutdurulması kimi üsullar şagirdlərdə ifadəli oxu vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün istifadə edilə bilər.

İfadəli oxu nitqin növlərindən biridir. Şagirdlərə ifadəli oxu vərdişlərini aşılamaq onları məktəb çərçivəsində bədii söz sənətinə alışdırmaq deməkdir. Bu mühüm vəzifəni həyata keçirmək üçün ifadəli oxuya bilavasitə yaxın olan üç əsas bilik sahəsini yaxşı öyrənmək və onlara əsaslanmaq lazım gəlir. Dilçilik, psixologiya və bədii söz sənəti ifadəli oxunun elmi əsaslarını təşkil edir. Bu elm sahələrinin dərin və dəqiq dərk edilməsi müəllimə Azərbaycan dili dərslərində ifadəli oxu üzrə aparılacaq işin məqsədi, məzmunu və üsullarını müəyyən etmək imkanı verir.

Obyektiv varlığın dərk edilməsi bütün psixi proseslərin - duyğu, qavrayış, emosiya, şüur və təfəkkürün iştirakı ilə həyata keçirilir. Burada

təfəkkür xüsusilə mühüm rol oynayır. Təfəkkür isə dillə bilavasitə əlaqədardır. İnsan şüurun vasitəsilə fikirlərini sözlərlə başqalarına çatdırır.

Oxunun şüurluluğu haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, materialın bütün epizodlarının, ayrı-ayrı abzasların yadda saxlanılması üçün şüurluluq mühüm şərtidir. «Oxu qavrama prosesi və informasiya mənbəyidir». [5.14.]

Oxu prosesində şagirdlərin şüurlu fəaliyyətini təmin etmək üçün onun düzgünlüyünə, ifadəliliyinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Mətnin mənasını verə bilmək nitqdə danışq zamanı həlledici rola malikdir. Məna isə yalnız sözlərin məzmunundan ibarət olmayıb, həmin sözlərin hansı məqsəd üçün işlədildiyini də əhatə edir. Belə ki, çox vaxt sözlərin məzmunu cümlədə ifadə edilən fikirlə tam uyğun gəlməyə də bilər. Başqa sözlə desək, eyni sözlərlə müxtəlif mənalara ifadə etmək mümkündür. Məsələn, «Mənim bu gün vaxtım yoxdur» cümləsini aşağıdakı məqsədlər üçün işlətmək olar:

1. «Mənim bu gün vaxtım yoxdur» - Heç bir iş görə bilməyəcəyi üçün özünə bəraət qazandırmaq məqsədi ilə;

2. «Mənim bu gün vaxtım yoxdur» - Müsahibini danlamaq, məzəmmət etmək məqsədi ilə (əgər bir işi etməyi bacarır, lakin etmirsə və ya etmək istəmirsə);

3. «Mənim bu gün vaxtım yoxdur» - Öz vəziyyətindən şikayət edərək, başqasını (müsahibini) öz dərdinə şərik etmək məqsədi ilə;

4. «Mənim bu gün vaxtım yoxdur» - Zəhlətökən müsahibini başdan etmək, onu utandırmaqla əl çəkməyə məcbur etmək məqsədi ilə;

5. «Mənim bu gün vaxtım yoxdur» - Heç bir iş görə bilmədiyini göstərmək məqsədilə və s.

Göründüyü kimi, bu cümlə məzmunca dəyişməmiş və eləcə də cümlədə sözlərin sırası pozulmamışdır. Lakin deyilişindən asılı olaraq, həmin cümlə müxtəlif mənalara ifadə etmək üçün işlədilə bilər.

Bütün bu deyilənlərdən aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar.

1. Dil tədrisini düzgün istiqamətləndirmək üçün müəllim dilin insanların həyatındakı rolu, onun «ünsiyyət» vasitəsi olması və s. haqqında şagirdlərdə təsəvvür yaratmalıdır. Şagirdlər yadda saxlamalıdırlar ki, başqalarının yanında yüksəkdən tələffüz edilən söz, eşidənlərdə müəyyən fikir və hisslər oyatmaq, onların şüuruna fəal təsir etmək məqsədi daşmalıdır;

2. Psixoloji nöqtəyi-nəzərdən intonasiya üzərində dayanmağın da əhəmiyyəti çoxdur. Təsəvvür nə qədər aydın olarsa, emosional çatdırılma da bir o qədər aydın olar. Şagirdlərə mətn arxasında canlı, aydın və həyəcanlandırıcı lövhələri «görməyi» öyrətmək vacibdir. Müəllim yadda saxlamalıdır ki, intonasiya nitqdə hiss, həyəcan və fikirlər kompleksinin əmələ gəlmə nəticəsidir. Təsəvvür müxtəlif şəkildə təsir edib müxtəlif

intonasiyalar yaradır. İntonasiya vasitəsilə dinləyici danışanın hadisəyə münasibətini müəyyənləşdirə bilər;

3. İfadəli oxu zamanı müəllim bədii sözdən praktiki olaraq istifadə etməli, məndəki mənanı verməyə çalışmalıdır. Mənanı müəyyənləşdirib verə bilmək isə mətni intonasiya cəhətdən ifadəli oxuya bilmək deməkdir. Məsələn, şagirdlər bilməlidirlər ki, yuxarıda göstərdiyimiz «Mənim bu gün vaxtım yoxdur» cümləsində yalnız bir fikir (mənim bu gün hər hansı bir işlə məşğul olacağım) ifadə edilmişdir. Lakin bu fikir intonasiya, vurğuların dəyişdirilməsi ilə müxtəlif mənə variantlarını da ifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A., Kərimov Y. İbtidai siniflərdə ana dili tədrisi metodikası. Bakı. 1968.
2. Abdullayev N., Məmmədov Z. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı. 2008.
3. Balıyev H. Ana dili tədrisi metodikası. Bakı. 1997.
4. Блинов И.О. «Вразительное чтение и культура устной речи», Учпедгиз, М.: 1946.
5. Kərimov Y. İbtidai siniflərdə oxu təlimi. Bakı. 1998.
6. Kərimov Y. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı. 2003.
7. Станиславский К.С. Собр. произ. БИИ том. Т.П.Изд-во «Искусство», М.: 1955.

Абдуллаева Махира

Процесс обучения родного языка в начальных школах выразительные возможности чтения студентов в создания и развития

Резюме

Одна из основных проблем в преподавании родного языка в младших школьников и развитие навыков выразительного чтения. Любого выразительное чтение текста играет важную роль в обеспечении точности и точности. Процесс обучения родного языка в начальных школах выразительные возможности чтения студентов в создания и развития.

В этой статье процесс обучения учащихся начальных классов маточных выразительных навыки чтения, есть и говорил о создании и развитии, а также роли и значении охудаки выразительной интонации и акцентировании логики.

Abdullaeva Mahira

**The process of teaching the mother tongue in primary
schools expressive reading abilities of students
the creation and development ways**

Summary

One of the major challenges to the teaching of the mother tongue in primary school pupils and the development of skills of expressive reading. Any expressive reading of the text plays an important role in delivering the accuracy and precision.

The have process of teaching the mother tongue in primary schools expressive reading abilities of students the creation and development ways.

In this article the process of teaching students in primary grades mother expressive reading skills, and talked about creation and development, and the role and importance of oxudakı expressive intonation and emphasis of logic.

Rəyçi: Məmmədxan Soltanov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SEVİNC QƏNBƏROVA
BAAU
qenberova.sevinc@mail.ru

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİ ZAMANI QRAMMATİK ÇALIŞMALARIN ÖYRƏDİLMƏSİNİN PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Açar sözlər: çalışmalar, grammatika, nitq, tədrisin məqsədi, dil fakültəsi, ana dili, psixoloji əsaslar, tədris planı, linqvistika, psixologiya, cümlə.

Ключевые слова: упражнения, грамматика, речь, цель обучение, факультет языка, родной язык, психологические основы, план обучения, лингвистика, психология, предложения.

Key words: exercises, grammar, speech, the aim of teaching, the faculty of language, mother tongue, the psychological bases, education plan, linguistics, psychology, sentence.

Bildiyimiz kimi xarici dilin tədrisinin əsas məqsədlərindən biri qrammatik çalışmaların tədrisinə yiyələnməkdir, yəni xarici dili öyrənən şəxs həmin dildə danışanın nitqini başa düşüb bu dildə öz fikrini ifadə etməyi bacarmalıdır. Qrammatik çalışmaların tədrisi mürəkkəb nitq fəaliyyəti olub bir sıra problemlərlə bağlıdır. Bəziləri isə hesab edirlər ki, qrammatik çalışmaların tədrisinə mexaniki surətdə, yəni çoxlu miqdarda modellər (cümlələr) öyrənməklə yiyələnmək olar. Dil fakültələrinin aşağı kurs tələbələrində xarici dillərin tədrisinin başlıca vəzifələrindən biri bu dillərdə danışma və dinləmə vərdişlərinin qrammatik olaraq psixoloji baxımdan aşılmasıdır. Bu o deməkdir ki, təlimin lap əvvəlindən təlim edilən dili qavramaq öyrədilməli və bunun əsasında onda düzgün tələffüz və dil vərdişləri, leksik, qrammatik vərdişlər yaradılmalıdır. Təlimin vəzifəsi dil fakültələrinin aşağı kurs tələbələrinə təkcə xarici dili düzgün qavramağı öyrətmək deyil, həm də sərbəst nitq xüsusiyyətlərini asanlaşdıran düzgün tələffüz və leksik-qrammatik vərdişlərini aşılamaqdan ibarətdir. Müasir təsəvvürə əsasən təlim prosesinə təlim fəaliyyəti kimi baxmaq lazımdır. Yeni (xarici) dildə nitqin qavranılma səviyyələrindən bəhs edən psixolinqvistik təsnifatlardan birinə əsaslanaraq demək olar ki, dil fakültələrinin aşağı kurs tələbələri, ilkin səviyyədə tədris olunan dili və ya nitqi öz fonoloji bacarığına əsasən qavrayır. Burada isə qrammatika öz sözünü deyir. Beləki qrammatik baxımdan hadisələrin ardıcılığı bir birlərini izləməsə hec bir interferensiya hadisəsindən söz gedə bilməz. Interferensiya anlayışı həm psixoloji, həm də linqvistik ədəbiyyatda geniş işlənmişdir. Bu sahədə E.M.Vereşşaginin tədqiqatları diqqətəlayiqdir. Onun görüşlərinin əsasını funksional sistem təşkil edir. Bu, baş-beyin yarımkürəsində əmələ gələn dinamik stereotip nəzəriyyəsi ilə oxşardır.

E.M.Veraşşagin belə hesab edir ki, baş-beyin yarımkürələri qabığında təlim nəticəsində rəngarəng sinir rabitələri yarana bildiyi üçün bu rabitələr xarici dilin müxtəlif aspektlərinin təlimi zamanı da yarana bilər. Məlumdur ki, sinir rabitələri sistemi hərəkəti ilə səciyyələnir, ona görə də bu sistemə qanunauyğun olaraq, «dinamik sistem», yaxud «dinamik stereotip» adı verilir. Sonra o, neyrofiziologiya və biologiyada mövcud olan belə bir mülahizənin üzərində dayanır ki, sinir rabitələrinin sistemləri bir-birindən tamamilə təcrid olunmuşlar və bir-biri ilə əlaqədar olan bəzi hadisələrin məcmusundan ibarətdir. Beləliklə, deyilənlərdən belə nəticə hasil olur ki, interferensiya bilinqvizimdə geniş yayılmış hadisədir. Xarici dillərin tədrisində ana dilinin xarici dilin quruluş səviyyəsinə, normalarına mənfi təsir müşahidə olunur ki, buna interferensiya hadisəsi deyilir. Dil fakültələrinin aşağı kurs tələbələrində xarici dilin tədrisi zamanı qrammatik vərdiş və bacarıqların öyrədilməsindən əvvəl nitq fəaliyyətinin nə olduğunu bilməliyik. Nitq fəaliyyəti müxtəlif elmlərin, məsələn, lingvistik, psixologiya, fiziologiya və s. elmlərinin tədqiqat obyektidir.

E.İ.Passovun qeyd etdiyinə görə nitq fəaliyyətinin bir neçə növü vardır. Metodiki olaraq nitq fəaliyyətinin iki növünü göstərmək olar [1, 11] :

1. Nitq fəaliyyətinin produktiv növü - buraya nitq fəaliyyətinin şifahi və yazılı nitq növləri aiddir.
2. Nitq fəaliyyətinin reseptiv növü - buraya nitq fəaliyyətinin oxu və eşidib-anlama növləri aiddir.

Bu növləri bir-birindən fərqləndirməyin çox böyük əhəmiyyəti vardır, ona görə ki, onların hər birinin özünə məxsus mexanizmləri mövcuddur. Hətta bir qrupa aid edilən eşidib - anlama və oxu növləri də bir-birindən fərqlənir.

Nitq fəaliyyəti iki formada həyata keçirilir:

- a) Şifahi
- b) Yazılı

Şifahi nitq bir çox faktorlarla səciyyələnir. Məsələn, intonasiya, temp, həmsöhbətlə əlaqə və s.

Yazılı nitqin də bir çox səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır:

- a) intonasiyanın olmaması
- b) yazının əvvəlcədən planlaşdırılması, düşünülməsi və s.

Eşidib - anlama və oxunun bir sıra fərqli cəhətləri vardır. Bir çox metodistlər və psixoloqlar qeyd etmişlər ki, eşidib-anlama oxuya nisbətən məlumat almağın çətin üsuludur. Ona görə ki, qrammatik çalışmaların tədrisində məlumatı qəbul etmə və anlama eyni vaxtda baş verir. Təqdim olunan material analiz edilməzdən birbaşa qəbul edilir.

Bunun əksinə olaraq oxucu mətnin başa düşülməyən hissələrini təkrarən oxuya bilər, onları analiz edib oxunulan hissəni qavramaq üçün fasilə də verə bilər. Qrammatik çalışmaların tədrisində nitqin tempi böyük rol oynayır. Dinləyici özünə uyğun olaraq tempi seçə bilmir, oxucu isə özünə lazım olan

tempi seçmək imkanına malikdir. Əgər təqdim edilən nitqin tempi dinləyicinin eşidib-anlama qabiliyyətinə uyğun gəlmirsə, onda dinləyici nitqi qəbul edən zaman çətinlik çəkəcək və məlumatın az bir hissəsi dinləyici tərəfindən qəbul ediləcəkdir. Təlim prosesinin əvvəlki mərhələlərində təqdim olunan siqnalların sürətini sözlər, söz birləşmələri və cümlələr arasında pauza etməklə azaltmaq lazımdır. Bu, dinləyiciyə qəbul etdiyi siqnalları sintez etməyə kömək edir, tempin yavaş olması dinləyicinin qabiliyyətini aşağı salır, ona görə də təqdim edilən nitqin tempini get-gedə artırmaq lazımdır. Eksperimentlər əsasında müəyyən edilmişdir ki, ana dilində nitqin normal tempi 250 hecadır. Səslərin, sözlərin qəbul edilməsində qısa müddətli yaddaş böyük rol oynayır. Ona görə ki, təqdim edilən söz birləşməsini anlamaq üçün onu təşkil edən bütün sözləri yadda saxlamaq lazım gəlir ki, bu proses də qısa müddətli yaddaş vasitəsilə həyata keçirilir. Bu sözləri o vaxta kimi yadda saxlamaq lazım gəlir ki, bütöv birləşmə səsləndirilsin və onun mənası dinləyiciyə aydın olsun. Sonra isə unutma mexanizmi fəaliyyətə başlayır, bütün söz birləşmələrinin yaddaşda qalması isə sonra gələn məlumatın qəbulu prosesini tormozlandıra bilər. Əgər anlama sözlərin qrafik formaları ilə əlaqələndirilərsə, onda yazılı nitq dinləyici tərəfindən şifahi nitqə nisbətən daha yaxşı qəbul edilir. Ona görə də eşidib-anlama üçün sözün səli obrazları ilə əlaqə, oxu üçün isə görmə ilə əlaqəni inkişaf etdirmək tələb olunur. Bunun əsasən qrammatik çalışmaların tədrisində rolu böyükdür. Dil fakültələrinin aşağı kurs tələbələrində qrammatik çalışmaların tədrisinin səciyyəvi xüsusiyyətləri dil öyrənən və öyrədən üçün bir prosesdir. Dialoji nitqdə dinləyicinin diqqəti iki yerə bölünür. Ona görə ki, o, eyni vaxtda həm dinləyici, həm də danışanın rolunu oynayır. Həmsöhbətinin nitqini dinləməklə, o, eyni vaxtda ona uyğun cavabı fikirləşir. Bunun üçün qrammatik olaraq cümlələr bir birini izləməli və qrammatik çalışmaların tədrisinin qəbulu əqli səylər tələb etməlidir. Ona görə ki, insanın eşitmə qabiliyyəti görmə qabiliyyətindən 16 dəfə azdır. İ.B.Dodonov qrammatik çalışmaların tədrisində yazılı nitqi nitq fəaliyyətinin produktiv növünə aid edərək qeyd edir ki, onların hər ikisi məlumatın verilməsinə xidmət edir [2, 120]. Yazılı nitq qrammatik çalışmaların tədrisində monoloji forması ilə daha yaxındır. Qrammatik çalışmaların tədrisi yazılı nitqdə öz əksini tapır və nitq aparatının və görmə analizatorunun hərəkətinə əsaslanır. Yazılı nitq qrafik işarələrdə öz əksini tapır, görmə və əqli hərəkətə gətirən analizatorlara əsaslanır.

S.F.Şatılov da nitq fəaliyyətinin dörd formasını qeyd edir [4, 85] :

1. Şifahi nitq
2. Eşidib-anlama
3. Oxu
4. Yazılı nitq

Müəllifin fikrincə nitq fəaliyyəti aşağıdakı qabiliyyətlərə əsaslanır; danışmaq qabiliyyəti, eşidib - anlama, oxu və yazı qabiliyyətləri. Onun fikrincə eşidib-anlamanın əsasında şifahi və yazılı nitqin qəbul edilməsi və başa düşülməsi durur, oxunun məqsədi isə yazılı mətndən lazım olan məlumatları almaqdır. S.F.Şatilovun fikrincə yazılı nitq və oxu bir-birilə əlaqədardır. Ona görə ki, yazıda fikirlər qrafik işarələrdə öz əksini tapır, oxuda isə qrafik işarələrdə əks olunmuş fikirlər daxili və ya xarici nitqə çevrilir. Bir çox tədqiqatlar göstərmişdir ki, dillərin bir-birinə təsiri mənfi və ya müsbət ola bilər. Bir ölkənin daxilində iki dildən istifadə olunarsa, onda təbii dil əlaqələri meydana çıxır, süni dil əlaqəsi isə xarici dillərin tədrisində meydana çıxır. Y.A.Lukyanovanın fikrincə təbii əlaqədə ana dili daha çox təsirə məruz qalır, süni əlaqədə isə ana dili xarici dilə daha çox təsir göstərir. İki dilin təsiri nəticəsində ikidillik meydana çıxır [3, 78].

Ədəbiyyat

1. Додонов И.Б. “Структура и динамика мотивов деятельности” // “Вопросы психологии”. 1994, №4, с.126-130.
2. Леонтьев В.Г. “Формирование мотивации учебной деятельности учащихся”: Меж-вуз.сб.науч.трудов/Редкол.В.Г.Леонтьев и др.Новосибирск: НГПИ.-1985.-134с.
3. Лукьянова М.И. “Учебная мотивация как показатель качества образования” /Лукьянова М.И. // “Народное образование”. №8, 2001, с. 77-79.
4. Пассов Е.И., Кузовлев В.П., Царькова В.Б., “Учитель иностранного языка. Мастерство и личность”. М.: Просвещение, 1993, 159с.
5. Шатилов С.Ф. “Актуальные проблемы методики обучения русскому языку иностранных учащихся”. М. : Просвещение, 1985.
6. Щерба Л.В. “ Языковая система и речевая деятельность”. Л,1974,- 428 с.

Генберова Севиндж

Психологические основы обучения грамматических упражнений во время преподавания иностранного языка резюме

В статье рассматриваются психологические основы обучения грамматических упражнений во время преподавания иностранного языка у студентов младших курсов. Также рассматриваются методы обучения грамматических навыков и умений во время преподавания иностранного языка. Даны мысли многих учёных о роли речевых деятельностей в разных науках. Учтены взгляды известных русских

учёных : Е.И.Пассова, И. Б. Додонова. В статье были проведены эксперименты, связанные с языком. Было определено, что каждый язык существует самостоятельным образом в памяти человека, то есть они существуют независимо друг от друга. Но в статье показано, что каждый из языков при изучении не имеет преимущество, чем родной язык. Исходя из этого, при изучении иностранных языков нужно учитывать их влияние друг на друга.

Qanbarova Sevinj

The psychological bases of learning grammatical exercises during the teaching of foreign language

summary

In this article it is said that about the psychological foundations of teaching grammatical exercises, during the education of foreign language to junior students. In the article it is also discussed the ways of teaching grammatical skills and habits. There several scientists' opinions have been given about the role of speech action in different sciences. Outstanding russian scientists Passov, Shatilov, Dodonov's opinions are considered who have great role in this field. In the article there were experiments among the students related to language. It was obvious that each of languages exists in individual's memory freely. Namely, they exist without depending on each other. But in the article it has been showed that foreign language doesnt surpass as mother tongue by teaching. That is why, while to teach foreign languages the effection of languages which they affect one another should be considered.

Rəyçi: Firuzə Rzayeva
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

AZƏRBAYCANDA TƏRCÜMƏŞÜNASLIĞIN İNKİŞAFI DİLÇİ ALİMLƏRİN FİKİR VƏ MÜLAHİZƏLƏRİ VƏ DİL ƏLAQƏLƏRİ

Açar sözlər: tərcümə, nitq, dil daşıyıcısı, mənimsəmə, nəzəriyyə, müqayisə, ünsiyyət.

Key words: translation, speech, speaker, language acquisition, theory, comparison

Ключевые слова: перевод, речь, носитель языка, освоение, теория, сравнение,

Tərcümə dil əlaqələri prosesinin məhsulu olub hər bi dilin tarixi inkişaf prosesinin müəyyən dövründə meydana çıxmışdır. Dil vahidlərinominasiya və ya adlandırma vasitəsi kimi çıxış etmiş, dil və nitq isə ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirmişdir. İnsan əşya və predmetlərə, ümumiyyətlə, hər şeyə ad verməyə çalışmışdır. Adlandırmağa ehtiyacı olan əşya formasından asılı olmayaraq təmas prosesində meydana çıxmışdır. Adlandırmanın ilkin vacib şərti fərqləndirmə mahiyyəti daşımışdır. Hər bir adlandırma üçün müvafiq dil vasitələrini kodlaşdırma və dekodlaşdırma vasitələrindən istifadə etmişdir. İki müxtəlif dildə eyni predmet adının fərqli kodlaşdırılması və dekodlaşdırılması həmin predmet bildirən vahidlərin qarşılaşdırmağa əsas vermişdir. Beləliklə, dil əlaqələri prosesində adın bir dildən digərinə transformasiyası hadisəsi baş vermişdir. Bu proses. təbii ki, iki dil materialı üzrə getmişdir. Hər iki dilin daşıyıcılarına məlum olan əşya və predmet adlarının transformasiyası adları qarşılaşdırma kimi özünü göstərmişdir. Məsələn, хлеб-çörək, дерево-ağac, камень-daş və s. Fərqli dillərin daşıyıcılarından birinə məlum olan, digərinə məlum olmayan predmetlərdə nominasiya birtərəfli səciyyə daşımışdır. Əşyanın adı bir dildə olduğu halda, başqa bir dildə olmamışdır. Belə hallarda predmet və onun adı bir yerdə alınmışdır. Tarixi inkişafın ilk dövrlərində bu tipli sözalmalar. sonralar terminlərlə ifadə olunan anlayışları qavrama və mənimsəmə nəticəsində təzahür etmişdir. Təbii ki, yalnız əşya və predmetlərin, anlayışların adlarını bilmək ünsiyyət üçün yetərli olmamışdır. Dil vahidləri müəyyən qanunauyğunluq əsasında birləşərək və ya əlaqələnərək bitmiş fikri ifadə edən daha böyük dil vahidini formalaşdırmışdır. Ənənəvi dilçilikdə bu əsas vahid cümlə adlandırılmışdır. Cümlə informasiyanın bitmiş şəkildə ötürmək funksiyasını yerinə yetirmişdir. Bir dildə deyil, daha artıq dildə ünsiyyət saxlamaq tələbi ayrı-ayrı etnosların müxtəlif-iqtisadi, mədəni, siyasi və başqa əlaqələri prosesinin

məhsuludur. İnsanların qida, ərzaq ehtiyaclarını ödəmək, təhlükəsizliklərini təmin etmək məqsədləri onların yaşayış məskənlərini dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Yaşayış üçün daha sərfəli və faydalı əraziləri qiymətləndirmək, eləcə də seçmək meyarları eynidir. Su, meşə, məhsuldar torpaq, zəngin bitki örtüyü, fauna, təbii təhlükələrdən qorunmaq sığınacaqları yedəyişmədə iştirak edən qəbilə və tayfaların eyni və yaxın ərazilərə miqrasiyasını reallaşdırmışdır. Bu da fərqli etnosların və bununla da fərqli dillərin daşıyıcıların passiv, eləcə də aktiv təmaslarının əsasını qoymuşdur. <<Məhz bu dövrdən, ilk insan yerdəyişmələri, qəbilələr və tayfalar arasında ibtidai əlaqələrdən başlayaraq dillər arasında da müəyyən əlaqələr yaranmışdır. Bu əlaqələri-sosial və dil əlaqələrini bir-birindən ayırmaq olmaz. Sosial əlaqələr informasiya mübadiləsinin xarakter və sferası ilə sıx sürətdə bağlıdır. Məhz cəmiyyət və dil qarşılıqlı olaraq biri digərinin inkişafında katalizator rolunu oynamış, onun inkişafında stimulverici amil olmuşdur>>.

Dil əlaqələri ünsiyyət prosesində dilin maddiləşən hissələrini başa düşmək, qavramaq zərurətini formalaşdırmışdır. Eyni dilin daşıyıcıları bir dilin vasitələrindən istifadə etmişdir. Başqa dil daşıyıcıları ilə əlaqələr informasiyanın bu dillərin hər hansı birindən digərinə transformasiyası, köçürülməsi zminində getmişdir. Beləliklə, sonralar tərcümə adlandırılan, mahiyyətcə bir dil materialının digər dil materialı ilə əvəzedilmə prosesi baş vermişdir. Bu prosesin kökü çox qədimdədir. Elm isə tərcüməni, tərcümə prosesini, onun ünsür və elementlərini, növ və üsullarını çox-çox sonralar öyrənməyə başlamışdır.

Müasir tərcüməşünaslıq böyük inkişaf yolu keçmişdir. Tərcüməşünaslıq ümumfiloloji istiqamət kimi formalaşmış, uzun müddət ədəbiyyatşünaslıq çərçivəsində öyrənilmiş elm sahəsidir. Tərcümə nəzəriyyəsi xüsusi linqvistik elm kimi ötən əsrin 50-ci illərində yaranmışdır. Buna baxmayaraq indiyədək bir çox dilçilər, hətta tərcümənin fundamental problemləri ilə məşğul olanlar belə onun müstəqil linqvistik elm olmasına bir qədər şübhə ilə yanaşırlar.

E.Allahverdiyevatərcüməşünaslıq elmi və onun tərkib hissələrindən bəhs edərkən tərcümə probleminə daha bir çox tədqiqatları diqqət mərkəzinə çəkmişdir. O. XX əsrin ikinci yarısına qədər tərcümə ilə bağlı yazılmış əsərlərdə tərcümənin elm, yaxud bu və ya digər elmin tərkibində ayrıca istiqamət olması barədə konkret fikrin olmadığını göstərmişdir.

A.Reformatiskinin ötən əsrin 50-ci illərində irəli sürdüyü müddəaya görə, tərcümə nəzəriyyəsi müstəqil sahə deyil, bu nəzəriyyə müxtəlif elmlərə xidmət edir. Təbii ki, bu fikirlərin deyildiyi vaxtdan yarım əsrdən çox bir müddət keçmişdir. Ötən dövrdə tədqiqatçılar tərcümənin hansı sahəyə aid olması məsələsinə dönə-dönə qayıtmışlar. Şübhəsiz ki, tərcümə nəzəriyyəsinin inkişaf tarixinə qısaca nəzər saldıqda belə bu barədə olan əsas elmi fikirləri ortaya qoymaq, onlara münasibət bildirmək lazım gəlir.

V.Komissarov tərcümənin dillə daha çox bağlı olduğunu ön plana çəkmişdir. Onun fikrinə görə, tərcümənin əsas çətinlikləri dillərin xüsusiyyətləri və onların situasiyasını ifadə etmək üsulları ilə əlaqədardır. İnsanlar müxtəlif dillərdə danışdıqlarına görə tərcümə vacibdir. Dil amilləri tərcümə üçün maneələr yaratdığı kimi, bu maneələri dəf etmək vasitələrini də verir. Hər bir dil quruluş və istifadə edilmək baxımından özünəməxsusluğa malikdir. Lakin dillərin əsasında eyni prinsiplər durur. Deməli, tərcümə prosesində dillərin uyğunluq xüsusiyyətlərini axtarmaq vacibdir. Bir çox tədqiqatçılar ötən əsrin 50-60-cı illərində tərcümə nəzəriyyəsinin müxtəlif məsələlərini araşdırmaqla bağlı tədqiqatlar aparmışlar. B.N.Aristov, İ.R.Qalperin, A.Deyç, E.O.Kari, İ.V.Kaşkin, B.A.Larin, Y.D.Levin, İ.İ.Revzin, V.Y.Rozensveyq, Y.İ.Retsker, V.Rossels, L.N.Sobolev, A.V.Fyodorov, Y.Q.Etkind və başqalarının işlərində qeyd olunan məsələlər bu və ya digər səviyyədə işıqlandırılmışdır. Aydınır ki, tərcüməşünaslığın əsas və ilkin anlayışları da birinci növbədə bu işlərdə müzakirə, müqayisə və təhlil obyektı olmuşdur. Bununla belə, tərcüməşünaslıq məsələlərinin kifayət qədər həllini tapmaması yenə də üzə çıxmışdır.

Tərcümə nəzəriyyəsi ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq daha sürətlə inkişaf etmişdir. Tərcümənin linqvistik təhlilə cəlb edən Con R.Fyors dilin metadil funksiyası üzərində dayanır. Bu halda başqa dildə olan məlumat obyektı dilin vasitələri ilə aydınlaşdırılır. Obyekt dilmənbə dildəki vasitələrə malik olmadıqda izah və şərhələrə müraciət edilir.

Otto Kade tərcüməni işarələr arası münasibət əsasında öyrənməyi vacib sayaraq yazmışdır: <<Tərcümə haqqında elm tətbiqi dilçilik sahəsinə aiddir. Hər bir elmdə olduğu kimi, bu sahə də müxtəlif elmlərdən faydalana bilər>>. V.Komissarov tərcümənin linqvistik nəzəriyyəsini yaratmaqla bağlı ardıcıl tədqiqatlar aparmışdır. Onun qənaətinə əsasən, <<tərcümə haqqındakı elm obyektiv reallığı-nitq fəaliyyətinin xüsusi növünü tədqiq etməklə məşğul olur. Bu fəaliyyətin həm nəticəsi, həm də onu təyin edən amillər müşahidə və təhlil olunur. Hər bir real prosesin öyrənilməsi mümkün olduğu qədər də zəruridir>>. Tərcümənin elmi mənsubluq məsələsi barədə sonralar da kifayət qədər çox danışılmışdır. Bu məsələ L.K.Laışev, A.Lilova, Z.D.Lvovskaya, P.İ.Kopanyev, R.Katarina, C.K.Kertford, A.D.Şveyser və başqalarının monoqrafiyalarında da ortaya qoyulmuşdur.

Tərcüməşünaslıqla məşğul olmuş Azərbaycan tədqiqatçılarından B.Tahirbəyov yazmışdır ki, <<Tərcümə haqqında elm hansısa bir sahənin tərkib hissəsi deyil, müstəqil bir elmdir. Onun problematikasının tədqiqi göstərir ki, tərcüməşünaslığın obyektı mürəkkəbləşmiş kommunikasiya aktı, predmeti isə iki müxtəlif işarələr sisteminin köməyi ilə informasiyanın ötürülməsi haqqında biliklərdir. Tərcüməşünaslıqda bu elmə məxsus olan dil formalaşır. bu elmin elementar vahidlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün axtarışlar aparılır. Əgər dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, psixologiya, estetika,

<<maşın tərcüməsi>> və ya başqa elmlər bu günədək tərcümə fəaliyyəti faktlarını və kateqoriyalarını öz daxilində izah edir və öz ehtiyacları üçün istifadə edirdilərsə, bundan sonra bu kateqoriya və ehtiyacları tərcümə elminin prizmasından baxılmalıdır.

Təbii ki, tərcüməşünaslığın elmi mənsubluğundan daha əhəmiyyətli olan məsələ müxtəlif sahə, xüsusən fərqli funksional üslublara aid materialların tərcüməsinin keyfiyyətə yaxşılaşdırılması, ümumiyyətlə tərcümə nəzəriyyəsinin inkişaf etdirilməsi idi. Tərcüməşünaslığın tədqiq tarixini təhlilə cəlb etdikdə qeyd edilən istiqamətlərdə araşdırmaların sürətlə artdığını görürük.

Hər şeydən əvvəl, tərcümə nəzəriyyəsinin tərkib hissələrini müəyyənləşdirmək lazım gəlmişdir. A.Lilova tərcümə nəzəriyyəsini aşağıdakı tərkib hissələrinə ayırmışdır: ümumi tərcümə nəzəriyyəsi, bədii tərcümə nəzəriyyəsi, elmi tərcümə nəzəriyyəsi, ictimai-siyasi tərcümə nəzəriyyəsi. Göründüyü kimi, tədqiqatçı bölgünü, demək olar ki, funksional üslublar üzrə aparmışdır. Onun təsnifində bədii, elmi və publisistik üslublara aid materialların hər birinin tərcüməsi prosesində fərqli cəhətlərin üzə çıxması nəzərə alınır.

Ədəbiyyat

- 1.R.Heydərov. dillərin qarşılıqlı əlaqəsi. B., Elm, 2013.
- 2.E.Abdullayeva. Tərcüməşünaslığın nəzəri əsasları. B., Nurlan 2008.
- 3.A.A.Реформатский. Введение в языковедение. М.: Высш. шк., 1990
- 4.В.Н.Комиссаров. Теория перевода. М.: Высш. шк., 1990.

Ш.Мамедова

Теоретических проблем перевода

Резюме

В статье исследованы история развития и теоретические вопросы перевода. Так, языковые связи формируют понимание материализованной части коммуникационных процессов и важность восприятия. Также по степени важности происходит процесс замены с одного языкового материала на другой языковой материал.

С учетом этого, были исследованы теоретические аспекты процесс перевода, его элементы, виды и методы. Также было уделено внимание проблемам языкового процесса и их роли в развитии переводческой деятельности.

Поэтому проведение исследование проблем перевода имеет важную значимость с целью изучения теории перевода в комплексном

виде, т.к. проявляются особенности, основные направления перевода, определяется круг задач, которые требуются как сегодня, так и в будущем изучить.

Shakhla Mamedova

A study of the theoretical problems translation

Summary

In the article the history of development and theoretical issues of translation. So, language communication form materialized understanding of the communication processes and the importance of perception. Also of importance is happening replacement process from one language to another language material stuff.

this in mind, the theoretical aspects of the translation process were examined, of its elements, types and methods. Also, attention was paid to the problems of the language of the process and their role in the development of translation activity.

Therefore, carrying out research of translation issues has an important significance to study the theory of translation as a complex, because clarified especially the main directions of translation is determined by the range of tasks that are required both now and in the future to explore.

Rəyçi:

Yusif Süleymanov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ÜLVİYYƏ DADAŞOVA
ADİU
ulviyya@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN LQĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞVƏSİNDƏ DAXİLİ VƏ XARİCİ AMİLLƏRİN ROLU

Açar sözlər: suffiks, grammatika, produktiv, sifət düzəldən, morfoloji, leksika, semantika.

Ключевые слова: Суффиксы, грамматика, продуктивность, образование прилагательных.

Key words: suffix, grammar, productive, creating adjectives, morphological, lexics, semantics.

Tədqiqat məqsədindən asılı olaraq, suffikslərin müxtəlif təsnifatından istifadə olunub və təkliflər olunub. Suffikslər öz mənşəyinə görə, yaratmalı olduqları nitq hissəsinə görə, işlənmə tezliyinə görə (nə qədər tez-tez ona rast gəlinir), praktik olmağına görə, xarakteristikalarına görə təsnif olunurlar. Suffikslər sözün sonunda tam yeni söz əmələ gətirmək üçün yerləşən sözdüzəldici şəkilçilərdir. Suffiksin semantik dəyəri vardır, amma ona müstəqil nitq hissəsi kimi rast gəlinmir. Morfoloji cəhətdən iki söz məsələn: “jewelry”, “jewels” sözləri ilkin olaraq eyni prinsipli kökdən yaranıb; konsepsual struktur hər iki sözdə: -s “jewels” sözündə və “-ry” “jewelry” sözündə cəm bildirir. Amma fərq isə onların qrammatik və leksik mənasındadır. “-s” şəkilçisi qrammatik kateqoriyanı dəyişməyən formantdır. “Plural” (cəm), burada “-ry” “individuallar qrupu, topluluq” semantik əsaslı söz sinfini yaradır.

Nitq hissələri içərisində suffikslər leksik-qrammatik qruplarına əsasən semantik cəhətdən təsnif olunurlar və nəhayət amma ən azı olmadan onların əlavə olduğu kök (stem)-lərin növündən asılı olaraq təsnif olunurlar. Sinxron yanaşma ilə uyğun olaraq biz müasir ingilis dilində tez-tez rast gəlinən nitq hissələrinə görə təsnif etməyə başlayaraq bu daha bu daha məqsədəuyğun olardı. Onların mümkün semantik gücünü işıqlandıran sözlər uyğun şəkildə irəlidə göstəriləcək. Əgər biz öz yanaşmamızı dəyişsək, suffiksləri siqnalizə (signalize) etmək üçün xidmət etməli olduğunu leksikoqrammatik mənası ilə maraqlansaq, biz hər bir nitq hissəsinin tərkibində daha çox açıqlanmış leksik qrammatik siniflər və qeyri-siniflər olduğunu bilməyə nail olarıq. Leksik qrammatik sinif eyni leksik-qrammatik məna daşıyan leksik elementlər sinifi kimi və həmçinin bu vahidlərin içərisində ifadə olunan qrammatik kateqoriyalar daxil olan ümumi formalar sistemi kimi təyin edilə bilər. Bir sinfin elementləri eyni uyğun söz ilə əvəz oluna bilər və özünə xas morfoloji nümunə ilə və ümumi sözdüzəldən affikslər ilə xarakterizə oluna bilərlər.

Sırf sifət əmələ gətirən suffikslərlə yaxından tanış olaq. Hər nitq hissəsinin öz sözdüzəldici suffiksləri olduğu kimi sifətin də özünə məxsus sözdüzəldici suffiksləri vardır. Bu suffikslər də müxtəlif qruplara bölünürlər Sifət əşyanın əlamətini bildirir və “what”, “what kind of” (necə), “which” (hansı) suallarına cavab olur. Quruluşuna görə sifətlər 4 sadə (big, large, red, niece, etc);

düzəltmə (historical, hopeless, wonderfull); mürəkkəb (dark-blue, good-looking, brand-new) olurlar. Sadə sifətlər bir kökdən ibarət olur və onlara heç bir suffiks artırılmır.

Düzəltmə sifətləri əmələ gətirmək üçün isim, fel və sifətlərə sözdüzəldici suffikslər aşağıdakılardır:

- Full – carefull, doubtful (isim); Less – hopeless, useless (isim); Ous – dangerous, famous (isim) – countable, eatable (fel); comfortable (isim); ible – responsible (isim) ish – childish (isim); ent/-ant – different, important (fel); al-cultural (isim); some (handsom)

Suffikslər produktiv və qeyri-produktiv olurlar. Qeyri-produktiv suffikslərə -full, -ible, -able, -ent, -ant, -en, -ous, -some aiddir. Produktiv sifət düzəldən suffikslərə -less (friendless), -like, -ish, -ed, aiddir. Əksər sifətlərin müqayisə dərəcələri vardır. Müqayisə və üstünlük dərəcələri. Müqayisə dərəcəsi keyfiyyətin nisbətən ən üstün dərəcəsini göstərir. Qeyd etdiyimiz kimi sifətin adi dərəcə (the positive degree), üstünlük dərəcəsi (the superlative degree) vardır.

Sifətlərə xas olan əlamət və keyfiyyətlərin dərəcələri iki yolla ifadə edilir.

- 1) Sintetik yolla, yəni sifətlərin sonuna suffikslər əlavə etməklə;
- 2) Analitik yolla, yəni sifətlərin əvvəlini köməkçi söz əlavə etməklə.

Bu üsullardan hansının seçilməsi ixtiyarı olmuyub, sifətin fonetik tərkibindən asılı olur: birhecalı və bəzi ikihecalı sifətlərin dərəcə formaları sintetik, iki və daha çox hecalı sifətlərin dərəcə formaları isə analitik yolla düzəldilir. Sifətin adi dərəcəsini düzəltmək üçün heç bir suffiksdən istifadə olunmur. Sifətlər adi dərəcədə as...as, not so...as bağlayıcıları ilə işlənərkən müqayisə olunan şəxs və əşyaların eyni dərəcəli keyfiyyətə, əlamətə malik olub olmadığını bildirir. Məs:

1) My brother is as strong as yours – Mənim qardaşım səninki kimi güclüdür.

2) Their way is not so long as mine – Onların yolu mənimki kimi uzun deyil.

Birhecalı sifətlərin müqayisə dərəcəsini düzəltmək üçün onların sonuna “-er” üstünlük dərəcəsini düzəltmək üçün isə “-est” suffiksi artırılır. İkihecalı sifətlərin əksəriyyətini və çoxluhecalı sifətlərin hamısının

müqayisə dərəcəsi analitik yolla, yəni müqayisə dərəcəsindən sifətdən əvvəl “more”, üstünlük dərəcəsində isə “most” sözü artırmaqla düzəldilir

Sifətin müqayisə dərəcəsində hər hansı bir şəxs və əşyanın başqa bir şəxs yaxud əşyadan keyfiyyətə artıq olduğunu bildirilir. Bu halda “than” sözündən istifadə olunur. Bu bağlayıcı dilimizdə “-dan,-dən” şəkilçisi, yaxud da “-dan... daha”, “dən...daha” tərkibi ilə tərcümə edilir. Məsələn, room is larger than yours – Mənim otağım sizinkindən (daha) genişdir. Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də üstünlük dərəcəsi əşya və ya şəxsin onun daxil olduğu sinifdə ən yüksək keyfiyyətə malik olduğunu bildirir. Məsələn:

1) The Volga is the longest river in Europe – Volqa Avropada ən uzun çaydır.

2) The USA is the most democratic country in the world – ABŞ dünyada demokratik ölkədir.

Müəssir ingilis dilində bir neçə sifət vardır ki, onların dərəcə formaları superlativ yolla düzəldilir, yəni hər formada (adi, müqayisə və üstünlük dərəcə formalarında) müxtəlif kökdən olan sifət işlənir. Sifətin aşağıdakı sintaktik xüsusiyyətləri vardır: Cümlədə sifət həm təyin, həm də tamamlıq ola bilər. Müəssir mərhələdə sifətdüzəldən suffikslər arasında –able, -al (-ial), -an, -ed, -ic, -y daha produktiv suffikslər hesab olunurlar. Ümumi mənə nöqtəyindən adektiv suffikslər iki böyük qruplar yaradır.

1) Birinci qrupda əsas “münasibət” mənasını kəsb etməsi hesab olunur: “aid olan, oxşarlığı olan, xarakterik xüsusiyyətlər və əlamətlər, kökün ifadə etməli olduğu bir şeyi xatırladan” kimi mənanı ifadə edir. Məsələn, “Ornamental” – bəzək əşyası kimi istifadə olunan, “volcanic” – vulkanik, “neighbourly” – qonşu münasibəti, dost münasibəti və s.

2) İkinci qrup suffikslər üçün əsas mövcud olma/olmama hesab olunur: kökün ifadə etməli olduğu bir şeyin miqdarını və yaxud olmayan bir şeyi təyin edir

3) Bu bölmədə öyrənəcəyimiz digər mənaları şərti olaraq sözdüzəldici hesab edə bilərik.

-able (-ible) suffiksi ilə düzəldən sifətlər: Modellər: v+able → Adj.N+able (ible,ble) → Adject.

Müəssir ingilis dilində dəyişə bilən –able suffiksi çox geniş yayılıb. Onun üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, o felin kökünə əlavə olunur, amma həmçinin isimlərin də kökünə əlavə oluna bilər. –able suffiksinin ümumi mənası hər hansı bir xarakterik xüsusiyyəti ifadə etməkdir.

İsimə “-able” suffiksi əlavə edildikdə həm aktiv kateqoriyalı mənə verə bilər (fashionable → pertaining to fashion), həm də pasiv kateqoriyalı mənə verə bilər (objectionable → that may be objected to; carriageable – that can be carried). Felin sonuna “-able” suffiksini əlavə etsək əsas sözdüzəldici olan “passiv imkan, təbə olma” mənalarını verir. Məs:readable → that can be read

;catchable → that can be caught ;seeable → that can be seen. Sifətlərin sonuna “-able” suffiksi əlavə etsək aktiv xarakterik xüsusiyyət, uyğunluq mənalərini verəcək. Məsələn: suitable – such as to suit; durable – such as to last .Bəzən həm aktiv həm də passiv mənalərin birgə işlənməsi hallarına rast gəlmək olar. Məsələn: Floatable – 1) that can float 2) be floated on. Changeable – 1) that is apt to change 2) that can be changed

Ədəbiyyat

1. Мешков О.Д Словообразование современного английского языка, М. 1986.
2. И.В. Арнольд. Лексикология современного английского языка.
3. А. Koonin. English Lexicology.
4. Е.Н. Бортничук. И.П. Пастушенко. Словообразование в английском языке.

U.Dadashova

They of the internal and external factors in the enrichment of english vocabulary stock

Summary

Suffixes can be varied according to their being productive and non productive. They enrich English language for their wordbuilding character and almost owns the borrowed words.

Since, technics develop in the society new words appear in the language. In these cases the role of suffixes is great. Suffixes will be important and helpful element for building adjectives in the English language in the future.

The article investigates the degrees of comparison in English literary language and in its comparative characteristics with Azerbaijani, also the superlative degree of some adjectives in English, it means their forming by changing the roots of the words

У.Дадашова

**Роль и значение внутренних и внешних факторов при обогащении
словарного состава английского языка**

резюме

В современном Английском языке суффиксы могут различаться своей продуктивностью и непродуктивностью. Они обогащают английский язык словообразующим характером и почти присваивает заимствованные слова.

С развитием технологий в обществе появляются неологизмы. В таких случаях велика роль суффиксов. В будущем суффиксы будут важным и полезным элементом в образовании прилагательных английского языка.

В статье также рассматривается степени сравнения прилагательных прилагательных в современном Английском и Азербайджанском литературном языках, их сравнительная характеристика, а также суперлативная форма прилагательных с помощью изменения корня слова.

Rəyçi: Dürdanə Vəkilova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ZEMFİRA NİFTƏLİEVA
ADİU
zenfira.@.mail.ru

**MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ PARTICIPLE-in LEKSİK VƏ
SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONUN AZƏRBAYCAN
DİLİNDƏ İFADƏSİ**

Açar sözlər: feli sifət, növləri, ikili xüsusiyyəti

Key words: the participle, types, double nature

Ключевые слова: причастия, типы причастия, двойная черта.

Müxtəlif sistemli dillərdə feli sifətin müqayisəli tipoloji tədqiqi olduqca mürəkkəb, lakin maraqlıdır. Tədqiqat zamanı belə nəticəyə gəldik ki, müqayisə edilən dillərdə feli sifətin müəyyən oxşarlıqları ilə yanaşı, həm də böyük fərqlər də vardır. Bu da feli sifətin bir dildən başqa bir dilə tərcüməsi zamanı qarşıya müəyyən problemlər çıxardır. Bu elmi-tədqiqat işində məhz bu problemə diqqət yetirilib, onu araşdırıb müəyyən fikirlər irəli sürməyə çalışdıq.

Beləliklə, müasir ingilis dilində feli sifətin iki növü qeyd olunur: indiki zaman feli sifət – Participle I və keçmiş zaman feli sifət – Participle II. Azərbaycan dilində isə feli sifətin üç növü var: indiki zaman feli sifəti, keçmiş zaman feli sifəti, gələcək zaman feli sifəti.

Feli sifətin hər iki növü – indiki və keçmiş zaman feli sifətləri adları şərti xarakterə daşıyır, yəni nə Participle I bütövlükdə indiki zamana, nə də ki, Participle II bütövlükdə keçmiş zamana ailə deyildir.

Azərbaycan dilində isə demək olar ki, feli sifətin hər üç forması özünə-məxsus müəyyən şəkilçilər vasitəsilə düzəlir. Bəzən, məsələn, indiki zaman feli sifət şəkilçisi gələcək zamanı ifadə edə bilsə də, ingilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində zaman adları şərti xarakter daşıyır.

İngilis dilində indiki zaman feli sifəti feli sonuna ing suffiksi artırmaqla düzəlir, məsələn, to read – reading, to dance – dancing, to work – working və s.

Azərbaycan dilində isə indiki zaman feli sifəti sözlərin sonuna müvafiq – an, -ən, -yan, -yən şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Məsələn: yazan şagird, oxuyan sənətçi, işləyən fəhlə, yuyulan dəsmal və s.

İngilis dilində keçmiş zaman feli sifəti aşağıdakı yollarla düzəlir: qaydalı fellərin sonuna -ed suffiksi əlavə olunur, qaydasız fellərdə isə kök dəyişikliyi baş verir, məsələn, to work – worked, to walk – walked, to live – lived, to listen – listened, to like – liked və s. Qaydasız fellərdə to write – written, to speak – spoken, to sell – sold, to spend – spent, to send – sent və s. Azərbaycan dilində də keçmiş zaman feli sifəti mış, miş, muş, müş və dıq, dik, duq, dük şəkilçilərinə məsubiyyət bildirən ım, im, um, üm, ın, in, un, ün, ı, intensivli

u, ü, ımız, umuz, umuz, ümüz, ınız. iniz, unuz, ünüz, ları, ləri şəkilçiləri artırmaqla dığım, dığın, dığı, dığımız, dığınız, dıqları kimi ffeli sifət şəkilçiləri artırılması ilə düzəlir, məsələn, görmüş insan, oxumuş adam, gəlmiş qonaq, yazdığım yazı, oxuduğum kitab, aldığım meyvə, vurduğum zərbə, qaldığı hava və s. Əlavə olaraq, ingilis dilində bəzi diçilər feli sifətinü çüncü bir növü kimi bitmiş zaman feli sifətini də göstəririlər və ingilis dilində indiki və keçmiş zaman feli sifəti ilə yanaşı bitmiş zaman feli sifətin düzəltmə qaydasını da qeyd edirlər. Bitmiş zaman feli sifəti having+Participle II, yəni having və keçmiş zaman feli sifəti ilə ifadə edilir. Məsələn, having worked spent, having spoken. having written və s.

Azərbaycan dilində isə indiki və keçmiş zaman feli sifəti ilə yanaşı gələcək zaman feli sifəti vardır. Gələcək zaman feli sifəti də indiki və keçmiş zaman feli sifətlərində olduğu kimi sözün sonuna müəyyən gələcək zaman ar, ər. acaq, əcək, yacaq, yəcək, ası, əsi, malı, məli şəkilçilərini artırmaqla düzəlir, məsələn, görülmək iş, oxunacaq kitab, hazırlanmalı proqram, yazılması dissertasiya və s. Müqayisə edilən hər iki dildə feli sifətin ikili xüsusiyyətə – həm feli, həm də sifət xüsusiyyətinə malik olması və müxtəlif cümlə üzvləri vəzifəsində çıxış edə bilməsi və s. uzun müddət onun tədqiqi işini çətinləşdirmiş, ayrı-ayrı mülahizələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Elə bunun nəticəsidir ki, feli sifət həm germanistikda, həm də türkologiyada, o cümlədən ingilis və Azərbaycan dilçiliyində bəzən ayrıca nitq hissəsi kimi götürülmüş, bəzən fel, bəzən də sifət kateqoriyasına aid edilmiş, müxtəlif terminlərlə izah olunmuş və beləliklə, tədris işini çətinləşdirmişdir. Demək olar ki, Azərbaycan dilində 1839-cu ildə 1924-cü ilədək fel, 1924-cü ildən 1936-cı ilədək sifət, 1936-cı ildən 1938-ci ilədək fel, 1938-ci ildən 1959-1960-cı illərədək sifət. Bundan sonra isə fel bəhsinə daxil edilmişdir. Müasir ingilis dilində felin şəxssiz formalarından biri olan feli sifət feli xüsusiyyətlərlə bircə sifət və zərf xüsusiyyətlərinə də malikdir.

Feli sifətin sifətə aid xüsusiyyəti onun ismi təyin etməsidir. Feli sifətin bu funksiyası Azərbaycan dilinin feli sifətinə uyğundur.

Azərbaycan dilində də feli sifətlər bütün sifətlər kimi çox asanlıqla isimləşir və cümlənin müxtəlif üzvü vəzifəsində işlənir.

Feli sifətin zərfə aid xüsusiyyəti isə zərflə təyin edilmiş hərəkətə, zərflə ifadə olunmuş xəbəre xidmət etməsidir.

Tədqiqat zamanı belə nəticəyə gəldik ki, müqayisə olunan hər iki dildə feli sifət feldəki hərəkət məzmununun saxlayır. Fel əşyanın hüquqini hökm yolu ilə bildirdiyi halda, feli sifət bunu əlamətləndirmək yolu ilə bildirir. Elə buna görə də fellər cümlədə xəbər, feli sifətlər isə əsasən təyin o lur. Feli sifətin hərəkət məzmununa malik olması onda feli sifətə məzsus digər əlamətlərin də meydana çıxmasına səbəb olur, çünki hərəkət məzmunu olmadan təsirlik, növ, inkarlıq, zaman. tərz və digər xüsusiyyətlər də ola

bilməz. Feli sifət felə məxsus zaman məzmununa da malikdir. Lakin feli sifət zamanı fel kimi konkret şəkildə ifadə edə bilmir, çünki feli sifət zamanı konkret şəkildə bildirməyə deyil, aid olduğu sözü zamanla bağlı olaraq əlamətləndirməyə xidmət edir. Elə buna görədir ki, zaman anlayışı feli sifətlərdə felə nisbətən ümumi şəkildə özünü göstərir. Bu cəhətdən feli sifətləri də eyniləşdirmək olmaz, çünki feli sifəti əmələ gətirən formal əlamətlərdən asılı olaraq, bunların bir qisminə zaman anlayışı qabarıq, digər qisminə isə zəif şəkildə özünü göstərir, hətta bəzində zaman elə ümumiləşir ki, onun hansı zamanı ifadə etdiyini müəyyənləşdirmək olmur. Belə feli sifətlər məzmun etibarilə feldən düzələn sifətlərə yaxınlaşır.

Feli sifət felə məxsus təsir kateqoriyasını da ifadə edir. Feli sifətlərdə bu kateqoriyanın ifadəsi fellərdə olduğu kimidir, yəni əmələ gəlidiyi felin məzmunundan asılı olaraq feli sifət həm təsirli, həm də təsirsiz olur. Müasir Azərbaycan dilində feli sifətin təsirli olub-olmaması işində onun formal əlamətlərinin rolu yoxdur. Feli sifət felin növ kateqoriyasını da mühafizə edib saxlayır və bu cəhətdən, başlıca olaraq iki qrupa ayrılır: (y)an, ən, mış, miş, muş, müş, dıq dik, duq, dük, (y)acaq, əcək, şəkilçili feli sifətlər bütün növlərini, qalanları isə bəzi növlərini, yəni (y)ası, əsi, malı, məli, maz, məz şəkilçiləri ilə düzələn, əsasən məlum və məchul ar, ər, r şəkilçisi ilə əmələ gələn isə məlum növü ifadə edir. Feli sifətdə inkarlıq kateqoriyasının ifadəsi, əsasən, fellərdə olduğu kimidir, çünki feli sifət şəkilçiləri ya təsliq, ya da inkar fellərə qoşulur. İnkarlığın ifadəsində y(an), ən, mış, miş, muş, müş, dıq, dik, duq, dük şəkilçili feli sifətlər daha geniş imkanlara malikdir. Əmələ gəlidiyi şəkilçinin məzmunundan və işlənmə yerindən asılı olaraq bəzi feli sifətlərdə inkarlıq məzmunu ma, mə ilə deyil, digər vasitə ilə, yəni sintaktik üsulla əmələ gətirilir. mış, miş şəkilçili feli sifət inkar formada işlənərkən forma etibarilə onunla bir mənbədən təşəkkül tapan ma (miş), mə (miş) feli bağlamasına oxşasa da, bu həm morfoloji, həm də sintaktik cəhətdən əsaslı surətdə ondan fərqlənir.

Feli sifət özündən əvvəl gələn isimləri, əsasən fel kimi idarə edir. Təsirlik halda olan isimlər yalnız təsirli, yönlük, yerlik, çıxışlıq halda olan isimlər isə həm təsirli, həm də təsirsiz feli sifətlərdə idarə olunur.

Feli sifət felin tərz kateqoriyasını da mühafizə edib saxlayır və bu, fellərdə olduğu kimi, həm analitik, həm də morfoloji yolla ifadə olunur.

Feli sifət felə məxsus şəxs kateqoriyasını da ifadə edir. Lakin bu cəhətdən feli sifət məhdud imkanlara malikdir, ona görə də, fellərin hamısı şəxs şəkilçiləri ilə işləndiyi halda, feli sifətlərin hamısı şəxs məzmununu ifadə edən mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənmir. Müasir Azərbaycan dilində yalnız dıq və acaq şəkilçili feli sifətlər şəxsi ifadə edir və ayrı-ayrı şəxslər üzrə dəyişir. başqa şəkilçilərlə düzələn feli sifətlər substansivləşdikdən sonra mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Müasir Azərbaycan dilində fellərdə olduğu

kimi, feli sifətlərdən də əvvəl zərf işləmə bilir, çünki I, fələ xas olan hərəkət məzmununu saxlayır. Məhz buna görə də həmin hərəkəti əlamətləndirən sözlərin (zərflərin) işlənməsini tələb edir. Zərf fəllərlə işlənərkən yalnız hərəkətin əlamətini, feli sifətlərlə işlənərkən isə həm hərəkətin, həm də bu hərəkətlə bağlı olan əlamətin əlamətini bildirməyə xidmət edir.

Beləliklə, müasir ingilis dilində feli sifətin fələ aid xüsusiyyəti növ, zaman və tərz formasına malik olmasıdır. Müasir Azərbaycan dilində də feli sifətin aşağıdakı xüsusiyyətləri var: hərəkət, zaman, təsirlilik və təsirsizlik, növ, inkarlıq, şəxs bildirir. Ümumiyyətlə, istər ingilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində olan feli sifətləri araşdırarkən belə nəticə çıxarmaq olar ki, ingilis dilində feli sifətin iki zaman forması, ingilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində isə feli sifətin üç zaman forması var. Onu da qeyd edək ki, ingilis dilində feli sifətin formaları (indiki və keçmiş zaman forması) formaca indiki və keçmiş zamanı göstərsə də, diqqətlə fikir verdikdə görürük ki, indiki zaman feli sifəti (Participle I) həm indiki, həm də gələcək zamanı ifadə edir. Keçmiş zaman feli sifəti (Participle II) isə keçmiş zaman və keçmiş zaman formalarını ifadə edir. İngilis dilində zaman kateqoriyası şərti xarakter daşıyır (nisbidir), belə ki, feli sifətin hansı zamanda işlənməsindən asılı olmayaraq budaq cümlə hansı zamanda işlənirsə, feli sifət də həmin zamanı bildirir, məsələn:

1. When reading The Picwick Papers, one can't help laughing.
2. When reading The Picwick Papers, one couldn't help laughing
3. When reading The Picwick Papers, you will roar with laughing.

yaxud:

1. The patient is lying with closed eyes.
2. The patient lay with closed eyes.
3. The patient will lie with closed eyes.

Azərbaycan dilində isə feli sifətin zaman formaları özünəməxsus şəkilçilər vasitəsi ilə düzəlir. Ancaq inkar etmək olmaz ki, Azərbaycan dilində də bəzən, məsələn, gələcək zaman şəkilçisi ilə düzələn feli sifəti cümlə daxilində gələcək və keçmiş zamanı ifadə edir. Məsələn:

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya. Bakı, ADPU-nun nəşri, 2000.
2. Axundov A.A., Veysəlov F.Y., Aslanov T.Ə. Azərbaycan dilçiliyi, Morfologiya, Fonetika, Sintaksis. Bakı, 2002.
3. Əliyev V. Azərbaycan dilində felin təsriflənməyən formaları, Məsdər. Bakı, API,

Z.Niftaliyeva

**The analysis of the peculiarities of the participle in the modern english
and azerbaijani languages**

Summary

This article is devoted to the learning of the specific characteristic features of the participle in the modern English and Azerbaijani languages. As it is known, participle is one of the non-finite forms of the verb which has a verbal, an adjectival represented to or an adverbial character.

Therefore the scientific investigation your attention is very important from the practical point of view as it written for Azerbaijani audience, which learns modern English, with the purpose to help the learning of the resemblant and dissimilar structural-semantic and using' features of the participle in non-cognate languages.

З.Нифталиева

**Анализ особенностей причастия в современном английском и
азербайджанском языка**

Резюме

Данная статья посвящена изучению специфических характерных черт причастия в современном английском и азербайджанском языках. Как известно, причастие является одной из безличных форм глагола, которое имеет характерные черты глагола, прилагательного и наречия.

Поскольку проводимые типологические исследования тех или иных языковых явлений очень важны для изучения иностранного языка, данная исследовательская работа имеет также и практическое значение, так как написана для азербайджано-язычной аудитории, с целью выявления схожих и отличительных характерных структурно-семантических особенностей в разносистемных языках, что поможет при процессе освоения предоставляемого материала.

Rəyçi: Xavər Hacıeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

İRADƏ MANAFOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
irada@mail.ru

PLANNING A LESSON

Açar sözlər: plan, dərs, proses, mərhələ, ardıcılıq, təqdimat, qiymətləndirmə, tədris, müəllim, öyrənci, vəsait, seçmək, istifadə etmək, məqsəd, dərs,

Key words: plan, lesson, process, stage, sequence, presentation, assessment, training, teacher, learner, aid, select, use, aim

Ключевые слова: план, урок, процесс, этап, последовательность, презентация, оценка, обучение, учитель, учащийся, пособия, использовать, цель

A teacher's job is not restricted to the activities they perform in the classroom nor is it restricted to school hours. Teachers are obliged to plan; that is, to prepare for what is expected to happen in the class during school hours. Planning in teaching is commonly thought to involve making 'lesson plans', only; however, each lesson needs to address a set of broader objectives, and these must be planned, too. Laying out the broader picture is called 'unit planning'. In order to create a series of lessons that hang together and meet the broader objectives, the teacher needs to prepare several lessons at once; these individual lessons must be presented in an order that optimizes the students' ability to internalize the learning. The order in which lessons are presented is called 'lesson sequencing'.

What is lesson sequencing?

Lesson sequencing is the process of organizing several lesson plans that will be taught consecutively. The purpose of lesson sequencing is to create smooth transitions between lessons in order to meet the objectives of the unit plans and to achieve optimal learning outcomes.

Why should lessons be sequenced?

Well-sequenced lesson plans benefit both the teacher and the students. Well-organized and properly sequenced lesson plans allow for a smoother functioning classroom; classroom disruptions are minimized, the stress on the teacher is reduced and the learning environment is optimized for the students. Some of the other benefits to be gained from effective lesson sequencing include, the following:

- Smoother transitions: Unit planning allows the teacher to be aware of the end goals of a learning segment. As a result, the order in which material is presented; that is, lesson sequencing, can be planned as well. When the

teacher can plan what is intended to happen during each lesson they will be able to make the transitions between lessons as smooth as possible. This will benefit the students, as well, since they will be better prepared to absorb new material when it is presented in an orderly manner.

- Facilitates scaffolding: Clear end goals and sequenced lessons allow teachers to anticipate difficulties and problem areas. Additional supports; such as, specific exercises and activities, can be provided to assist students meet the challenge of more difficult concepts. The teacher can scaffold the subject matter, so that as the tasks grow more complex and difficult the students will have more resources and insight to draw upon in order that they meet the challenge successfully.

- Better organization: The job of a teacher is demanding and requires good organization skills. A teacher who sequences lessons will know in advance what will be covered in a particular lesson. This allows the teacher to prepare photocopies, worksheets, hand-outs, etc... in advance. Lesson sequencing has some additional benefits as well; for example, if the class progresses through the material more quickly than anticipated, the teacher will be able to move on to more advanced tasks very readily since they have already been planned. In addition, if the students do not progress through the material at the same rate, the teacher will be able to set up a differentiated lesson plan to accommodate faster and slower learners since the whole package of lessons have been prepared.

- Future planning: Sequencing lessons in advance allows teachers to predict how long they think it will take to cover certain material, and then see how long it actually took when the lessons are delivered to the students. Since teachers often recycle unit plans and lesson plans over several years, they will be able to modify their planning for future years based on their experience.

- Assessment checks: Since the unit plans and lesson plans have been prepared in advance, the teacher will be able to identify the optimal points in the program for checking the students' understanding of the material and also how best to structure these assessments.

What are some tips for sequencing lessons?

- It is beneficial to identify the learning goals for both the unit plan as a whole, as well as each individual lesson plan. Setting such over-all and specific goals assists in the lesson sequencing process. It also reveals what materials and learning aids are necessary to achieve those goals.

- Review your lesson plans to assess whether enough scaffolding has been built in. Do the students have the necessary tools to complete each particular activity?

- Consider your planning of checks of student understanding of the material and your assessments. Are they appropriate given the class size? The type of student in the class? The type of activities they will be engaged in?

Ensure you are using a variety of activities! Assess the activities that you have planned and prepared to make sure that they target as many Multiple Intelligences as possible. Consider color coding the activities to be clear about which of the Multiple Intelligences are being targeted in each case.

Planning and preparation is what we do before we enter the classroom. This part of SLIM (second language improving model) includes knowing what resources can be used and where they can be found as well as how to adapt and develop resources to fit what is being taught. During this stage, scaffolding is also an important consideration for planning activities and materials. Pacing should be considered including the cognitive capacity of the learners. When selecting and developing activities, teachers also need to think about the diverse learning styles, multiple intelligences and backgrounds of their learners.

The *giving it* stage of SLIM is where the teacher chooses *what* to teach and *how* to present it. Teachers also consider how to attract students' attention and memories by building on what students already know and choosing and structuring learning into small steps to teach the "new" material. In this stage, teachers present material in the target language in a way that students understand, which involves the provision of context, visuals, gestures, examples and anecdotes. In addition to knowing *what* to teach, teachers need to be aware of *how* to present the material and memory aids.

Pushed Output:

Pushed output refers to what and how the teacher encourages students to use the new language. For example, in classes where teachers offer praise and encouragement, most students will quickly learn basic adjectives such as good, great or super. Then they will use them over and over again instead of learning/using other adjectives that they have learned, such as "fantastic", "excellent", "wonderful". Through structured activities teachers can 'push' (nudge, make) students use these new words, too. For example, the teacher might write six to nine adjectives on the board for students to use in a pair activity. After one or two rounds of the activity, the high frequency words are crossed out but the activity continues. Students must now become comfortable using the other words.

What to Present:

In addition to knowing *how* to present the material, teachers also need to know *what* to present. Research suggests that language production is a complex enterprise that entails the integration of many areas: language awareness, pronunciation, vocabulary, grammar, fluency-accuracy, culture and Culture, learning strategies, listening comprehension, speaking, writing, reading, forms, skills, content, motivation-attitude, content.

This stage of the model helps students to *learn*; that is to *understand* and *remember*. This is important because if one cannot remember a concept-whether it be vocabulary, grammar, pronunciation, cultural points or learning strategies- one cannot use it! *Getting it* - activities help students understand the concept being taught at their own rate (self-paced) and through a variety of learning styles. These activities need to be structured so that all students can succeed. The teacher needs to develop a *repertoire* of strategies and activities in this phase so that students can learn in different ways *and* not become bored or unmotivated when learning more difficult concepts.

Assessment is an ongoing process throughout SLIM that gives feedback to the teacher about how and what students are learning – through both observation and direct feedback from students. Assessment also involves providing criteria that help students see how they are doing and how they can improve in addition to demonstrating what makes a *good* performance and what makes communication successful. Assessment helps teachers to determine what students still need to learn.

Contrary to Assessment, *evaluation* occurs at the end of the SLIM process and involves final grades, tests, exams and determining what students still need to learn in order to reach a prescribed mandate.

Reference

1. Selection and Use of Teaching Aids. Samsul Maarif & Dwiyan Pratiwi. 2011.
2. Mary Spratt, Alan Pulverness, Melanie Williams. The Teaching Knowledge Test. Module 3. Cambridge University Press, 2011.
3. Improving Adult Literacy Instruction: Options for Practice and Research. (2012). Lesgold & Welch-Ross, Eds. Washington, DC: National Academy of Sciences.

İ. Manafova

Dərsin planlaşdırılması

Xülasə

Məqalə dərsin planlaşdırılmasından bəhs edir. Dərsin düzgün planlaşdırılması səmərəli dərsin əsas faktorlardan biridir. Dərs planı hər bir müəllim üçün ən vacib vasitələrdən biridir. Dərsin planlaşdırılması bir neçə mərhələdən ibarətdir və onların tədris prosesində ardıcılıqla istifadəsi mühümdür. Bu mərhələlərdən təqdimat, mövzunun düzgün ötürülməsi, ötürülən materialın mənimsənilməsi, qiymətləndirmə və s. göstərmək olar. Dərsin planlaşdırılmasında məqsəd birinci növbədə dərs prosesini düzgün ardıcılıqla idarə etməkdir.

Məqalədə dərsin planlaşdırılması haqqında kifayət qədər məlumat verilmişdir. Məqalə göstərilən məsələ barədə geniş məlumat əldə etmək istəyənlər üçün faydalı ola bilər.

İ. Manafova

Planning a lesson

Summary

The paper deals with planning a lesson. Planning a lesson correctly is the main key of the effective teaching. Lesson plan is one of the most important means for a teacher. Planning a lesson consists of several stages and using each of them accurately is very important in teaching process. These stages include: presentation of the topic, giving it accurately, getting it, evaluation assessment, etc. The main goal in planning a lesson is to conduct the lesson in sequence.

Enough information about planning a lesson is given in the paper. The paper may be useful for those who want to get information about the mentioned issue.

Rəyçi: R. Məmmədova
pedaqogika elmlər namizədi

RƏNA ZÜLFÜQAROVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
rana@mail.ru

FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN ANA DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ

Açar sözlər: quruluş, zənginləşmək, nitq, mövcud olmaq, başa düşmə, tərcümə, frazeologiya, vahid

Key words: structure, enrich, speech, exist, notion, translation, phraseology, unit

Ключевые слова: структура, обогащать, речь, существовать, понятие, перевод, фразеология, единица

Frazeoloji birləşmələrin tərcüməsində, frazeoloji vahidləri, dil sisteminin müxtəlif normalarının pozulması bir sıra hallarda müşahidə etmək mümkündür. Leksik səviyyədə ədəbi dil norması frazeoloji vahidlərin müəyyən komponentlərə (sözlərə) malik olmasını tələb edir. Sözdüzəldici səviyyədə ədəbi dilin norması bu və ya digər komponentin müəyyən sözdüzəldici şəkildə formalaşmasını nizamlayır. Morfoloji səviyyədə frazeoloji vahidin hər hansı bir komponentinin müəyyən morfoloji normalara uyğunlaşması tələb olunur. Sintaktik səviyyədə ədəbi dil norması frazeoloji vahidin ciddi normativ mənaya malik olmasını nizamlayır. Tərcümədə çətinlik ondadır ki, “norma” anlayışının özü indiyə kimi kifayət qədər aydın və müəyyən deyildir. Frazeoloji birləşmələrin tərcüməsində, dilçilik ədəbiyyatında normanın mahiyyətinin təhlili onun iki aspektdən dərkinə və tərcüməsinə imkan verir: bir tərəfdən, norma dil daşıyıcıları üçün məcburi olan nümunədir (yəni norma nüvəfiq nitq faktı üçün nümunəvi dil vasitəsidir), digər tərəfdən norma frazeoloji birləşmələrdə dil vasitələrindən istifadənin məcburi qaydasıdır. Norma cəmiyyətə xidmət edən istifadə olunan frazeoloji birləşmələrin daha yararlılarının məcmusudur. Dil sisteminin normaları, frazeoloji birləşmələrin ictimai nitq praktikasında qəbul edilmiş qaydalarıdır. Frazeoloji birləşmələrin, dil sisteminin frazeoloji vahidlərin dil sisteminin strukturundan asılılığı təkcə bir səviyyədə deyil, adətən sintaktik səviyyədə və dilin bir-birilə qarşılıqlı münasibətdə olan bütün yarım-sistemlərində özünün göstərir. Müasir dilçilik tədqiqatlarını öyrənən, dil faktlarının müqayisəsi olmadan dillər müqayisə etmək mümkün deyil. Frazeoloji birləşmələrin ana dilinə tərcüməsində baş verən spesifik xüsusiyyətlər dedikdə, dillərin frazeoloji sisteminin müqayisəli-tipoloji tədqiqinin əhəmiyyəti bizim üçün çox maraqlıdır. Formaların, kateqoriyaların və digər dil hadisələrinin qarşılıqlı müqayisəsi, tutuşdurulması onların hər birinin

səciyyəsi, bu dil oxşarlığının müəyyənləşdirilməsi üçün zəruri şərt sayılır. Linqvistik müqayisənin əsas elementi-oxşar (integrativ) və fərqli (differensial) cəhətlərin aşkar edilməsidir. Forma və məzmun cəhətdən müqayisədə tutuşdurmada frazeoloji birləşmələrin dil sisteminin bütün yarusları-qrammatik paradigmlar, leksik semantik qruplar, sinonim cərgələr, antonim cütlüklər və s. fərqləndirilir. Eyni zamanda istənilən ayrı-ayrı dil hadisəsinin müfəssəl təsviri, bir tərəfdən o dildə olan son dərəcədə müxtəlif aspektlərin, formaların, mənaların məcmusunu müəyyənləşdirməyə, digər tərəfdən, onların digər dillərdəki uyğun elementlərlə müqayisəsinə şərait yaradır. Bu cəhətlər tamamilə frazeoloji vahidlərin tədqiqinə və frazeoloji vahidlərlə birləşmələrin təhlilinə, tədqiqinə müqayisəli yanaşmaqla, tədqiqatda dilin öz daxilindəki müqayisə daha çox ehtiyac duyulduğunu göstərir. Müxtəlif konstruksiyalar uzun müddət tutuşdurulur, onlar bir kateqoriya kimi qruplaşdırılır və bundan sonra bu vahidlərin xüsusi dilçilik şöbəsində-frazeologiyada öyrənilməsi müəyyənləşdirilir. Bir dilin daxilində olan müqayisə aşağıdakı əsas şərtlərin yerinə yetirilməsini tələb edir: a) müqayisə üçün kəmiyyət bazası olmalı; b) bütün müqayisə olunan faktların təsvirində vahid təlim, vahid metod və vahid terminoloji sistem olmalıdır. Frazeoloji birləşmələrin ana dilinə tərcüməsində müxtəlif dillərin müqayisəsində, məqsəd əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir, belə ki, burada bir-birini tamamlayan və vahid bir sistemdə cəmləşməyən formalar, kateqoriyalar, müxtəlif dil vahidləri tutuşdurulur. Buna görə də ayrı-ayrı dillərdən frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi zamanı müqayisə nəticəsində dil faktlarının sistem əhəmiyyəti aşkar edilə bilmir. Müqayisəli tədqiqatların faktlarının sistem əhəmiyyəti aşkar edilə bilmir. Müqayisəli tədqiqatların əksəriyyətində bu növ araşdırmaların çətinliyi qeyd edilir və onların aradan qaldırılması yolları göstərilir. Bununla belə müqayisəli-tipoloji tədqiqatlara aid irəli sürülmüş müddəaları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Frazeoloji birləşmələrin tərcüməsində, dillərarası tədqiqatlara nisbətən dildaxili faktların təsvirinin ilkinliyi;
2. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəsinin birtərəfli, yaxud ikitərəfli xarakteristikası
3. Frazeoloji birləşmələrdə müqayisəli təhlil dil formasından məzmun forma-sına istiqamətində (semosioloji yanaşma), yaxud əksinə, məzmundan onun dildə ifadə formalarına istiqamətində (onomosioloji yanaşma) aparıla bilər.
4. Müqayisəli tədqiqat və sinxron müqayisəli, yaxud diaxron müqayisəli (müqayisəli-tarixi) ola bilər.
5. Müqayisəli təhlilin mənbələri: müqayisə olunan hadisələr hər bir ayrıca dildə və bu dildə yazılmış əsərlərdə, yaxud tərcümə əsərlərində öyrənilə bilər.

Müxtəlif dillərin frazeoloji sisteminin sinxron müqayisəli tədqiqi müstəqil tədqiqat sahəsi kimi formalaşmaqdadır. Ümumiyyətlə dilin frazeoloji birləşmələri-nin tərcümə sisteminin tədqiqi bir neçə cəhətdən aktualdır. Bu səpkidə olan tədqiqatlar bir tərəfdən nitq mədəniyyətinin və nitq ustalığının artırılmasına şərait yaradır, digər tərəfdən isə xalqlar arasında mədəni əlaqələrin geniş miqyasda inkişaf etdiyi bir dövrdə bir dildən başqa dilə tərcümə texnikasının artmasına kömək edir. son vaxtlar leksik və frazeoloji vahidlərin müqayisəli tipoloji cəhətdən öyrənilməsi tədqiq olunan dillərdəki dil hadisələrinin qanunauyğunluqlarının və özünəməxsus cəhətlərini müəyyənəlməyə imkan verir ki, bu da konkret bir dilin əlahiddə tədqiqi zamanı mümkün olmur. Bir sıra dilçi alimlərin səyi nəticəsində yeni istiqamət qoyulmuşdur. Məsələn: dillərdə frazeoloji vahidlərin müqayisəsi məsələsi frazeologiya elminin təşəkkülü və inkişafı boyu bir neçə dəfə irəli sürülsə də, frazeoloji tədqiqatların mərkəzində frazeologiyanın predmetinin dəqiqləşdirilməsi, frazeoloji tədqiqatların özünəməxsus metodlarının işlənməsi, müxtəlif və ayrı-ayrı dillərin frazeoloji sisteminin öyrənilməsi məsələsi olmuşdur. Frazeoloji birləşmələrin tərcüməsinə, müqayisəli tədqiqinə maraq artmaqdadır. Müxtəlif sistemli dillərdə işlənən frazeoloji birləşmələrin tipologiyası, onların müqayisəsi bir sıra ümumi cəhətlərin müəyyənəldirilməsinə imkan verir. Frazeoloji birləşmələrin bu ümumiliyi aşağıdakı hallarda özünü göstərir: frazayaratma bazasının əsas üsulları, semantik mexanizmi, komponent tərkibinin tematik mənsubiyyəti və tipik obrazlar (frazayaratma modelləri); əsas sintaktik strukturlar və onların frazeologiyada reallaşması.

Frazeoloji birləşmələrin tərcüməsində frazeoloji vahidlərin yaxınlığı, onların struktur-semantik oxşarlığı dil daşıyıcılarının assosiativ-obrazlı düşüncəsinin ümumiliyini sübut edir.

Frazeoloji birləşmələrin ana dilinə tərcümədə eyni sistemə malik dillərin tərcüməsində müqayisəli təhlili, tərcüməsi belə bir ümumi nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, bu dillərin frazeoloji sistemində köklü keyfiyyət oxşarlığı müşahidə edilir. Bu oxşarlıq əsasən aşağıdakı aspektlərdə özünü göstərir: frazayaratmanın əsas üsulları, semantik mexanizm və derivasiya bazaları; komponentlərin tematik mənsubiyyəti və tipik obrazlar (frazayaratma modelləri); aparıcı sintaktik strukturlar məcmusu və onların frazeologiyada realizə olunması. Dillərin frazeologiya sistemindəki fərqlər dilin fərdi xüsusiyyəti daha çox kəmiyyət baxımından üzə çıxır. Fərqlər eyni zamanda frazeoloji vahidlərin komponentlərinin qrammatik mənsubiyyəti ilə bağlıdır. Bu fərq fel komponentlərində xüsusilə özünü göstərir. İngilis dilində fel frazeoloji vahidlərin tərkibində leksik cəhətdən unifikasiya xarakterlidir. Bir sıra fellə yüklərlə frazeoloji birləşmələrin tərkibində fəal iştirak edə bilər.

Müxtəlif dillər genetik cəhətdən bir-birindən nə qədər uzaq olsa da frazeoloji sistemdə ümumi bir qanunauyğunluq, frazayaratma mexanizmində

oxşarlıq özünü göstərir. Belə ümumi cəhətlərdən ən əsası tərcümədə frazeoloji vahidlərin komponentlərinin məcazi səciyyə daşması, onların obrazlılığıdır. Müxtəlif sistemli dillərin frazeoloji vahidlərinin ana dilinə tərcümədə müqayisəli-tipoloji təhlili, qohum dillərdə mövcud olan birləşmələrdən bir sıra spesifik fərqli xüsusiyyətləri üzə çıxarmağa imkan verir. Bu fərqlər, hər şeydən əvvəl hər dil ailəsinin özünəməxsus struktur-qrammatik quruluşu ilə bağlıdır.

Ana dilinə tərcümədə, sözdüzəltmə tipləri frazeologizmlərin struktur elementi ilə səciyyələnir. Dünya dillərinin bir çoxu frazeologiyada sözdüzəltmə tiplərindən istifadədə yüksək dərəcədə seçim imkanlarına malikdir. Sərbəst sözbirləşməsində geniş yayılmış sözdüzəldici elementlər iştirak edir və onlar sabit bitləşmələrin yaranmasında eyni dərəcədə iştirak etmir. Digər tərəfdən bir sıra dillərdə yalnız frazeoloji vahidlərdə istifadə olunan müəyyən morfoloji strukturlar mövcuddur. Bir çox şəkilçilər özlərinin ekspressivliyi, yaxud başqa səbəbdən yalnız frazeoloji vahidlərin yaranmasında iştirak edir və onlara sərbəst söz birləşmələrində rast gəlmirik. Frazeoloji birləşmələrin ana dilinə tərcüməsində, frazeoloji yarımsistemlərdən, dilin sisteminin xüsusiyyətlərinin reallaşmasının özünəməxsusluğu başqa bir cəhətlə də meydana çıxır. Sabit söz birləşmələrinin qrammatik strukturu dil sistemindən müxtəlif şəkildə yayınmalar və arxaizmlərlə səciyyələnir. Lakin bu zaman ayrı-ayrı, tək-tək, frazeologizmlərə aid olsa da, bu dil hadisəsi bir sıra hallarda müəyyən frazeologizmlər qrupunda da müşahidə olunur. Spesifik anomaliya sayılan əlamətlər frazeologiyaya daxilində qanunauyğun hal alır və məhsuldarlıq qazanır.

Ədəbiyyat

1. Fəxrəddin Veysəlli. "Seçilmiş əsərlər" I. Bakı, Mütərcim, 2009.
2. H.Bayramov "Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları", "Maarif", Bakı, 1978.
3. «Фразеологическая система языка». Челябинский Государственный Институт, выпуск IV, Челябинск, 1978.
4. А.В. Кунин. Курс фразеологии современного английского языка. Москва, Высшая школа, 1986.

R.Zülfüqarova

Translation of phraseological units into native language

Summary

The article deals with translation phraseological units into native language. Phraseology is one of the independent branch of the linguistics that

study phraseological system of the language. It must be expressed not only by one word but also by the combination of several words in phraseological structure. Phraseological units fill the gaps in the lexical system of the language so in some cases they are considered as the only meaning that give the names of things, processes, cases, situations and so on.

One should be careful while translating these units. Because as these units are stable compounds of the language they are translated according to the regularities of the language. From this point of view the article can be very important for the ones who want to study these units.

Р.Зулфугарова

Перевод фразеологических единиц на родной язык

Резюме

Статья посвящена переводу фразеологических единиц на родной язык. Фразеология является одним из независимой ветви лингвистическое, изучающих фразеологические систему языка. Это должно быть выражено не только одно слово, но также с помощью комбинации нескольких слов в фразеологических структуры. Фразеологические единицы заполняют пробелы в лексической системе языка, так, в некоторых случаях они рассматриваются как единственный смысл, которые дают имена вещей, процессов, ситуаций, случаев и так далее.

Надо быть осторожным при переводе этих единиц. Потому что, как эти единицы стабильные соединения языка они переведены в соответствии с закономерностями языка. С этой точки зрения статья может быть очень важно для тех, кто хочет изучать эти единицы.

Rəyçi: dosent L.A.Məsimova

FƏRİDƏ HÜSEYNOVA

“Xarici Dillər1” kafedrası”nin müdiri, dosent

farida@mail.ru

**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NEFT VƏ SƏNAYE UNIVERSİTETİNİN
“XARİCİ DİLLƏR KAFEDRASİ”NİN
TARİXİNDƏN (30-70-Cİ İLLƏR)**

Açar sözlər: hörmət, rəğbət, dosent, kadr, mütəxəssis, müəllim, xarici dil, müdir, kafedra

Ключевые слова: Уважение, сочувствие, доцент, кадр, специалист, преподаватели, иностранный язык, заведующий, кафедра.

Key words: Respect, sympathy, professors, staff, specialists, teachers, foreign language head, department.

Rəyçi: dosent Əhmədova X.B.

Azərbaycanda Neft Sənayesi, Akademiyası adlanan Politeknik İnstitutunun yaradılmış (16 noyabr 1920-ci ildə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin "Bakıda politeknik institutunun yaradılması haqqında" dekreti elan edilmişdir), lakin təəssüf ki, bütün dünyanı öz nefti ilə cəlb edən Azərbaycan kimi bir ölkədə milli kadrların çatışmamazlığı həmişə birinci yerdə olmuşdur. Politeknik institutunun yaradılmasının ilk günlərindən ali məktəblərimizə RSFSR və digər yerlərdən mütəxəssislər dəvət olunurdu. Onlar ali məktəblərimizdə kadrların hazırlanması vəzifəsini həll etməli idi. Keçmiş dövrümüzdə də ölkəmizdə xarici dillərin öyrənilməsinə olan tələblər yüksək olmuş və daim inkişaf etdirilmişdir ki, bu da hər zaman öz növbəsində effektiv mütəxəssislərin yetişməsinə öz səmərəsini vermişdir. Hələ XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kimi bir ölkədə, Politeknik İnstitutu istər ölkəmizin daxili üçün, istərsə də xarici üçün yüksək tələblərə cavab verən ixtisasçıları - sabahın mütəxəssislərini hazırlamış, elmi-texniki tərəqi, ictimai-siyasi həyatla ayağlaşan və problemlərin həllinə elmi yanaşmaq imkanına malik olan kadrlar yetişdirmişdir. Azərbaycan Politeknik İnstitutu təkrarolunmaz, özünəməxsus özəlliyi olan bir tədris mərkəzi olmuşdur. Burada öz prinsipiallığı, inadkarlığı, məsuliyyəti, hər şeyin ölçülüb biçilməsindəki dəqiqliyə riayət edən müəllimlər ordusu çalışmışdır. Azərbaycan Politeknik İnstitutunun yarandığı ilk günlərdən onun nəzdində “Xarici Dillər” kafedrası yaradılmış və burada elmin son nailiyyətlərə inanan, müxtəlif sahələri dialektik vəhdətdə götürüb işləməyi sevən mütəxəssislər yeni nəslin yetişdirilməsində əllərindən gələni etmiş və bu işdə yorulmamış və xarici dilləri layiqincə tədris etmişlər. İndiki dövrdə də xarici dillərin tədrisi həmin ənənəyə sadıq olaraq tədris edilir.

İlk dövrlərdə ali məktəblərimiz üçün kadrların yetişdirilməsi və işə cəlb edilməsi ən mühüm vəzifələrdən idi. Bu işdə bir sıra cətinliklər olsa da ən yaxşı mütəxəssislər Azərbaycan Politeknik İnstitutuna cəlb edilirdilər. Yaradıcılıq maneraları ilə fərqlənən, ictimai-siyasi təşkilatçılıq bacarığı ilə seçilən fitri qabiliyyət sahibi olanlar Azərbaycan Politeknik İnstitutuna dərs deməyə dəvət olunurdular. Məsələn, Kiyev və Barşava Universitetlərinin məzununu - Pyotr Xristyanoviç Tumbil, 1932-35-ci illərdə Ümumittiaq Neft Sənayesi Universitetində “ Xarici Dillər” kafedrasında əvəzçilik üzrə xarici dildən dərs demişdir. P.X.Tumbil 1920-ci ildə Bakıya gəlir və müxtəlif vəzifələrdə çalışmağa başlayır. O, özünü tək yaxşı müəllim kimi göstərməmişdir, o eyni zamanda həssas dövlət İmtahan komissiyasının sədri, tədqiqatçıların gayğıkeş rəhbəri, elmi işçilərin obyektiv rəyçisi, ona tapşırılan işləri vicdanla yetirən və səliqəli bir şəxsiyyət olmuşdur. Özünə və başqalarına tələbkar olan P.X. Tumbil böyük elmi əhəmiyyəti olan tədqiqat işlərinin müəllifi olmuşdur. Həmin elmi işlərin yazılması tarixindən asılı olmayaraq onlar bu gün də elmi əhəmiyyətini itirməmişlər. Bunlardan “Bakı kitabxanasında saxlanılan ən qədim və dəyərli kitablar” (bibliografik məlumatdır), “Latın-rus-ingilis-azərbaycanca lüğət”, “Azərbaycan antiq dövr ədəbiyyatında, “Azərbaycanda Rim yazıları(birinci eraya kimi)” və s. misal göstərmək olar. 1938-ci ildən isə P.X.Tumbil əsasən ADU-nun Xarici Dillər kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışmış və ondan ehtiyac duyulan yerdə tərəddüdsüz kömək etmiş, vaxt və bacarığını elm yolunda əsirgəməmişdir. Latın, yunan, sanskrit, polyak, alman,fransız,italyan, ingilis, rus, ukrayna, latış,litov, belarus, azərbaycan, türk dillərini bilən P.X. Tumbil bacarıqlı bir poliglott kimi də məşhur idi. Sonralar Ümumittiaq Neft Sənayesi İnstitutunun “Xarici Dillər” kafedrasına müəllim kimi əsasən Moskva və Leningrad xarici dillər İnstitutlarının məzunları işə cəlb olunurdular. Və nə yaxşı ki, tədrisən milli kadrlarımız da yetişməyə başlayırdı. İlk milli kadr olan qadın gənc mütəxəssis Ruxsarə Əli qızı Gaibova öz dövrünün cətinliklərinə baxmayaraq 1934-37 ci illərdə Moskvada Mərkəzi Giyabi Xarici Dillər institunda təhsil aldıqdan sonra 1938-ci ildə Neft Sənaye İnstitutunda ingilis dilindən dərs deməyə dəvət olunmuşdu. Sonralar əlacı maarif işçisi kimi tanınan, Azərbaycanın ali və elmi müəssisələri təşkilatının fəal üzvü olan R.Ə. Gaibova Azərbaycan orta məktəbləri üzrə ingilis dili dərsliklərin yazılmasında yaxından iştirak etmiş, ingilis dilinin dil qayda qanunlarının azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi,ingilis dilinin öyrənilməsi metokisasına dair onlarca məqalələrin müəllifi olmuşdur.S.M.Kirov adına Bakıdakı Neft Sənayesi Akademiyasının “Xarici Dillər” kafedrasında müəllim kimi çalışan R.Qaibova məruzə ilə çıxış edərək, təlimin tədrisi ilə əlaqədar olaraq qərar qəbul olunması təklifini irəli sürmüşdü. “ Xarici dildə oxunmuş ədəbiyyatın tərcüməsinə itirilən vaxta son qoyulsun . Əsas məqsəd oxunmuş ədəbiyyatı

başla düşmək və həmin ədəbiyyatdan əməli işlərdə istifadə etmək mümkün olsun. Ədəbiyyatın seçilməsi məsələsi ön plana çəkilsin.” Universitetin nəzdində xarici dillər üzrə yaradılmış fənn kabinetinin apardığı iş də faydalı olmuşdur. Fənn kabinetinin vəzifəsi: a) tələbə və aspirantlara dili dialektik materializm nəzəriyyəsi əsasında başa salmaq və dildən sinfi mübarizədə ideoloji silah kimi istifadə etmək ; b) xarici dilin öyrənilməsində ən çox çətinlik törədən dil- qayda –qanunlarının ana dili ilə müqayisəli sxemini hazırlamaq və onları nümayiş etdirmək; v) tələbə və aspirantlarda dili öyrənməyə maraq oyatmaq və dərindən kənar vaxtlarını səmərəli təşkil etməkdə köməklik göstərmək; q) müəllimlərə öz metodik biliklərini zənginləşdirməkdə dil kabinetin rolunu artırmaqdır. Beləliklə, müəllimlər kabinetdə elmi və metodik ədəbiyyatla tanış olmalı, onları müzakirə etməli, müvafiq və əlverişli üsulları tədris prosesində tətbiq etməli idilər. Eyni zamanda tələbə və aspirant kabinetdə öz elmi işi üzrə müəllimdən məsləhət alır, biliyini əyani vasitələrin köməyi ilə möhkəmləndirir, dilçilik üzrə mühazirələr dinləyirdi. Bundan başqa dil kabinetini sərgi , görüş, ədəbi-bədi gecələr, qırmızı təqvim günü, divar qəzetinin buraxılması, ev oxusu üzrə yardım və s. tədbirlərdə iştirak etməli idi. Kafedranın ictimai işlərinə aspirantların və alimlərin qarşısında, əsgərlər qarşısında tez-tez məruzə və mühazirələrlə çıxış etmək vəzifələri də daxil idi. Adriana Georgiyevna Mdivani - 1950- 1973-cü illərə kimi uzun müddət “Xarici Dillər” kafedranının müdiri vəzifəsində çalışmışdır. İngilis, fransız, alman və rus dillərini bilirdi. Xarici dillərə həmişə böyük tələbat olduğundan 1937 ildə V.İ. Lenin adına API –də “Avropa dilləri” fakültəsi yaranır və bu fakültənin məzunları işə dəvət olunurdular. Bundan sonra V.İ. Lenin adına API-nin məzunları xarici dillərin tədrisində böyük rol oynayırlar. 1943-46-cı illərdə V.İ. Lenin adına API –nin “Avropa dilləri” fakültəsinin Alman dili şöbəsində, 1948-52 -ci illərdə isə V.İ. Lenin adına API-nin aspiranturasında təhsil almış Şəfiqə Əmrullah qızı Abdullayeva müxtəlif ali məktəblərdə işləmiş, 1968-ci ildə “Alman dilində mürəkkəb tabeli cümlə və onun Azərbaycan dilində ifadə formaları” mövzusunda dissertasiya işi müdafiə etmiş və filologiya elmləri namizədi adını almış və 1973-1978-ə illərə kimi cü ildə M. Əzizbəyov adına Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutunun “Xarici Dillər “ kafedrasının müdiri olmuş, 2002- ci illərə kimi oranın dosenti vəzifəsində çalışmışdır. Şəfiqə Əmrullah qızı Abdullayeva alman, rus, avar dilləri ilə yanaşı səlis azərbaycan dilini də bilirdi. Təqdirəlayiq hal idi ki, ətriq 1970-ci illərdə “Xarici Dillər “ azərbaycanlı kadrların sayı coxalirdi. Məsələn Şəfiqə Abdullayeva, İsmət Rüstəmov, Rəhilə Məmmədova, Raya Axundova, Gıznaz Quliyeva, Saida Kasimova, Ruhəngiz Məmmədova, Sima Əzizova, Rəfiqə Ələkbərova və s. beynlmiləl “Xarici Dillər “ kafedrasının aparıcı müəllimləri idilər. Sonrakı dövrlərdə də get gedə azərbaycanlı kadrların sayı coxalirdi. 1978-ci ildən isə kafedrada

uzun illər baş müəllim kimi çalışan Səidə Cavad qızı Kasimova M. Əzizbəyov adına Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutunun “Xarici Dillər” kafedrasının müvəqqəti icra edən müdiri təyin olunmuşdur. Səidə Cavad qızı Kasimova yeganə azərbaycanlı kadr idi ki, o dövrdə -1967-ci ildə ABŞ-da təkmilləşmə kurslarında olmuşdur. Mükəmməl ingilis dili biliklərinə malik olan Səidə Cavad qızı Kasimova bir necə ixtisas üzrə -energetika. Kimya və gaz neft mədən ixtisasları üzrə azərbaycan-rus-ingilis dilləri üzrə lüğətlər üzərində işləmiş, dilçiliyə aid məqalələrin müəllifidir. 1983-cü ildə Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutunda əvvəl baş müəllim, sonra isə dosent vəzifəsinə layiq görülür. 1974-1984-cü illərdə SSRİ Ali və orta təhsil Nazirliyi nəzdində olan Metodik Şuranın üzvü seçilir. Geyd etmək lazımdır ki, həmin Şuranın üzvlüyünə respublikadan yalnız iki nəfər alim seçilmişdi və işlədiyi müddət ərzində həm kafedranın, həm də bütün institut kollektivinin hörmət və rəğbətini qazanmışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan SSR MDOİ Arxivi, fond 1658, siyahı 2, iş1169, vər.17
2. Azərbaycan SSR MDOİ Arxivi, fond 1658, siyahı 2, iş1147, vər.2
3. Azərbaycan SSR MDOİ arxivi, fond 1658, siyahı 2, iş 1132, vər. 4.
4. Azərbaycan SSR MDOİ Arxivi, fond 1968, siyahı 2, iş1132, vər.4 (1931-ci il)
5. Azərbaycan SSR MDOİ Arxivi, fond 1658, siyahı 2, iş1147, vər.14)

F.Hüseynova

The History of “Foreign Languages” department of Azerbaijan State Oil and Industry University (in 30-70 years of XX century)

Summary

At the beginning of XX century Polytechnic Institute of Azerbaijan was the first high technical school in the territory and a special training center in the area. According to the requirements of that time, Polytechnic Institute had to train scientific and technical personnel, engineers for working in different spheres of industry. For bringing up good specialists, the recruitment of staff for the Institute was the most important task at that time. In order to fulfill the gap good specialists were attracted from Russia, Ukraine, Georgia, Poland etc. The best professionals who have been invited to work here as teachers were distinguished with their

knowledge, integrity, persistence, responsibility, accuracy. At that time department of "Foreign Languages" was already existed at the Polytechnic Institute, and foreign languages have been taught properly well and it had a great role in training of further generations as well-known specialists not only for the country, but also for the world. In this paper we speak about their contributions of prominent teachers of department of "Foreign Languages" worked in 30-70s.

Ф.Гусейнова

**История кафедры «Иностранных Языков» Азербайджанского
Государственного Университета Нефти и Промышленности
(в 30-70 -е годы XX в)**

Резюме

В начале XX в. Азербайджанский Политехнический Институт был важным учебным центром в регионе и привлекал к себе специалистов из разных регионов России, Украины, Грузии, Польши и т. д. В соответствии с требованиями того времени Политехнический Институт подготавливал научно-технический персонал, и особенно инженеров для различных сфер индустрии. Набор персонала для Политехнического Института была основной задачей, так как существовала нехватка местных кадров. Лучшие профессионалы, приглашенные в Институт работать преподавателями, отличались своими знаниями, добросовестностью, настойчивостью, ответственностью, аккуратностью. В то время в Политехническом институте уже существовала кафедра «Иностранных языков», и иностранные языки преподавались на высоком уровне и это играло большую роль в подготовке будущих поколений.

Rəyçi: Xoşqədam Əhmədova
pedaqogika elimlər namizədi

b.m. AYBƏNİZ RƏFİYEVA
ADU
aybaniz8385@yahoo.com

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TEXNİKİ VASİTƏLƏTLƏ ƏLAQƏDAR OLAN VƏ OLMAYAN VASİTƏLƏR

Açar sözlər: dərs vəsaiti, dərslik, tədris lüğəti, ritmik assimilyasiya, fonoloji material, visual təhsil, nitq praktikası, eşitmə bacarıqları, anlama, tematik plan və əyani vəsaitlər

Key words: thematic and plotted images, comprehension, speech practice, auditory skills, visualizing of the training, phological material, rhythm assimilating, teaching dictionary, training aids

Ключевые слова: тематические и построенные изображения, понимание, речевая практика, слуховые навыки, визуализация обучения, фонологический материал, ассимиляция ритма, учебный словарь, учебные пособия

Biz bilirik ki, təlim böyük və mürəkkəb sistem olmaqla bir sıra yarım-sistemlərə bölünür. Bunların arasında təlimin vasitələri xüsusi yer tutur. Biz bu məqalədə bu vasitələrin xüsusiyyətindən, dil öyrətmə prosesində özünəməxsus yerindən və əhəmiyyətindən danışacağıq. Müasir dövrdə xarici dillərin təlimi prosesində müxtəlif və rəngarəng vasitələrdən istifadə olunur. Təlim vasitələri sisteminin komponentləri bir-birini tamamlayaraq öyrətmə prosesində, kompleks şəkildə çıxış edir. Tədris kompleksinin tərkibinə daxil olan vasitələr təlimdə yerinə və əhəmiyyətinə görə iki növə ayrılır:

1. təlimin əsas vasitələri (kompleksin aparıcı komponentləri). Buraya tədris proqramı, dərslik və dərsliyə aid vasitələr daxil edilir.

2. təlimin əlavə vasitələri (kompleksin əlavə vasitələri). Buraya lent yazıları, diafilmlər, səsli filmlər, cizgi filmləri, audio və video materialları, televiziya, radio, müxtəlif cədvəllər, albomlar, məlumat kitabçaları, iki dilli lüğətlər, ev oxusu üçün ədəbiyyat və digər didaktik vasitələr daxildir.

Təlimin əlavə vəsaitlərinə iki cür vəsait aid edilir:

1) texniki vasitələrlə əlaqədar olmayan vasitələr. Buraya başlıca olaraq tədris lüğətləri, məlumat kitabları, əlavə oxu üçün ədəbiyyat, müxtəlif albomlar, tematik və süjetli şəkillər və bu qəbildən olan digər didaktik vasitələr aid edilir.

2) texniki vasitələrlə əlaqədar olan vasitələr. Buraya maqnitafon, kompüter, lent yazıları, video kasetlər, video maqnitafon, səsli filmlər, səssiz filmlər, cizgi filmləri, epidaskop, diafilm, televiziya, radio, nitq laboratoriyası və s. aiddir.

Tədris işini intensivləşdirmək, dərsi müasirləşdirmək məsələsindən danışarkən ilk növbədə müasir texniki vasitələrdən danışmalıyıq.

Texnika həyatımızın müxtəlif sahələrində geniş tətbiq edildiyi kimi, tədris prosesində də özünəməxsus yer tutmuşdur. Xarici dillərin tədrisində təlimin texniki vasitələrindən geniş istifadə edilməsi qarşıya bir vəzifə kimi qoyulmuşdur. Texnikanın ecazkar qüvvəsindən xarici dil müəllimləri düşünülmüş surətdə istifadə etməlidirlər.

Texniki vasitələrdən istifadənin əhəmiyyəti çox böyükdür. Aparılan təcrübələr göstərir ki, texniki vasitələr:

- 1) Tələbələr üçün çox vacib olan dil mühiti yaradır.
- 2) Dərslərin səmərəli keçməsinə kömək edir və tələbələrin xarici dildə danışmaq imkanlarını əsaslı surətdə artırır.
- 3) Tələbələrin tələffüz və intonasiyasını yaxşılaşdırır.
- 4) Başqalarının nitqini başa düşməyə və danışmağa imkan yaradır.
- 5) Vərdişləri avtomatlaşdırmağa kömək edir.
- 6) Tələbələrin xarici dili öyrənməyə olan marağını artırır və az da olsa, onlarda öz əməklərinin nəticəsini görməyə kömək edir.
- 7) Texniki vasitələr müəllimin də biliyinin və pedaqoji ustalığının artmasında böyük rol oynayır.

Təlimin texniki vasitələri ilə uzun müddət məşğul olmuş xarici dil metodisti M.V.Lyaxovitski yazır: "Müəllim əməyini yüngülləşdirən, tələbələrin dərk etməsini asanlaşdıran təlimin texniki vasitələri xarici dil dərslərini də öz gözəlliyi ilə bəzəyir və maraqlı edir. Bu vasitələrdən istifadə etməyən müəllimin dərsi çox sönük və maraqsız gedir". [7, s. 72]

M.V.Lyaxovitskinin dediyi kimi, dərslə intensivlik gətirən, onu dərk etmə üçün asanlaşdıran belə vasitələrdən istifadə etmək hamı üçün vacibdir. Müəllimlərdən bəziləri belə fikir irəli sürürlər ki, guya təlimin texniki vasitələri müəllimin işini məhdudlaşdırır və onlara tədris işində maneçilik törədir. Bu fikirlə heç də razılaşmaq olmaz. Əksinə, texniki vasitələr müəllimin, necə deyərlər, əl-qolunu açır, onun işinin diapazonunu genişləndirir, əməyini nisbətən yüngülləşdirir.

Texniki vasitələrlə aparılan işin faydası əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Tələbələrin nitq təcrübəsi optimallaşır.
2. Tələffüz üzrə qazanılmış vərdişlər təkmilləşir.
3. Xarici dildə auditiv bacarıqlar inkişaf etdirilir.
4. Təlim əyaniləşir.

Metodist Q.M.Uayzer yazır: "Xarici dili intensiv öyrətmək işində əyani vasitələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir müəllim bu vəsaitin köməyindən istifadə etsə, onun dərsi maraqlı keçər, tələbələr dili yaxşı öyrənərlər". [7, s. 33]

Görkəmli psixoloq B.V.Belyayev xarici dil tədrisinin psixologiyası ilə uzun müddət məşğul olmuşdur. O, xarici dil tədrisində əyanilik məsələsinə üstünlük verərək yazır: “Xarici dil tədrisini maraqlı edən əyanilikdən istifadə etmək özü də xüsusi məharət tələb edir. Əyaniliyi lazım olan zaman sinfə gətirmək vacibdir. Hər yerdə, hər zaman əyanilikdən istifadə etmək dərəcə mənfi təsir göstərə bilər”. [6, s.14]

Müəllim əyanilikdən istifadə edərkən onun məqsədi aydın olmalıdır. Xarici dil dərslərində əyaniliyin aşağıdakı növlərindən istifadə edilir:

1. Divar əyani vəsaitləri.
2. Stolüstü əyani vəsaitlər.
3. Ekran əyani vəsaitləri.

Ekran əyaniliyi - əsasən daifilm, film, cizgi filmi, diapozitiv və epilentlər vasitəsilə aparılır. Ekrandakı görünən əksə divar əyaniliyi deyilir. Hazırkı dövrdə dilin tədrisində əsasən maqnitafon, filmoskop, epidioskop, video maqnitafon, kompyuter kimi texniki vasitələrdən istifadə edilir. Bu vasitələrin hər birinin özünəməxsus iş xüsusiyyəti vardır.

Bildiyimiz kimi, yaxşı danışmaq üçün yaxşı tələffüzə malik olmaq lazımdır. Dilin düzgün tələffüz vərdişlərini yaratmaq üçün mətnlərin və dialoqların yazılmış olduğu disklərin köməyindən xarici dilin tədrisində ilk dərslərdən başlayaraq istifadə etmək lazımdır.

Təcrübədən məlum olduğu kimi xarici dili öyrənən tələbələr əksər hallarda səslər arasındakı fonetik vurğu və intonasiya növləri arasındakı funksional fərqləri ayıra bilməyərək səhvə yol verirlər. Ana dilimizdəki səslərdən fərqli olan [t], [d], [l] və eləcə də ana dilimizdə olmayan [ʒ], [C], [B] və s. səsləri öyrədərkən müəllim bir sıra çətinliklərə rast gəlir. Tələbələr bu səsləri öz ana dilindəki səslərlə eyniləşdirməyə çalışaraq xarici dildəki sözləri təhrif edirlər. Bunun nəticəsində tələbələr oxuduğu və ya söylədiyi müəyyən parçanı dinləyici anlamır.

Xüsusi olaraq yazılmış disklər çox hallarda müəllimin çətin nail ola bildiyi məsələləri asanlıqla həll edir.

Xarici dillərin öyrədilməsində fonomaterialların və bununla əlaqədar maqnitafonun tətbiq olunması problemi ilə mütəxəssislərdən bir çoxu, o cümlədən A.S.Zurge, M.V.Lyaxovitski ciddi məşğul olublar.

Fransada bu məsələyə dair iki mütəxəssis - Pyer Leon və Monik Leon xeyli iş görmüşlər. Bu iki alimin Fransadan xaricdə fransız dilindən dərslər deyən müəllimlər üçün tərtib etdikləri “Introduction à la phonétique corrective à l’usage des professeurs étrangers” (“Korrektiv fonetikaya giriş”) adlı tədris vəsaiti diqqətə layiqdir.

Xarici dildə danışma bacarığının formalaşmasında, xarici dilin tədrisində fonematerialların tətbiqi aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilir:

1. Lentə yazılmış nitq axınının məqsədəuyğun tərzdə fasilələrə bölünməsi. Bu zaman mənə bütövlüyünün pozulmasına xüsusi diqqət vermək lazımdır. Məsələn:

Ma soeur / s'appelle Sevil // Elle est en cinquième // Sevil / étudie / le français // Elle aime cette langue // Elle lit déjà bien // Elle parle un peu //

2. İşə dinləmədən başlamalı.

3. Təkrar. Diktorum və tələbənin tələffüzü yazılan lentə təkrarən qulaq asırlar.

Qeyd etməliyik ki, fonomateriallardan əsasən aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə edilir:

1. Öyrənilən xarici dilin səs tərkibinin mənimsənilməsi. Çətin mənimsənilən səslər, xüsusi açıq və qapalı saitlər, burun saitləri, [w] və [y] yarım saitləri, [l] və [ʒ] samitləri diqqət mərkəzində olmalıdır.

2. İntonasiyanın mənimsənilməsi. Burada sual və nəqli cümlələr qarşılaşdırılmış şəkildə təqdim olunmalıdır. Belə olduqda fərq xüsusilə gözə çarpır. Məsələn:

- D'où tu viens? - Je viens de l'école.
- Où tu vas? - Je vais à la maison.
- Combien de leçons tu as aujourd'hui?
- Aujourd'hui j'ai cinq leçons.

3. Nitqin ritminin mənimsənilməsi: nitq axınının ritmik qruplara düzgün bölünməsi.

4. "Liaison" və "enchaînement" hadisələrinin mənimsənilməsi. Burada dinləmə və təqlid çalışmaları xüsusi yer tutmalıdır.

a) Les enfants vont dans le jardin. Ils s'entrent et rencontrent leurs amis qui les invitent au cinéma.

b) Il arrive à l'école à l'heure. Le maître est dans la classe. Il explique la nouvelle leçon.

Beləliklə, bütün bu dediklərimizi ümumiləşdirərək qeyd etməliyik ki, texniki vasitələrin istifadəsi xarici dillərin tədrisində xüsusi əhəmiyyəti olan bir vasitədir. Eyni zamanda dilin tədrisində diafilmlə aparılan iş əvvəlki biliklərin təkrarına və fəallaşdırılmasına, şifahi nitqin vərdiş və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində böyük rol oynayır. Diafilm filmoskop vasitəsilə göstərilir. Müəllim filmoskop vasitəsilə göstərir və hər bir kadr haqqında özü fransız dilində izahat verir, sonra tələbələr kadrlara əsasən, fransız dilində öz bildikləri qaydalara və lüğət ehtiyatına əsasən danışirlar.

Əgər maqnitafonla iş auditiv (nitqi dinləyərək anlama) qabiliyyətinə əsaslanırsa, diafilm (səsli diafilm nəzərdə tutulur) üzərində iş həm vizual, həm də auditiv bacarıqlar üzərində qurulur.

Eyni zamanda video materiallar hazırda məktəblərimizdə istifadə edilən texniki vasitələr içərisində özünə xüsusi yer tutmaqdadır. Bu vasitə də ekran əyaniliyi yaradan yeni təlim vəsaiti sırasındadır.

Eyni zamanda təlim prosesində dili öyrənilən xalqın tarixi, ədəbiyyatı, incəsənəti, adət və ənənələri, elmi-texniki nailiyyətləri, məişəti, müasir həyat tərzini haqqında məlumat verməlidir. Bu tələbatlara nail olmaq üçün istifadə olunan vasitələrdən biri video materiallardır. Video materiallar şagirdləri dili öyrənilən ölkə sivilizasiyası nümunələri ilə yaxından tanış edir, şagirdlərə həmin nümunələri Azərbaycan sivilizasiyası nümunələrindən fərqləndirməyə imkan verir. Şagirdlər video materiallara baxarkən həm də təbii fransız dilini eşidirlər. Bu onların düzgün nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə əsaslı təsir göstərir.

Bütün bunları qeyd edərkən sonda belə qərara gəlirik ki, tədris işini intensivləşdirmək, dərsi müasirləşdirmək məsələsindən danışarkən ilk növbədə müasir texniki vasitələrin müsbət rolunu nəzərə almaq lazımdır.

Bu məqalədə texniki vasitələrlə işin növlərinin və üsullarının konkret misallarla izahına çalışmışam.

Ümumiyyətlə, tədris işini intensivləşdirmək, dərsi müasirləşdirmək məsələsindən danışarkən ilk növbədə müasir texniki vasitələrdən danışmalıyıq. Onlardan istifadənin əhəmiyyəti böyükdür.

Ədəbiyyat

1. Kazımov N. Məktəb pedaqogikası. Bakı, 2002.
2. Quliyeva M. Fransız dilinin təlimində texniki vasitələrdən istifadə. Bakı, 1985.
3. Seyidov F. Xarici dil dərslərində maqnitafon. Bakı, 1968
4. Seyidov F., Kərimova K., Quliyev H., Abbasova H. Xarici dil dərslərində diafilm. Bakı, 1966
5. Tahirov A. Şifahi nitqin inkişafında əyani vəsaitin və texniki vəsaitlərin rolu. Bakı, 1976.
6. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. 2-е изд. М., 1965
7. Ляховитский М.В. Технические средства в обучении иностранным языкам. Киев, 1967

Abaniz Rafiyeva

**The Role of Technical Aids in Intensifying and Modernizing
the Language Classes**

Summary

This article is dedicated to give an information about the importance of Video materials in the Teaching process of history, literature, traditions, scientific and technical achievements, welfare and life style of the country language belongs to.

While watching video materials the students get an opportunity to watch and hear native speakers of the language. It makes a great influence on the improvement of the speech skills of the students.

Through researching this article it was revealed that in teaching, intensifying and modernizing the teaching process the modern technical equipments play irreplaceable role.

In the article, through giving examples I have tried to explain the ways and types of utilizing the technical means in the teaching process.

Айбаниз Рафиева

**Роль технических средств в интенсификации и модернизации
языковых классов**

Резюме

Статья посвящена важности применения информационных технологий в процессе обучения истории, литературы, традиций, научно-технических достижений и стиля жизни страны, которой принадлежит язык. При просмотре видеоматериалов студенты получают возможность слышать носителей языка, что оказывает большое влияние на улучшение речевых навыков учащихся. Благодаря исследованию удалось выяснить, что интенсификация и модернизация образовательного процесса повышают качество профессионального образования. Посредством приведения примеров, автор объяснил способы и типы использования технических средств в процессе обучения.

Rəyçi:

Kamal Dadaşov
filologiya elmləri doktoru, professor

БЕГИМ-ХАНУМ АЛИЕВА
доцент, к.ф.н. АЗГУНП
beqimxanim.aliyeva@yandex.ru

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ТЕСТОВОГО КОНТРОЛЯ ЗНАНИЙ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ-НЕФИЛОЛОГОВ

Ключевые слова: контроль, тест, базовые функции, навыки и умения, модернизация, классификация, коммуникативная компетентность

Key words: control, test, basic functions, skills and abilities, modernization, classification, communicative competence

Acar sözlər: yoxlama, test, əsas funksiyalar, bacarıq və qabiliyyət, müasirləşdirmə, təsnifat, ünsiyyət səriştəsi

Контроль и учет знаний, умений и навыков является необходимым условием учебного процесса. От эффективности организации и проведения контроля во многом зависит успешность работы с иностранными студентами-нефилологами. В настоящее время одним из наиболее эффективных средств контроля в обучении иностранному языку считается тест, так как успех в обучении иностранному языку во многом зависит от того, в какой степени качество знаний обучающихся находится в поле зрения преподавателя и какое внимание он уделяет профилактике ошибок. Впервые попытка научно измерить интеллектуальные способности была сделана в начале XX века А. Бине и Т. Симоном. В рамках оценивания качества они провели эмпирическую проверку заданий, претендующих на включение в тест, и ими же был предложен метод определения дифференцирующей способности заданий. Родоначальником идеи статистической обработки результатов эксперимента считают Ф. Гальтона. Его работы оказали сильное влияние на Ч. Спирмена, который в свою очередь создал классическую теорию тестирования. Большой вклад в развитие классической теории тестов внес Л. Гуттман. Однако впервые всесторонне и полно классическая теория тестов изложена в фундаментальном труде Г. Гулликсена. Классическая теория тестов в современном изложении приведена в книге Л. Крокер и Д. Алгина, а в работе М. Чельшиковой рассматривается методика статистического обоснования качества теста. Параллельно существует другой подход к статистической интерпретации результатов тестирования и определению качества тестового материала. В 70-х годах XX века приобрела популярность и стала активно развиваться «Теория моделирования и параметризации педагогических тестов» (ТМППТ). Наиболее значительных успехов в развитии теории добился Ф. Лорд, считающийся ее основоположником. Хотя, следует отметить, что изобретателем тестов считают даже Альберта Эйнштейна, который в 1921 году при приеме

на работу провел тестовый опрос испытуемых. Итак, тестирование как способ независимого контроля уже давно признано на Западе и получило наиболее широкое распространение в США, Голландии, Англии, Дании, Франции, Израиле, Финляндии, Канаде, Австралии, Новой Зеландии. В последние десятилетия созданы мощные языковые тестовые синдикаты: ETS - служба педагогического тестирования США, которая функционирует более чем в 40 странах мира и ежегодно обеспечивает прием экзаменов по английскому языку, TOEFL (Test of English as a Foreign Language) принимает экзамены у полумиллиона человек; Служба тестирования Института МИД США - FSI, имеющая тестовый Центр при Американской Ассоциации преподавателей иностранных языков (ACTFL); Ассоциация лингвистического тестирования в Европе (Association of Language Testers in Europe / ALTE) и Международный сертификационный союз (International Certificate Conference, ICC), работающие под эгидой Европейского Союза; Экзаменационный синдикат Кембриджского университета (University of Cambridge Local Examinations Syndicate) и другие.- Присоединение Азербайджана к Болонскому процессу дает новый импульс модернизации высшего образования, открывает дополнительные возможности, ставит европейские стандарты уровня качества образования и системы контроля знаний. Новые социальные условия обусловили потребности общества в получении независимой, объективной информации о качестве получаемого и предоставляемого образования. Тесты по русскому языку как иностранному стали активно вводиться в Азербайджане с 1992 года. Тестовый контроль по праву считается одним из перспективных методов объективной оценки знаний и способностей иностранных учащихся. В современной лингводидактике тесты используются не только для измерения уровня подготовленности, но и для проведения рейтинга студентов, качественной оценки учебного процесса.

Поскольку тесты – явление многогранное и сложное, то оно поддается разносторонним классификациям: по форме проведения, по содержанию, по цели тестирования (по уровню контроля) и др.

По форме проведения тесты могут быть индивидуальными и групповыми, устными и письменными, бланковыми (карандаш + бумага), предметными (бланк + карточки + картинки), аппаратными (для этих тестов необходима специальная аппаратура). По содержанию различают тесты интеллекта (для определения способности отдельной личности или группы к выполнению той или иной деятельности) и учебные – тесты достижений (для проверки знаний, умений и навыков по изучаемой дисциплине). Тесты достижений используются для оценки успешности овладения учебным материалом и являются более эффективным показателем уровня знаний учащихся, чем оценка, которая часто становится не только оценкой этих знаний, но и инструментом воздействия на студентов. С помощью таких тестов проверяется владение языком на уровне средств общения (лексика, грамматика, фонетика) и самого общения (коммуникативной компетенции). Тести-

вание в обучении РКИ проводится для выявления уровня владения языком в целом и в определенном виде речевой деятельности, способностей к определенному виду речевой деятельности, а также трудностей в овладении тем или иным видом речевой деятельности и возможного способа их преодоления. В процессе выполнения тестового задания у иностранных студентов формируется первичное умение, т. е. умение выполнять мыслительные операции при концентрации на них произвольного внимания, а автоматизация речевого высказывания осуществляется в аудитории под руководством преподавателя. Тестовый контроль является объективным, дающим информацию о процессе усвоения каждой темы; полным по охвату как учащихся в учебной группе, так и основных тем изучаемого курса; естественным с точки зрения условий, в которых находятся учащиеся; коротким, оперативно дающим информацию о результатах контроля учащимся и преподавателю.

Основное отличие теста от традиционной контрольной работы состоит в том, что он основывается на измерении, которое гарантирует объективность и независимость. Тогда как оценка традиционной контрольной работы, как известно, не лишена субъективизма преподавателя, поскольку основана на впечатлении преподавателя, не всегда свободного от личных симпатий или антипатий по отношению к тому или иному обучающемуся. В то же время тестовый контроль не исключает, а, напротив, дополняет имеющийся богатый потенциал различных вариантов контрольных заданий по русскому языку как иностранному, поэтому и выделяют два вида контроля: 1) субъективный контроль; 2) объективный контроль. Субъективный контроль в основном предназначается для проверки рецептивной, репродуктивной и продуктивной коммуникативной деятельности обучаемых. Формами субъективного контроля выступают письменные контрольные работы и устные опросы. Письменные контрольные работы проводятся в конце цикла занятий по определенной теме. Устные опросы обычно используются на каждом уроке. Для контроля продуктивных речевых умений за основу обычно берутся следующие критерии: 1) темп речи, количество высказываний в единицу времени; 2) время реакции при спонтанном общении; 3) степень комбинирования языкового и речевого материала; 4) употребление готовых форм, коммуникативных блоков, идиом и т. п.; 5) степень сложности синтаксиса; 6) развернутость ответа, сообщения; 7) нестандартность высказывания; 8) количество ошибок на единицу высказывания. Для проверки уровня владения учащимися набором лексико-грамматических средств, а также для проверки отдельных рецептивных навыков используются объективные формы контроля. Обычно в качестве таковых используются тесты и машинные програм-

мы. Общеизвестно, что контроль обычно выполняет две базовые функции - контролирующую и обучающую. Осуществляя собственно контроль, преподаватель выявляет пробелы в усвоении учащимися учебного материала или факта несформированности тех или иных умений, затем проводит работу по устранению этих недостатков посредством варьирования стратегии обучения. Не менее важной является и обучающая функция контроля, которая выражается в формировании у обучаемых механизмов самоконтроля и самооценки как факторов, направляющих и стимулирующих их учебно-познавательную и коммуникативную деятельность. По мнению специалистов в области психологии обучения иностранным языкам, процесс учебно-познавательной и коммуникативной деятельности может быть совершенным лишь в том случае, если оценка не завершает, а сопровождает его на всех этапах овладения языком, поэтому этапы контроля должны соответствовать этапам обучения. В этом случае контроль будет соотноситься с конкретным этапом формирования коммуникативной компетенции.

Четкая система контроля имеет большое значение на всех этапах обучения. Обычно в методике преподавания русского языка как иностранного при разработке системы контроля выделяют следующие требования к его приемам: 1) соответствие приема контроля данным условиям обучения; 2) его обучающий характер; 3) его действенность и надежность; 4) легкость оценки результата; 5) реальная возможность его применения; 6) экономичность приема контроля. В методической литературе под контролем понимается не только выделение каких-либо качественных параметров обучения, но и установление его количественных характеристик. В данном случае контроль - это не только определение приобретенных учащимися знаний, умений и навыков, но и материал для внесения изменений в процесс обучения. Виды и формы контроля определяются общими целевыми установками обучения. В современной методике преподавания русского языка как иностранного различают три типа контроля: текущий, промежуточный и итоговый. Текущий (или оперативный) контроль может проводиться на каждом занятии. Его цель состоит в том, чтобы проверить уровень сформированности у иностранных учащихся отдельных навыков. Единицей проверки может быть слово, словосочетание, часть предложения, грамматическая конструкция, предложение, клише и т. п. Обычно текущий контроль осуществляется регулярно по мере прохождения определенного лексико-грамматического материала. Это может быть контроль в форме выбора верного варианта из 3-4 предложений, трансформация предложенных образцов, заполнение пропусков в предложениях и т. п. Формы и приемы текущего (оперативного) контроля весьма разнообразны.

Как правило, они зависят от вида занятия и этапа обучения. Цель промежуточного контроля заключается в проверке степени сформированности у иностранных учащихся некоторых умений и навыков на определенном лексико-грамматическом и речевом материале. Промежуточный контроль может осуществляться в конце цикла занятий, связанных между собой единой учебной темой. Этот контроль может осуществляться в форме беседы преподавателя с учащимися по заранее данным вопросам с целью выяснения их знаний; обсуждение выступлений на определенную тему. Целесообразно также проведение контрольных работ. Задания, предназначенные для промежуточного контроля, по своему характеру существенно не отличаются от заданий текущего контроля, но охватывают более широкий по объему материал. Итоговый контроль используется для проверки уровня сформированности комплекса навыков и умений во всех видах коммуникативной деятельности. Этот тип контроля проводится обычно в конце учебного года. Формы коммуникативного контроля могут быть самыми разнообразными. К числу их можно отнести: диалоги на конкретные темы; вопросно-ответные беседы; рассказы на заданные темы; рассказы с визуальной опорой; пересказы и др. (устная речь); письменные ответы на вопросы; изложения, сочинения с визуальной опорой и др. (письменная речь). Анализ тренировочных тестовых заданий во время аудиторных занятий позволяет ускорить процесс формирования не только лингвистической, но и коммуникативной компетенции, позволяет также проверить уровень сформированности рецептивных речевых умений, продуктивных речевых умений, общей коммуникативной компетенции. В практике преподавания иностранных языков получили распространение два вида тестов: нормативно-ориентировочные и критериально-ориентировочные. Тесты первой группы предназначены для определения уровня владения языком того или иного тестируемого и используются в качестве первичных при распределении учащихся по учебным группам в начале учебного года. Тесты второго вида позволяют оценить, в какой степени испытуемые владеют пройденным материалом. В современной методике выделяются тестовые задания закрытой формы с выбором правильного ответа, тестовые задания открытой формы без готовых ответов, тестовые задания открытой формы с развернутым ответом, проверяющие умение создавать собственное высказывание на основе прочитанного текста. Структура теста должна иметь две части: информационную и операционную. Информационная часть содержит точно и ясно сформулированную инструкцию. Операционная часть содержит задания. Среди тестовых заданий большое распространение получили избираемые, выполнение которых связано с выбором правильного ответа

(варианта) из числа предложенных. В тестовых заданиях альтернативного выбора могут быть задания на выбор правильной формы, необходимого слова, словосочетания, предложения, схемы предложения, правила-инструкции. Тесты, проверяющие языковую компетентность, должны иметь открытые задания, так как результаты тестов придают коммуникации завершенность, законченность, но они не могут быть полностью предсказуемыми. К ним можно отнести перевод, клоуз-тест и его подвиды, сжатие и расширение информации, тест типа мозаики, перифраза, составление семантической карты, перекодирование (идентификация) информации, направляемую и свободную дискуссию, ролевую игру-сценарий, «симуляции», интервью, диктант и его подвиды (частичный диктант, диктант-сочинение, творческий (свободный) диктант, диктант с осложнениями, диктант на фоне шума; пересказ-репродукцию и его подвиды (пересказ от какого-либо лица, пересказ-предвосхищение, пересказ-оценка, пересказ-анализ); комментарий, письмо (формальное, дружеское, приключение и т.д.), редактирование, эссе, резюме, реферат и др.

Рассмотрим некоторые разновидности тестов:

- устный - письменный тест, т.е. способ осуществления теста;
 - индивидуальный тест - тест «два на два», групповой, т.е. форма организации теста;
 - тест базового уровня, т.е. идентификация теста с уровнем владения;
 - тест общего владения РКИ - тест владения русским языком в специальных целях (для получения образования, для профессионально-деловой коммуникации) - т.е. связь теста со сферами реализации коммуникативной компетенции;
 - вербальные – невербальные тесты (организованные с помощью ТСО, схемно-графической, художественно-изобразительной наглядности), т.е. способ презентации стимула и/или ответов;
 - тесты, измеряющие языковой–речевой материал, навыки - умения, т.е. объект контроля в форме тестов;
 - тест лингвистической компетенции - тесты коммуникативной компетенции, т.е. характер контролируемой деятельности;
 - тесты, различающиеся по формам тестового задания.
- Этим списком не исчерпываются разновидности тестов.

Тестовый контроль помогает преподавателю выявить не только ошибки иностранных учащихся в процессе их обучения русскому языку, но и степень умения учиться самостоятельно.

К числу наиболее сложных объектов контроля следует отнести устную речь. Объясняется это тем, что для осуществления адекватного контроля устной речи требуется не только оценка коммуникативной компетенции, включающей в себя различные умения, но и оценка продукта и процесса говорения. Однако чтобы оценить тот или иной продукт-текст, требуется одновременно оценить: выбор языковых средств различных уровней (фонетико-интонационного, лексического, морфологического, синтаксического, стилистического), от которых зависит правильное построение речевого произведения; его содержание и информативность; форму презентации содержания, меру его организованности, логико-смысловую структуру, степень планирования и понимания текста, степень достижения коммуникативной цели и т. д. А чтобы оценить качество процесса говорения, требуется учесть определенные темпоральные характеристики, наличие самоконтроля и т. д. Подобное количество объектов, естественно, не может находиться в поле зрения преподавателя одновременно, ибо возможности осознанного человеческого восприятия ограничены. Тем самым возникает противоречие между множественностью объектов, подлежащих контролю, с одной стороны, и необходимостью создания адекватной ситуации контроля - с другой. Одним из вариантов решения подобной проблемы, по мнению некоторых методистов, является иерархизация объектов контроля и распределение их по уровням контроля. Исходя из тройственности языковых явлений и из психологической характеристики деятельности говорения как вида коммуникативной деятельности, на каждом этапе контроля в области говорения можно выделить три базовых уровня. На первом уровне контроля могут быть проверены навыки оперирования языковыми аспектами (фонетика, лексика, грамматика), необходимыми для того, чтобы речевая деятельность вообще могла состояться. На втором уровне могут быть проверены формальные показатели успешности осуществления речевой деятельности, связанные главным образом с процессуальностью говорения (всякого рода количественные показатели: время речевой реакции на реплику партнера; темп прироста информации; наличие и степень самоконтроля). И, наконец, на третьем, высшем уровне контроля возможна концентрация внимания преподавателя на интенционально-смысловых аспектах речевой деятельности, воплощенных в продукте этой деятельности - речевом произведении, построенном учащимся в соответствии с достигнутыми поэтапными умениями, а также со

степенью развитости его коммуникативной компетенции. Реализация подобного многоуровневого контроля в области говорения позволит обеспечить постепенный охват всех необходимых объектов, входящих в сферу говорения и будет способствовать успешному проведению контроля на заключительной стадии при проверке умения учащихся осуществлять речевую деятельность на иностранном языке. Кроме того, организация подобного контроля будет содействовать более точной диагностике причин, затрудняющих реализацию коммуникации в условиях иноязычной деятельности. К основным методическим требованиям, которые необходимо учитывать при построении надежной, действенной, экономичной и эффективной системы контроля в учебном процессе по русскому языку как иностранному, можно отнести учет: лингвистического тезауруса учащихся, который должен быть сформирован на конкретном этапе обучения; основных лингвистических и психологических трудностей, проявляющихся в типичных ошибках операционного уровня; реальных умений, в которых будут функционировать приобретенные учащимися навыки и автоматизации общефункциональных механизмов, таких, как оперативная память, упреждение, языковая и смысловая догадка, операционные смыслообразующие механизмы. Каждому уровню контроля должны соответствовать свои наиболее экономичные и адекватные формы контроля, типы и виды контрольных заданий. Для каждой стадии должны быть разработаны свои критерии оценки. Таким образом, тестирование позволяет фиксировать динамику формирования коммуникативной компетенции иностранного студента-нефилолога, изучающего русский язык, как в отдельных видах речевой деятельности, так и в их взаимосвязи, и, таким образом, комплексно оценивать уровень общего владения языком. Результаты проверки тестов анализируются преподавателем и служат для него, с одной стороны, показателем уровня знаний учащихся, а с другой - самооценкой работы самого преподавателя, что позволяет ему внести необходимые коррективы в процесс обучения и тем самым предупредить повторение ошибок. Систематическое тестирование стимулирует активность и внимание учащихся, повышает их ответственность при выполнении учебных заданий и мотивацию.

Литература

1. Амонашвили Ш. А. Воспитательная и образовательная функции оценки учения школьников. М., 1984

2. Андрияшина Н.П. Контроль устной речи при тестировании по русскому языку как иностранному
// Мир русского слова и русское слово в мире: материалы XI Конгресса МАПРЯЛ. Варна, 2007, Т.6(2)
3. Акишина А.А., Каган О.Е. Учимся учить. Для преподавателей русского языка как иностранного.
6-е изд., стереотип. М., 2008
4. Балыхина Т.М., Нетесина М.С. Тестирование звучащей речи: лингвопрагматические и управленческие аспекты // Мир русского слова и русское слово в мире: материалы XI Конгресса МАПРЯЛ. Варна, 2007, Т. 6(2)
5. Иванова А.С. Контроль в обучении русскому языку как иностранному // Традиции и новации в профессиональной деятельности преподавателя русского языка как иностранного // под ред. С.А. Хаврониной. М., 2002
6. Капитонова Т. И. Методы и технологии обучения русскому языку как иностранному / Т. И. Капитонова, Л. В. Московкин, А. Н. Щукин. М., 2009.
7. Китайгородская Г. А. Методика интенсивного обучения иностранным языкам. М., 1986
8. Кисиева, В.Н. Применение тестовой методики при контроле аудиумений иностранных студентов на начальном и среднем этапах обучения // Оптимизация учебно-воспитательного процесса на этапах довузовского и вузовского обучения: Материалы международной научно-практической конференции. Иркутск, 2003
9. Копотев М.В. Система прогрессивного тестирования KARTTU // Русский язык за рубежом. 2010, №3
10. Мелихова В.Л. Тестовые задания по практической грамматике русского языка для иностранных студентов: учеб. пособие для иностр. студ. осн. этапа обучения. Волгоград, 2007
11. Практикум по грамматике русского языка для иностранных студентов-филологов: тесты //сост. В.Л. Мелихова. Волгоград, 2009

- 12.Ревницкий В. В., Лебединский С. И. Методика преподавания русского языка как иностранного. Тексты лекций для иностранных студентов, аспирантов и стажеров. Мн., 1994
- 13.Шипицо Л. В. Контроль устной речи на начальном этапе обучения. М., 1985
14. Щукин А. Н. Обучение речевому общению на русском языке как иностранном. М., 2009
15. Юрина Е. А. Методика преподавания русского языка как иностранного: учебно-методический комплекс // Е. А. Юрина, Н. Г. Нестерова, Г. Н. Старикова, Т. Б. Банкова. Томск, 2007

Bəyim-xanımƏliyeva

**Qeyri - filoloji əcnəbi tələbələrin biliklərinin sınaq yoxlamasının
bəzi xüsusiyyətləri barədə**

Xülasə

Qeyri- filoloji əcnəbi tələbələrin biliklərinin sınaq yoxlamasının bəzi xüsusiyyətləri barədə” adlı məqalədə sınaqların yaranması tarixi, sınaqların nəticələrinin statistik interpretasiyalarına yanaşma və sınaq materiallarının keyfiyyətinin, məqsədlərinin, vəzifələrinin, yoxlama növlərinə irəli sürülən tələblərin müəyyən edilməsi nəzərdən keçirilir.

Aparılma formaları üzrə sınaqlar fərdi və qrup şəklində, şifahi və yazılı, blanklı (karandaş + qələm), predmetli (blank + kart + şəkillər), aparatlı (bu sınaqlar üçün xüsusi aparatların olması zəruridir) ola bilər. Məzmununa görə intellekt sınaqlarını (ayrı-ayrı şəxsin və ya bütün qrupun bu və ya digər fəaliyyətin yerinə yetirilməsi üzrə qabiliyyətinin müəyyən edilməsi üçün) və təhsil – nailiyyət sınaqları (biliklərin, bacarıqların və tədris edilən fənn üzrə vərdişlərin yoxlanılması üçün) – kimi fərqləndirirlər.

Sınaqdan keçirmə qeyri - filoloji əcnəbi tələbələrin kommunikativ səlahiyyətinin formalaşması dinamikasını fiksə etməyə, ümumi dil biliyi səviyyəsini kompleks qiymətləndirməyə imkan verir.

Bayım-khanım ALİYEVA

**"On some features of the test control of knowledge
of foreign students, non-philologists"**

Summary

In the article "On some features of the test control of knowledge of foreign students, non-philologists", the history of the appearance of testing, the approach to the statistical interpretation of test results and the determination of the quality of the test material, goals, tasks, and requirements for the types of control are considered.

According to the form of conducting tests can be individual and group, oral and written, blank (pencil + paper), subject (form + cards + pictures), hardware (special tests are necessary for these tests). The content distinguishes between tests of intelligence (to determine the ability of an individual or group to perform an activity) and training - tests of achievements (for testing knowledge, skills and skills in the discipline under study). Testing allows you to record the dynamics of the formation of the communicative competence of a foreign non-philological student, comprehensively assess the level of general language proficiency.

Rəyçi: Validə Vəliyeva
filologiya üzrə elmlər namizədi

YEGANƏ ABBASOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
yeqanahuseynova@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ CÜMLƏNİN ÜNSİYYƏTDƏKİ MƏQSƏDİNƏ VƏ İNTONASIYASINA GÖRƏ CÜMLƏLƏRİN NÖVLƏRİ

Açar sözləri: Nəqli cümləsi, sual cümləsi, əmr cümləsi, nida cümləsi.

Ключевые слова: Повествовательные предложения, Вопросительные предложения, Побудительные предложения, Восклицательное предложение.

Key words: Declarative sentence, Interrogative sentence, Imperative sentence, Exclamatory sentence.

Cümlə ünsiyyət prosesində işlədilir və onun yaranmasına xidmət edir. Ünsiyyət isə çoxcəhətli və mürəkkəb bir prosesdir. Ünsiyyət yaratmaq üçün insanlar müxtəlif məqsədli fikirlər ifadə etməli olurlar: onlar ya bu və ya digər həyat faktı haqqında məlumat verir, ya onun haqqında soruşur, yaxud müsaibə bir iş görməyə təhrik edir, yaxud da sadəcə olaraq onu əhatə edən aləmdən aldığı təsirə cavab olaraq öz hiss-həyəcanını bildirir. Bu deyilənlərə müvafiq olaraq da ünsiyyətdəki məqsədinə görə cümlələr aşağıdakı qruplara bölünür:

1) Nəqli cümlə (The Declarative sentence); 2) Sual cümlə (The Interrogative sentence); 3) Əmr cümləsi (The Imperative sentence); 4) Nida cümləsi (The Exclamatory sentence);

Ünsiyyət prosesində bu və ya digər fikir ya təsdiq, ya da inkar edilir. Bura müvafiq olaraq da nəqli cümlələr iki formada işlədilir: (a) təsdiq və (b) inkar formada, məsələn:

a) Pat came in with a young fellow in a bright blue shirt and red bow-tie (Lindsay). b) There was no booking office at the little siding (Abrahams).

Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də nəqli cümlənin sonunda səs tonu aşağı düşür. Məsələn: Baku is the capital of the Azerbaijan.

Ünsiyyət prosesində qarşıya qoyulmuş məqsəd baxımından suallar müxtəlif olur. Sual bəzən ifadə edilən fikrə bütövlükdə, bəzən isə onun bir hissəsinə aid olur, bəzən sual iki fikirdən hansının həqiqətən uyğun olmasını müəyyənləşdirmək məqsədi güdür, bəzən isə danışanın şübhəsini dəqiqləşdirmək üçün işlədilir, məsələn:

1) Do you live in Baku? 2) Where do you live? 3) Do you live in Baku or in Sumqait? 4) You live in Baku? don't you?

Buna müvafiq olaraq müasir ingilis dilində suallar aşağıdakı dörd qrupa bölünür:

1) ümumi suallar (general questions); 2) xüsusi suallar (special questions); 3) alternativ suallar (alternative questions); 4) disçanktiv suallar (disjunctive questions).

Bütövlükdə cümləyə aid olan "yes" və ya "no" cavabı tələb edən suallara ümumi suallar deyilir. Bu növ sualların ifadə vasitəsi olan sual cümlələri, bir qayda olaraq, ya (1) köməkçi, ya da (2) yarım köməkçi feillə başlanır, məsələn:

1) Do you recognize that letter? 2) Are you better , my dear fellow? he asked.

Ümumi suallar , bir qayda olaraq, qalxan tonla deyilir, məsələn: Do you live in the city?

Cümlənin üzvünə aid olan suallara xüsusi sual deyilir. Bu qəbildən olan sual cümlələri, adətən ya sual əvəzliyi ya da sual zərfi ilə başlanır, məsələn:

1) "What did you think of the lecture?" 2) How are you getting on with my cousin's house?

Xüsusi suallar nəqli cümlələrdə olduğu kimi düşən tonla deyilir, məsələn: Where does you uncle live?

İki fikirdən birini müəyyənləşdirmək, dəqiqləşdirmək məqsədi ilə işlədilən suallara alternativ suallar deyilir. Alternativ suallar "or" bağlayıcısı ilə bir-birinə bağlanan iki və daha çox ümumi sualdan ibarət olur, məsələn: Do you live in the village or in the city?

Alternativ suallarda birinci hissə qalxan, ikinci hissə düşən tonla deyilir, məsələn: Do you live tea or coffe?

Danışanın bu və ya digər hadisə və ya hal haqqında öz şübhə və tərəddünü qətiləşdirmək məqsədi ilə işlətdiyi suala disçanktiv sual deyilir. Bu növ sualın ifadə vasitəsi olan cümlələr iki hissədən ibarət olur. Onun birinci hissəsi nəqli cümlə, ikinci hissəsi isə qısa ümumi sual cümləsi olur. Birinci hissə (nəqli cümlə) təsdiqdə olduqda, ikinci hissə (ümumi sual) inkarda yaxud əksinə birinci hissə inkarda olduqda, ikinci hissə təsdiqdə işlədilir, məsələn:

1) You live in Eagle Road, don't you, (Brain) You are not married yourself, are you? (Brain)

Disçanktiv sual cümlələrinin birinci hissəsi düşən, ikinci hissəsi isə qalxan tonla oxunur, məsələn: You are a student, aren't you?

Müsaibə bu və ya digər hərəkəti icra etdirmək məqsədi ilə işlədilən cümləyə əmr cümləsi deyilir. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də əmr cümlələri əmr, xahiş, təkid, rica və s. kimi mənə çalarları bildirir. Məsələn:

Reep close behind me and hold your tongue. "Send me to school", mrs.Reed, ... "Come and help me, pick my books", Joe Eva said.

Müəyyən məna ilə yanaşı həm də qüvvətli hiss, həyəcan bildirən cümlələrə nida cümləsi deyilir. Müasir ingilis dilində işlənən nida cümlələrini iki qrupa bölmək olar:

1) Törəmə nida cümlələri; 2) Əsli nida cümlələri.

Yuxarıda haqqında danışılan hər bir növ cümlə, yəni nəqli, sual və ya əmr cümləsi qüvvətli emosiya bildirdikdə öz əvvəlki sintaktik quruluşunu dəyişmədən nida cümləsinə çevrilə bilər. Məsələn:

1) "There is absolutely nothing in the world, but youth." (Wilde) 2) "How can you, Harry!" cred Dorian. (Wilde) 3) "Set me under the lamp and look at my face!" (Wilde)

Müasir ingilis dilində digər qisim nida cümlələri də var. Onlar özlərinə məxsus sintaktik quruluşa malik olurlar ki, bunlar əsli nida cümlələri adlandırılır, məsələn: "What an exquisite life you have had!" (Wilde)

Nəqli cümlədə olduğu kimi nida cümləsi də düşünən tonla deyilir, məsələn: Long live our great country.

Müasir Azərbaycan dilini dilçilik ədəbiyyatında sadə cümlə ifadə məqsədinə görə müxtəlif şəkildə təsnif edilir. Bir çox əsərlərdə sadə cümlənin ifadə məqsədinə və intonasiyaya görə növləri üç yerə ayrılır: nəqli, sual və əmr. Nida cümləsi isə cümlənin xüsusi bir növü kimi verilir.

Nəqli cümlədə hər hansı bir iş, əlamət, keyfiyyət, əşya haqqında məlumat verilir, eləcə də nə isə ya təsdiq, ya da inkar edilir. Nəqli cümlələr həm isim, həm də feili xəbərlə olur. Feili xəbərlə nəqli cümlələr əmr şəklindən başqa feilin qalan bütün şəkilləri ilə ifadə olunur. Məsələn: Duman ətrafı bürümüş, göz-gözü görmürdü. (Y.Çəmənzəminli)

Sual cümləsi insan təfəkkürünü genişləndirən üsullardan biridir. Sual cümlələrində məqsəd ondan ibarətdir ki, həmsöhbət özünə yönəldilmiş nitqə cavab almaq istəyir.

Sual cümlələrindən müəyyən bir əmri bildirmək üçün bir sual kimi istifadə olunur. Bu zaman təkid daha qüvvətli şəkildə ifadə olunur və bunlar sual - əmr cümlələri adlandırılır. Məsələn: Adə, mən sənə "yəhərlə" demədimmi? (T.Şahbazi)

İfadə məqsədinə görə və intonasiyaya görə cümlənin növlərindən biri də əmr cümləsidir. Əmr cümlələrində müəyyən bir işin icra edilməsi haqqında danışanın təkid, təklif, xahiş, məsləhət, nəsihət çağırışı ifadə olunur. Əmr cümlələrində ifadə olunan mənalar intonasiya, bəzən də feillərin mənası ilə müəyyən edilir. Xəbərin ifadəsinə görə əmr cümlələrinin iki növü vardır:

1) Feilin xəbərlə əmr cümlələri, əmr sözləri ilə ifadə olunan əmr cümlələri.

2) Feili xəbərlə əmr cümlələri dildə daha çox işlənən feili xəbərlə əmr cümlələri.

3) Məsləhət, nəsihət, təskinlik bildirir, məsələn: Fikirləş, fikirləş, hərtərəfli götür-qoy elə. (H. Mehdi) 4) Qəzəb bildirir, məsələn: Bu saat rədd ol öz xarabana, çıx çıx eşidirsənmi? 5) Xahiş, təklif, yalvarış, arzu bildirir, məsələn: Almaz, buyur, buyur. 6) Alqış, təşəkkür bildirir, məsələn: Sağ ol vətən oğlu, sağ ol qardaşım. (S. Vurğun)

6) Çağırış, tələb bildirir, məsələn: Bütün dünya xalqları birləşsin! (Xalq qəzeti)

Nida cümləsi insanın həyəcanını, qorxu, nifrət, narazılıq və s. bildirir. Bunların ifadəsi üçün cümlədə xüsusi model və nida sözləri işlədilir. Bundan başqa cümlə daha yüksək tonla tələffüz edilir. Bunun da nəticəsində nəqli, sual və əmr cümlələri nida cümləsi olur. Məsələn:

Sən nə yamansan a buz! Adam yıxansan a buz! (M.Ə.Sabir)

Nida cümlələri müxtəlif mənə çalarlıqlarına malikdir. Bu mənə çalarlıqlarının rəngarəngliyi cümlədə nidaların mənasından, həm də intonasiyasının səciyyəsiindən doğur.

1) Hey, hay, of (uf), eh, ay aman, ox, uy-uy və s. nidalı cümlələrdə ağrı, təəssüf, təlaş, izzirab və s. kimi mənalar ifadə olunur. Məsələn: Ox, səndən sonra mən nələr çəkdim, nələr. (C.Cabbarlı) 2) Oho, ox, hay - hay, pəh-pəh, heyif, ay - hay, aha nidalı cümlələr təəccüb, həsrət bildirir. Məsələn: Oha. Necə, yəni sevirəm? (H. Mehdi) 3) Ah, Ax, can, bıy, bəh-bəh nidalı cümlələrdə sevinc ifadə olunur. Məsələn: Ah, doğrudan da, Murad bəy nə gözəl yer seçdin. (T.Şahbazi) 4) Ay haray, ay yaman nidalı cümlələr çağırış, müraciət, yalvarış ifadə edir. Məsələn: Ay haray, kömək edin! Ay aman, köməyə gəlin!

Nida cümlələrinin əmələ gəlməsində bəzən sual əvəzliyi ilə nida birlikdə iştirak edir.

Ədəbiyyat:

1. Müasir Azərbaycan dili III cild Sintaksis.Bakı, 1981.
2. Ə. Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycandilindəki sadə cümlələr, "Azərbaycan məktəbi" №1 . 1967, səh. 106.
3. L.X.Tağızadə. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi, V.Y.Lenin adına API - nin Nəşriyyatı, Bakı, 1990, səh. 106.
4. C. Əfəndiyev. Müasir Azərbaycan dilində sual məntiqi vurğu və intonasiya, "Nizami adına ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri" VIII cild, 1957, səh. 49.
5. O.Musayev: İngilis dilinin qrammatikası.

Abasova Yegana

Types of sentence for the purpose and information of sentence in the communication in the English and Azerbaijani languages.

Summary

This article deals with different classification of simple sentence for expression form in linguistic literature.

Types of simple sentence are divided into three parts in many works for expression form and intonation: declarative, interrogative and imperative sentence

Exclamatory sentence is given as a special type of sentence.

To our mind, opinion of some linguists who do not agree with that imperative sentence is one of the types of sentence for expression form is not correct.

In fact, exclamatory sentence is also used for a definite purpose, as declarative and interrogative sentences (inspiration, desire, proposal, request and etc) and has special intonation.

In some works declarative and interrogative sentences are called not for expression form and intonation, but, modality.

In some works, affirmative and negative sentences are given for expression form . I

This depends on which concrete modal expression it was used. In article the grammatical category of plurality in the modern Azerbaijani language is analyzed , and means of its expression are determined.

Аббасова Егана

Виды предложений по цели общения и интонации предложения в английском и азербайджанском языках

Резюме

В статье в литературе языкознания по цели высказывания по - разному классифицируются простые предложения. Во многих произведениях по цели высказывания и интонации виды простых предложений делятся на три части: повествовательные, вопросительные и побудительные. А восклицательные предложения даются как один из особых видов предложений. По – нашему мнению мнение лингвистов, не принимающих побудительные предложения как один из видов предложений по цели высказывания не верно. На самом деле побудительные предложения как и повествовательные и вопросительные предло-

жения используются в определенных целях (подстрекательство, желание, предложение, просьба и так далее) и обладают особой интонацией. В некоторых произведениях вопросительные и побудительные предложения называются не по цели высказывания и интонации предложения, а видами по модальности. А в некоторых произведениях утвердительные и отрицательные предложения даются как один из видов предложений по цели высказывания. А это зависит, в какой конкретной модальной форме находит свое высказывание мысль.

Виды предложений по цели общения и интонации предложения в английском и азербайджанском языках.

Rəyçi:

Bəhruz Səmədov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SEVİNÇ ƏSƏDOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sevinj_asadova@yahoo.com

**ORNİTOLOGİYA – İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
ORNİTONİM MƏNŞƏLİ FRAZELOJİ VAHIDLƏRİN
SEMANTİKASI**

Açar sözlər: frazeoloji vahid, ornotionim, oxşarlıq, semantik təhlil.

Ключевые слова: фразеологическая единица, орнитоним, семантический анализ, сходства

Key words: phrase logical unit, ornithonym, the semantic analysis, similarity.

Bu məqalə, ornitologiya, quşların adlandırılması – ornitonimlərin əsas rol oynadığı frazeologizmlərin ingilis və azərbaycan dillərində analizinə həsr olunur. İnsanla təbiətin dialektik vəhdətdə olması belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, insan elə təbiətin bir parçası olan quşlarla əlaqəli olmuşdur. Quşların xalqın mədəni həyatı, inancları ilə əlaqəsi haqqında etnoqrafik məlumatlar, ekstralingvistik faktlar apardığımız linqvistik araşdırmalar üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Hər bir dilin zooloji leksikası həmin dilin daşıyıcılarının ictimai, mənəvi həyatı ilə sıx əlaqədardır. Ornitonimlərin dünya dillərində sinxron və diaxron istiqamətdə tədqiqi dilçilik üçün aktual məsələlərdən biridir. Ornitonimlər quşlara verilən adlar, Ornitologiya isə onları öyrənən elm sahəsidir. Ornitonimlər individual xarakterli ilə fərqlənən quşları digər quşlardan fərqləndirmək üçün onlara verilən adlardır. Bir dildə və ya bir dil ailəsində quş adlarını bildirmək üçün ornitomiya terminindən istifadə edilir. Ornitonimlər elə söz qruplarıdır ki, onlar mənsub olduğu dilin aktiv leksikasına daxildir. Eyni zamanda onların funksionallaşma imkanları da çox genişdir. Həm dildə, həm də nitqdə, həm ədəbi dildə, həm də sosial dialektlərdə istifadə edilə bilər. Ədəbi dilin həm bədii, həm elmi üslublarında işləndiyi kimi, danışiq dilində, məişət üslubunda da işlənə bilər və bu zaman müxtəlif stilistik çalar-rəngarənglik əks etdirir. Ornitologiya qədim yunan sözü olub, quş və öyrənmə deməkdir. Ornitologiya – zoologiyanın quşları və onların embriologiyası, mifologiyası, fiziologiyası, ekologiyası, sistematikası və coğrafi yayılmasını öyrənən bölməsidir. Bu termin, XVI əsrin sonlarında İtaliya naturalisti Adrovandi tərəfindən daxil edilmişdir. Onun tarixi isə b.e.ə 170 növ quşun həyat tərzini və anatomiyasını təsvir edən “Heyvanların təsviri” adlı kitabı yazmış Aristoteldən başlayır. Quşlar insan həyatında və təbiətdə mühüm rol oynayır. Ta qədimdən hər yerdə insanları izləyirlər: işdə, ovda, xəyallarda – nəzərlər

səməyə zillənən zaman. “Quş” sözü çoxları üçün “uçuş” mənası kəsb edir. Lakin, bu yeganə assosiasiya deyildir. Onların hərəkətləri müxtəlifliyinə görə də fərqlənir: müsbət və mənfi. Onlar ya dimdikləyirlər, balalarını qoruyurlar, ya da hücum edirlər. Bəzən əkini məhv edir, bəzən isə onları ziyanvericilərdən qoruyurlar. Ya tez oyanır, ya heç yatmır, ya da yuva düzəldirlər. Onların hərəkətlərinin bu özəllikləri də elə metamorfik mənaların əsasını təşkil edir. Quşların müəyyən hərəkətləri və əməlləri insanlarda da təsadüf olunaraq simvolizə edilir. Burada tipin təsnifatı bu şəkildə gedir: quş ağılsızdır (müdrəkdir), quş cəsarətli dir (acizdir), insanları sevindirir (yatmağa qoymur), öz balalarının qayğısına qalır (onları atır), insan da eynilə ola bilir. Digər assosiativ zəncirin gedişi də istisna olunmur. İnsanın həyat və yaradıcılığında bir çox hadisə və məqamlar var ki, tezliyində, gözlənilmədən baş verməsinə görə quşları xatırlada bilir. Və əlbəttə ki, qeyd etmək lazımdır ki, primitiv insanların ilkin metaforik mənə keçidlərinin mənbəyi məhz insanın özünü təbiətlə, o cümlədən heyvanlar, quşlar və obyektlərlə eyniləşdirilməsindən törəmişdir. Hazırda haqqında danışdığımız məsələ ornitonimli frazeoloji vahidlərə istinad edir. Bu faktor isə əlamət, xarakteristika və s. ilə insanın görünüş, davranış və s. xüsusiyyətləri arasında təcəssüm abstraksiyası yaratmış olur. Məsələn, insanın əsəb anında və ya içkili halda qızarmış və pörmüş sifəti xoruzun pipiyinin al qırmızı rəngi ilə eyniyyət təşkil edərək müvafiq xarakterli frazeologizmin yaranmasına əsas verir. Digər tərəfdən, köçəri quşları xatırladaraq insanın bir yerdə qərar tutmaması da təcəssüm abstraksiyasına yol açmışdır. Ornitonimlər əsasən onların bioloji cəhətləri əsasında formalaşır. Buna görə də bir çox dillərə məxsus ornitonimlər müqayisə edilərkən onların yaranma üsulları arasında, semantikasında bir oxşarlıq, yaxınlıq da müşahidə edilir. Lakin müxtəlif dillərin ornitonimləri arasında fərqli cəhətlərin olması da labüddür. Türkdilli xalqların bəzilərində berqut adlı quş totem hesab edilmişdir. İnsanlar özlərini bu quşun törəməsi hesab etmişlər. Qədim inanclara görə berqut guya uşaqları, zahı qadınları şər ruhlardan, bədbəxtliklərdən qoruyarmış. Bundan başqa türk xalqları arasında xoruzun, qazın, toyuğun, qızılquşun və s. totem qəbul edilməsi fikri də öz əksini tapmışdır. İnsanlar yapalaq adlı quşun tükündən körpələrin beşiyinə bağlamaqla onları bədbəxtlikdən qoruduqlarına inanmışlar. Bəzi xalqlarda xoruz uşaqları qoruyan, himayə edən müqəddəs varlığın köməkçisi olduğuna inanmış, onları evlərində saxlamışlar. Quşlar arasında qartal əzəmətli, güclü, yüksək cinsə mənsub quş hesab edilir. Muradquşu zərərverici həşəratları məhv etdiyi, insanlara yardım etdiyi üçün “peyğəmbər quşu” adlandırılmışdır. İnsanlar arasında tərlan quşu xoşbəxtlik quşu kimi, bayquş bədbəxtlik xəbərcisi kimi dəyərləndirilmişdir.

Köçəri quş – A bird of passage. Digər misallar da istisna deyildir:
Toyuq kimi qırmızı olmaq – As red as a turkeycock.
To eat like a bird – quş kimi (az) yemək.
It is an ill bird that fouls its own nest – Öz yuvasını batıran quş pis quşdur.
A bird in the hand is worth two in the bush – soğan olsun nağd olsun.
To count ones chickens before they are hatched – Cücəni payızda sayarlar.
A black hen lays a white egg – Qara toyuq ağ yumurtlayır.
Fine feathers make fine birds – yaxşı lələk quşu gözəlləşdirir, yəni gözəllik ondur doqquzu dondur.
A hen party – arvad bazarı və ya qadın kampaniyası
Free as a bird – azad adam
Birds of a feather fly together – kor-koru tapar su çuxuru
Ones language is his enemy – dili acı adamlara aiddir.
A bird may be known by its song – Quş nəğməsi ilə, insan biliyi ilə tanınar
A raven never be an eagle – qarğadan qırğı olmaz
A plucked pigeon – aldadılmış maymaq
Someone will cut off the soles of your shoes from under you – ağzı ilə quş tutmaq
Live like a fighting bird - döyüş xoruzu kimi yaşamaq yəni, yağ içində böyrək kimi yaşamaq
To be deeply in dept/ to be up to the armpits in dept – hamıya borclu olmaq, ala qarğaya da borcludur
To kill two birds with one stone – bir güllə ilə iki quş vurmaq
An eagle doesnt catch flies – Qaraquş milçək tutmaz
Someone seems to have fallen through the earth – quş olub göyə uçmaq
The bird has flown – Lələ köçdü, yurdu qaldı
A cock is valiant on his own dunghill – hər quş öz yuvasında ağadır.
A little bird told me, a little bird ühispered to me, birds are wagging – ayrı-ayrı insanlar tərəfindən yayılan şayiələrin mənbəyini gizli saxlamaq üçün istifadə olunan ifadə.
The early bird gets the warm - tez gələn quş qurdu yeyir.
To cock ones nose - ədəbazlıq eləmək, özünü dartmaq
Chicken out – qorxudan sarısını udmaq, cücə kimi qaçmaq
To tell cock-and-bull stories – hərfən xoruz və buğanın əhvalatlarını danışmaq yəni mənasız söhbət etmək
Shoot at a pigeon and kill a crow - göyərçinə güllə atıb qarğanı öldürmək yəni, əsl məramını gizlətmək, maskalamaq.

As blind as a bat – pis görən kor toyuq, ətrafında baş verənləri dərk etməyən.

Ədəbiyyat:

1. Hacıyeva A.K İngiliscə - Azərbaycanca zoometaforizmlər lüğəti. Bakı, Nurlan 2004.
2. Vəliyeva N. Azərbaycanca- İngiliscə - rusca frazeoloji lüğət, Bakı, Nurlan 2006
3. Sovet ensiklopediyası – VII cild
4. Kunin A.V. Müasir ingilis dilinin frazeologiya kursu, 1986, səh 836
5. www.academic.ru – Орнитология

Асадова Севиндж

**Орнитология- семантика фразеологических единиц – орнитонимов
в английском и в азербайджанском языках**

Резюме

Эта статья показывает анализ фразеологизмов состоящих из орнитонимов – наименование птиц и орнитологии. В их семантике отражена самобытность мироведение народа. Орнитология (греч. Птица и логия) - это отрасль зоологии, изучающая птиц, их эмбриологию, морфологию, физиологию, экологию, систематику и географические распространение. Введение Орнитологии как термин отражается в статье. В статье сопоставляются фразеологические единицы с компонентом – орнитонимом в азербайджанском и английском языках. Указываются сходные и несходные показатели человечества и птиц. Орнитонимы это имена птиц а Орнитология это наука, которая изучает их. Орнитонимы – это имена которые даны птицам чтобы различать их от других птиц с индивидуальным характером. Орнитонимы входят в лексику языка, к которому они относятся. Также предоставляется перевод пословиц в английском и азербайджанских языках.

Asadova Sevinj

**Ornitology – semantics of ornitonim sourced frazeological units in
azerbaijani and english languages**

Summary

This article deals with comparison of Phrase logical Units with a name of birds in its comparison in Azerbaijan and English languages. The original mentality of each nation is reflected in their semantics. Being ancient Greece word, Ornitology means bird and science. Acceptance of ornitology as a termin is indicated in the article. Ornitonims and their frazeological components in English and Azerbaijani are also compared. Worldvision of the nation is complicated in their semantics. Ornitonims are the names of birds and Ornitology is the science studing them. Ornitonims are the names given to birds with individual characteristics in order to differ them from other birds. Ornitonims are the word groups included into the active lexics of the language. Translation of some proverbs in English and Azerbaijani are provided in the article.

Rəyçi: İbrahim Bayramov
filologiya elmlər doktoru, professor

QURBAN QURBANLI
dosent, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Naxçıvan Dövlət Universiteti
qurbanliqurban1@gmail.com

“LEKSİKOQRAFİK TƏNQİD” ANLAYIŞINA DAİR

Açar sözlər: metaleksikoqrafiya, nəzəri leksikoqrafiya, lüğət tənqidçiliyi, leksikoqrafik tənqid, leksikoqrafik tənqidin parametrləri və aspektləri, konstruktiv tənqid, destrukтив tənqid

Keywords: metalexigraphy, theoretical lexicography, criticism of dictionaries, lexicographical criticism, parameters and aspects of lexicographical criticism, constructive criticism, destructive criticism

Ключевые слова: металексикография, теоретическая лексикография, критика словарей, лексикографическая критика, параметры и аспекты лексикографической критики, конструктивная критика, деструктивная критика.

Müasir dünyada elmin inkişafının əsas meyillərindən biri onun interdisiplinar (fənlərarası) xarakter daşımadaır. Bu gun elmi biliklərin inteqrasiyası, humanitar elmlərlə “dəqiq” elmlərin dialoqu, bir tərəfdən qoşa adı olan bilik sahələrinin (psixiolinqvistika, linqvokulturologiya, pragma-linqvistika və sairə) çuğlaşmış inkişafının intensivləşməsinə, digər tərəfdən isə hər hansı bir baza elminin digər istiqamətlər hesabına genişlənməsi və dərinləşməsinə gətirib çıxarmışdır. İkinci qəbildən olanlar ənənəvi elmlərin adına meta- sözünü (formantı) qoşulmaqla əmələ gələn terminlərlə ifadə edilir. Məsələn, metacoğrafiya, metakimya, metaleksikoqrafiya və onlarla digərləri. Mənşəcə yunan sözü olan meta- artıq beynəlmiləl leksikoloji formant kimi əksər dillərdə eynilə işlədilməkdədir. Meta-nın hərfi tərcüməsi “arası”, “sonra”, “daha yüksəyi, sonrası” deməkdir. Müasir elmsünəşliqda hər bir elmin prinsipləri, əsasları və metodları barəsində elmi müləhizələrə onun metanəzəriyyəsi deyilir. Məsələn, metakimya kimyaya nisbətən daha yüksək səviyyəli elm olub, onun əsaslandığı prinsipləri təsvir edir. Bu ümumiləşmə məhz meta- sözünü ilə verilir [5] .

Müasir Avropa dilçiliyində, xüsusən də ingilisdilli linqvistikada “leksikoqrafiyanın predmet sahəsinin statusunu müəyyənləşdirən” fənn metaleksikoqrafiya adlandırılır. R.R.Hartmann və G. Ceymsin müəllifliyi ilə nəşr olunmuş lüğətdə metaleksikoqrafiyaya “lüğətlər və digər sorğu nəşrləri ilə bağlı olan peşəkar fəaliyyət və elmi sahə” kimi baxılır [14, s.85] . Bu, leksikoqrafik təcrübəyə (və yaxud lüğətlərin tərtibinə) və leksikoqrafiya nəzəriyyəsinə (və yaxud lüğətlərin tədqiqinə) ayrılır. Birinci hissə lüğətlərin

nəşri ilə, ikincisi linqvistika sahəsində elmi tədqiqatların aparılması ilə bağlıdır. Müəlliflərə görə, metaleksikoqrafiyanın bir nömrəli vəzifəsi heç də lüğətlərin tərtibi deyil, daha çox lüğətlərin yaradılmasına aid məsələlərin – onların tarixi, tipologiyası, strukturu, istifadəçilərinin tipi və digər məsələlərin öyrənilməsi, təhlili və tədqiqidir. Başqa cür desək, metaleksikoqrafiyanın əsas problemləri sırasında ümumi leksikoqrafiya nəzəriyyəsi və leksikoqrafiya tarixi kimi istiqamətlər durur.

Alman alimi G.Viqand metaleksikoqrafiyaya yuxarıda sadalanan istiqamətlər ilə yanaşı lüğətdən istifadə və lüğət tənqidçiliyi kimi istiqamətləri də şamil edir. Metaleksikoqrafiyanın strukturu G.Viqanda görə aşağıdakı kimidir [15, s.15] .

Metaleksikoqrafiyanın strukturu

Leksikoqrafiya tarixi	Ümumi leksikoqrafiya nəzəriyyəsi	Lüğətlərdən istifadənin tədqiqi	Lüğət tənqidçiliyi
----- ↓ ↓ ↓ ↓ ↓			
A.Ümumi bölmə:	B.Təşkilati nəzəriyyə:	C. Dilin leksikoqrafik tədqiqi nəzəriyyəsi:	D. Dilin leksikoqrafik təsviri nəzəriyyəsi:
1)Lüğətin məqsədi 2)Digər nəzəriyyələrə münasibət 3)Leksikoqrafiya tarixinin prinsipləri	Göstərilən 3 sahədə (A,C,D) işin təşkili	1)Məlumatların toplanması 2)Məlumatların işlənilməsi 3)Kompyuter dəstəyi	1)Lüğətlərin tipləri 2)Lüğət mətnşünaslığı

Göründüyü kimi, alman alimi G.Viqandın təsnifatında metaleksikoqrafiya nəinki nəzəri leksikoqrafiyanı bütünlüklə, hətta praktik leksikoqrafiyanın da bir sıra məsələlərini əhatə edir. Bildiyimiz kimi, nəzəri leksikoqrafiya isə leksikoqrafiya nəzəriyyəsini və leksikoqrafiya tarixini özündə ehtiva edir. Bu təsnifatda diqqətimizi cəlb edən əsas istiqamətlərdən biri lüğət tənqidçiliyidir (ingiliscə “criticism of dictionaries”).

Rusiyalı mütəxəssis S.S.Budkova təsdiq edir ki, Avropada “ingilis lüğətlərinin leksikoqrafik təhlili ənənəsinin 300-dən artıq yaşı vardır” [6,s.230] . Bu müddət ərzində lüğətlərin təhlinin prinsipləri müəyyənləş-

dirilmiş, onlar inkişaf etdirilmiş və təkmilləşdirilmişdir. Hazırda Avropada leksikoqrafiyanın bu və digər problemləri ilə məşğul olan tanınmış mütəxəssislər səmərəli fəaliyyət göstərirlər. Sandro Nielsen (The bilingual LSP dictionary, 1994), Henning Bergenholtz, Sven Tarp (Manual of specialized Lexicography, 1995), Jennifer Pearson (Terms in context, 1998), Howard Jackson (Lexicography, 2002), R.R.Harmann (Lexicography: Dictionaries, compilers, critics and users, 2003), Henri Bejoint (Modern Lexicography, 2000) və digərlərinin əsərlərində lüğət tənqidçiliyi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir [Ətraflı bax:6] .

Araşdırmalar göstərir ki, “lüğət tənqidçiliyi” (rusca “критика слов-
вапей”) Rusiya dilçiliyi üçün xarakterik deyil. Leksikoqrafiya üzrə sanballı mənbələrdən sayılan bir sıra nəşrlərdə (məsələn, bax: V.V.Dubiçinski [7] ; Kozırev, Çernyak [10] və digərləri) bu söz birləşməsinə rast gəlinmir. Lakin “leksikoqrafik tənqid” termini həm Rusiya, həm də digər slavyan dilçiliklərində geniş şəkildə yayılmışdır (8, s.147; 12, s. 231 və başqaları.). Müasir dünya dilçiliyində əsasən sinonim kimi baxılan “lüğət tənqidçiliyi” və “leksikoqrafik tənqid” terminlərinin ifadə etdiyi anlayış fənlərarası sahə olduğundan ona müxtəlif cür baxılır və qiymətləndirilir. Ukraynalı mütəxəssis V.K.Şerbin əcnəbi təcrübəyə əsaslanaraq elmi lüğət tənqidçiliyinə metaleksikoqrafiyanın istiqaməti kimi baxır [13] .

M.İ.Çernişeva [11] leksikoqrafik tənqidin parametrlərinin təhlilinə xüsusi məqalə həsr etmişdir. Bu məqalədə anlayışın məzmunu, onun tərəfləri və parametrləri səciyyələndirilmiş, tarixi aspektinə toxunulmuşur.

Mütəxəssislər lüğətlərin təhlili məsələsinə toxunanda ilk növbədə diqqəti bu məsələdə qabaqcıl mövqe tutan ingilis leksikoqraflarının əsərlərinə yönəldirlər. Leksikoqrafiyanın ingilisdilli nəzəriyyəsində lüğət əsərinin qiymətləndirilməsində üç əsas meyarı ayırır göstərirlər ki, bunlar da öz növbəsində leksikoqrafik tənqidin “hədəf”lərini müəyyənləşdirir. Bu meyarlar aşağıdakılardır: 1) lüğətdəki informasiyanın miqdarı, 2) informasiyanın keyfiyyəti (Burada digər alt meyarlar da göstərilə bilər. Məsələn, etibarlılıq, yəni təsvir olunan materialın yoxlanılma dərəcəsi, meyarı daha önəmlidir), 3) informasiyanın təqdim edilməsinin səmərəliliyi.

M.İ.Çernişeva təqdim olunmuş bu siyahıya dördüncü meyarı əlavə etməyi təklif edir. O, “lüğət konsepsiyasının dəyərləndirilməsi” meyarının[11,s.8] əhəmiyyətini açıb göstərir. Belə ki, həqiqətən də kifayət qədər işlənilməmiş və ya əzəldən uğursuz konsepsiya qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həllində tam və ya qismən qüsurlara gətirib çıxaracaqdır. Deməli, leksikoqrafik tənqidin hədəfləri:

1.Lüğətin konsepsiyası;

2. Lüğətdəki informasiyanın miqdarı;
3. Lüğətdəki informasiyanın keyfiyyəti;
4. Lüğətdə informasiyanın verilmə səmərəliliyinin dəyərləndirilməsidir.

Leksikoqrafik tənqid istiqamətinə görə iki yerə bölünür: xarici (kənar) tənqid, daxili tənqid. Xarici leksikoqrafik tənqid lüğətlərə və onlara yaxın olan nəşrlərin kənardakı elmi ictimaiyyət tərəfindən təhlil edilib dəyərləndirilməsidir. Belə bir tənqiddə ilk növbədə elmi xarakterli müxtəlif görüşlərdə - qurultay, konfrans, simpozium və seminarlarda aparılmış elmi müzakirə və diskussiyalar şamil edilir. Beynəlxalq səviyyəli tədbirlərdə müzakirəyə daha iri leksikoqrafik layihələr çıxarılır. Bir qayda olaraq, belə beynəlxalq səviyyəli müzakirələrdən əvvəl alimlərin yerli xarakterli çoxsaylı görüşləri keçirilir. Akademik institutlar və ali təhsil müəssisələrinin leksikoqrafik nəşrlər üzrə aid sturktur bölmələrində (kafedra, bölmə, Elmi şura və sairə) müzakirələrin keçirilməsi zəruridir. Bu səviyyədə elmi xarakterli daxili və xarici rəylərin dinlənilib dəyərləndirilməsi çox vacibdir. Çünki belə rəylər, bir qayda olaraq, çap olunmur, lakin bunlar təqdim olunan leksikoqrafik əsərin nəşr olunması imkanlarına dair qərarın qəbul edilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər.

Xarici leksikoqrafik tənqidin parametrləri arasında böyük əhəmiyyətinə görə elmi jurnallarda çap olunan xarici resenziyaların (rəylərin) adını çəkmək lazımdır. Tənqidi təhlil və səhvlərin aşkarlanmasının mütləq şəkildə mövcud olduğu klassik tipli bu resenziyalarla yanaşı “qısa resenziya - annotasiya” adlandırılan resenziyalar da olur. Elmi leksikoqrafik ictimaiyyət üçün daha əhəmiyyətli geniş araşdırma elementlərinə malik olan resenziyalar - tədqiqat xarakterli resenziyalardır. V.K.Şerbin akademik O.N.Trubavçevin yaradıcılıq irsini araşdırarkən aşkarlayıb ki, onun bir sıra dillərin lüğətlərinə həsr etdiyi 76 rəyindən 7-si tədqiqat xarakterli iri həcmli jurnal məqaləsidir. O, akademiknin resenziyalarını üç qrupa - “qısa resenziyalar - annotasiyalar”, “resenziya-icmallar” və “monoresenziyalar” kimi qruplara ayırır. Müəllifə görə, resenziya-icmallarda əsasən eynitipli lüğətlər qrupu təhlil edilsə, monoresenziyalar, bir qayda olaraq, ayrıca bir lüğətin leksikoqrafik tənqidinə həsr edilir [13] .

Leksikoqrafik əsərin inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün zəruri və mühüm hesab edilən xarici leksikoqrafik tənqid ya aid bilik sahəsinin mütəxəssisi (Leksikoqraf olması vacib deyil), ya da qarışıq bilik sahələrinin tanınmış tədqiqatçıları tərəfindən təqdim olunan resenziya və ya rəylər şəklində ola bilər. Mütəxəssis tərəfindən həyata keçirilən tənqid daha əhəmiyyətlidir, çünki onun bu tənqidi rəyi lüğətin konsepsiyasının təhlili və digər lüğətlərlə müqayisəsi də daxil olmaqla leksikoqrafik fəaliyyətin bütün parametrlərini özündə təcəssüm etdirə bilər. Əgər tənqidin müəllifi elmin qarışıq sahəsinin mütəxəssisidirsə, onda onun təhlilində leksikoqrafik fəaliyyəti

yətin ayrı-ayrı parametrləri (məsələn, mənbələrin optimal seçilməsi, izahatların dəqiqləşdirilməsi, sitatların xarakteri və sairə) öz əksini tapır. Belə rəylər, bir qayda olaraq, tövsiyə xarakterli olur.

Xarici elmi leksikoqrafik tənqid öz təbiəti etibarilə obyektiv xarakter daşıyır. Bununla belə elmi tənqiddə subyektiv səciyyəli elementlər və bəzən siyasiləşmiş məqamlar da ortaya çıxa bilər ki, bu da bəri başdan qoyulmuş tələbdən – elmlikdən kənarlaşmış, hətta qeyri-elmi tənqiddə qədər yuvarlanmış olar.

Elmi tənqid öz növbəsində konstruktiv və destruktiv ola bilər. Konstruktiv elmi tənqid o mütəxəssislərin rəy və resenziyalarında öz əksini tapır ki, onlar təhlil etdikləri əsərin araşdırılması prosesinə tədqiqat işi kimi yanaşırlar. Belə bir tədqiqatın nəticəsi olaraq ortaya çıxan rəy və ya resenziya lüğətin yaradıcılarına gələcək fəaliyyətlərində bu tövsiyələri nəzərə almaqla əsərlərini daha da mükəmməlləşdirməyə imkan verdiyindən konstruktiv tənqid adlanır [9] .

Destruktiv tənqid, bir qayda olaraq, qarşısına təhlil etdiyi lüğətin etibarlı mənbə kimi istifadəyə yararsız olduğunu mütləq şəkildə sübut etmək məqsədi qoyur. Destruktiv tənqidçi bu lüğətin konsepsiyasında elə mühüm çatışmazlıqları, islaholunmaz səhvləri qabardaraq göstərir ki, onlar lüğətin etibarlılığını bəri başdan şübhə altına salır. Belə hesab edilir ki, destruktiv tənqidin meydana çıxması təkildə lüğətin istifadəçiləri üçün ciddi xəbərdarlıq ola və ya çoxcildli lüğətin nəşrinin dayandırılmasına gətirib çıxara bilər. Daxili leksikoqrafik tənqid müəllif kollektivin içərisində olur, lüğətin oxucularına və onun rəyçilərinə bəlli olmur. Daxili tənqid inkişafın başlıca hərəkətverici qüvvəsi rolunu oynayır. O, həm lüğət konsepsiyasının, həm də lüğətin məzmun hissəsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılır. Daxili leksikoqrafik tənqid bir tərəfdən xarici tənqidin təsiri altında, digər tərəfdən isə müstəqil şəkildə həyata keçirilə bilər. Bu ilk növbədə çoxcildli kollektiv leksikoqrafik layihənin üzərindəki iş prosesində ortaya çıxır.

Daxili leksikoqrafik tənqidin bənzərsiz janrı kimi avtoresenziyanı göstərmək olar. Daxili leksikoqrafik tənqiddən danışarkən belə bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir lüğətin üzərində işin vacib mərhələsi onun “Prospekti”inin nəşr olunması ilə başlayır. Lüğətin konsepsiyasını özündə əks etdirən bu prospekt bir tərəfdən elmi ictimaiyyəti yeni lüğətin konsepsiyasının təkmilləşdirilməsi işinə cəlb edir, digər tərəfdən isə daxili tənqidin inkişafını stimullaşdırır.

Leksikoqrafik tənqidin daha bir xüsusiyyəti onun tarixi aspektinin mövcud olmasındadır. Leksikoqrafik tənqidin tarixi aspekti leksikoqrafiya nəzəriyyəsinin leksikoqrafiya tarixi bölməsinə aiddir. Tarixi aspekti leksikoqrafiya nəzəriyyəçiləri iki tərəfdən işləyirlər: 1) Təhlil edilən leksikoqrafik əsərə müasirlərinin baxışı necə olmuşdur? 2) Bu əsər indiki nəsil

mütəxəssislər tərəfindən ümumi lüğət işinin inkişafında onun yeri və rolu baxımından necə qiymətləndirilir? [9] .

Leksikoqrafik tənqiddə aid olan məsələlərdən biri də bəzi hallarda keyfiyyətsiz lüğət məhsullarının bazarda geniş şəkildə yayılmasına münasibətdir. Məlum olduğu kimi, bazar iqtisadiyyatının bəzi keçici tələblərinə uyğun olaraq işbaz qeyri-mütəxəssislər kompyuter texnikasının imkanlarından istifadə etməklə bazarı külli miqdarda və cəlbədicə formada keyfiyyətsiz lüğət məhsulları ilə doldururlar ki, bu da nəticədə oxucunu (istifadəçini) çaşdırmağa gətirib çıxarır. Oxucunun bu bazarda düzgün yönəldilməsində leksikoqrafik tənqidin rolu son dərəcə artmış olur. Akademik tənqidin müntəzəm və ünvanlı elmi-populyar çıxışları yeganə və tutarlı vasitəyə çevrilə bilər. Elə etmək lazımdır ki, oxucu (istifadəçi) konkret tipli lüğəti seçərkən lüğətin titullarında tanınmış rəyçinin adına etibar edə bilsin. Etibarı qazanmaq və qazanılmış etibarı itirməmək üçün nəşrə hazırlanma prosesində lüğəti konstruktiv elmi leksikoqrafik tənqid süzgəcindən keçirmək lazımdır. Beləliklə, yuxarıdakıları ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, “Leksikoqrafik tənqid” əsasən Rusiya dilçiliyi daxil olmaqla slavyan dilçiliyinə xas termindir, analoji anlayış Avropa dilçiliyində, xüsusilə ingilisdilli dilçilikdə “lüğət tənqidçiliyi” termini ilə ifadə olunur. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dilçiliyində leksikoqrafik tənqid anlayışına rast gəlinmir. Azərbaycan lüğəçiliyinə aid fundamental əsərlərdə [1;2;3;4] , bu sahəyə həsr olunmuş onlarla resenziya, məqalə və hətta dissertasiyalarda, habelə azərbaycandilli dilçilik terminləri lüğətlərində həmin anlayışdan bəhs edilmir [Ətraflı bax:1] .Leksikoqrafik tənqid metaleksikoqrafiyanın tərkib hissəsi olub, başlıca məqsədi leksikoqrafik əsərin konsepsiyasını, onda verilən informasiyanın miqdarı, keyfiyyəti və təqdiməlmə səmərəliliyini elmi cəhətdən və konstruktiv şəkildə dəyərləndirməkdən ibarətdir.

Leksikoqrafik tənqid istiqamətinə görə xarici leksikoqrafik tənqid və daxili leksikoqrafik tənqid olaraq iki yerə bölünür. Leksikoqrafik tənqidin əsas parametrləri elmi müzakirə, rəy və müxtəlif tipli resenziyalar – qısa resenziyalar-annotasiyalar, icmal resenziyalar, tədqiqat xarakterli resenziyalar (jurnal nəqalələri və elmi oçerklər), avtoresenziyalar və başqalarıdır. Xarakterinə görə leksikoqrafik tənqid elmi və ya qeyri-elmi, obyektiv və ya subyektiv, konstruktiv və ya destruktiv olur. Təhlil edilən tarixi leksikoqrafik əsərə müasirlərinin və indiki nəsil mütəxəssislərin baxışını ortaya qoymaq baxımından leksikoqrafik tənqidin tarixi aspekti də az əhəmiyyətli deyil.

Bütün bunlarla yanaşı qeyd etməliyik ki, leksikoqrafik tənqidin əsaslarının bundan sonra da elmi-nəzəri cəhətdən sistemli işlənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Azərbaycan dilçiliyində, xüsusən də nəzəri lüğəçiliyində bir sıra digər məsələlərlə yanaşı leksikoqrafik tənqidin bir

anlayış kimi öz yerini tutmasından başlayan ən aktual problemləri tədqiqatçıları gözləməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Həsənov H. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, 1994.
2. İbrahimova A. Azərbaycan leksikoqrafiyasının təşəkkülü. Bakı, 2000.
3. Qurbanov A. Azərbaycan lüğətçiliyinə dair. Bakı, 1962.
4. Orucov Ə. Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətin nəzəri əsasları. Bakı, 1965;
5. Афинская З.Н. Мета- как индикатор междисциплинарных исследований. //Filologicke vedomosti. Lingvistika a interkulturni komunikace. №2, 2016 с.11-16.[Elektron resurs] sociosphera.com/files/.../Filologicke_vedomosti_1.../filologicke_vedomosti_1-2016.pdf
6. Будкова С.С. Определение параметров терминологического справочника на основе анализа словарных источников//«Молодой ученый», №12(35).Т.1 – 2011. С.230-232.
- 7.Дубичинский В.В. Лексикография русского языка: учеб. пособие – Москва: Наука: Флинта, 2008. – 432 с.
8. Грищенко А.И. Русские этнонимы и смежные с ними лексические категории в толковых словарях // Вопросы ономастики. – 2013. – № 2 (15). – С. 146-163.
- 9.Карпова О.М. Английская лексикография: учеб. пособие. – Москва: Академия, 2010. – 176 с.
- 10.Козырев В. А., Черняк В. Д.Лексикография русского языка: век нынешний и век минувший :монография. – 2-е изд., испр. и доп. – Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2015. – 631 с.
- 11.Чернышёва, М.И. Параметры лексикографической критики //Слово и словарь. Vocabulum et vocabularium: сб. научных трудов по лексикографии. – Вып. 12. – Харьков, 2011 – С. 7-10.
- 12.Шестакова Л.Л. Русская авторская лексикография: Теория, история, современность . – Москва: Языки славянских культур, 2011. – 464 с.
- 13.Щербин В.К. Вклад О.Н. Трубачева в развитие научной критики словарей // Вопросы языкознания. – 2007. – № 5. – С. 3-21.
- 14.Hartmann R.R.,James G. Dictionary of lexicography. – London & New York: Routledge /Taylor and Francis, 1998. – XVIII+176 p.
- 15.Wiegand H.E. On the Structure and Contents of a General Theory of Lexicography [Text] / Herbert Ernst Wiegand // Lexicographica: Ser. maior 1. «Lexeter 83». Proceedings: Papers from the International

conference on Lexicography at Exeter. 9-12 September 1983 / Ed. by R.R. Hartmann. – Exeter, 1983. – P. 13-20.

Гурбан Гурбанлы

К понятию лексикографической критики

Резюме

В статье рассматриваются некоторые вопросы одного из направлений общей теории лексикографии – лексикографической критики. В ней констатируется, что хотя деятельность лексикографических критиков имеет немалую историю, но рассматриваемый термин не включен в ведущие словари лингвистических терминов по сей день. В статье делается попытка проанализировать данное направление теории лексикографии в разных аспектах. В первую очередь рассматривается содержательная часть лексикографической критики. При этом указываются на оценивание концепции словаря, количества информации, качества информации, содержащейся в словаре, также эффективности представления информации в словаре. Характеризуются внешняя лексикографическая критика и внутренняя лексикографическая критика. В ней выявлены основные параметры лексикографической критики. Обосновывается, что научные обсуждения, рецензии разного типа, включая и авторецензии, ответы на рецензии, вступительное слово или предисловие в словарь авторов, не входящих в данный проект, научные исследования малого и крупного объема (журнальные статьи, научные очерки, монографии, диссертации и т.п.) являются жанрами лексикографической критики. В ней определяется характер этой критики. Подчеркивается, что по характеру критика может быть научной или ненаучной, объективной или необъективной и конструктивной или деструктивной. Дать объективную, конструктивную научную оценку словарю прошлого можно совершить в двух аспектах – в историческом и современном: если первый аспект содержит оценку современников словаря периода его издания, второй предполагает рассмотрение его роли и места в истории практики, да и теории, соответствующей лексикографии. Автор подчеркивает необходимость дальнейшей разработки основ лексикографической критики.

Gurban Gurbanli

On the concept of lexicographical criticism

Summary

The article discusses some issues of lexicographical criticism, which is one of the directions of the general theory of lexicography. It states that although the activity of lexicographical critics has considerable history, but the term in question has not been included in the major dictionaries of linguistic terms to this day. The article tries to analyze this trend of lexicography theory in different aspects. The first part studies the substantial part of lexicographical criticism. In this evaluation are indicated on the concept dictionary, amount of information, the quality of information contained in the dictionary, and the efficiency of information in the dictionary. It characterizes the external lexicography and internal lexicography of criticism. It also identifies the main parameters of lexicographical criticism. It is proved that the scientific debate, different types of reviews, including auto review, the answers to the review, an introductory word or preface to the dictionary by the authors, not included in this project, researches of small and large volume (journal articles, scientific essays, monographs, dissertations, etc. etc.) are genres of lexicographical criticism. It is determined by the nature of the criticism. It is emphasized that the nature of the criticism may be scientific or unscientific, biased or unbiased and constructive or destructive. You can give unbiased, constructive scientific evaluation of the last dictionary in two ways - in the historic and modern. If the first aspect provides an assessment of contemporaries of the dictionary of its publication period, the second involves consideration of its role and place in the history of the practice and the theory of the corresponding lexicography. The author emphasizes the need to further develop the foundations of lexicographical criticism.

Rəyçi:

İsmayıl Məmmədli
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

MƏTANƏT MİRİYEVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.

ehed_rv642@mail.ru

TƏLİM PROSESİNDƏ MÜƏLLİMİN ÖYRƏDİCİ, NƏZARƏTEDİCİ İ VƏ TƏRBIYƏEDİCİ FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ

Açar sözlər Təlim, tərbiyə, dərs, tədris, proses, bilik, sinif, müəllim.

Key words Teacher, knowledge, lesson, process, teaching, training.

Ключевые слова: подготовка, контроль, урок, обучение, процесс, знание, класс, учитель.

Dövlətimiz böyüməkdə olan nəslin təlim və tərbiyəsinə, onun hərtərəfli inkişaf etdirilməsinə və əmək fəaliyyətinə hazırlanmasına, elmi- texniki və əxlaqi-etik biliklərə dərinlən silahlandırılmasına böyük əhəmiyyət verir.- Pedaqoji prosesin məqsədi şagirdlərin yaş xüsusiyyətindən və imkanlarından, şəxsiyyətin formalaşması qarşısında cəmiyyətin konkret inkişaf şəraitinin irəli sürdüyü tələblərdən mədəniyyətin dərk olunması, və inkişaf etdirilməsi təcrübəsinin əldə olunması məntiqindən asılı olaraq diferensiyasiya və inteqrasiya olunarsa , onun həyata keçirilməsi təmin oluna bilər.- Cəmiyyətimiz üçün hərtərəfli bilikli kadrlar tərbiyə edib yetişdirmək bizim ümdə vəzifəmizdir. Tərbiyə o qədər mürəkkəb, o qədər çətin bir prosesdir ki, onun öhdəsindən gəlmək hər adama müyəssər olmur. Evdə ata və ana, işdə vəzifəli şəxslər, kollektivin bütün üzvləri tərbiyə ilə ciddi məşğul olmalıdır. Tərbiyə və təlim qarşılıqlı vəhdətdə olduğundan bu qanunauyğunluqlar hər biri dərsə aiddir. Təlim-tərbiyə işlərinin yüksək səviyyədə və müasir tələblər əsasında olması dərslərin düzgün və planlı təşkilindən çox asılıdır. Müəllim dərsi elə qurmalıdır ki, şagirdlərin həyat təcrübələrinin səviyyəsi, onların xüsusiyyətləri , sinifdəki mənəvi-emosional situasiya , həmçinin müəllimin özünün hazırlıq səviyyəsi və imkanları ahəngdarlıq təşkil etsin. Müəllim digər fənnlərin tədrisində şagirdlərin yiyələndikləri müvafiq biliklərlə əlaqə yaratdıqda hər iki fənnin tədrisi keyfiyyətli olur . Tərbiyə işlərində əsas yerlərdən birini sinifdən xaric- məktəbdən kənar tədbirlərin təşkili tutur. Şagird məktəbdə təhsil aldığı müddətdə musiqiyə, teatra, kinoya, bədii və elmi-kütləvi kitablara, ictimai-siyasi hadisələrə, qəzet oxumağa böyük maraq göstərməlidir. Təbiidir ki, müəllim uşaqları maraqlandıran bu məsələlərlə dərstdə məşğul ola bilməz. Buna görə də şagirdlərin biliklərinin artırılmasında və dərinləşməsində, ümumiyyətlə onların tərbiyəsində böyük əhəmiyyətə malik olan bir sıra tədbirlər sinifdən kənar işlər vasitəsilə yerinə yetirilir. Sinifdən xaric tədbirlərin əxlaqi və mənəvi dəyəri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sinifdən xaric tədbirlərə cəlb etməzdən

əvvəl qabiliyyətinə, istedadına uyğun şagirdləri qruplaşdırmaq lazımdır. Yaxşı səsi olan, musiqi alətlərində yaxşı ifa etməyi bacaran, rəqs edən, ser söyləyən aktyorluq qabiliyyəti olan və s. şagirdləri müxtəlif istiqamətlərdə hazırlamaq lazımdır. İstedadsız şagird yoxdur. Ser dinləməyi bacarmaq, musiqini dərindən duymaq, teatr tamaşalarını, gözəl rəsm əsərlərini düzgün qavramağı bacarmaq özü də böyük istedad tələb edir. İş planı tərtib edilərkən şagirdlərin meyl və maraqları əvvəlcədən öyrənilir və iş planında öz əksini tapır. Tədbirlərdəki çıxışlar istedadlı şagirdlərin məktəbdənkənar tədbirlərdə, müsabiqələrdə də iştirak etməsinə istiqamət verir. Tez-tez təkrarlanan "çətin tərbiyə olunan uşaqlar", sözünü aradan qaldırmaq üçün, hər bir uşağı təhsil aldığı məktəbdə maraqlı tədbirlərlə, olimpiadalarla, müsabiqə və dərnək işləri ilə əhatə etmək lazımdır. Hər bir müəllim istedadlı şagirdlərin bilik və yaş səviyyəsini, psixoloji və mənəvi inkişaf dərəcəsini nəzərə almaqla ilk növbədə məktəbdə kütləvi tədbirləri keçirməli və belə tədbirlərdə xüsusi fərqlənənləri məktəbdənkənar keçirilən müsabiqələrdə, tədbirlərdə iştirak etməyə hazırlamalıdır. Sınıfdən xaric-məktəbdənkənar tədbirlər bir növ təlim-tərbiyə prosesinin davamı olur, şagirdlərin elmi dünya görüşünün formalaşmasına kömək edir. Sınıfdən xaric-məktəbdən-kənar tədbirlərin böyük əhəmiyyəti ondadır ki, təlim prosesində həyata keçirilən işləri tamamlayır, şagirdlərin keyfiyyətli təhsil almasına kömək edir.

Şagirdlərə müsahidəçilik, tədqiqatçılıq, müstəqillik, təsəbbüskarlıq kimi keyfiyyətlər aşılanır. Bu istiqamətdə işləyərək müsbət nəticələr əldə etmək mümkündür. Bu halda müəllimin əməyi məqsədyönlü və elmi xarakter daşıyır, təlimin səmərəsini qat-qat artırır. Səxsiyyətin ahəngdar inkişafı vəzifəsi, ilk növbədə, müəllimin üzərinə düşür. Müəllim cəmiyyətdə çox böyük rol oynayır. O, yaşlı nəslin təcrübəsini gənc nəsle verir. Müəllimə dünyanın ən məşhur insanları öz sevgi və sayğılarını müxtəlif aforizmlərlə bildiriblər. Təlimdə müəllim və şagird fəaliyyəti bir-birini şərtləndirir. Təlim zamanı müəllim və şagirdlərin fəaliyyətləri arasında mürəkkəb və çoxşaxəli əlaqələr mövcuddur. Şagirdlərin idrak və tədris fəaliyyətinin xüsusiyyətləri müəllimin təlim fəaliyyətindən asılı olduğu kimi, müəllimin təlim fəaliyyətinin sürətindən asılı olur. Cəmiyyətin, millətin gələcəyi müəyyən mənada müəllimin əlindədir. Bir milləti məhv etmək üçün onun müəlliminin savadsız olması kifayətdir ki, milləti mənəvi cəhətdən şikəst etsin. Pədoqoji prosesdə məqsəd nə qədər düzgün dərk olunarsa, onda təlim-tərbiyə materialının məzmununun düzgün seçilməsi bir o qədər də təmin olunur. Şagirdə təlimin fəal iştirakçısı kimi baxmaq lazımdır. Müəllim şagirdlərlə əməkdaşlıq etməli, onların tədris fəaliyyətini təşkil etməli, lazımı yardım və qayğı göstərməlidir. Təlim şagirdlərə nəinki təhsil verir və onlara tərbiyəvi təsir göstərir, eyni zamanda onların fiziki və psixi qüvvələrini inkişaf etdirir. Fiziki keyfiyyətlər və bacarıq insanın fiziki qüvvələrini təşkil

edir. Yerimək, qaçmaq, üzmək, hündürə və uzununa tullanmaq, veilsoped sürmək bu qəbildən olan qüvvələrə aiddir.

Duyğular, qavrayış, təsəvvür, təfəkkür, təxəyyül, diqqət, iradə, və s. psixi qüvvələr hesab edilir. Təlim zamanı şagirdlərdə diqqətin davamlılığı, diqqəti bölüşdürmək bacarığı, qarşıya qoyulan məqsəd, məqsəd yolunda maneələri dəf etmək, təkidlilik göstərmək kimi iradi keyfiyyətlərin inkişafı damüəllimin qayğı obyektinə çevrilməlidir. Təlim zamanı müəllim nümunəsi, onun nitqi, iradəsi, canlı təxəyyülü, diqqətliliyi, mühakimə tərz, məntiqi şagirdlərin inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bütün fənlərin tədrisində təlimin prinsipləri nəzərə alınmalıdır. Bu müəllimdən elmi-nəzəri hazırlıq və sınaqlardan çıxmış təcrübəyə yiyələnməyi tələb edir. Ümumiyyətlə təlim proseslərini sistemli təşkil etmək yaradıcılıq işidir. Təlim prosesində müəllim şagirdlərin idrak fəaliyyətini təşkil edərkən bu xüsusiyyətləri nəzərə almalı, onun tədrisən elmi idraka yaxınlaşması üçün şərait yaratmalıdır. Təlim elə təşkil edilməlidir ki, şagird (tələbə) müşahidələr aparsın, faktlar toplansın, onları mücərrəd təfəkkürdə təhlil etsin, fikri əməliyyatlar aparsın, problemləri həll etsin, nəzəri biliklərini həyata və çalışmalara tətbiq etsin, müstəqil, yaradıcı düşünmək və işləmək bacarıqlarına yiyələnsin. Bir sözlə, təlim prosesində canlı müşahidə, mücərrəd təfəkkür və praktikanın vəhdəti təmin edilməlidir.

Biliklərin mənimsənilməsi prosesini yaxşı başa düşmək üçün onun daxili mexanizmini, quruluşunu (tərkib hissələrini), başqa sözlə, psixoloji xarakteristikasını bilmək lazımdır. Təlimdə şagirdin öyrənmə yolu qavrama, anlama, möhkəmlətmə və tətbiqetmə proseslərindən keçir. Qavrama təlim prosesində əşya və hadisələr haqqında, onların əlamət və xüsusiyyətləri ilə bağlı şagirdlərin məlumat əldə etməsidir. Qavrama həm bilavasitə (müşahidə yolu ilə), həm də bilavasitə (müəllimin danışığı və kitabla) ola bilər. Təlim prosesində hər iki qavrama növü vəhdətdə tətbiq edilməlidir. Qavramanın səmərəli olması üçün şagirdlərin həyat təcrübələrinə (müşahidələrinə, mövcud təsəvvürlərinə) istinad etmək lazımdır. Təlim prosesində müəllim şagirdlərin idrak fəaliyyətini təşkil edərkən bu xüsusiyyətləri nəzərə almalı, onun tədrisən elmi idraka yaxınlaşması üçün şərait yaratmalıdır. Təlim elə təşkil edilməlidir ki, şagird (tələbə) müşahidələr aparsın, faktlar toplansın, onları mücərrəd təfəkkürdə təhlil etsin, fikri əməliyyatlar aparsın, problemləri həll etsin, nəzəri biliklərini həyata və çalışmalara tətbiq etsin, müstəqil, yaradıcı düşünmək və işləmək bacarıqlarına yiyələnsin. Bir sözlə, təlim prosesində canlı müşahidə, mücərrəd təfəkkür və praktikanın vəhdəti təmin edilməlidir. Anlama mənimsəmənin əsas şərtidir. O, təfəkkürlə müşayiət olunur. Anlayışın dolğun və tam formalaşması üçün şagirdləri təfəkkür əməliyyatları aparmağa (təhlil-tərkib, müqayisə, ümumiləşdirmə, nəticə çıxarmaq və s.) geniş cəlb etmək vacibdir. Bu halda təlim materialı

daha yaxşı dərk olunur Məktəb təcrübəsində mənimsəmə ünsürlərinin qarşılıqlı əlaqəsinə laqeydlik halları müşahidə olunur. Bəzən müəllim yeni biliyi şərh edir və ya kitabdan oxutdurur (qavrama mərhələsi), anlama üçün isə xüsusi iş aparmır, birdən-birə möhkəmlətməyə keçir. Bu da təlimdə əzbərçiliyə, formalizmə gətirib çıxarır: şagird yaxşı dərk etmədiyi məsələləri mexaniki yadda saxlamağa çalışır. Şagirdlər biliyi yaxşı anlamadıqlarından onu tətbiq etməkdə çətinlik çəkirlər. Bunun qarşısını almaq üçün mənimsəmə ünsürlərini əlaqələndirmək vacibdir. Təlim prosesinin mahiyyətini dərk etmək üçün ona fəaliyyət nəzəriyyəsi baxımından yanaşmaq lazım gəlir. Psixoloqlar təlimi fəaliyyət kimi səciyyələndirirlər. Fəaliyyət insanın öz tələbatını ödəməyə yönəlmiş fəallığıdır. Təlim fəaliyyəti şagirdin müəllim tərəfindən istiqamətləndirilən fəal, müstəqil fəaliyyətidir. O, mürəkkəb quruluşa malikdir. Onun dörd başlıca komponenti ayırd edilir: təlimin məqsədi və vəzifələri, təlim əməliyyatları, özünə nəzarət və özünü qiymətləndirmə. Bunlar bir-biri ilə şərtlənən müəyyən sistem təşkil edir. Təlim prosesi də idrak fəaliyyətinin bir növüdür. O, idrakın digər növləri (elm, incəsənət, oyun, əmək) ilə birlikdə ətraf aləmin dərk olunmasına kömək edir. Şagirdin (tələbənin) öyrənmə yolu bir çox cəhətdən idrak yoluna əsaslanır. Bunu sxematik olaraq belə ifadə etmək olar: Təlim yolu: qavrama → anlama → möhkəmlətmə → tətbiqetmə. Göründüyü kimi, şagirdin (tələbənin) öyrənmə yolu idrak yoluna müvafiqdir: qavrama idrak yolundakı canlı müşahidə ilə, anlama - mücərrəd təfəkkürlə, tətbiqetmə isə praktika ilə bağlıdır. Lakin öyrənmə prosesi elmi idrak prosesi ilə eyni deyildir. Öyrənmə prosesi öz məqsədi, təşkili qaydası, müddəti, praktikanın rolu, möhkəmlətmə ehtiyacı, müəllimin rəhbərliyinin zəruriliyi ilə elmi idrak prosesindən fərqlənir. *Möhkəmlətmə* mənimsəmənin zəruri ünsürlərindən biridir. O, qazanılmış biliklərin hafizədə uzun müddət saxlanması və daha da dərinləşməsinə təmin edir. Əks halda keçilən biliklər unudular, təlim səmərəsiz bir işə çevrilər. Möhkəmləndirmənin səmərəsi üçün mexaniki və məntiqi yaddasaxlamayı uzlaşdırmaq, uzun müddətə yaddasaxlama ustanovkası yaratmaq, keçilən və yeni biliyi əlaqələndirmək, təkrarla tətbiqetməni uzlaşdırmaq, şagirdlərin fəallıq və müstəqilliyini artırmaq lazımdır. Mənimsəmənin ünsürləri vəhdətdə həyata keçirilməlidir; öyrənmə zamanı bu ünsürlər bir-birinə nüfuz etməlidir: qavrama prosesində ilkin anlamayı təmin etmək, anlama prosesində qavrama və möhkəmlətmə vəzifələrini, tətbiqetmə zamanı isə anlama vəzifəsini həyata keçirmək səmərəli nəticə verir. Təlim fəaliyyəti şagirdin müəllim tərəfindən istiqamətləndirilən fəal, müstəqil fəaliyyətidir. O, mürəkkəb quruluşa malikdir. Onun dörd başlıca komponenti ayırd edilir: təlimin məqsədi və vəzifələri, təlim əməliyyatları, özünə nəzarət və özünü qiymətləndirmə. Bunlar bir-biri ilə şərtlənən müəyyən sistem təşkil edir. Dünyanın ilk

filosoflarından sayılan Sokratın tələbəsi, Aristotelin müəllimi olan Platon hesab edirdi ki, yaxşı vətəndaş yetişdirmək üçün savaddan çox uşaqların əxlaqi baxımdan yetişməsinin qayğısına qalmaq lazımdır. Platona görə, tərbiyənin qayəsi insanlarda olan qabiliyyətləri inkişaf etdirməkdir. Əlbəttə, məqsədim heç də klassiklərin və ya müasirlərin əxlaq və bütövlükdə tərbiyə haqqında fikirləri ilə bağlı kiməsə mühazirə oxumaq deyil. Bununla belə istəsək də, istəməsək də, razılaşmaq zorundayıq ki, müasir dövrümüzdə tərbiyə məsələləri öz əvvəlki mahiyyətini, dəyərini və aktuallığını hələ tam itirməsə də, itirməyə meyllidir. Başqa sözlə ifadə etsək, təlimə "ifrat dərəcədə" aludəçiliyimiz tərbiyə məsələlərini arxa plana keçirib. Hətta, məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsi adlandırdığımız uşaq bağçalarında belə təhsil tərbiyəni üstələyir, məktəbəqədər yaşlı uşaqların harmonik inkişafını və tərbiyəsini lazımi səviyyədə təmin etmir. Zəmanəmizdə tərbiyə işi bir növ, məzmun və mahiyyətinə diqqət azalan mənəvi dəyərlərdən birinə çevrilib. Səbəb nədir? Ən başlıca səbəblərdən biri heç şübhəsiz ki, tərbiyə, təhsil, təlim və şəxsiyyətin vəhdətini özündə ehtiva edən pedaqoji prosesin təlim, tərbiyə və tədrisin forma və metodlarını öyrənən pedaqogika elmindən ayrı düşməsidir. Kim bilməsə də, pedaqoji prosesin bilavasitə iştirakçıları olan hər bir təhsil işçisi bilməmiş deyil ki, daha doğrusu bilməyə borcludur ki, məhz pedaqoji prosesin tamlığı şəxsiyyətin ahəngdar inkişafının mühüm amilidir. Tərbiyə, təhsil və təlim prosesləri özlərinə məxsus spesifik xüsusiyyətlərə malik olsa da, hər üçü bir məqsədə - şəxsiyyətin ahəngdar inkişafına xidmət edir. Həm tərbiyə, həm də təlim təhsilverici, tərbiyəedici və inkişafetdirici üç əsas funksiyanı yerinə yetirir ki, bu zaman pedaqoji prosesin bütün sahələri qarşılıqlı vəhdətdə çıxış edir. Yəni təlim prosesi tərbiyə funksiyasını həyata keçirdiyi kimi, tərbiyə prosesi də təlim prosesinə təsir göstərir, ümumi məqsəd baxımından pedaqoji prosesin hər bir sahəsi bu və ya digər funksiyanın yerinə yetirilməsində dominant rol oynayır. Tanımı təhsilçisi Nadir İsrailov deyir ki, Pedaqoji proseslə bağlı bəzi mühüm məqamları xatırlatmaqda məqsədim ondan ibarətdir ki, pedaqogikanın nəzərdən keçirilən anlayışları bir-biri ilə qarşılıqlı vəhdətdə olub, bir-birini tamamlayır. Onlar birlikdə vahid və bütöv pedaqoji prosesi təşkil edir, şəxsiyyətin hərtərəfli və ahəngdar inkişafını tənzimləyir. Çünki təhsil insanın bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminə yiyələnməsi, bu zəmində onun dünyagörüşünün formalaşması, tərbiyə və inkişafı prosesi, habelə onun nəticəsidir. Geniş (sosial) mənada tərbiyə sosial təcrübənin, yəni yaşlı nəslin əldə etdiyi bilik və bacarıqların, ideya və baxışların gənc nəsllə ötürülməsi kimi başa düşülürsə, dar (pedaqoji) mənada tərbiyə tərbiyəçilərin, eləcə də təlim və təhsilin mütəşəkkil və məqsədyönlü təsiri ilə şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı prosesi kimi anlaşılr. Baxmayaraq ki, "Ümumtəhsil məktəbinin Nümunəvi Nizamnaməsi"ndə, habelə təhsilə dair bir çox

müvafiq normativ sənədlərdə ümumtəhsil məktəbində təhsilin milli zəminə, mütərəqqi pedaqoji ənənələrə, eləcə də dünya təcrübəsinə əsaslanmaqla fərdin harmonik inkişafına xidmət etməsinə, ümumtəhsil məktəbində təhsil prosesinin öyrədici, tərbiyəedici və inkişafetdirici xarakter daşmasına müəyyən yer ayrılıb, bununla belə məktəblərdə təlim-tərbiyə işləri planlaşdırılarkən, ayrı-ayrı fənlərin tərbiyəvi aspektlərinə, məktəbdənkənar və sinifdən xaric tədbirlərin, meyl və maraq üzrə dərnək və məşğələlərin, elmi cəmiyyətlərin, klub və studiyaların təşkilinə, onların milli-mənəvi dəyərlər zəminində formalaşmasına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsinə, habelə uşaq və yeniyetmələrlə iş prosesində mütərəqqi pedaqoji yanaşmaları əks etdirən formaların tətbiqinə qane edici diqqət yetirilmir. Baxmayaraq ki, 90-cı illərdə Təhsil Nazirliyi tərəfindən elmi-pedaqoji və psixoloji əsaslı, müasir məzmunlu "Tərbiyə konsepsiyası" hazırlamaq ideyası ortalığa atılmış və hətta bunun layihəsi belə hazırlanmışdı, sonralar nədənsə, naməlum səbəblərdən bu istiqamətdə aparılan işlər dayandırıldı. Halbuki, müəyyən biliklərə yiyələnərək, müstəqil həyata qədəm qoymuş gəncdə vətən təəssübkeşliyi, xalqına məhəbbət, vətəndaşlıq ləyaqəti olmayacaqsə, bu gənc nə qədər peşəkar ixtisas sahibi olsa belə, onun vətəninə, xalqına lazımı xeyri dəyə biləcəyi bir o qədər də inamlı təsir bağışlamayacaq. Çünki təhsilin keyfiyyəti təkcə hansısa bilik məcmusuna yiyələnməklə ölçülməyib, cəmiyyətdə təhsil prosesinin vəziyyətini və səmərəliliyini göstərən, şəxsiyyətin vətəndaşlıq, peşə və məişət səriştəliliyinin cəmiyyətin tələblərinə uyğunluğunu nümayiş etdirən sosial kateqoriya kimi xarakterizə olunur. Pedaqoji prosesdə təlim və tərbiyə vahid təşkil etməyəcəksə, təhsilin dövlət qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, müstəqil və yaradıcı düşünən, hərtərəfli və ahəngdar inkişaf etmiş, geniş dünyagörüşünə malik vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək kimi əsas məqsədini həyata keçirməkdə problemlərlə üzləşməyimiz də bir o qədər qaçılmaz olacaq. Məktəblərimizdə və bütövlükdə cəmiyyətimizdə baş verən, sadalamağa ehtiyac olmayan bir çox arzuolunmaz təzahürlər belə bir qənaətdə gəlməyə əsas verir. Təlim və inkişaf pedaqoji psixologiyanın aktual problemidir. Psixologiya və pedaqogika tarixində bu barədə təsəvvürlər hələ qədim zamanlarda formalaşsa da təlim və inkişaf bir önəmli problem kimi XX yüzillikdə meydana çıxmış və öyrənilməyə başlanılmışdır. İnkişafetdirici təlim prinsipi pedaqoji psixologiyada və pedaqogikada 80-ci illərdə bərqərar olmuşdur. İnkişaf çoxcəhətli anlamdır və şagirdin psixi həyatının bütün sahələrini əhatə edir. Təlim-tərbiyə prosesində məktəblilərin psixi inkişafının başlıca istiqamətlərini təhlil edəndə, ilk növbədə, biliklərin, onların tətbiqi mexanizmlərinin və şəxsiyyətin ümumi xassələrinin inkişafı şəraitini ayırd edirlər. Şəxsiyyətin inkişafı təlim prosesinin nüvəsini təşkil edir. Sözü geniş

mənasında inkişafetdirici təlim şəxsiyyətin formalaşmasını nəzərdə tutur və onu təlimin başlıca problemi kimi mənalandırır. Dərsin kompozisiyası, strukturu bilavasitə təlim məqsədləri ilə şərtlənir. Təlim məqsədləri anlamı öz mahiyyətinə görə həmişə dövrün pedaqoji təfəkkürünün meyarlarını əks etdirir. Vaxtilə təlim məqsədləri sırf təhsil məqsədi kimi dərk olunurdu və mənalandırılırdı. Məktəbin tərbiyəedici funksiyası artdıqca təlim məqsədlərində təhsil meyarı ilə birlikdə tərbiyə meyarı da əmələ gəldi. İnkişafetdirici təlim prinsipi axarında isə inkişafetdirici təlim məqsədi formalaşdı. “Təlim müəllimin rəhbərliyi ilə şagirdlərin müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminə yiyələnməsi və bu zaman onların inkişaf etdirilməsi və tərbiyə olunması prosesidir” Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq müasir dövrdə təlim məqsədləri artıq yeni pedaqoji təfəkkürün iki əsas prinsipi: inkişafetdirici və tərbiyəedici təlim prinsipləri əsasında mənalandırılır. Təhsil məqsədi ilə inkişafetdirici və tərbiyəedici təlim məqsədləri arasında ikitərəfli asılılıq vardır. Bir tərəfdən təhsilin inkişafetdirici və tərbiyəetdirici məqsədləri təhsil məqsədi vasitəsilə həyata keçirilir. Müəllim şagirdləri sadəcə olaraq öyrətmir, onları öyrədə - öyrədə inkişaf etdirir və tərbiyə edir. Digər tərəfdən, şagirdlər inkişaf etdikcə və tərbiyə olunduqca onların təhsil məqsədlərinə (dərsə, müəllimə, özlərinə) münasibətləri dəyişir. Təhsilin humanistləşdirilməsinin başlıca istiqamətlərindən biri məhz bu qaynaqlarla bağlıdır. İbtidai təhsildə inkişafetdirici və tərbiyəedici təlim məqsədləri bir-birindən ayrılmazdır. Müəllim onları ayrı-ayrılıqda deyil, vahətdə həyata keçirir. Təlim məqsədləri dedikdə təhsilin məzmun tərəfi - öyrəniləcək bilik, bacarıq və vərdişlər nəzərdə tutulur. İnkişafetdirici təlim məqsədi bilavasitə əqli inkişaf ölçüləri ilə araşdırılır. İdrak prosesini, ilk növbədə, təfəkkür və təxəyyülün inkişafı, fikri əməliyyatların (tədris əməliyyatlarının) və intellektual (tədris əməyi) bacarıqların formalaşması inkişafetdirici təlim məqsədinin əsas yönümünü müəyyən edir. Təlimin tərbiyəedici məqsədi isə şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını nəzərdə tutur. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, məktəb şagirdləri inkişaf etdirmədən təhsil məqsədlərini həyata keçirə bilməz. Şagirdin psixi inkişafı təlimin həm nəticəsi, həm də başlıca şərtidir. Təlim və inkişaf problemini bu müstəvidə araşdıranda, o, mahiyyətə təlim və əqli inkişaf problemi kimi meydana çıxır. Şagirdlər yeni informasiyanı idrak prosesləri vasitəsi ilə mənimsəyirlər. Anlama bu prosesdə mühüm yer tutur. Müəllimlər şagirdlərin təfəkkürünü aktivləşdirmək, hətta onu inkişaf etdirmək istəyəndə belə, nəyin bahasına olursa-olsun, onların ancaq dərs materialını anlamasına çalışırlar. Öz-özlüyündə bu xeyirxah məqsəddir. Lakin şagirdlərdə təfəkkürün inkişaf etdirilməsi kimi önəmli bir vəzifəni təkcə anlama ilə məhdudlaşdırmaq meylini C.Gilford, ilk baxışda nə qədər təəccüblü görünsə də, düzgün saymırdı. Anlama əslində qavrayış prosesidir. İnsanın qavrayışı təfəkkürlə,

əşyanın mahiyyətini anlamaqla bağlıdır. Şagirdləri əqli cəhətdən inkişaf etdirmək üçün, ilk növbədə, onlarda təfəkkürü inkişaf etdirmək lazımdır.

Şagirdin inkişaf etdirilməsi təhsilin humanistləşdirilməsinin başlıca meyarı sayılır və sayılmalıdır. Əgər şagird inkişaf etmirsə, ona nə qədər humanistcəsinə yanaşırsan-yanaş, faydasızdır. Müəllim-şagird münasibətlərinin humanistləşdirilməsi şagirdin bir şəxsiyyət kimi inkişaf etdirilməsinin başlıca şərtidir. Müəllim “müəllim-şagird” münasibətlərinin sadəcə olaraq iştirakçısı deyil, peşə səriştəsinə və həyat təcrübəsinə görə onların təşkilatçısıdır. O, sinifdə hər bir şagirdin özünü aktuallaşdırmasına imkan verən qarşılıqlı etimad və canlı ünsiyyət mühiti yaratmalıdır. Müəllim dərsin təhsil məqsədini tədris situasiyası kontekstində həyata keçirir. Həm tədris situasiyası, həm də nəzarət və qiymətləndirmə prosesləri tərbiyə məqsədinin həyata keçirilməsi nöqteyi-nəzərindən xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dərsin inkişafetdirici məqsədinin bilavasitə həyata keçirilməsi üçün isə tədris fəaliyyətinin strukturunda xüsusi vəsilə nəzərdə tutulur. İdrak proseslərinin inkişaf etdirilməsi bu vəsilənin başlıca vəzifəsini təşkil edir.İbtidai təhsil mərhələsində şagirdlərdə bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması üçün onların hafizəsini aktivləşdirməklə yanaşı təmrinlər (çalışma və tapşırıqlar) sistemindən psixoloji cəhətdən səmərəli istifadə etməklə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə nail olmaq olar.Müasir təsəvvürlərə görə, hafizənin inkişafı məqsəd deyil, vasitədir. Təxəyyül isə yaradıcı təfəkkürün formalaşmasının başlıca şərtidir.Ancaq təxəyyülün inkişaf etdirilməsinin ikinci, lakin son dərəcə mühüm bir istiqaməti də var: təxəyyül problemi yaradıcılıq problemidir. Yaradıcı təxəyyülün inkişafı müasir dövrdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, müəllim təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək üçün təkcə şagirdlərin idrak fəaliyyətini, ilk növbədə diqqət, qavrayış və s. kimi psixi prosesləri aktivləşdirməklə kifayətlənmir, nəzəri təfəkkürü, eləcə də müqayisə, ümumiləşdirmə, mücərrədləşdirmə, təsnifat, tədris əməliyyatları, intellektual hisslər, bərpəedici təxəyyül, yaradıcı təxəyyül, anlama, nitq, materialı öz sözləri ilə nəql etmə, ağılın keyfiyyətləri, tənqidi təfəkkür, ağılın çevikliyi kimi idrak proseslərini müəyyən sistemlə inkişaf etdirir.Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, məktəb şagirdləri inkişaf etdirmədən təhsil məqsədlərini həyata keçirə bilməz.Beləliklə, ibtidai təhsil mərhələsində inkişafetdirici təlimin təşkili, ilk növbədə, təlim prosesində inkişafetdirici təlim prinsiplərinin həllindən asılıdır.

Ədəbiyyat

- 1.Azərbaycan müəllimi.
- 2.Metodiki tövsiyyə bliqu.com
- 3.Təlim prosesinin elmi,nəzəri əsasları.
- 4.Təlimin təşkili.goole.az

Matanat Miriyeva

Preparing teachers in control, organization and educational area

Summary

Education is so complicated, so difficult process, it is not easy for one person to cope with. Students to develop mentally, first of all, they need to develop thinking. To be effective, the students' life experiences of perception (observation, the current perceptions) should be referred. In general, the work of creativity to organize systematic training processes.

The purpose of the learning process, rules of organization, process, practice role, reinforcing the need, the need for teachers in the management of the process of scientific knowledge differs.

Our society is our fundamental duty to bring up the overall well-trained personnel. I think my little information will help teachers.

Матанат Мириева

Подготовка учителей в области образования, контроля и организации работы воспитания

Резюме

Образование - это сложный процесс, с которым трудно справиться. Студенты развивать умственно, в первую очередь, им необходимо развивать мышление. Чтобы быть эффективными, студентам следует передать жизненный опыт восприятия (наблюдения, текущие восприятия).

В целом, работа креативности для организации систематических тренировочных процессов. Цель учебного процесса, правила организации, процесс, роль практики, Усиливая необходимость, потребность в учителях в управлении процессом научного познания отличается. Наше общество является нашей основополагающей обязанностью воспитывать весь хорошо подготовленный персонал. Думаю, моя небольшая информация поможет учителям.

Rəyçi:

Yaşar Qarayev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ŞƏLALƏ DADAŞOVA
ADPU-nun İngilis dili kafedrasının müəllimi
salala@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZÜN TƏRKİBİ VƏ SÖZ YARADICILIĞI

Açar sözlər: söz yaradıcılığı, üsul, vasitə, affiks, suffiks, prefiks, infiks

Key words: word-building, method, mean, affix, suffix, prefix, infix

Ключевые слова: словообразование, способ, средство, аффикс, суффикс, префикс, инфикс.

Dil ünsiyyət vasitəsidir. İnsanlar dildən biri-biriləri ilə ünsiyyət yaratmaq üçün istifadə edirlər. Hər bir xalqın (bəzi istisnalarla) özünəməxsus dili var. Dil fikrin formalaşmasında və ifadə olunmasında mühüm vasitədir.

Dilçilikdə əsas terminlərdən biri də dil vahididir. Bu anlayış “XX əsrdə elmin diqqətini cəlb etmişdir” (1, s.32). Dil vahidləri sırasına dil hadisələri də qoşulur, məsələn, fonem, morfem, söz, frazeoloji birləşmə, cümlə və s.

Dilin ən başlıca vahidi sözdür. “Dilin lüğət tərkibini təşkil edən bütün sözlər mənşəyinə görə iki yerə bölünür: əsl sözlər, düzəltmə sözlər. Dildəki hər bir söz müəyyən tələbat əsasında anlayışla bağlı əmələ gəlir, nitqdə işlənmək hüququ qazanır” (2, s. 27).

Şəkilçilərin və ayrı-ayrı sözlərin bir-birinə qoşulması ilə dilin lüğət tərkibi zənginləşir ki, bu da söz yaradıcılığı adlanır. Söz yaradıcılığı leksik və qrammatik üsullara əsaslanır. Sadə sözlər leksik yolla, düzəltmə və mürəkkəb sözlər qrammatik yolla yaranır. Sözlərin leksik yolla əmələ gəlməsi alınma sözlər, dialekt sözləri və çoxmənalı sözlər hesabına olur. Bəzi sözlər çoxmənalı sözlərin törəmə mənələrindən birinin getdikcə əsas mənadan uzaqlaşaraq yeni mənə kəsb etməsi hesabına yaranır, məsələn, qol – insanın bədən üzvü, qol – imza və s.

Hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də başqa xalqların (xüsusilə, ərəb, fars və rus) dillərindən alınmış çoxlu sayda sözlər vardır. Məsələn, futbol, maşın, kompyuter, kino, ibadət, məktəb və s. Bəzi dialekt sözlər də var ki, zaman keçdikcə geniş yayılaraq lüğət tərkibinin ümumişlək sözünə çevrilir. Bu prosesdə ədəbiyyatçıların rolundanılmazdır. Məsələn, “sayrışan”, “sırsıra” və s. bu kimi sözlər ədəbiyyatdan ədəbi dilə keçərək ümumişlək sözlərə çevrilmişdir.

İngilis dilində söz yaradıcılığı mövzusunə toxunmazdan əvvəl qeyd edək ki, ingilis dili “german dilləri ailəsinə daxildir. Böyük Britaniya, Kanada, İrlandiya, Şimali Amerika, Avstraliya, Yeni Zelandiya və bir sıra Asiya və Afrika ölkələrinə yayılmışdır. Böyük Britaniya krallığının,

Kanadanın, Amerikanın, Yeni Zelandiya və İrlandiyanın dövlət dili statusuna malikdir” (3, s. 121-127).

İngilis dilində söz yaradıcılığının dilin zənginləşməsində əvəzsiz xidmətivar. Söz yaradıcılığında da şəkilçilərin yeri və rolu əvəzsizdir. Şəkilçilər sözə qrammatik məna verən və ondan yeni məna yaranmasına kömək edən morfemdir. Affiksləri (şəkilçiləri) öz funksiyalarına və mənalarına görə iki qrupa bölmək olar:

1. Sözdəyişdirici şəkilçilər
2. Sözdüzəldici şəkilçilər

Sözdəyişdirici şəkilçilər isə “sözün axırına qoşulub onu formaca dəyişən şəkilçilər, kök morfemə leksik deyil, qrammatik məna verir, bu səbəbdən də sözdəyişdirici şəkilçilər ilə qrammatik kateqoriyaların şəkilçiləri sinonim mənada çıxış edir. Məsələn, kitabxanalar sözünə baxaq, -**xana** şəkilçisi yeni məna yaratdığı halda -**lar** şəkilçisi heç bir məna yaratmamış, sözü formaca dəyişmişdir. Bu da kəmiyyət kateqoriyası səviyyəsindədir” (10). Hal, kəmiyyət, mənsubiyyət, zaman və s. belə şəkilçilərdəndir.

Söz yaradıcılığında sözdüzəldici şəkilçilər xüsusi yerə sahibdir. Sözdüzəldici şəkilçilərin leksik mənaları var. Onlar sözün mənasını dəyişərək ona yeni qrammatik məna yükü bəxş edir və o sözün başqa bir nitq hissəsində iştirak etməsinə zəmin yaradır, yəni bir sözdən başqa söz yaradır ki, bu da bir nitq hissəsinə aid olan sözün digər nitq hissəsinin sualına cavab verməsinə səbəb olur.

Affiksləri üç qrupa bölmək olar:

1. Suffiks
2. Prefiks
3. İnfiks

Suffikslər “sözün sonuna əlavə edilən morfemdir. Həm sözlərin düzəldilməsinə və həm də qrammatik kateqoriyaların əmələ gəlməsinə xidmət edir” (5, s. 162). Bir sözlə, suffikslər sözün sonuna qoşularaq onu forma və məzmunca dəyişən morfemlərdir. “Flektiv və amorf dillərə nisbətən, aqlütinativ dillərdə suffiks... daha çox inkişaf etmişdir. Çünki leksik və qrammatik mənalar iltisafı – aqlütinativ dillərdə yalnız şəkilçilər – qrammatik formalar vasitəsilə yaranır. Bu dillərdə kök dəyişmədiyindən məna və forma dəyişməsi affikslər hesabına olur” (10). Suffikslər bəzən termin kimi postfiks olaraq da işlənir. Məsələn, Azərbaycan dilində doğma-laş-dır-dıq-lar-ı-mız-dan-dır kökdən sonra işlədilən bütün şəkilçilər suffiksdır.

Prefikslər sözlərin əvvəlinə artırılır. Müasir Azərbaycan dilində çox az rast gəlinməsinə baxmayaraq, XX əsrin əvvəllərində dilimiz prefikslərlə zəngin idi, məsələn, biinsaf, naümid, nadinc, biqeyrət, laməkan, naxələf,

anormal, antifaşist, bəmərə və s. Müasir ingilis dilində isə prefikslər nitq hissələrinə görə aşağıdakı növlərə ayrılırlar:

1. Fel düzəldən prefikslər:

en-: məsələn, large – enlarge

mis-: məsələn, understand – misunderstand

re-: məsələn, read – reread

un-: məsələn, believe – unbelieve

de-: məsələn, struct – destruct

over-: məsələn, eat – overeat

under-: məsələn, feed – underfeed (6).

2. İsim düzəldən prefikslər:

ex-: məsələn, president – expresident

auto-: məsələn, mobile – automobile

dys-: məsələn, function – dysfunction

per-: məsələn, cutaneous – percutaneous

3. Sifət düzəldən prefiks (cis-):

il-: məsələn, legal – illegal

pre-: məsələn, war – prewar

ir-: məsələn, relevant – irrelevant

un-: məsələn, happy – unhappy

im-: məsələn, patient – impatient

in-: məsələn, gratitude – ingratitude (9).

4. Say düzəldən prefiks:

bi-: məsələn, centennial – bicentennial

di-: məsələn, atomic – diatomic

5. Zərf düzəldən prefiks:

a-: məsələn, symmetric – asymmetric və s.

Müasir ingilis dilində prefikslərin sayı çoxdur. “1896-cı ildə ABŞ-da nəşr olunmuş bir kitabda bunların sayı... 50-dən çoxdur” (9). Biz də aşağıda qısaca onları qeyd etməyə çalışdıq:

acro-: məsələn, phobia – acrophobia

allo-: məsələn, transplantation – allotransplantation

an-: məsələn, aerobic – anaerobic

ante-: məsələn, bellum – antebellum

anti-: məsələn, inflammatory – anti-inflammatory

co-: məsələn, operation – cooperation

contra-: məsələn, indication – contraindication

counter-: məsələn, measure – countermeasure

de-: məsələn, activate – deactivate

dis-: məsələn, appear – disappear

down-: məsələn, shift – downshift

epi-: məsələn, dural – epidural
extra-: məsələn, cellular – extracellular
hemi-: məsələn, sphere – hemisphere
hyper-: məsələn, calcemia – hypercalcemia
hypo-: məsələn, kalemia – hypokalemia
ig-: məsələn, noble – ignoble
mal-: məsələn, occlusion – malocclusion
maxi-: məsələn, single – maxi-single
meso-: məsələn, american – mesoamerican
micro-: məsələn, meter – micrometer
mid-: məsələn, midportion – midportion
mis-: məsələn, spelling – misspelling
multi-: məsələn, plex – multiplex
non-: məsələn, stop – nonstop
over-: məsələn, expression – overexpression
pan-: məsələn, cytopenia – pancytopenia
para-: məsələn, normal – paranormal
penta-: məsələn, teuch – pentateuch
per-: məsələn, cutaneous – percutaneous
peri-: məsələn, cardial – pericardial
poly-: məsələn, morphem – polymorfem
post-: məsələn, perative – postoperative
pre-: məsələn, assembled – preassembled
pro-: məsələn, science – pro-science
quadri-: məsələn, lateral – quadrilateral
quasi-: məsələn, particulate – quasiparticulate
self-: məsələn, cleaning – self-cleaning
semi-: məsələn, arid – semiarid
sub-: məsələn, zero – subzero
super-: məsələn, market – supermarket
supra-: məsələn, orbital – supraorbital
tetra-: məsələn, valent – tetravalent
trans-: məsələn, Atlantic – transatlantic
tri-: məsələn, partite – tripartite
ultra-: məsələn, violet – ultraviolet
xeno-: məsələn, phobia – xenophobia

Söz yaradıcılığında prefiks və suffikslərin rolu böyükdür. Suffiks və prefikslərdə bəzən oxşar şəkilçilər olsa da, onlar bir-birindən köklü şəkildə fərqlənirlər. Suffikslər hər hansı bir nitq hissəsinə qoşulduqda onu digər qrammatik kateqoriyaya çevirə bilər, məsələn, to read – readable. Prefikslərin isə belə çevirmə imkanları mövcud deyil. Prefikslər sözün yalnız leksik

mənalarını dəyişə bilirlər. Müxtəlif nitq hissələrinin əvvəlinə əlavə edilərək yeni söz yaradırlar, məsələn, standing – understand.

İnfikslər isə sözün ortasında – kök tərkibində işlənən morfemlərdir. Onlar yeni söz yaratmaqla yanaşı, eyni zamanda yeni forma da əmələ gətirirlər, məsələn, to think – thought. Bu XX əsrdə Azərbaycan dili üçün daha xarakterikdir, məsələn, elm – alim – üləma və s. Müasir Azərbaycan türkcəsində infikslərə çox az rast gəlinir. Bu, adətən daxili fleksiya adlanır. Belə qrammatik vasitə ən çox flektivdillərdə müşahidə olunur. Daxili fleksiyanın iki tipi vardır: umlaut və ablaut.

1. Umlaut özünü saitlərinin ön sıra saitlərinə keçməsinə göstərir. Bu, qalın saitlərin incələşməsi hadisəsidir. Bu hadisə flektiv dillərdən ən çox alman dilində özünü büruzə verməsinə baxmayaraq, ingilis dilində də müşahidə olunur, məsələn, mouse – mice, foot – feet, tooth – teeth, child – children və s.

2. Ablaut bəzən ədəbiyyatda apofoniya da adlanır. Müxtəlif sistemli dillərdə morfoloji üsulun növləri arasında apofonasiya hadisəsinin özünəməxsus yeri və mövqeyi vardır. Bu hadisə fonetik dəyişikliyə əsaslanaraq daha çox german dillərində müşahidə edilir. Ablaut səsləri morfoloji cəhətdən (kökdə sait foneminin dəyişməsi) eyni köklü sözlərdə və ya bir sözün müxtəlif formalarında səs dəyişməsi ilə şərtlənir. “Söz tərkibində hər hansı bir fonetik dəyişkənlik düzxətli aktdır. Fonem sisteminin yenidən qurulması, fonetik təkamül və s. mürəkkəb xarakterli amillər, bütöv reduksiya buna misal ola bilər. Bu zaman müxtəlif xarakterli dil əvəzlənmələri, yəni qovuşma, hissələrə ayrılma və s. kimi növlər üzə çıxır. Beləliklə, dinamik keçid prosesi intralingvistik və ekstralingvistik səbəblərdən meydana gəlir və dildə tarixi reallıqları, gerçək prosesləri əks etdirir” (7, s. 48). Qədim və müasir german dillərində bu hadisə özünü daha çox qaydasız fellərdə biruzə verir, məsələn: ingilis dilində: write – wrote – written, grow – grew – grown, go – went – gone və s. Apofoniya və ya ablaut bir morfemin tərkibində saitlərin yerdəyişməsi və ya əvəzlənməsi, bir sözlə, əksər hallarda daxili fleksiya kimi çıxış edir: sing – sang – sung.

Bununla yanaşı, “ingilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında inkarlıqprefiksləri elə də önəmli yer tutmur və ingilis dilində inkar suffiksləri ifadə edir. Bundan başqa, ingilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində mövcud olan inkarlıq prefikslərinin hamısı alınma prefikslər olub başqa dillərdən alınma sözlərlə işlənir. Çox az hallarda bu inkarlıq prefikslərinə Azərbaycan mənşəli sözlərdə rastgəlmək olar. İngilis dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq inkarlıq prefikslərinin ifadəetdikləri mənə çalarları daha genişdir, çünki ingilis dilində inkarlıq prefiksləri həməks, həm inkar, həm də məhrumiyyət mənalarını ifadə edir. Azərbaycan

dilində mövcud olan inkarlıq prefiksləri isə yalnız inkar mənalərini ifadə edirlər (8, s. 24).

Göründüyü kimi, söz yaradıcılığı dilin əsasını təşkil edir. Müqayisələr də göstərdi ki, hansı dil qrupuna aid olmasından asılı olmayaraq söz yaradıcılığı hər dildə eyni ciddiyyəti qorumaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. Москва, 1971
2. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. II cild, Bakı, Maarif, 1993
3. Yadigarov F. German dilçiliyinə giriş. Bakı, Təhsil, 2003
4. Dilçilik ensiklopediyası. I cild, Bakı, Mütərcim, 2006
5. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1980
6. Yunusov. Müasir ingilis dilində üfüqi hərəkət bildirən feillərin quruluşca növlərinə dair. ADU-nun elmi xəbərləri, 2012, №2, səh.3-14
7. Горбачевич К.С. Изменение норм русского литературного языка. Ленинград, Просвещение, 1971, 270 с.
8. Məmmədova R. İngilis dilində prefikslərin rolu. Filologiya məsələləri, №5, 2014, s. 21-25
9. Ağayev D. İngilis dilində prefikslər (ön şəkilçilər) vasitəsilə sözdüzəltmə. İnternet saytı: https://www.academia.edu/8753582/İngilis_dilində_ön_şəkilçilər_vasitəsilə_sözdüzəltmə
10. İnternet saytı: file:///C:/Users/Downloads/d_pdf_refe_other_6967.pdf

Shalala Dadashova

Word construction and word building in English

Summary

Word- building is a division of linguistics. It deals with the ways and means by which words are formed. There are two main methods of word-building.

1. The formation of derivative words by means of lexical suffixes. The rule of forming derivative words by means of lexical suffixes is called morphological method.

2. The formation of compound words by means of combination of two lexical meaning words. This rule of formation of words is called syntactical method.

In English word-building plays an important role in enriching of the language. In word-building the suffixes are irreplaceable. Suffixes are morphemes that give a new meaning to the word and make a new one from it.

The article explains us the ways and means by which words are formed, gives information about affixes, word-building representing examples in English.

Шалала Дадашова

Состав слова и словообразование в английском языке

Резюме

Словообразование является одним из разделов языкознания. Здесь изучается каким способом и средством образуются слова. Словообразование имеет два основных способа: 1. С помощью лексических суффиксов, то есть – образование словообразовательных морфем. Правила образования словообразовательных морфем с помощью лексических суффиксов называется морфологическим способом. 2. С объединением двух независимых слов, содержащих лексическое значение, то есть – образование сложных слов. А правила образования такого рода слов называется синтаксическим способом.

Словообразование в английском языке имеет неоценимые услуги в обогащении языка. А в словосочетании неоценимо место и роль суффиксов. Суффиксы являются морфемами, дающими грамматическое значение слову и помогающими образованию от него новых значений. В статье рассказывается каким способом и средством образованы слова, словообразованиях с приведением аффиксов, образцов в английском языке.

Rəyçi:

Aynurə Səfərova
filologiya üzrə fəlsəfə diktoru

ÜLFAN MİRZƏZADƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
ulka.mirzazadeh@gmail.com

SOME THOUGHTS ON GENDERED METAPHORS

Açar sözlər: metafora, nitq, proqressiya

Key words: metaphor, speech, progression

Ключевые слова: метафора, речь, прогрессия

Expressions are used to give effect to a statement. Imagine how bland a statement such as “he was sad” is compared to a statement describing a “sea of grief.” The metaphor is sure to give the reader a better idea of the depths of grief in this situation. Similarly, who would really spend time thinking of the vast differences between success and failure if the metaphor was missing, and the statement was just “Everyone wants to be successful, no one wants to be a failure?” That statement would be a failure itself, in inspiring interest in the conversation! Metaphors are meant to create an impact in the minds of readers. The aim of this literary tool is to convey a thought more forcefully than a plain statement would. They are exaggerated expressions no doubt, but they are exaggerated because they are supposed to paint a vivid picture, or become a profound statement or saying. All these expressions have one thing in common: a situation is compared to a real thing, although the situation is not actually that particular thing. Sea of grief - How and where does one come across a sea that is filled not with water, but with grief? Fishing - It is not used to mean that the person is actually fishing; it is an expression which is used to signify that the person is looking for something that is difficult to obtain. Success is a sense of achievement, it is not an illegitimate child! - The saying is used to reinforce the age-old belief that everyone wants to take credit for something that became a success, either by fluke or by conscious effort. On the other hand, no matter how much effort or creativity may have gone into an enterprise, the moment it is considered a failure, no one wants to take responsibility for it, much like an abandoned infant. Broken heart - Your heart is not literally broken into pieces; you just feel hurt and sad. The light of my life - The person described by this metaphor isn't really providing physical light. He or she is just someone who brings happiness or joy. It's raining men - Men do not literally pour from the sky; there are simply an abundance of male suitors around at the time. Time is a thief - Time isn't really stealing anything, this metaphor just indicates that time passes quickly and our lives pass us by. He is the apple of my eye - There is, of course, no real apple in a person's eye. The “apple” is so me one

beloved and held dear. Bubbly personality - A bubbly personality doesn't mean a person is bubbling over with anything, just that the person is cheerful. Feel blue - No one actually ever feels like the color blue, although many people say they are "feeling blue" to mean they are feeling sad. Fade off to sleep - You don't actually fade, you simply go to sleep. Inflamed your temper - The news inflamed your temper is not a situation where there is any actual fire or flames, it is just a situation where someone gets mad. Reeks of infidelity - When said about a cheating partner, this doesn't actually mean that there is a literal smell. Instead, it is just apparent that the person is cheating. Rollercoaster of emotions - A rollercoaster of emotions doesn't exist anywhere, so when people are on a rollercoaster of emotions, they are simply experiencing lots of ups and downs. Stench of failure - The stench of failure is strong, according to the common metaphor, but of course failing doesn't really smell. All of these expressions are examples of metaphors. They are juxtaposing an actual (literal) thing and a figurative thing in order to give more meaning to the figurative concept. Men and women are not the same and gender differences are at the root of many communication and influencing issues, often where men deliberately or accidentally undermine women. 'Iron John') Metaphor is a relation between an implicit, implied or hidden comparison between two things or objects. It compares two different things based on a single or some common characteristics. Metaphors are used in common language and in types of literature, but more often in poetry and songs to draw poetic or comparative links between things. Metaphor comes from the Greek, *metaphora*, meaning to carry or to transfer something. It is used to create a mental expression, a judgment and transfers characteristics of a concept to another. In conclusion, it can be noted that metaphors play an important role in the author's intention to convey an appropriate atmosphere and show unforgettable images. Therefore, metaphors help the reader to understand the meaning and content of a literary text much more deep. Comparing a restaurant to an exotic dancer is unlikely to go down in history as the most controversial thing Richman has ever done. In fact, according to the norms of mainstream food writing, it's not controversial at all. Comparing food to women is, rather, an extremely popular rhetorical device among food writers and restaurant critics a men's magazine not known for its sensitive and nuanced portrayals of women and female . Scroll through the recent archives of the *New York Times* dining section and *Bon Appétit*—two of the best respected, most widely read mainstream food publications in the country—and you'll find a trove of analogies between edible substances and female humans. Metaphors are important in the enrichment of the language. They make it brighter and more diverse. With the help of metaphors, a literary text becomes more emotional,

impressive, striking and alive. Iron Man. The obvious meaning of "Iron Man" is his armor and the geopolitical aspect of the character, but do you all think the metaphorical aspect of the phrase "iron man" will be explored in the film?"a strong man of exceptional physical endurance". Might as well make it a strong man of exceptional physical and emotional endurance. Woman metaphors are a different story. One major problem with the woman metaphor is the assumption it makes about its audience: To fully appreciate the comparison between a room and a stripper, or between a wine and a femme fatale. But the main problem with woman metaphors in food writing is the way they reinforce the objectification of women. All of the analogies cited above involve female archetypes: the femme fatale, the matron, the ingénue, the supermodel, the prima donna, the "it" girl. Most writers know better than to convey a woman's appearance or personality by comparing her to a piece of meat, but food writers accomplish the same end—treating women as objects to be consumed—in reverse. The analysis showed that in Russian, gender unmarked metaphors predominate in metaphorical nominations, which amounts to 74% of the total number of metaphors (304 units). The same trend can be observed in English, where gender unmarked metaphors account for 81% of the total (422). In Russian, the group of strictly gender-marked metaphors numbers 105 items, which amounts to 25% of the total number of metaphors that characterize a human. It should be noted that the number of metaphors with the target domain "woman" is significantly higher than those with the target domain "man": 87 vs. 18 metaphors, which amount to 83% and 17% of the total number of strictly gender-marked metaphors, respectively. In English, there are 98 strictly gender-marked metaphors. The number of metaphors with the target domain "woman" is equal to that with the target domain "man": 49 and 49 items, which correspond to 50% of the total number of strictly gender marked metaphors. 2. As noted above, we regard a metaphorical nomination as the way of linguistic marking of gender stereotypes. To reveal these stereotypes we identified the aspects of figurative comparison of a human with the phenomena of other conceptual fields. We believe that these aspects reflect the stereotypes. metaphorical nominations of men; 49 metaphors that characterize women in the aspect of their behavior represent 48.3 % of the total number of metaphorical nominations of women: baba (woman) 'a man who is weak or easily afraid', gazel' (gazelle) 'a graceful slim girl'. Then the analysis of the dictionary definitions was conducted and denotation sphere of the metaphors was identified. We oppose the following nominations: with broad denotation - "a human being", for example viper 'a malicious or treacherous person' and with narrow denotation differentiated with respect to gender – a man, a woman, for instance cuckoo 'a man who is a stupid

incompetent fool', cow 'an insulting word for a woman, especially one who is stupid or unkind'. When analyzing the data, the main principle we relied on was the methodological principle of combining the techniques of structural semantic analysis of figurative lexical units and the techniques of cognitive modeling. The latter includes the identification of conceptual models, representatives of which are metaphorical lexemes with standard schemes of metaphorical mapping. First, the data of English and Russian were analyzed separately, but according to converging evidence. At the second stage we compared the character and the direction of figurative modelling of a human in the Russian and English languages with respect to gender. The article considers the system of metaphorical nominations of a human as the way of linguistic marking of interpretation and evaluation of various aspects of human activity. In the totality of metaphorical nominations we contrast gender metaphors (gender-marked metaphors) with gender unmarked metaphors. Gender metaphors are viewed as nominations of men and women that serve as means of marking "typically feminine" and "typically masculine" qualities based on conformity to the phenomena of various conceptual categories (e.g. klusha (chicken) 'a stupid clumsy woman'; gorilla 'a large, strong, and brutal-looking man').

USED LITERATURE

1. Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. – М., 1999, с.25-26
2. Горошко Е. Гендерная проблематика в языкознании. Введение в гендерные исследования. Ч.1. - Харьков, СПб., 2001, с.520
3. Cameron D., *Feminism and Linguistic Theory*, London, MacMillan, 1992
4. Coates J. *Women Talk: Conversation between Women Friends*. Oxford: Blackwell. 1995, 352 pp.
5. Zoya I. Rezanova, Anastasiya L. Khlebnikova "Gender Metaphors in Russian and English Linguocultures: a Comparative Study". International Conference for International Education and Cross-cultural Communication. Problems and Solutions (IECC-2015), 09-11 June 2015, Tomsk Polytechnic University, Tomsk, Russia

Ülfan Mirzəzadə

Genderləşmiş metaforalara dair bəzi qeydlər

Xülasə

Bu məqalə metafora məsələlərinə həsr olunmuşdur. Müəllif metaforanın rolunu açmağa çalışır. Müəllif bu sahədə tədqiqat aparan tədqiqatçıların əsərlərindən bəhrələnmiş, onun dilçilikdə yerindən bəhs edir. Məqalədə linqvistik sferada metaforalardan danışılır. Qeyd edilir ki, bu dili

daha rəngarəng, koloritli edir. Eyni zamanda qeyd olunur ki, mətn daxilində bütün komponentlər əlaqədədirlər. Təhlillər zamanı müəllifin əsas diqqəti dilçilik ədəbiyyatlarından götürülmüş dilçilik faktlarına yönəlmişdir. Məqalədə müxtəlif yanaşmalar diqqət çəkir. Müəllif müxtəlif təhlillər apraraq, fikirlərini bildirir. Eyni zamanda faktları açmağa çalışır. İngilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən və Azərbaycanın ali və orta məktəblərində ingilis dilini tədris edən və ya tərcüməçi, filoloq kimi fəaliyyət göstərən ali ixtisas məktəblərinin məzunları mətnləri, o cümlədən formal və qeyri-formal xarakter daşıyan mətnləri, müasir və klassik ədəbiyyat nümunələrini dinləyib öz münasibətlərini, mövqeyini, fikir və ideyalarını bildirmək qabiliyyətinə yiyələnmişdirlər. Qlobalizasiya şəraitində əsas məqsəd dildən koloritli, rəvan ünsiyyətə girmək üçün istifadə etmək olmalıdır.

Ульфан Мирзазаде

К вопросу гендерному метафору

Резюме

В статье речь идёт о метафоре. Автор пытается раскрыть роль метафоры. Она ссылаясь на работы ученых исследовавших эту область лингвистики, а также подчеркивает ее важность в текстовой лингвистике. В статье речь идёт о метафоре в сфере лингвистики. Отмечается, что эта дает воспоминать смысл текстов во время анализа еще более ясно, а также использовать язык в еще более разнообразном колорите. Текст как сложное целое содержит вербальные и невербальные компоненты. Анализ показывает, что эти компоненты взаимосвязаны. Они в процессе формирования текста взаимодействуют и дополняют друг друга. В течение анализа текста большое внимание обращено на лингвистические факты, полученные из лингвистических литератур. В этой статье говорится о проблеме связанной с метафорой и разными подходами к этой проблеме. В статье автор проводит анализ и высказывает свои мысли. Автор пытается раскрыть проблемы в этом плане. Обучением метафор должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер. В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и их изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации.

Rəyçi:

Nuriyyə Əliyeva

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

İNGİLİS DİLİ FRAZEOLÖGİZMLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ

Açar sözlər: frazeologiya, frazeoloji birləşmə, vahid, dil, tərcümə, zənginləşmə, lüğət

Key words: phraseology, phraseological combination, unit, language, translation, enrichment, vocabulary

Ключевые слова: фразеология, фразеологических комбинация, единица, язык, перевод, обогащения, словарь

Dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ifadə və ibarələrin məcmusuna frazeologiya deyilir. Frazeologiya mənşəcə yunan sözü olub, phrases-ifadə, logos-nəzəriyyə, elm sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Frazeologiya sabit söz birləşmələrinin qanunauyğun inkişafını, mənşəyini və yaranmasını, xüsusiyyətlərini, forma və məzmun zənginliyini, işlədilmə imkanını, semantik və qrammatik strukturunu, söz və sərbəst birləşmələrlə əlaqəsini və.s. tədqiq edir.

“Frazeologiya” terminini dilçilik aspektində ilk dəfə Şarl Balli işlətmişdir. O, söz birləşmələrinin iki tipini qeyd edərək yazır ki, birləşmələrin birisi sözlərin sabit olmayan birləşməsidir, bunlar daimi olmur, nitq prosesində yaranır və ona görə də nitq vahidlərini təmsil edir. Birləşmələrin bəzisi frazeoloji tərkiblər yaradır. Bunlar dil sisteminə onun vahidləri kimi daxil olur.

Dilçilikdə dil haqqında elmin başqa sahələri kimi, frazeologiya da iki hissəyə ayrılır: 1) ümumi frazeologiya; 2) xüsusi frazeologiya.

1. Ümumi frazeologiyada bir sıra inkişaf etmiş dillərin frazeoloji materiallarının tədqiqindən alınan nəticələr ümumiləşdirilir, bunun əsasında frazeologiyanın ümumi problemləri müəyyən edilir.

2. Xüsusi frazeologiyada isə hər bir konkret dilin faktları əsasında həmin dilin frazeoloji sistemi, semantik strukturunu və.s. cəhətləri təsvir olunur.

Frazeologiya az öyrənildiyindən onun əsas tədqiqat obyektini təşkil edən söz birləşmələri üçün vahid konkret termin yaranmamışdır. Odur ki, bu sabit söz birləşmələri bir sıra dilçilərin əsərlərində müxtəlif adlar altında verilmişdir. Onlar sabit söz birləşmələrini frazeoloji vahidlər, frazeoloji birləşmələr, tərkib hissələrinə bölünməyən söz birləşmələri, idiomatik ifadələr, idiomlar, frazemlər, frazeologizmlər və.s. kimi çoxlu terminlər vasitəsi ilə adlandırmışlar. Belə müxtəliflik frazeoloji məsələləri dəqiq anlamağa

maneçilik törədir və fikri yayındırır. Dildəki belə sabit söz birləşmələrinin “frazeologizm” termini ilə verilməsi daha məqsədə uyğundur.

İngilis dilinin frazeologizmləri öz zənginliyi və müxtəlifliyi ilə digər dillərin frazeologizmlərindən fərqlənir. Bu frazeologizmlərin başqa dillərə tərcüməsi dilçilikdə ən mühüm və mürəkkəb məsələlərdən biridir. İstər ölkəmizdə, istərsə də xaricdə ingilis dili frazeologizmlərinin tərcüməsi işinə xüsusi diqqət yetirilir. Onların başqa dillərə tərcüməsi çox çətin və məsuliyyətli bir işdir. Görkəmli yazıçı M.Qorki belə hesab edirdi ki, hər hansı bir fikri tərcümə etmək üçün hər bir dilin kifayət qədər imkan və vasitəsi vardır. Bu müddəə eynilə azərbaycan dilinə də aid ola bilər. Təcrübə göstərir ki, dünyanın ən zəngin dillərində verilmiş elə bir fikir tapmaq çətinidir ki, onu bizim dilimizdə ifadə etmək qeyri-mümkün olsun. Bununla belə, ingilis dilində olan frazeologizmləri azərbaycan dilinə tərcümə edərkən müəyyən çətinliklərə də təsadüf olunur ki, bu çətinliklər ingilis dili ilə azərbaycan dilinin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu arasındakı fərqdən irəli gəlir. İngilis dilindəki sabit söz birləşmələrinin azərbaycan dilindəki qarşılığı ilə tam, eyni ilə uyğun gəlməməsinin əsas səbəbi onların ingilis dilinin qayda-qanunları əsasında, xalqın həyat tərzindən, məişətindən, dünyagörüşünə təsir edən amillərdən asılı olaraq həmin dilin yüz illər boyu davam edən tarixi inkişafı nəticəsində sabitləşməsidir. Buna görə də frazeologizmlərin lüğətlərdə dəqiq qarşılığının verilməsi, demək olar ki, mümkün də deyil. Frazeoloji birləşmələr hər bir xalqın milli kaloritini, adət-ənənəsini, nəhayət dil sistemindəki özünəməxsus leksik-qrammatik formalarını əks etdirdiyindən belə ifadələr azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən orijinaldakı xüsusiyyətlərinin hamsını eyni dərəcədə saxlamaq imkanı xaricindədir.

Digər tərəfdən, sözün daxili formasında və bir sıra başqa hadisələrdə dillər arasındakı yalnız ayrılan cəhətlərin deyil, həm də uyğun gələn cəhətlərin frazeologizmlərdə mövcud olmasını görməmək olmaz. Belə ki, frazeologizmlərin leksik vahidlərinin mənalarını hər iki dilə məxsus lüğətlərlə tutuşdursaq, onlar arasında müəyyən məna yaxınlığı tapmaq olar. Müxtəlif dillərə məxsus frazeoloji birləşmələrin məna və formaca bəzən bir-birlərinə uyğun olması insan təfəkkürünün eyni istiqamətdə, eyni qanunlar üzrə inkişaf və təkamül etməsini göstərən əlamətlərdən biridir. Burada həm də oxşar tarixi şəraitin, mənəvi yaxınlığın rolu böyükdür. Buna görə də müxtəlif dillərdə həm semantik-üslubi, həm də formaca bir-birinə uyğun gələn frazeologizmlərin tərcüməsi o qədər də çətinlik törətmir. Belə tərcümədə yazıçının demək istədiyi fikir dəqiq çatdırılır, əsərin bədii emosionallığı qorunub saxlanılır.

Frazeologizmlərin yanlış tərcüməsinin əsas və ilkin səbəblərindən biri onların verilmiş mətndən düzgün seçilməməsi, sərbəst söz birləşmələri

ilə qarışdırılmasıdır. Digər bir səbəb isə tərcüməçinin seçilmiş bu frazeologizmləri yalnız dərk etməsidir ki, bu da çox zaman mətnin təhrifinə gətirib çıxarır. Buna görə də frazeologizmlərin tərcüməsində səhvə yol verməmək üçün tərcüməçi ilk növbədə onları verilmiş mətndən düzgün seçməli, onları düzgün dərk etməli və orijinaldakı fikri təhrif etmədən ifadə edə bilməlidir. Onun orijinalda təsvir olunan xalqın həyatını və milli varlığını təşkil edən xüsusiyyətlərini bilməsi vacibdir. Frazeologizmlərin tərcüməsi zamanı lüğətdən düzgün istifadə olunmalı, dil və üslubi məsələlərinə dərinləndirən diqqət yetirilməlidir. Frazeologizmlərin tərcüməsi dedikdə hər şeydən əvvəl aşağıdakı iki başlıca moment nəzərdə tutulur:

a) tərcümə olunacaq frazeologizmi tam başa düşmək, b) başa düşülmüş frazeologizmin adekvat şəkildə ana dilində ifadə olunması.

Bu iki momentin vəhdətindən ibarət olan tərcümə prosesində ingilis dilində söylənilmiş frazeologizm semantik, stilistik və qrammatik nöqtəyindən nəzərdən təhlil olunur, həmin birləşmənin leksik mənası və üslubi xüsusiyyəti ilə yanaşı, onun qrammatik məna və vəzifəsi müəyyən edilir. Bütün bunlar ana dilinin normaları ilə tutuşdurulur və nəticədə ingilis dilində söylənilmiş frazeologizm ana dilindəki ifadə vasitələri ilə müəyəynləşdirilir. Bütün tərcümə prosesi tutuşdurma və müqayisə əsasında gedir.

Frazeologizmlərin dəqiq və mükəmməl formada tərcüməsi ingilis dilinin frazeologizmləri ilə azərbaycan dilinə frazeologizmləri arasındakı əlaqədən, uyğunluq dərəcəsindən asılıdır. Frazeologizmlər tərcümə nöqtəyindən iki qrupa bölünürlər: 1) ekvivalent frazeologizmlər, 2) ekvivalentsiz frazeologizmlər.

I. Ekvivalent frazeologizmlər.

Tərcümə olunduğu dildə ekvivalenti olan frazeologizmlərə ekvivalent frazeologizmlər deyilir. Bu frazeologizmlərin iki növü var: 1) tam frazeoloji ekvivalentlər, 2) natamam frazeoloji ekvivalentlər.

1. Tam frazeoloji ekvivalentlər – bu frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə məna, leksik tərkib, bədiilik, qrammatik quruluş və üslubi çalarlıq baxımından tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə uyğun gələn və yaxud üst-üstə düşən, dildə hazır şəkildə olan frazeologizmlər daxildir. Bunlara aşağıdakı frazeologizmləri misal göstərmək olar:

Achilles' heel “axilles dabanı”; Augean stables “avgin tövlələri”; to show somebody the door “bir kəsə qapını göstərmək” (bir kəsi qovmaq); as cold as ice “buz kimi soyuq”; the iron heel “dəmir daban”(imperializm); in the sweat of one's brow “alının təri ilə”; a labour of Sisyphus “sizif əməyi”; in the seventh heaven “göyün yeddinci qatında”; to frown one's eyebrows “qaşlarını çatmaq”; Lares and Penates “larlar və penatlar”; a labor of Hercules “herkules əməyi”; to stick like a leech “zəli kimi yapışmaq”; to dig a pit for somebody “bir kəsə quyu qazmaq”; to gnash the teeth “dişlərini

qıcırdatmaq” (Кунин А. В. Фразеология современного английского языка).

2. Natamam frazeoloji ekvivalentlər – bu frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə isə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə bədiilik və məna baxımından nisbətən uyğun gəlməyən frazeologizmlər daxildir. Tərcüməçi bu cür frazeologizmləri tərcümə edərkən onun ifadəliliyini, emosionallığını da nəzərə almalıdır. Natamam frazeoloji ekvivalentlərə aşağıdakı frazeologizmləri misal göstərə bilərik:

To be in black book “qara siyahıda olmaq”; golden opportunity “gözəl fürsət”; to be in pins and needles “tikan üstündə oturmaq”; to fall on stony ground “boşa çıxmaq”; to have pity on (smb.) “bir kəsə ürəyi yanmaq”; to catch somebody red-handed “bir kəsi cinayət üstündə yaxalamaq”; to call a spade a spade “necə var, elə demək”; one swallow does not make a summer “bir güllə bahar olmaz”; to burn the candle at both ends “ömrünü puç etmək”; between hammer and anvil “od ilə su arasında”; to make a monkey out of somebody “bir kəsi ələ salmaq”; fly off the handle “özündən çıxmaq”; small talk “boş söhbət”. (Кунин А. В. Фразеология современного английского языка).

Natamam frazeoloji ekvivalentlər özləri də üç qrupa bölünür. Birinci qrup natamam frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə məna uyğun gələn, bədiilik və üslubi çalarlılıq baxımından yaxın olan, lakin leksik tərkibinə görə fərqlənən frazeologizmlər daxildir. Məsələn: a wolf in sheep’s clothing “qoyun dərisi geymiş canavar”; the game is not worth the candle “əl bulamağa dəyməz”; the talk of the town “dillərə dastan”; don’t count your chickens before they are hatched “cücəni payızda sayarlar”; the first portent “müjdəçi”, “ilk əlamət”.

İkinci qrup natamam frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə isə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə məna, leksik tərkib, bədiilik, üslubi çalarlılıq baxımından uyğun gələn, lakin bəzi formal əlamətlərinə görə fərqlənən frazeologizmlər daxildir. Onlar tərkibindəki sözlərin sırasına və sayına görə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmlərindən fərqlənirlər. Məsələn: all is not gold that glitters “hər parıldayan qızıl deyildir”; strike while the iron is hot “dəmiri isti-isti döyərlər”.

There is no rose without a thorn “tikansız qızılgül olmaz”; fish in trebled water “bulanıq suda balıq tutmaq” frazeologizmlərində isə sözlərin sayı fərqlidir.

“Üçüncü qrup natamam frazeoloji ekvivalentlər tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə bütün xüsusiyyətlərinə görə uyğun gələn, lakin bədiilik baxımından fərqlənən frazeologizmlərdir. Məsələn: to spread before the eye “elə bil ovucumun içindədir”; as old as hills “dünya qədər qoca”; “be born with a silver spoon in one’s mouth “xoşbəxt ulduz altında doğulmaq”.

II. Ekvivalentsiz frazeologizmlər.

Ekvivalentsiz frazeologizmlər dildə sayca ən çox olan frazeologizmlərdir. Belə frazeologizmlərin sırasına tərcümə olunduğu dildə ekvivalenti olmayan frazeologizmlər daxildir. Onları tərcümə edərkən tərcüməçi tərcümənin qeyri-frazeoloji üsullarından istifadə edir. Onların tərcüməsi frazeoloji deyil, leksik vasitələrin köməyi ilə verilir. Ekvivalentsiz frazeologizmlərin tərcüməsini heç bir zaman dəqiq tərcümə adlandırmaq olmaz. Bu cür frazeologizmlərin tərcüməsində həmişə bəzi çatışmamazlıqlar olur. (bədiilik, ekspressivlik, məna çalarları və.s.) Məsələn: What will Mrs Crundy say? “camaat bizə nə deyər?”; Paul Pry “Paul Pray”, “burnunu hər yerə soxan insan”; Cordelia’s gift “sakit, incə qadın səsi”(King Lear əsərinin qəhrəmanı Kordeliyanın səsi kimi); Jack Sprat “cırtıdan”, “çox kiçik boylu”; Tom Tiddler’s ground “xəzinə”(bu frazeologizm qədim uşaq oyununun adı ilə əlaqədar olaraq yaranmışdı. Bu oyunda kim Tom Tiddler olarsa, O, öz dayandığı yerə heç kəsi qoymamalıdır.) (Кунин А. В. Фразеология современного английского языка). Ekvivalentsiz frazeologizmlərin tərcüməsində kalka tərcümə növündən geniş istifadə olunur.

Beləliklə hər bir dil bu və ya digər frazeologizmi özünəməxsus şəkildə dərk edir. Buna görə də tərcüməçi dillər arasındakı fərqi dəqiq şəkildə öyrənməyə borcludur. Bir sözlə tərcümə olunan ayrı-ayrı frazeoloji ifadələr həm orijinal zəmindən qoparılmamalı, həm də bu ifadə ilə azərbaycan dilinin oxucusu arasında nəzərə çarpacaq ögeylik olmamalıdır.

Ədəbiyyat

1. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963 səh 8-10.
2. Arnold İ. V. The english word. M-L., 1966 səh 165-179.199.
3. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1992 səh 262.
4. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978. səh 4-67.
5. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1970. səh 95-100.
6. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962. səh 59-62.

Matanat İbrahimova

Translation of English phraseologisms into Azerbaijani

M.H.İbrahimova

Summary

The article deals with translation of English phraseologisms into Azerbaijani. As in other languages, the English language is very large and

diverse with its phraseology world. Translation of English phraseologisms is very difficult and responsible. These difficulties are derived from the difference between the composition and grammatical structure of the English and Azerbaijani languages.

As phraseology units reflect national colorite, traditions of each nation and at last lexical-grammatical forms in the language system these phrases are translated incorrectly into Azerbaijani. One of the main reason of their incorrect translation is choosing of these phrases incorrectly from the text and mixing them with free word combinations.

Матанат Ибрагимова

**Перевод английских фразеологизмов на азербайджанском языке
М.Н.Ибрагимова**

Резюме

Статья посвящена перевод английских фразеологизмов на азербайджанский язык. Как и в других языках, английский язык очень большой и разнообразный фразеология мире. Перевод английских фразеологизмов очень сложный и ответственный. Эти трудности вытекают из разницы между составом и грамматической структуре английского и азербайджанского языков.

Как фразеология единиц отражают национальная колорита, традиции каждого народа и, наконец, лексико-грамматических форм в системе языка эти фразы переводятся на азербайджанском языке неправильно. Один из основных причин их неправильного перевода они выбрали из этих фраз неправильно из текста и смешивая их свободным словосочетаний.

Rəyçi: Rəhimə Məmmədova
filologiya elmləri namizədi, dosent

VÜSALƏ CƏFƏR-ZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti
vusale.n@gmail.com

MODAL SÖZLƏRİN MƏTN SİNTAKSİSİNDƏ ROLU VƏ MÖVQEYİ HAQQINDA

Açar sözlər: mətn sintaksisi, mətnin bağlılığı, formal-qrammatik elementlər, modallıq, modal sözlər.

Ключевые слова: текстовой синтаксис, текстовая связка, формально-грамматические, элементы, модальность, модальных слов.

Key words: text syntax, the relation of the text, formal-grammatical elements, modality, modal words

Danışanın ifadə olunan fikrə, ifadə olunan fikrin obyektiv varlığa münasibətini əks etdirən qrammatik-semantik kateqoriya modallıq adlanır. Mətni təşkil edən komponentlərin modal məzmunu öz təbiəti etibarilə varlığın real təzahürlərini əks etdirən fikirlərdən ibarətdir. Modallıq həmçinin məntiqi-linqvistik kateqoriyadır. Modallığın ifadə vasitələri müxtəlifdir. Azərbaycan dilçiliyində modallıq, əsasən, morfoloji, leksik, leksik-sintaktik, leksik-frazeoloji, prosodik vasitələrlə əmələ gəlir.

Ə.M.Cavadov modallığı məntiqi kateqoriya hesab edir və həqiqi, zəruriyyət, ehtimal modallığını onun komponentləri kimi izah edir, məntiqi modallığın dildə ifadəsi olaraq da xəbər, əmr və vacib şəkillərinin rolundan bəhs edir [1,83-89]. Z.İ.Budaqova isə modallığın sintaksisdə rolunu, sintaktik funksiyasını izah etmişdir [2]. M.Hüseynzadə modallığı müəyyən bir iş, hadisə, əlamət və keyfiyyət haqqında verilən hökmün gerçəkliyini, həqiqiliyini ya təsdiq, ya da inkar edən bir məntiqi-qrammatik kateqoriya hesab edir [3, 352].

XIX əsrə qədər modal sözlərdən deyil, feillərin xəbər formalarının modal mənə və çalar ifadə etmə vasitəsi olmasından bəhs edilir. Rus dilçiliyində ilk dəfə A.A.Potebnya rus dilində öz xüsusi mənası olmayan, müstəqil nitq hissəsi ola bilməyən, əsas vəzifəsi başqa söz və cümlələrin funksiyalarının göstəriciləri olmaqdan ibarət olan sözlərdən, modal sözlərin mövcudluğundan bəhs edir [4, 36].

Ayrı-ayrı sözlərin mənə əlaqəsi cümlə üzvlərinin mənə əlaqəsi ilə uyğun gəlmir, yeni keyfiyyət kəsb etmiş sözlər qrupu cümləni bir növ tamamlamağa, aydınlaşdırmağa, cümləyə əlavə çalarlıqlar verib, onu izaha xidmət edir ki, bunlar modal sözlər adlanır [5, 3].

Mirzə Kazım bəy türk dillərində iki və daha çox frazaların bir-biri ilə bağlanması *əlqərəz, bir sözlə, qısa desək, olsun ki* ifadələrindən istifadə

edildiyini və bu vasitələrin frazadan böyük nitq parçalarını bağlamağa xidmət etdiyini qeyd edir [6, 450].

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq A.Ə.Aslanov modallıq kateqoriyası və modal sözlər haqqında geniş tədqiqat aparmış, fəlsəfi, məntiqi və linqvistik modallığı fərqləndirmiş, ayrı-ayrılıqda izah etmişdir. A.Ə.Aslanov qədər modal sözlər bağlayıcıların [7, 144-168], bağlayıcı və zərflərin [8, 212-213], [9, 123-124], ədatların [10, 181-187], içərisində verilmişdir. O, öz araşdırmalarında fəlsəfi modallığı ümumi, məntiqi modallığı isə konkret və birmənalı şərh etmişdir. Bu zaman verilən hökmlər ya təsdiq, ya da inkar edilir. Qrammatik modallıqda isə hökmün gerçəkliyi, həqiqiliyi, doğruluğu danışanın həqiqətə olan münasibəti ilə ifadə olunur. A.Ə.Aslanov modallıqdan bəhs etsə də, onun əsas tədqiqat işi modal sözlər idi. O, modal sözləri modallığın əsas ifadə vasitəsi olduğunu qeyd edir. Modal sözlərin leksik, morfoloji və sintaktik funksiyalarını izah edir. Müəllif modal sözləri ədat, bağlayıcı və qoşmalardan fərqləndirir, onların özünəməxsus xüsusiyyətlərə sahib olduğunu vurğulayır və bəzi modal söz və ifadələri qeyd edir: əlbəttə, zənnimizcə, həqiqətən, şübhəsiz, yəqin, bəlkə, təxminən, guya, sizcə, yəqin ki, ümumiyyətlə desək, bundan əlavə və s. [11, 171-175].

Əlizadə Z. isə modal sözlər haqqında daha geniş məlumat vermiş, modal sözlərin tədqiqat tarixinə nəzər yetirmiş, xarici və Azərbaycan dilçilərinin fikirlərini qeyd etmişdir. Ədatlarla modal sözləri fərqləndirən xüsusiyyətləri sadalayan müəllif modallıq barədə mülahizələr irəli sürmüş, modallığı məntiqi və qrammatik kateqoriya olaraq bir-birindən ayırmış, cümlə modallığına geniş yer vermişdir. Məntiqi modallıqda olan bütün anlayışlar konkret fikrin, mühakimələrin izahına xidmət edir. Bu mühakimələr isə öz əksini dilin müxtəlif ifadə formalarında tapır. Qrammatik modallıq daha geniş dairəni əhatə edir, onu daha ətraflı ifadə etmək xüsusiyyətinə malik olur, çünki qrammatikanın həm dairəsi, həm də ifadə tərzii daha çoxcəhətlidir. Modallığı leksik qrammatik kateqoriya hesab edən müəllif modallıq yaradan vasitələrə feilin zaman şəkilçiləri, intonasiya, ədat və s. əlavə edir. Modal sözləri iki cəhətdən səciyyələndirir; əvvəldən mövcud olan, lakin müxtəlif nitq hissələrinə paylaşıdırılmış modal sözlərin həmin nitq hissələrindən ayrılıb bir qrupda birləşdirilməsi ilə və leksik xüsusiyyətlərinə görə müəyyənləşdirilməsi yolu ilə. İkinci qrupu isə ad və feillərdən törəyən modal sözlər yarımqrupuna ayırır. Həmçinin modal sözləri mənasına görə xalis və ikili xasiyyət daşıyan modal sözlər olmaqla təsnif edir. Z.Əlizadə "məhz" ədatını modal söz kimi qeyd edir, həmçinin ara sözləri modal sözlər hesab edərək, modal sözlərin sayını artırır. Həmçinin xalis modal söz kimi şübhəsiz, müxtəsər və s. tipli həm ara söz kimi işlənən, həm əlamət bildirən

sözləri qeyd edir, sözün açığı, söz yox ki, necə deyərlər və s. tipli modal çalarlıq bildirən birləşmələri modal söz kimi verir [5].

Türk dillərində modal sözləri araşdıran F.Zeynalov da Z.Əlizadə kimi modallığı həm məntiqi, həm də qrammatik kateqoriya kimi şərh edir, onun qrammatik ifadə formalarını verir, sintaktik təkrarları modallığın ifadə vasitələrindən biri hesab edirdi. Müəllif türk dillərində modal sözlərin tədqiqinə geniş yer vermiş, modal sözlərin sintaktik xüsusiyyətlərindən geniş bəhs etmişdir. F.Zeynalov özündən əvvəlki tədqiqatçılarla müqayisədə modal sözlərin sayını artırmağa cəhd etməmiş, nisbətən modal sözləri digər vahidlərdən təmizləməyə çalışmışdır. Ancaq onun fikirləri də bu sahədə qənaətbəxş deyil, çünki müəllifin tədqiqat işində başqa nitq hissələri ilə ortaq olan, modal söz hesab edilən sözlər çoxdur [12].

Müasir Azərbaycan dili kitabında isə modal sözlər əsas nitq hissələri ilə omonim olanlar, yalnız modal söz kimi işlənənlər deyə iki qrupa bölünür. Lakin yenə də xalis modal sözlər ayrılır, hətta, əsas nitq hissələrindən əmələ gəldikləri üçün onlarla əlaqəsinə görə ismi modal sözlər və feili modal sözlərə bölünür [13].

F.Cahangirov modallığın struktur-semantik tədqiqinə həsr etdiyi dissertasiya işində modallığı qrammatik kateqoriya hesab edir. Qrammatik kateqoriya kimi modallıq danışanın nitq prosesində ifadə olunmuş fikrə münasibətini bildirən nitq hissəsidir. Münasibət bütöv fikrin hamısına və ya onun ayrı-ayrı hissələrinə aid ola bilər. O, modallığın müxtəlif növlərini ayırır, qrammatik, məntiqi, obyektiv (verilən məlumatın obyektiv realılıqla əlaqəsi, münasibətidir; yəni nə barədə danışılırsa, indiki, keçmiş və ya gələcək zamanda onun reallığı düşünülür), subyektiv modallıq (qeyri-real, arzu olunan, mümkün ola bilən, tələb olunan hadisələrə münasibətlə bağlı modallıq). Modallığın leksik, morfoloji, sintaktik ifadə vasitələrini ayırır. Modal sözləri konkret bir nitq hissəsinə aid etmək mümkün deyil. İsim, sifət, feil və başqa nitq hissələri ilə ifadə olunan nitq hissələri deyilən fikrə müxtəlif aspektlərdən münasibət bildirirlər. Araşdırmalar göstərir ki, əslində ifadə hansı nitq hissəsindən törəmişsə, onu ifadə edir. Deməli, modallaşma burada sonrakı prosesdir. Həmçinin müəllif modal sözləri növlərinə görə üç qrupa bölür: a) təsdiqedicilə modal sözlər (əlbəttə, həqiqətən, şübhəsiz, doğrudan (da), şəxsiz və s. b) yekunlaşdırıcı modal sözlər (deməli, qısa, beləliklə və s.), c) ehtimal modal sözlər (bəlkə, yəqin və s.). Müəllif dünya dillərində modal sözlərin iki semantik dərəcəsini göstərir; 1) problematik gerçəklik bildirən modal sözlər; 2) qəti gerçəklik bildirən modal sözlər. Qəti gerçəklik bildirən modal sözləri üç semantik qrupa bölür: Birinci qrupa daxil olan söz və söz birləşmələri danışanın ilk əvvəl tam əmin olmadığı, şübhə ilə yanaşdığı və ya əvvəl deyilmiş hər hansı bir fikrin təsdiqini bildirən və hazırda danışanın tam əmin olduğu məlumatı bildirir. İkinci qrupa daxil olan

sözlər danışanın fikrini tam qəti olaraq təsdiq edən modal sözlərdən ibarətdir. Üçüncü qrup danışanın tam əminlik, qəti olaraq həqiqiliyinə inam ifadə edən modal söz və söz birləşmələrindən ibarətdir [14].

Sintaktik bütövlərin komponentlərini əlaqələndirən vasitələrdən bəhs edən N.Novruzova mətni əlaqələndirən vasitələri leksik, morfoloji və sintaktik olaraq üç qrupa bölür, morfoloji vasitələr olaraq bağlayıcı, ədat və modal sözlərdən bəhs edib. Ara söz kimi işlənən doğrudan da, görünür, deyilənə görə və s. tipli sözləri mətn nümunələri əsasında modal söz kimi izah edib [15, 104-113].

Ə.Abdullayev isə mətn düzəldən formal-qrammatik vasitələrlə formalaşan mətnlərdən bəhs edir, modal sözlərin mətnyaradıcı xüsusiyyətlərini qeyd edir, əlbəttə, doğrudan da, nəhayət sözlərinin aktualizator kimi mühüm əhəmiyyəti olduğunu yazır [16, 108-109].

Modal sözlərin mətn komponentlərinin əlaqələnməsində və modallıq yaratmaqda rolu böyükdür. Mətnlərin təhlili zamanı müşahidə edirik ki, müəllifin öz fikrini bildirdiyi zaman, yəni müəllifin müdaxiləsi olan bütün mətnlərdə modal sözləri işlətməyə məcbur olur. Çünki müəllifin hadisələrə öz yanaşma tərzini bildirir. Oxucu ilə mətn arasındakı əlaqəni gücləndirmək üçün isə modal söz işlətmək zərurəti yaranır. Məhz bu zaman nəql olunan hadisə və obrazlar oxucu üçün maraqlı olur. Müəllif hadisələrə öz fikrini bildirməyə bilər, şübhə ilə yanaşma bilər, hadisə ilə bağlı mümkün ehtimalları sadalaya bilər, söylədiklərindən əmin ola bilər və s. subyektiv münasibətlər bildirə bilər. Bütün bunları isə modal sözlər vasitəsilə reallaşdırmaq mümkündür.

Ümumiyyətlə, modal sözlər haqqında fikir irəli sürürüksə, o zaman ilk növbədə sözün sərhədlərini müəyyən etməliyik. Modal sözlər morfoloji kateqoriyadır, yəni bu fikri irəli sürərkən ilk növbədə modal söz hesab etdiyimiz sözlərin söz olduğunu sübut etməliyik. Modal söz+ədat (bəlkə də), modal söz+bağlayıcı (əlbəttə ki) və müxtəlif tipli birləşmələrin modal söz kimi verilməsi hallarına çox rast gəlinir. Elə bu səbəbdən də, ilk növbədə, bu qarışıqlığı aradan qaldırmalıyıq. Nitq hissəsi deyiləndə elə bir söz nəzərdə tutulur. Sözün digər nitq hissələri ilə birləşməsi isə artıq birləşmə hesab edilir, bu da morfologiyanın yox, sintaksisin tədqiqat obyektinə keçir. Bu yanaşma ilə irəliləsək, o zaman modal sözlər kateqoriyasındakı birləşmələri, başqa nitq hissələri ilə ortaq olan sözləri, ara söz məqamında işlənən sözləri təmizləsək, çox az sayda xalis modal sözlər qalacaq. Məsələn, əlbəttə, ümumiyyətlə, beləliklə, sanki, bəlkə, guya və s.

“Əlbəttə” modal sözü gerçəkliyə münasibətin qəti təsdiqini bildirir, hökmə gerçəklik arasında uyğunluq həm təsdiq olunur, həm də hökmə zərurilik xüsusiyyəti verilir, təsdiq, yəqinlik, razılıq bildirir. “Əlbəttə” sözünü M.Hüseynzadə ismi modal söz adlandırır, mənasına görə gerçəkliyə

münasibətin dərəcəsini bildirən modal sözlər cərgəsində verir [13, 265]. Təcrid olunduğu nitq hissəsindən tamamilə uzaqlaşmış, özündə heç bir semantik məna saxlamamış, artıq xalis modal söz kimi formalaşmışdır. Verilmiş mətn nümunəsində “əlbəttə” modal sözü parçalanmış fikirləri bir obraz ətrafında cəmləşdirir, fərdin daxili aləmi ilə söhbəti zamanı onun öz monoloqunda sual-cavablarının, təzadlı fikirlərinin, düşüncələrinin təsdiqini, zəruriliyini ifadə edir. Müəllif “əlbəttə” sözünü həm mətnin əvvəlində, həm ortasında, həm də sonunda işlədərək obrazın təzadlı daxili aləmini, düşüncələrini təsvir və təsdiq edir və obraz fikirləşərək nəticə çıxartmağa çalışır.

Əlbəttə, hamı bunu inkaredilməz bir həqiqət sayır. Hamı bir ağızdan deyir: "Özün haqqında düşünmə"... Elə bil mən əvvəl də yaşamışam və o biri həyatda öz xoşbəxtliyimi artıqlamasıyla almışam, bu həyatda vəzifəm isə başqasının qeydinə qalmaqdadır. Ya da elə bil bu həyatda elədiyim yaxşılıqların, fədakarlıqların əvəzi haçansa, gələcəkdə, başqa bir aləmdə mənə qaytarılacaqdır. "Özün haqqında düşünmə"... Əlbəttə, dünyanın dərdləri haqqında düşün, ailən haqqında düşün. Yaxşı mən təqsirkarammı ki, ömrümün baharı, ən gözəl dəqiqələri Dənizəylə keçirdiklərimdir. Bəli, mən unuda bilmərəm ki, arvadım var, qızım var. Lakin axı mən o anları da unuda bilmərəm. Dənizə... Göz işlədikcə işləyən əngin. Sahilin yumşaq qumları, sahili oxşayan qıvrırcıq dalğalar. Dənizənin ipək saçları. Dənizin dən düşmüş köpüklənən qıvrım dalğaları... Əlbəttə, bu mənzərələr heç kəsin ürəyində heç bir teli tərpətməz... Lakin onlar mənim qəlbimin ən incə musiqisidir (Anar. "Hekayə", s.101-102).

“Bəlkə” modal sözü ehtimal, güman, şübhə, təəssüf, narazılıq və s. mənalar ifadə edir.

Verilmiş nümunədə “bəlkə” modal sözü ardıcıl cümlələrdə işlənərək ehtimal bildirsə də, həqiqətə yaxın ehtimal bildirir, gerçəkliyə yaxınlaşdırır, obrazın ifadə olunan fikrə subyektiv münasibətini bildirir, tərkibində işləndiyi cümlənin emosionallığını artırır.

- *Nəcməddinin vəziyyəti necədir orada?*

- *Mən bilən, pis deyil. Tofiqə də UAZ maşınını o alıb verib. İki-üç həftə əvvəl gəlmişdi kəndə. Bir həftə qalıb getdi.*

- *Bəlkə, çoxlu pul gətiribmiş qardaşı üçün? Bəlkə, bu yazıqlar elə pulun güdazına gediblər?*

- *Nə bilmək olar?.. - dedim (Elxan Elatlı. "O gecə yağış yağırdı", s. 9).*

“Ümumiyyətlə” modal sözü mətnin məzmununa müxtəlif məna çalarlığı verir, ümumiləşdirmə, məhdudlaşdırma, xüsusişdirmə, nəticə, davamiyyət və s. ifadə edir. Mətnin əvvəlində və ortasında işlənərək ya mətnin bir komponentinə, müəyyən bir hissəsinə, yaxud da sonda işlənərək mətnin ümumi mənasına təsir edir. Modal söz verilmiş mətn nümunəsində

sonda gələrək mətnin əvvəlində sadalama intonasiyası ilə ifadə olunan fikirlərə yekun vurur, tərkibində işləndiyi qısa bir cümlə ilə mətnə ifadə olunan düşüncələri sonlandırır, fikri tamamlayır.

Qanlı hadisənin baş verdiyi bu ev ikimərtəbəli idi. İkinci mərtəbədəki otaqlar hazır deyildi. Heç qapı pəncərə də salınmamışdı. Birinci mərtəbədəki üç otaqdan birincisini dəhliz adlandırmaq olardı. Çünki o biri iki otağın qapılan bura açılırdı. Qapıları açıq qalmış həmin iki otağın biri qonaq otağı idi ki, iri paltar şkaflı da bu otağa qoyulmuşdu. O biri otaq isə yataq otağı kimi istifadə olunurdu. Dəhliz adlandırdığım birinci otaqda bir küncdə odun sobası qurulmuşdu. Dəhlizin o biri başında kiçik stol qoyulmuşdu ki, onun da üstündə ucuz bir televizor var idi. Ümumiyyətlə, otaqlar sadə və təmirsiz idilər (Elxan Elatlı. "O gecə yağış yağdı", s. 14-15).

"Beləlikə" modal sözü isə obrazın keçirdiyi narahatlıq, təəssüf və peşmanlıq hisslərini ümumiləşdirir və sanki tərkibində işləndiyi cümlə ilə bu düşüncələri yekunlaşdırır.

...Qayıdanda isə bütün çəkdiyi ləzzət gözündən gəldi. İnstitutdan qovulmağı haqqında əmr yazılıb divara vurulmuşdu. Dekana, komsomol katibinə nə qədər yalvardısa da, bir şey çıxmadı. - Bizlik deyil, rektora de! - deyib başdan elədilər. Bakıda bir ağızlı adamı da yox idi ki, ona həyan olsun. Beləliklə, əzab-əziyyətlə qazandığı tələbə adından məhrum oldu. Bunu eşidəndə Təranə də çox təəssüfləndi. Bəs indi nə edəcəksən? - deyə soruşdu.

- Burada iş tapıb işləyəcəm. Sən məktəbi qurtarana kimi. Sonra kəndə gedərik (Elxan Elatlı. "O gecə yağış yağdı", s. 40).

Modal sözlər obyektiv və subyektiv əlaqələrin mətn komponentlərinin məzmununda gerçək əks olunma dərəcəsini göstərir. Modal sözlər təcrid olunduqları nitq hissələrinin qrammatik xüsusiyyətlərini tamamilə itirir, mətn daxilində başqa mənə ifadə edir. Nəticədə, tərkibində işləndiyi mətn komponentlərinə modallıq münasibəti bildirir. Ümumiyyətlə, modal sözlərin mətn sintaksisində tədqiqi zamanı o morfoloji funksiyasını, yəni təcrid olunduğu nitq hissəsinə adi olduğu xüsusiyyətləri özündə saxlamadığı üçün artıq modal sözləri ara söz kimi nəzərdən keçirməyi məqsədəuyğun sayırıq. Bu vaxt başqa bir fikir ayrılığı yaranır. Çünki modal sözləri tədqiq edərkən yalnız modal söz kimi işlənən sözləri modal söz hesab edirik. Həm modal söz, həm də digər nitq hissəsi kimi işlənən sözləri xalis modal söz saymırıq. Onları sintaktik funksiyasını nəzərə alaraq ara söz hesab edirik. Buradan belə bir nəticəyə gəlinir ki, modallaşma yaradan bütün sözlər modal söz deyil, ancaq ara sözdür. Mətn sintaksisinin tədqiqində modal sözlərin semantik funksiyası ara sözlər adı altında tədqiqə cəlb olunur. Ara sözlər isə mətn yaradan sintaktik vahidlər hesab edilir. Buradan çıxış edərək modal sözlərin sintaktik funksiyalarını müəyyənləşdirmək olar. Belə ki, modal sözlər a) cümlədə ara söz vəzifəsində çıxış edir; b) dialoqlarda söz cümlə vəzifəsində

işlənir; c) mətn komponentlərinin bağlanması xidmət edir. Modal sözlər həm leksik, həm morfoloji, həm də sintaktik xüsusiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Cavadov Ə. Modallıq məsələsinə dair bəzi qeydlər. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri (İctimai elmlər seriyası). Bakı, 1959, №2, 83-89 s.
2. Budaqova Z.İ. Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlə. Bakı, Elm, 1963, 222 s.
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1973, 358 s.
4. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Изд. Ан. ССР, М., 1958, 536 с.
5. Əlizadə Z. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. Bakı, 1965, 148 s.
6. Казымбек Мирза. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казан, 1846, 460 с.
7. Əfəndiyev C. Bağlayıcılar. Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər. Azərb. SSR EA nəşr., 1947, 144-168 s.
8. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I h., Azərb. SSR EA nəşr., 1951, 231 s.
9. Abbasov Ə. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I h., Bakı, Azərnəşr, 1958, 133 s.
10. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası, API nəşr., 1961, 334 s.
11. Aslanov A.Ə. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, X cild, 1957, 171-175 s.
12. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri, Bakı, 1971, 312 s.
13. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, Morfolojiya, III h. Bakı, 2007, 208 s.
14. Cahangirov F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi, diss. Bakı, 2006.
15. Novruzova N. Mətn sintaksisi, Bakı, 2002, 184 s.
16. Abdullayev Ə. Aktual üzlənmənin mətnyaratma imkanları. Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında, diss., Bakı, 1996.

V.Jafar-zada

About the role of modal words in text syntax

Summary

The information on the modality is produced in the article. The opinions of the linguists analyzing modality in Azerbaijani are listed. The means forming the modality are mentioned. It says about modal words,

which are the means of lexical expression of the modality. History of research in accordance with modal words is considered. The matter in accordance with the fact that modal words are mixed up with other parts of speech, is considered. The characteristics, distinguishing them from other auxiliary parts of speech, are listed. The opinions of different linguists are shown, as a result net modal words using in Azerbaijani are selected. The matter in accordance with use of modal words as intermediate words is opened. It says about their role in text syntax. Modal words considered as the means connecting text components. This matter is explained in detail by the example of selected texts. Modal words are considered as the means forming the modality and connecting text parts.

В.Джафар-заде

О роли и позиции модальных слов в синтаксисе текста

Резюме

В статье даются сведения о модальности. Перечисляются мнения лингвистов, анализирующих модальность в азербайджанском языковедении. Упоминаются средства, создающие модальность. Повествуется о модальных словах, являющихся средством лексического выражения модальности. Рассматривается история исследования модальных слов. Проясняется вопрос о том, что модальные слова путают с другими частями речи. Перечисляются характеристики, отличающие их от других вспомогательных частей речи. Отмечаются мнения различных лингвистов, в результате, избираются чистые модальные слова, употребляющиеся в азербайджанском языке. Затрагивается вопрос об использовании модальных слов в качестве промежуточных слов и повествуется об их роли в синтаксисе текста. Модальные слова отмечаются как средства, связывающие компоненты текста, что подробно разъясняется на примере избранных текстов. Модальные слова рассматриваются в качестве средств, создающих модальность и связывающих части текста.

Rəyçi:

Sənubə Abdullayeva
filologiya elmləri doktoru, professor

SEVİNC HACIYEVA
UNEC
sevinc@mail.ru

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞININ
LEKSİK-FUNKSIONAL ASPEKTLƏRİ
(Türkiyə türkcəsindən sözalma prosesi)**

Açar sözlər: Türkiyə türkcəsi, söz yaradıcılığı, derivatologiya, alınma söz, türkizmlər.

Ключевые слова: Турецкий язык, словообразование, дериватология, заимствование, тюркизмы

Key words: Turkey Turkish, the word activity, derivatology, loan-words, turkism

Dilimizin formalaşmasında böyük rol oynayan söz yaradıcılığı prosesi dilin bütün inkişaf mərhələlərində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə də morfoloji yolla söz yaradıcılığı qədim tarixi köklərə malik olan ana dilimizi təkmilləşdirir, lüğət ehtiyatını daha da zənginləşdirir.

Tarix boyu söz yaradıcılığı prosesində morfoloji yolla əmələ gələn leksik vahidlər digər yollarla əmələ gələn sözlərdən üstün və məhsuldar olmuşdur. Morfoloji yolla söz yaradıcılığının tədqiq olunmasına XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dilçilikdə sistemli tədqiqatlar aparılmış, monoqrafiyalar yazılmış, məqalələr həsr olunmuşdur. Lakin bununla bərabər, dilçiliyimizdə bir sıra məsələlər öz elmi həllini tapmamış, ayrı-ayrı tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı yaratmışdır. Buna görə də bəzi dilçilik məsələləri yeni yanaşma tələb edir.

Hər bir müasir dildə bu və ya digər məfhumu ifadə etmək üçün yeni-yeni söz və ifadələr meydana çıxır, dilin lüğət tərkibini inkişaf etdirir. Dildəki sözlərin demək olar ki, əksəriyyəti sözyaratma yolu ilə əmələ gəlmişdir. Sözyaratma dilin inkişafı və formalaşmasında başlıca vasitədir. Sözyaratmanın mənbələri, imkanları, vasitələri, formaları, xüsusiyyətləri və digər cəhətləri ilə məşğul olan dilçilik şöbəsi derivatologiya adlanır.

Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı qaydaları əsasında yaranan yeni leksik vahidləri onun öz daxili inkişaf qanunlarına əsasən aşağıdakı dörd prosesdə olur:

1. Sözlərin leksik yolla əmələgəlmə prosesi;
2. Semantik yolla əmələgəlmə prosesi;
3. Sözlərin morfoloji yolla əmələgəlmə prosesi;
4. Sözlərin sintaktik yolla əmələgəlmə prosesi (4, s. 395).

Leksik yolla söz yaradıcılığı. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində leksik sözyaratmanın xüsusi qrupunu ixtisarlər-abbreviaturlar vasitəsilə yaranan sözlər təşkil edir. Abbreviatur geniş anlayışdır. Buna görə də bütün abbreviaturlar dildə leksik sözyaratma prosesinə aid edilmir.

Məlumdur ki, həm yazılı, həm də şifahi ədəbi dildə müəyyən qrup sözlər ixtisar formasında işlənir. Bu ixtisarlər-abbreviaturlar iki formadadır:

- ❖ qrafik abbreviaturlar;
- ❖ leksik abbreviaturlar.

Qrafik abbreviaturlar. Qrafik abbreviaturlar ixtisarla yazılır, lakin bütöv şəkildə oxunur. Məsələn: *k.-kənd, qəp.-qəpik, prof.-professor, dos.-dosent, yol.-yoldaş* və s. Göründüyü kimi, qrafik abbreviaturlar yaradılmış söz deyildir.

Leksik abbreviaturlar. Yazılı və şifahi dildə eyni ilə işlənə bilən söz və söz birləşməsinin ixtisarı leksik abbreviatur adlanır. Məsələn: ADPU (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti), TEC (Tələbə Elmi Cəmiyyəti), ASE (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası), ABŞ (Amerika Birləşmiş Ştatları), BSU (Bakı Slavyan Universiteti) və s.

Semantik yolla söz yaradıcılığı. Dildə bu və ya digər omonimin daxili imkanlar əsasında yaranması semantik hadisənin nəticəsidir və bu vasitə ədəbi dilin lüğətini daha da zənginləşdirir. Məsələn, ümumi adın xüsusiyyə keçməsi əsasında arzu sözündən Arzu xüsusi şəxs adı; mənənin genişlənməsi əsasında var, cah-cəlal mənəsini bildirən dövlət sözündən iqtisadi-siyasi mənəli dövlət sözü; adi sözün termin kimi işlənməsi nəticəsində üz, camal mənəsini bildirən sifət sözündən əlamət və keyfiyyət bildirən nitq hissəsinin adı olan sifət omonimi meydana çıxmışdır (9, s. 48).

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində söz və ifadələrin mənələrinin dəyişdirilməsi də əsas vasitələrdən biridir. Dünyada hər bir anlayışı ayrı-ayrı xüsusi sözlə ifadə edən heç bir dil yoxdur və ola da bilməz. İnkişaf əlaqədar olaraq meydana çıxan yeni-yeni anlayışların ifadəsi üçün çox zaman yeni söz axtarılmayıb, dildəki mövcud sözün mənəsi dəyişdirilməklə bu və ya başqa məfhum ifadə olunur. Bu məqsədlə sözlərin mənələrinin dəyişdirilməsi iki cür olur:

- sözün mənəsi tamamilə dəyişir. Belə hallarda köhnə sözə yeni mənə verilir;
- mövcud sözün əsas mənəsi mühafizə edilərək onun semantik dairəsi genişlənir və qismən dəyişiklik edilir. Burada da söz yeni mənə qazanır, başqa şəkildə desək, dildə mənə cəhətdən yeni söz yaranır. Məhz elə buna görə də sözün mənəsinin istər tam, istərsə də qismən dəyişilməsinə semantik söz yaradıcılığı kimi baxmaq lazımdır.

Morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesi. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində morfoloji yolla söz yaradıcılığı son dərəcə mürəkkəb bir proses olduğu üçün

bunun çox müxtəlif formaları vardır. Morfoloji yolla sözlər, əsasən, sözdüzəldici şəkilçilərin vasitəsilə yaradılır. Bunlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək:

-lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi. Bu şəkilçinin köməyi ilə dilimizdə vəzifə, peşə, kəmiyyət, keyfiyyət, əşya və s. mənaları bildirən yeni sözlər yaranmışdır;

- ✓ peşə bildirən: müəllim-lik, aqronom-luq, mühəndis-lik və s.
- ✓ kəmiyyət bildirən: az-lıq, çox-luq və s.
- ✓ keyfiyyətbildirən: yaxşı-lıq, pis-lik və s.
- ✓ əşyaadı bildirən: göz-lük, baş-lıq və s.

-ma, -mə şəkilçisi. Dilimizdə bu şəkilçinin vasitəsilə, əsasən aşağıdakı qrup yeni sözlər əmələ gəlmişdir; məsələn:

- ✓ əşya adı bildirən sözlər: düy-mə, dol-ma, süz-mə və s.
- ✓ termin bildirən sözlər: qoş-ma, deyiş-mə, yanaş-ma və s.
- ✓ qarşılıqlı iş adı və əlamət bildirən sözlər: vuruş-ma, döy-mə, hör-mə

və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili morfoloji yolla söz yaratmaq üçün çox geniş imkanlara malikdir. Hazırda yeni sözlər yaratmaq üçün yüzdən artıq şəkilçidən istifadə olunur. Bunlardan, təxminən qırxı isim düzəldən şəkilçilərdir.

Sintaktik yolla söz yaradılması. Dilin sintaktik imkanları əsasında əmələ gələn yeni sözlər sintaktik yolla yaranan sözlər adlanır. Bu yolla yeni söz yaradılarkən iki və daha artıq sözün birləşməsindən istifadə edilir; məsələn: qaranquş (iki sözlü), əlüzyuyan (üç sözlü). Sintaktik yolla iki sözün birləşməsindən ibarət yeni sözlər yaradılması dilimiz üçün daha xarakterikdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik yolla yeni söz yaradılmasının iki üsulu vardır:

1) *Leksik-sintaktik üsulla söz yaradıcılığı.* Bu qayda ilə yaranan sözlərdə heç bir morfoloji vasitədən istifadə olunmur (4, s. 77). Burada ancaq leksemlər-leksik vahidlər birləşərək sintaktik əlaqə əsasında yeni söz əmələ gətirir; məsələn: istisu, ağciyər, qayınata, şəkərçörək, şüşəbənd, beşdaş və s.

2) *Leksik-grammatik üsulla sözyaradıcılığı.* Bu üsulla əmələ gələn sözlərdə istər leksik, istərsə də qrammatik şəkilçilərdən istifadə olunur. Belə ki, sözlər birləşdirilərkən komponentlərə bu və ya digər şəkilçi qoşularaq sintaktik əlaqə əsasında yeni söz yaranır; məsələn:

a) ahəngə görə *-ı, -i, -u, -ü* şəkilçisinin artırılması ilə: dəvəquşu, quşotu, suiti, ayaqqabı və s.

b) birinci komponentə *-dan, -dən* sözdəyişdirici, ikinci komponentə isə *-ma, -mə* sözdüzəldici şəkilçisinin artırılması ilə: anadangəlmə, göydəndüşmə və s.

c) ikinci komponentə *-an, -ən* şəkilçisinin artırılması ilə: uzaqgörən, ağacdələn, taxıldöyən və s.

Məlumdur ki, müxtəlif əlaqələr səbəbilə ölkələr və xalqların bir-biri ilə ictimai-siyasi və elmi-mədəni əlaqələri nəticəsində dillər arasında da yeni münasibətlər yaranır, nəticədə bir dildən başqa dilə sözlər keçir. Başqa dillərdən keçən sözlər hesabına da dilin lüğət tərkibi zənginləşir. Dilimizə başqa dillərdən sözlər üç yolla keçir:

- 1) Dilimizə başqa dillərdən keçən sözlər həmin dildə olduğu kimi götürülür, heç bir dəyişikliyə uğramadan işlədilir: *poema, roman, tennis, marka* və s.
- 2) Alınma sözlər həmin dillərin şəkilçiləri ilə birləşərək yeni mənalı sözlər əmələ gətirir: *divan + xana, anti + imperialist, xaric + i, ərəb + şüna*s və s.
- 3) Başqa dillərdən keçən sözlər hərfi tərcümə - kalka edilərək işlədilir: *xolodilnik-soyuducu, sorevnovaniye-yarış* və s.

Müasir dövrümüzdə Azərbaycan dilinə söz axınının bir hissəsi də Türkiyə türkcəsindən gəlir. Bu gün Türkiyə ilə siyasi-iqtisadi, elmi-mədəni əlaqələr, türk televiziyaalarının ölkəmizdə kütləvi yayını bu istiqamətdə dilimizə yeni söz və ifadələrin axınına səbəb olmuşdur.

Bu gün Azərbaycan dilindəbəzi ərəb və fars mənşəli sözlərin yerindəTürkiyə türkcəsindən funksional işlənilmə imkanlarıyla ünsiyyət alışqanlıığı prosesində alınan türk mənşəli sözlər işlənilməkdədir. Qeyd olunmalıdır ki, sözügedən leksik vahidlər artıq Azərbaycan dilində getdikcə daha çox vətəndaşlıq hüququ qazanmaqdadır. Həmin sözlərə aşağıdakılar örnək olaraq göstərilə bilər:*hadisə - olay, təhqiqat//tədqiqat – araşdırma, inkişaf//tərəqqi - gəlişmə//gəlişim, dəyişmə - dəyişim, izah etmək/şərh etmək – açıqlamaq, izah//şərh – açıqlama//açıqlanma, əhəmiyyət - önəm, əhəmiyyətli – önəmli* vəs.

Bəzi sinonim xarakterli sözlər və dil-ifadə qəlibləri bu gün çağdaş Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində paralel olaraq işlənilməkdədir. Sözügedən sözlər və dil-ifadə qəliblərinin müasir Azərbaycan dilində işlənilməsinin bütövlükdə millətlərarası yeni sosial aura və buna bağlı olaraq da iqtisadi-siyasi və mədəni-kütləvi əlaqələr müəyyənləşdirməkdədir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində mövcud olan, ancaq interaktiv xarakterli gündəlik ünsiyyətdə çox geniş dil – işlənilmə tezliyinə sahib olmayan bəzi sözlər Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan dilinə fərqli mənalı və çalarları ilə gəlməkdədir. Bunları iki qrupa ayırmaq mümkündür:

- 1) Türk mənşəli leksik vahidlər. Məsələn: *dəstək//dəstəkləmək, sayı, yolsuzluq, öndər* və s. Bunlarla bərabər, Azərbaycan dilində işlənilən elə yeni sözlər vardır ki, onlar Türkiyə türkcəsindəki mövcud leksik modelə əsasən düzəldilir. Məsələn, Türkiyə türkcəsində “beklemek” feili və həmin feildən düzəldilmiş “beklenti” ismi vardır. Azərbaycan dilində “beklenti” feilinin sözügedən mənada ki leksik qarşılığı olaraq “gözləmək” feili işlənilir. Artıq Azərbaycan dilində həmin feildən mövcud leksik-leksikoqrafik modelə

əsasən yeni bir “gözlənti” ismi düzəldilmişdir. Və həmin söz bu gün dilimizdə çox geniş işlənilməkdədir.

2) Müxtəlif dillərdən alınan və türkcə dil – işlənilmə modeli ilə Azərbaycan dilinə keçən bəzi leksik alınmalar. Məsələn: *mesaj, rəqəmsal, kontur, media, manyak, helikopter, kültürel* vəs. Qeyd olunmalıdır ki, çağdaş Türkiyə türkcəsində **-sal, -sel** morfemi məhsuldar bir iki variantlı sifət düzəldən leksik şəkilçi olaraq özünü göstərir. Məsələn: *kumsal, bilimsel, yapısal, siyasal* vəs.

Azərbaycan dilində isə indiyə qədər sözügedən şəkilçi ilə düzəldilən təkə bir “qumsal” leksik vahidi işləniliirdi. İndi isə həmin leksikoqrafik modelə əsasən “rəqəmsal” sözü də düzəldilmişdir. Ancaq həmin söz dilimizdə ya ahəng qanununa əsasən “rəqəmsəl” şəklində, ya da Türkiyə türkcəsindəki uyğun mənası ilə “sayısal” leksik vahidi olaraq işlənilməlidir.

Son 20-25 il içərisində Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan dilinə keçən müxtəlif kommunikativ vasitələri sadəcə ayrı-ayrı leksik vahidlərlə məhdudlaşdırmaq mümkün deyildir. Burada sintaktik birləşmələrdən də bəhs edilə bilər. Məsələn: *internet mediası, hava alanı, canlı yayın* vəs.

İndi Azərbaycan dilində çox vaxt ədəbi-diskursiv kontekstdən də asılı olaraq feilin indiki zamanının və ya xəbər şəklinin yerində onun vacib formasının işlənilməsinin getdikcə intensivləşməsi özünü göstərir. Məsələn: *işlənilir//işlənilməkdədir* və ya *davam etdirilir//davam etdirilməkdədir* və s. Bu gün Azərbaycan dilindən də bəzi dil-danışıq elementlərinin az da olsa, Türkiyə türkcəsinə keçdiyi müşahidə olunmaqdadır. Məlum olduğu kimi, müxtəlif mənalı subordinativ, koordinativ və korrelyativ polipredikativ vahidlər və ya klassik terminologiya ilə ifadəətsək tabeli mürəkkəb cümlələr Azərbaycan dilində Türkiyə türkcəsinə nisbətən daha işləkdir. Türkiyə türkcəsində isə feili bağlama, feili sifət, məsdər tərkibi və qoşmalı birləşmələrlə qurulan sadə geniş cümlələrin işlənilmə sıxlığı yüksəkdir. Məsələn, bir cümlə konstruksiyası dilimizdə “*Mən onu demək istəyirəm ki, siz hamınız çox yaxşı uşaqlarsınız*” şəklində ifadə olunur. Türkiyə türkcəsində isə həmin konstruksiya adətən aşağıdakı şəkildə işlənilir: *Ben sizin hepinizin çok iyi çocuklar olduğunuzu söylemek istiyorum*. Ancaq sözügedən mürəkkəb cümlə konstruksiyalarının bu gün paralel olaraq Azərbaycan dilinin və digər türk ədəbi dillərinin də təsiri ilə Türkiyə türkcəsində daha sıx işlənilməyi müşahidə olunur. Bu gün Türkiyə türkcəsində “yerinə getirmək”lə bərabər, “yerinə yetirmək”, “hoşuna getmək”lə bərabər “hoşuna gəlmək” ifadələrinin, “işlənmək//işlənilmək” feil modelindəki kimi “kullanmak”la bərabər “kullanılmak”ın da işlənilməsinə təsadüf olunur.

Azərbaycan dilçiləri arasında belə bir fikir var ki, dilin tam mənimsəyə bilmədiyini, dildə özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmayan leksik vahidləri təmizləmək lazımdır. Dili belə sözlərdən təmizləmək əvəzinə Türkiyə

türkcəsinin leksik vahidləri ilə doldurmaq onun korlanmasına səbəb olur. Dildən bu sözləri təmizləmək üçün, ilk növbədə, onların ekvivalentlərini tapmaq lazımdır və bu, kompaniya xarakteri daşımamalıdır. Çalışmaq lazımdır ki, tapılan hər bir söz dil daşıyıcıları arasında ümumişlək olsun. Azərbaycan dilinin doğma sözlərinin aradan çıxması üçün, ilk növbədə, dilimizi rus və Avropa kəlmələrindən təmizləməyə başlamaq lazımdır. İkinci mərhələdə isə dildəki ərəb, fars kəlmələrini tədricən kənarlaşdırmaq olar. Adətən, bu tipli sözlər dilə daxil olduqda onun doğma faktları ilə haqsız rəqabət aparır və son nəticədə, bir çox hallarda dilin doğma faktları bu rəqabətə tab gətirə bilməyib passiv fonda çəkilir.

Beləliklə, apardığımız araşdırmadan belə qənaətə gəlirik ki, dildə söz yaradıcılığı olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Dilimizin təmizliyinin qorunmasında söz yaradıcılığı mühüm rol oynayır və buna görə də bu proses dilimizin inkişafının xeyrinə olmalıdır. Bu mənada, Türkiyə türkcəsindən dilimizə daxil olan söz axınına ciddi diqqət yetirilməlidir. Çünki eyni dil ailəsində, hətta eyni dil qrupunda yer almasına baxmayaraq, eyni zamanda daxil olan sözlər dilimizdəki əcnəbi mənşəli sözlərə qarşı dayansa belə, derivatoloji proses dilimizin təbiətinə ziyan vurmada və ehtiyatlı şəkildə aparılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva G. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
2. Əsgər İ. Morfoloji yolla söz yaradıcılığında qeyri-məhsuldar şəkilçilərin rolu. Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 2014.
3. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1987
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008
5. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985
6. Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı: ADU nəşri, 1989
7. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Kövsər, 2010
8. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası.(öçerklər). Bakı: Elm, 1985
9. Verdiyeva Z., AğayevaF., AdilovM.Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1979

Севиндж Гаджиева

**Лексико-функциональные аспекты словообразования в
Азербайджанском языке
(процесс заимствования с турецкого языка)**

Резюме

В статье рассказывается о процессе словообразования в Азербайджанском языке. Здесь представляется информация о содержании дериватологии, раскрываются основные его направления. Отмечается, что в Азербайджанском языке словообразование происходит лексическим, семантическим, морфологическим, синтаксическим путями и за счет заимствований. В особенности в словообразовании Азербайджанского языка особую роль играют заимствования. В этом направлении рассказывается о лингвистических особенностях лексико-функциональных заимствований из Турецкого языка. Исследуются особенности лексем, вошедших в Азербайджанский язык на литературном и бытовом уровне.

Sevinj Hajiyeva

**The lexical-functional aspects of the word activity in the Azerbaijani
language (The process of getting words from the Turkey Turkish)**

Summary

In the article it is said about the word activity process in the Azerbaijani language. Here the information about the context of the derivatology is given, its main directions are explained in details. It is mentioned that the word activity in the Azerbaijani language appear according to the lexical, semantically, morphological, syntactical methods and borrowings. Especially in the Azerbaijani language appearing of the word activity due to the borrowings takes the important part in the language. In this direction it is said about the linguistic characters of the lexical-functional borrowings entered our language from the Turkey Turkish. The peculiarities of the lexes entered the Azerbaijani language in the literary and life style level are investigated. In the article the modern language factors are based on.

Rəyçi:

**Gülbəniz İsmaylzadə
filologiya elmləri namizədi, dosent**

YEGANƏ ORUCOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADU
orucova-yeqana@rambler.ru

FRANSIZ DİLÇİLİYİNDƏ DİSKURS NƏZƏRİYYƏSİ

Açar sözlər : diskurs, mətn, koheziya, koherentlik

Ключевые слова : дискурс, текст, когезия, когерентность.

Key words : discourse, text, cohesion, coherence.

Elmi əsərlərin təhlili göstərir ki, “*discours*” fransız, Şimali Amerika, alman, rus, yaxud anqlo-sakson linqvistləri üçün eyni məna daşımır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu məktəblər fərqli oduqları qədər də bir-birinə yaxındır. Birinin digərinə təsiri, birinin digərinə əsaslanması danılmaz bir faktordur. Məsələn, 60-cı illərin sonlarında Fransada müəyyən edilmiş “*l’analyse du discours*” Marks, Freyd tərəfindən daxil edilmiş alman nəzəri əsası, eləcə də Hegel, Husserl, Heidegger (“H”) fəlsəfi ənənə olmadan necə olardı” [4, 6]. Ola bilsin ki, fransız məktəbi daha homogen olaraq qalır. Fucolta tez-tez istinad edən digər tendensiyalar fransız tendensiyaları ilə birləşir. Bu üsulla, “danışan subyektin tənqidi və essensializmin cari poststrukturalistdə inkişafı diskursun fransız nəzəriyyəsindən bəhrələnmişdir” [6, 18].

Diskursla bağlı fikir və araşdırmalar tarixi şərti olaraq iki dövrə bölünür. 1-ci dövr F.de Sössürün 20-ci əsrin əvvəlində ilk dəfə nəşr olunmuş Ümumi dilçilik kursu əsərində dil və nitq dioxotomiyasını təqdim etməsindən başlayaraq M.Fukonun 1969-cu ildə nəşr olunmuş Biliyin Arxeologiyası adlı kitabındakı diskurs və bilik arasında əlaqələr haqqında fikirlərinə qədər olan müddəti əhatə edir. İkinci dövr isə M.Fukonun həmin fikirləri ilə başlamış və hələ də davam edir [1, 8].

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Fransada diskurs təhlilinin elm sahəsi kimi meydana çıxmasını 1969-cu ildə “*Langages*” jurnalının “*L’analyse du discours*” adlanan xüsusi nömrəsinin işıq üzü görməsi ilə əlaqələndirirlər. Diskurs təhlili ilə məşğul olan fransız məktəbinin tədqiqatları 70–80-cı illərdə monoloji xarakterli yazılı siyasi mətnlərin təhlili ilə əlaqədar olmuşdur.

“Fransız “ tendensiyası Sössurə, Lakana və Althusserə birləşərək strukturalizmə əsaslanır. “Bu, fransız diskursunun analizini “fransızsayığı” xarakterizə edən, cəmiyyətdə həyat əlamətlərinin ciddi, hərtərəfli təsviri görünüşdür” [6, 10].

Əgər əvvəllər ifadələr kontekst nəzərə alınmadan öyrənilirdisə, 80-ci illərdən başlayaraq, strukturalizmin azalması ilə və pragmatikaya dönüşü ilə ssenari dəyişdi. Buna səbəb dil aktlarını diskurs faktlarına çevirən Sössürün “*langue et parole*” dixotomiyası deyil, ifadənin problematikası oldu.

Diskurs cümlə kimi xüsusi daxili quruluşa, sintaksisə və diskursiv səriştə ilə diskursiv realizə arasındakı (compétence discursive/performance discursive) fərqə malik olmalıdır. [15, 304].

Diskurs sintaksisinin əsas kateqoriyası – koherentlikdir (cümlə üçün qrammatikliyin vacib olduğu kimi). Bundan əlavə, diskursun təhlilində diskursiv yaddaş, diskursiv anafora, diskursun referentləri və s. kimi kateqoriyalar tədqiq olunur və bu, diskursu koqnitiv linqvistikada tədqiqat obyektlərindən biri kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Diskursiv təhlil onun əsas problemi olan – diskursun interpretasiyası ilə qarşılaşır, burada iki xüsusiyyət aşkar olunur:

(a) frazaarası anaforanın mövcudluğu təsdiq edir ki, frazadakı bəzi elementlər onun məhdud çərçivələri daxilində şərh oluna bilmir və onların mənası, yalnız diskurs səviyyəsində aşkar oluna bilər;

(b) diskursun interpretasiyası onu təşkil edən ifadələrin interpretasiyası ilə məhdudlaşmır. Koherentlik diskursu formalaşdıran kateqoriya kimi çıxış edir. Cümlənin ardıcılığı (məntiqililiyi) koherentlik kimi qəbul olunur (əgər onların təşkili diskursiv qaydalara tabe olunursa).

Belə ki, M. Şarol [7, 7–41] diskursların düzgün quruluşuna (koherentliyə) cavab verən koherentliyin 4 metaqaydalarını təklif etmişdir:

1) diskursun tematik olaraq genişləndirilməsini (açılmasını) təmin edən pronominalizasiyalara və diskursiv anaforalara, presuppozisiyalı işarələrə, inferent reprizalara aidiyyəti olan təkrarlanma qaydaları (méta-règle de répétition);

2) daim yenilənən semantik informasiyadan ibarət olan progressiya qaydası (méta-règle de progression);

3) diskursun məzmununa zidd olan semantik elementin tətbiqi imkanının yoxluğundan ibarət olan qeyri-zidd qayda (méta-règle de non-contradiction);

4) dünya representasiya faktları ilə əlaqəli olan əlaqə qaydası (méta-règle de relation).

V. Kombet [8, 74–86], diskurs səviyyəsində diskursiv kompetensiyanı və realizəni fərqləndirərək belə güman edir ki, diskurs cümlə kimi üst struktura (structure de surface) və alt struktura (structure profonde) malik olmalıdır. Sonuncu (alt struktur) diskursun mövzusu ilə sıx şəkildə əlaqədar olub, burada bir mövzudan digərinə keçid vacibdir və bu da M. Şarolun yuxarıda təklif etdiyi sadalanan metaqaydaların aktuallaşmasını nəzərdə tutur.

J. Kurtés [9, 302] diskursda üç səviyyəni fərqləndirir:

1) fiqurativ (beş duyğu orqanlarına – görməyə, eşitməyə, ləngiməyə, daddılməyə və iybilməyə, yəni insanın qavrayışı ilə bağlı olan funksiyalara aid ola bilən hər şey);

2) tematik (insanın mental səviyyəsini təşkil edən, insanın daxili dünyası ilə əlaqədə olan konseptual səviyyə);

3) aksioloji (digər terminə xələl gətirməklə bir terminə üstünlük verməkdən ibarət olan).

Diskursun təhlili problemləri və metodları indiyə kimi qeyri-müəyyən qalır, çünki onlar nəinki linqvistikanın, o cümlədən də, sosiologiya, psixologiya, fəlsəfə və s. kimi digər elmlərin öyrənilməsinin predmetidir. Diskurs (discours) əksər hallarda nitq anlayışına (parole) sinonim və dil ilə qarşıdurmada olan (langue) termin kimi təyin olunur – [12, 8–39.]. D. Mengeno diskurs termininin işlədilməsində ən azı 6 mənəni göstərir:

1) struktur linqvistikada *parole* termininin sinonimi kimi işlədilir;

2) cümlədən (transphrastique), məlumatdan, ifadədən fərqli olaraq, daha yüksək dərəcəli linqvistik vahid kimi şərh olunur;

3) 2-ci ifadəni əmələ gətirən, cümlələrin əlaqələndirilməsi qaydalarının toplusu kimi linqvistik təhlil ilə əlaqələndirilir;

4) fransız diskursiv təhlil məktəbi ilə əlaqələndirilir, burada ifadə cümlələrin ardıcılığı kimi və diskurs diskursiv mexanizmi nöqtəyindən nəzərdən keçirilən ifadə kimi müqayisə edilir;

5) E. Benvenistin nəzəriyyəsində geniş mənada işlədilir (*Il faut entendre 'discours' dans sa plus large extension: toute énonciation supposant un locuteur et un auditeur, et chez le premier l'intention d'influencer l'autre en quelque manière* [5, 242.]);

6) əksər hallarda *langue/discours* zidd olur, burada dil bitmiş kimi, nisbətən sabit elementlərin toplusuna nisbətən qarşı qoyulur, yaradıcı fəaliyyət realizə olunan diskursa, adətən, gözlənilməz (imprévisible) dil vahidlərinə yeni mənə verir.[13, 11-12.].

D. Mengeno sonrakı elmi işlərdə diskurs termininin işlənmə sahəsini genişləndirir. Bu, nəinki interaktiv aspektdə ifadə və pragmatika nəzəriyyəsində tədqiqat obyektini kimi baxılan ifadə–prosesdir, eləcə də, müəyyən sosioloji və ya ideoloji mövqedən irəli gələrək sonsuz sayda ifadələrin əmələ gəlməsini determinasiya edən şərtlərin sistemi, eləcə də, tarixi, sosial, intellektual qaydaları qeydə alan mətn-yazılı ifadənin ekvivalenti kimi nəzərdən keçirilir.

Terminlərin hər cür işlədilməsi zamanı nitq (parole), mətn (texte), vahid kimi ifadə (énoncé) və proses kimi ifadə (énonciation) anlayışlarına rast gəlmək mümkündür. Diskurs nəzəriyyəsinin problemləri və onların təhlili metodları

elmi tədqiqatlarda müxtəlif cür işıqlandırılır. Adətən, iki yanaşma üsulunu ayırd edirlər: ingilis-sakson və fransız.

Fransız məktəbində diskursun tipologiyası mətnlərin yazılı normativ tipinə, ingilis-sakson məktəbində isə diskursun tipologiyası adi gündəlik şifahi danışq tipinə yönəldilir. Fransız məktəbinin tədqiqatları obyektin qurulması məqsədilə izahat formasına əsaslanır.

Diskursun ingilis-sakson nəzəriyyəsi kommunikasiya məqsədlərinin aşkar olunmasına təsvir-istifadəyə yönəlir, bunun nəticəsində obyektin immanentliyi təyin olunur. Strukturalizm diskursun təhlili ilə məşğul olan fransız məktəbi üçün metodik əsas olub, ingilis-sakson məktəbi üçün (lingvistik psixologiya və sosiologiya ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə olur) interaksionizmdir. Və ən nəhəyət, diskursun təhlili ilə məşğul olan fransız məktəbi lingvistikaya əsaslanır. İngilis-sakson məktəbinin kökləri antropologiyaya söykənir.

Bütün dilçilərin söyləri «adekvat» diskursun qeyri-mətnədən formal şəkildə fərfinə, və burada iştirak edən diferensial əlamətlərin aşkar olunmasına yönəlmişdir. Diskursun səciyyəvi əlamətləri aşağıdakı kimi müəyyənəşdirilir:

intensional (intentionalité) əlamətlərə əsasən, mətn diskursu başlıca olaraq kommunikasiya aktıdır, onun vasitəsilə danışan verbal kanaldan istifadə etməklə həmsöhbəti ilə qarşılıqlı fəaliyyətə girməyə cəhd göstərir;

adekvat (adéquation) əlamətlərə əsasən, o, mətn diskursu üçün onun aktuallaşmasında iştirak edən bir-sıra qeyri-lingvistik hallarla uyğundur;

tematik (topicalité) əlamətlərə əsasən, mətn diskursu nəyə isə aid olmalı, lakin ən azı həmsöhbət ilə aparılan bir səciyyəvi, məlum və identifikasiyalı diskursu inkişaf etdirməlidir;

informativ (informativité) əlamətlərə əsasən, diskurs hər hansı bir minimal informasiyalı məzmunə toxunaraq, mümkün olan tautoloji təşkilatı qeyri-mətnin sərhədlərinə doğru çəkməlidir və burada informasiyanın heç bir inkişafı yoxdur.

60-cı illərin sonundan başlayaraq geniş şəkildə müzakirə olunan diskursun semantik əlaqəsinin iki ayrılmaz cəhətləri *koherentlik* (cohérence) və *koheziya* (cohésion) olub, həm diskursun təhlilinin metodologiyası, həm də konseptlər kimi çıxış edir. Koherentlik termininin iki mənası vardır:

1) 'mətnə uyğunluq' termini sinonim kimi işlədilir;

2) texniki əhəmiyyətə malik olub, birbaşa leksika ilə ifadə olunmayan semantik

münasibətlərlə əlaqəli olur.

1. *Koherentlik və mətnə uyğunluq*. Koherentlik mətnə uyğunluğa yaxın mənada verbal qarşılıqlı fəaliyyət zamanı dinamik və statik kateqoriya kimi təhlil oluna bilər. Bu cür kontekstdə 'koherentlik və mətnə uyğunluq'

diskursu yalnız həmsöhbətin mövcudluğu zamanı mövcud ola bilər. Realizə olunan koherentlik bir fərdin diskursunun digər fərd tərəfindən kommunikativ diskurs kimi tanınmasıdır. Burada söhbət əvvəlcədən elmi təhlil nailiyyətindən deyil, əsassız və davamlı qaydada aparılan elmi təhlildən gedir (intangible). Diskurs faktlarının təhlili zamanı bu anlayışın qeyri-daimi və ötəri xarakteri və onların əsas aspektlərinin və invariantlarının meydana çıxması zamanı müstəsna çətinlik buradan yaranır.

2. *Terminin texniki mənasında koherentlik.* Koherentlik hadisəsinə bu cür yanaşma diskursiv tədqiqat obyektinin xüsusi aspektini qeyd edir. O, cümlələrin ardıcılığı kimi deyil, faktların və ya hadisələrin toplumunun ifadə olunması kimi qavranılır. Koherentlik insan təfəkkürünün universal xassəsi kimi çıxış edir və müxtəlif hadisələr arasındakı münasibətlərin fərd tərəfindən müəyyən olunmasına imkan yaradır. Dil vasitəsilə ifadə olunan diskursiv koherentlik bu cür rəqursda insan fəaliyyətinin koqnitiv funksiyaları ilə bağlı xüsusi təzahürün öyrənilməsidir.

Koheziya əksər hallarda semantik əlaqənin leksik-qrammatik aspekti kimi təyin edilir. Təbii dillərdə bir cümlənin “məna elementlərini” həll etmək və bu ifadənin digər cümləsinə keçmək xüsusiyyətinə malik olan sözlər mövcuddur. Adətən, bu cür sözlər haqqında deyirlər ki, onlar eksplisit presuppozisiya vasitəsidir. Fransız dilində 3-cü şəxs əvəzliyini buna misal göstərmək olar. Oxucu ikinci cümlədə *ils* əvəzliyinə rast gəldikdə, əvvəlki ifadədə onun üçün referent axtarır, çünki, bu söz xüsusi referensiyaya malik deyildir.

Bu cür sözlər diskursun “tekstuallığının” formalaşmasına xidmət edir. Koheziyanın təhlili metodoloji xassəyə malik 5 fərziyyəyə əsaslanır.

1. Koheziya münasibətləri sahəsi. O, cümlə çərçivəsi səviyyəsində baş verir.

2. Koheziya vasitələrinin yönümlülüğü. O, bu münasibətin təhlili zamanı koheziya vasitəsi ilə ondan əvvəlki hadisə arasındakı qaydanın müəyyən olunmasından ibarətdir. Referent reprizadan əvvəl gəldikdə koqeziv münasibət anaforik ola bilər, əks halda isə, referent reprizadan sonra gəldikdə, katoforik olur. Qeyd etmək lazımdır ki, birinci (anaforik) istiqamət müşahidə olunan faktların səviyyəsində diskursda tez-tez rast gəlinir, şifahi nitqdə isə katoforik istiqamət daha böyük yer tutur.

3. Koqeziv münasibətlərin təbiəti. O, təkrarlanan terminin (reprizanın) referentinin keyfiyyətindən ibarətdir, diskursda leksik qaydada realizə olunursa, o zaman burada endoforik (endophorique) koqeziv münasibətdən bəhs olunur. Əgər bu referent diskursda leksiki qaydada realizə olunmursa, yalnız diskursun situativ kontekstinin ekstralinqvistik reallığında əksini tapırsa, o zaman burada eqzoforik (exophorique) koqeziv münasibətdən bəhs olunur. Məsələn, *Je pense que j'ai mis mon portable là-bas* ifadəsini tələffüz

edərkən həmsöhbətə işarə olunan yeri göstərir. Yalnız endoferik tipli koqeziv münasibətlər koqeziyada iştirak edir. İkinci tipin münasibətləri pragmatikaya aid olub, deyxis bölməsində tədqiq olunur.

4. Koqeziv münasibətlərin yayılması sahəsi. Bu sahə koheziya vasitəsinin referentinin ölçüsünün təyin olunmasından ibarətdir. Burada 3 vəziyyəti ayırd etmək mümkündür:

a) koheziya vasitəsi yalnız bir sözü təkrarlamaq bilər;

b) bütöv bir cümləni və onun bir hissəsini təkrarlamaq bilər;

γ) bir sıra cümlələrdən ibarət olan diskursun bütöv bir parçasını təkrarlamaq bilər.

5. Koheziya vasitələrinin tipləri. Linqvistik ədəbiyyatda yekdil olaraq koheziya vasitələrinin 2 böyük sinfi fərqləndirilir: *grammatik koheziya* və *leksik koheziya*.

Grammatik koheziya şəxs əvəzliyi, yiyəlik sifəti və ya bağlayıcı kimi sözlərin qapalı sinfini əmələ gətirir. Koheziyanın leksik tipi grammatik kateqoriyaların açıq sinflərinin leksemlərindən: isimdən, fəldən və zərfdən ibarətdir.

Adətən, fransız dilində grammatik koheziya vasitələri arasında şəxs əvəzliyi, yiyəlik əvəzliyi, işarə əvəzliyi, qeyri-müəyyənlik əvəzliyi, yiyəlik sifəti, işarə sifəti, komparativ, bəzi zərflər, ellips, bağlayıcı qeyd edilir. Leksik koheziya təhlil üçün daha mürəkkəbdir. Onun təzahür halları grammatik koheziyada olduğu kimi bir o qədər də nəzərə çarpmır.

Koheziyanın linqvistik vasitələrinin birinci sinfinin identifikasiyası sözlərə deyil, məsələn, eksplisit təkrar hallarında olduğu kimi, onları təşkil edən diskursun onları əlaqələndirməsi faktına istinad edir (*réitération explicite*).

Koheziyanın leksik vasitələrinin ikinci sinfi paradigmatik leksik-semantik münasibətlər vasitəsilə realizə olunur. Bu cür münasibətlər binar xarakterə malik ola bilər: pilləli (*chaud, froid*), direksiyalı, pilləsiz kontrastlar (*présent, absent*), kontrastlar (*aller, venir*), əlavə (*garçon, fille*), konversiv predikatlar (*ordonner, obéir*), və qeyri-binar xarakter: morfoloji derivasiya (*manger, mangeur*), hiponimlik (*chêne, arbre*), sinonimlik (*hair, détester*), antonimlik (*beau, laid*), bütöv-hissəli (*freins, automobile*), hissə–hissə (*menton/bouche*), seriyalar (məsələn, say), dövrlər (məsələn, həftənin günləri). Koheziya problemi indiyə kimi sona qədər öz həllini tapmamışdır. Bu gün alimləri maraqlandıran məsələlər arasında növbəti amillərə aidiyyəti olan 4 daha vacib məsələləri göstərmək mümkündür: *paradigmatik kollokasiya* (leksik-semantik münasibətlər vasitəsilə həyata keçirilir), *sintaqmatik kollokasiya* (leksemlər arasındakı əsaslı münasibətlərin öyrənilməsindən ibarətdir), *koqeziv qüvvə anlayışı* (qarşılıqlı əlaqədə olan leksemlər mətnə nə qədər yaxın yerləşirsə, koqeziv qüvvədə bir o qədər

böyük, leksemin tezliyi nə qədər çoxdursa, koqeziv münasibətlər də bir o qədər güclü olur), *koheziya və mətnə uyğunluq*.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədov A, Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. Bakı: BDU. 2016, 112 s.
2. Məmmədov A, Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çarşıoğlu. 2010. 92 s.
3. Veysəlli F. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı: Təhsil. 2010, 155 s.
4. Angermüller J. « L'analyse du discours en Europe », in Bonnafous S. & Temmar M. (éds), L'analyse du discours en sciences humaines, Paris, 2007. Ophrys.
5. Benveniste E. Problèmes de linguistique générale. – P.: Gallimard, 1966. – p. 242.
6. Bonnafous (Simone) et Temmar (Malika) (éds), Analyse du discours et sciences humaines et sociales. Paris, Éditions Ophrys, coll. « Les Chemins du discours », 2007, 166 p.
7. Charolles M. Introduction aux problèmes de la cohérence des textes // Langue française. – 1978. – № 38. – P. 7–41.
8. Combettes B. Thématization et progression thématique dans les récits d'enfants // Langue française. – 1978. – № 38. P. 74–86.
9. Courtés J. Analyse Sémiotique du Discours. – P. : Hachette, 1991. – 302 p.
10. Détrie C., Siblot P., Vérine B. Termes et concepts pour l'analyse du discours. Une approche praxématique. – P.: Hachette, 2001. – P. 24–27.
11. Halliday M.A.K. Language Structure and Language Function // Lyons. J. New Horizons in Linguistics. – Middlesex (U.K): Penguin Books, 1970. P.46–79.
12. Maingueneau D. Initiation aux méthodes de l'analyse du discours. – P.: Hachette, 1976. P.8–39.
13. Maingueneau D. Op.cit. – P. 11-12.
14. Reboul A., Moechler J. Pragmatique du discours. – P.: Armand Colin, 1998. – 220 p.
15. Костюшкина, Г.М. Современные направления во французской лингвистике [Текст] / Г.М. Костюшкина. – М.: УРСС (ЛИБРОКОМ), 2009. – 304 с.
16. Костюшкина Г.М. Современные направления исследования: сборник научных трудов. – М.: РАН. Институт языкознания, 2007. – С.119–129.

Егана Оруджева

Теория дискурса во французской лингвистике Резюме

В статье «Теория дискурса во французской лингвистике» проанализирована проблема дискурса во французском языке. Данная статья имеет большое значение в теоретическом плане. В статье анализируются мысли, связанные с дискурсом, и эти мысли делятся на

исторические периоды. Здесь также изложены мысли различных ученых. Отмечены различия между лингвистами французской и англосаксонской школ. В ней также отмечено, что Французская лингвистическая школа, которая занимается анализом дискурса, базирована на лингвистике, в то время как англо-саксонская школа базирована на антропологии. Отличающие черты дискурса сгруппированы по интернациональным, адекватным и информативным признакам. Здесь когезия, конверсия были определены как основные черты дискурса. Значения этих терминов были прояснены и широко проанализированы.

Yeganə Orucova

**Discourse Theory in French linguistics
Summary**

In the article the problem of discourse theory in French linguistics is analyzed. The article is of more theoretical importance. Here different ideas connected with discourse, which are divided into historical periods, have been studied. The thoughts of different scientists are highlighted in the article. Also, the differences between French school and English–saxon schools have been pointed out. It has been mentioned that the French linguistic school, which is engaged in the analysis of discourse is grouped into intentional, adequate and informative features. Cohesion and conversion have been determined as the main features of discourse. The meanings of these terms have been widely analyzed.

Rəyçi:

Əsgər Zeynalov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ $-ib^4$ və $-araq^2$ FEİLİ BAĞLAMA
ŞƏKİLÇİLƏRİNİN SİNONİMLİYİ HAQQINDA**

Açar sözlər: Azərbaycan dili, feillər, təsriflənməyən formalar, feili bağlamalar, $-ib^4$ və $-araq^2$ şəkilçiləri, sinonimlik

Ключевые слова: азербайджанский язык, глаголы, неклассифицированные формы, глагольные связи, окончания $-ib^4$ и $-araq^2$, синонимичность.

Key words: Azerbaijani language, verbs, non infinite forms, verbal ligament, $-ib^4$ və $-araq^2$ suffixes, synonymous

Məlum olduğu kimi, feillər dil sisteminin dinamik sferasını təşkil edir. Dilimizin tarixinə nəzər yetirdikcə, görürük ki, müasir dövrdə işlətdiyimiz sözlərin, demək olar ki, əksəriyyətinin kökündə feillər dayanır. Məhz buna görə də görkəmli alim, professor Bəkir Çobanzadə türk dilini “feil dili” adlandırırdı. O yazırdı ki, dünyada bəzi dillər var ki, bu dillərdə (müəllif konkret olaraq o dillərin adını çəkməyib) bütün sözlər feillərdən ibarətdir. Yəni burada, məsələn, bir əşyanın adı onun hansı funksiyanı (nə cür istifadə edildiyinə) daşmasına uyğun hərəkətlə izah edilir (5, s. 167).

Deməli, feillər dilin aparıcı leksik vahidləridir. Bu mənada, onlar qrammatik sistemdə dinamik xarakter daşıyır. Yəni bir tərəfdən müəyyən qrammatik kateqoriyalar fonunda şəkilcə, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir, digər tərəfdən əsl xarakterini saxlamaqla bu əlamətlərini itirərək ikinci bir nitq hissəsinin əlamətlərinin daşıyıcısına çevrilirlər. Beləliklə, feillərin təsrifi məsələsi ortaya çıxır.

Subyektin görülmə işə və hərəkətə münasibəti müxtəlif cür olur. Belə ki, bəzi hallarda subyekt işin icra olunub-olunmaması haqqında sadəcə məlumat verir. Məsələn: *Kitabın arxasında hansısa köhnə bir qəzet də nəzərə çarpırdı* (Ş.Sadiq). *Ramil qızını çox istəyirdi* (Ş.Sadiq).

Bəzən subyekt işin icrasını təkid edir:

Mən danışmaq istəyirəm,

Kiri deyir, mən susuram,

Danış deyir biri mənə,

Ağlayıram, göz yaşına inanmayıır (N.Həsənzadə)və s.

Subyektin işə, hərəkətə bu cür münasibəti cümlədə modallığın, yəni danışanın ifadə etdiyi fikrə, gerçəkliyə münasibətinin ifadəsinə səbəb olur. Həm də bu cür münasibət morfoloji yolla – feildə xüsusi şəkilçilər vasitəsilə

ifadə olunur. Bu isə öz növbəsində feillərin müxtəlif şəkilçilər qəbul edərək dəyişməsinə, müxtəlif formalara düşməsinə, şəkilləşməsinə gətirib çıxarır.

Subyektlə iş, hal və hərəkət arasında əlaqə və münasibətin qrammatik formada ifadəsi dilimizdə bir sistem təşkil edir və şəkil kateqoriyasının yaranmasına səbəb olur. Subyektin gerçəkliyə münasibətini bildirmək üçün feillərin düşdüyü bu formalara *feilin şəkilləri* deyilir. Feillərin zaman, şəkil, şəxs şəkilçiləri qəbul edərək dəyişməsinə *feilin təsrifi* adlanır. Yəni bu cür feillərə təsriflənən feillər deyilir.

Feilin təsriflənməyən formaları isə bu xüsusiyyətlərdən məhrumdur: onlar müəyyən qrammatik şəkilçilər qəbul etməklə özlərində ikinci bir nitq hissəsinin xüsusiyyətlərini daşıyırlar.

Bu mənada, feili bağlama şəkilçiləri feillərə artırılaraq həmin feili başqa bir feillə əlaqələndirir və bu yolla bir işi, hərəkəti başqa bir proseslə bağlayır. Feili bağlamalar cümlədə hər cür feillə – həm şəxslı, həm də şəxssiz feillə – feili sifət, məsdər, hətta başqa bir feili bağlama ilə əlaqələndirir. Məsələn: *Sən belə demədin bir zaman şair, başında şimşəklər **çaxanda** belə!* (N.Həsənzadə). *Kürsünün küncünə qoyulmuş stəkandakı sudan bir qurtum **icib sözə başladı*** (Ş.Sadiq).

Nəzər yetirsək, görürük ki, türk dillərində feili bağlamalar dəyişməyə az meyilli feil formalarından biridir. Əksər türkoloji ədəbiyyatlarda feili bağlamalar əsas feilə aid olan işi, hərəkəti tamamlamağa xidmət edən, ikinci dərəcəli əlavə hərəkəti bildirən bir kateqoriya kimi səciyyələndirilir. Feili bağlamaların bu cür izahı o qədər də qənaətbəxş hesab edilə bilməz. Belə ki, feili bağlamalar bir tərəfdən hərəkəti bu və ya digər cəhətdən müstəqil şəkildə, əlavə məna çalarlığı yaratmaqla tamamlayır, digər tərəfdən isə onlar çox vaxt əsas feildə ifadə olunan hərəkətlə yanaşı, əslində onu tamamlayan ayrıca bir hərəkət bildirməyə xidmət edir. Bu özünü feili bağlamalar köməkçi feillərlə birlikdə işləndikdə xüsusilə qabarıq şəkildə göstərir.

Feili bağlama şəkilçilər içərisində *-ib*⁴ və *-araq*² şəkilçiləri öz qrammatik mənasına və funksiyasına görə dilimizdə mühüm rol oynayır. Xüsusilə bu iki şəkilçi həm də bir-biri ilə sinonim olub sintaktik vahidlərin formalaşmasında yaxından iştirak edir.

-ib, -ib, -ub, -üb şəkilçisi. Bu şəkilçi dilimizdə ən fəal feili bağlama şəkilçisidir. Əksərən aid olduğu şəxslı feildəki işdən əvvəl baş verən işi bildirir. Həm də canlı danışiq dilində nəqli keçmiş zamanın şəkilçisi kimi işlənir. Feili bağlama şəkilçisi kimi daha çox tərz, bəzən də zaman zərfliliyinin ifadəsinə xidmət edir.

Məsələn: *Əsgəri **sağaldıb** yaşadan vətən, Şairi **öldürüb** yaşadır, şair* (N.Həsənzadə). *Bir dağ keçisi başını **qaldırıb** onu gördü və var gücü ilə **tullanıb** qaçdı* (F.Kərimzadə). *O, mücrünü **gətirib** onun qabağında açdı* (F.Kərimzadə). *Qoca başını divara **söykəyib** gözlərini yumdu* (F.Kərimzadə).

Bu şəkilçi ilə yaranan feili bağlamalar cümlədə *səbəb zərfliyi* vəzifəsində işlənir. Məsələn: *Onlar onun hiddətli bəxşlərindən qorxub bir qədər geri çəkildilər* (Ş.Sadiq).

Bəzəndə bu morfemi qəbul etmiş feillər həmcins zərflik kimi çıxış edir: *Hər gün tezdən Gülsüm xala Şeyx Şəbandan tez oyanıb, yerindən qalxıb, samovar hazır edərdi*. (Ə.Haqverdiyev).

-ib⁴ şəkilçili feili bağlama başqa bir feili bağlama (və ya feili sifət, məsdər) tərkibinə düşərək müstəqilliyini itirə bilir. Məsələn: *Onlar qayıdib idarəyə gələndə beş-altı nəfər kəndli guruhur yanan sobanın ətrafında halay vurub oturmuşdu* (İ.Əfəndiyev). *Səlimə kətil götürüb kəndlilərin yanında oturmaq istəyəndə hamı stullarını geri çəkərək sobanın yanında qıza yer verdi* (İ.Əfəndiyev).

AMEA-nın 1960-cı ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin grammatikası” adlı kitabda bu şəkilçinin müstəqil, şəxslənmiş forması ilə feili bağlama yaradan məqamı qarışdırılmışdır. Belə ki, kitabda qeyd olunur: “Cümlənin asılı həmcins xəbəri olub, müəyyən iş, hal və ya hərəkəti bildirir. Feili bağlama ilə ifadə olunmuş iş, hal və hərəkətin zamanı və şəxsi özündən sonrakı təsriflənən feilin zamanı və şəxsi ilə müəyyənləşir: *Firudin şanını hələ də döyülməmiş taxıl dərzilərinə söykəyib, süfrəyə yaxın gəldi...*” (1, s. 218). Fikrimizcə, burada verilmiş *söykəyib* sözü feili bağlama deyil, keçmiş zaman şəkilçisidir və cümlədə həmcins xəbərli sadə cümlədir.

Bir məqamı da qeyd edək ki, **-ib⁴** şəkilçisi arıtılan feillər daha şəxslı feillərlə münasibətində mürəkkəb söz kimi xarakterizə edilir. Prof. Y.Seyidov bu barədə yazır: “Feili bağlama – feil formasının mürəkkəb feil hesab edilməsi ideyası indi başqalarına nisbətən, daha çox müdafiə edilir, həm də mürəkkəb feil adı ilə ən çox belələri nəzərdə tutulur: *gedib-gəlmək, oturub-durmaq, yazıb-pozmaq*. Buna əsaslanılır ki, bu ifadələri təşkil edən sözlər birlikdə bir məfhum ifadə edir. Ad-feil tipli birləşmələrin də bir çoxunda belə xüsusiyyət var. Lakin mürəkkəb söz üçün bu kifayət deyil” (8, s. 257).

Prof. M.Hüseynzadə isə bu cür birləşmələri mürəkkəb feillər adlandırmasa da, mürəkkəb xəbər adlandırır: “Bu feili bağlamalar özlərindən sonra gələn feillə birlikdə cümlənin mürəkkəb xəbər ola bilər. Bunlar bəzən feilin yanında, bəzən də ondan aralı olur” (3, s.194).

-araq, -ərək şəkilçisi. Bu şəkilçi ilə düzələn feili bağlamaların ifadə etdiyi iş, hal, hərəkət şəxslı feildəki iş və hərəkətdən əvvəl baş verir. **-araq²** şəkilçili feili bağlamalar aid olduğu feildəki işin, hərəkətin nə tərzdə, hansı vəziyyətdə, necə icra olunduğunu bildirir və cümlədə əksərən tərz zərfliyi vəzifəsində işlənir. Məsələn: *Siqaret yanaraq filtrinə qədər gəlib çatmışdı* (Ş.Sadiq). *Paltosunu soyunub arxa oturacağa qoyaraq tərəddüd etmədən*

mühərriki işə saldı (Ş.Sadiq). *Uzunboğaz çəkmə geymiş oğlan ayaqlarını üzəngiyə **dirəyərək** yəhərdə qısqıvraq oturmuşdu* (İ.Əfəndiyev).

Bu şəkilçi ilə yaranan feili bağlamalar cümlənin səbəb zərfliliyi vəzifəsində işləyə bilər. Məsələn: *Oğlunun bu axşam evə gəlməyəcəyini **düşünərək** kədərləndi*.

-ib və **-araq** şəkilçili feili bağlamalar mənə və vəzifəcə yaxın olan sinonim feili bağlama şəkilçiləridir. Bir-birini asanlıqla əvəz edə bilər. *Hamı dinməz-söyləməz dayanaraq başçıların əmrini gözləyirdi* – cümləsindəki dayanaraq feili bağlamasını dayanıb şəklinə salsaq, mənə fərqi yaranmaz. Cümlədə həm **-ib**, həm də **-araq** şəkilçili feili bağlama olduqda adətən əvvəl **-araq**, sonra **-ib** işlənir; məs.: *Döyüşçülər silahlara əl ataraq səngərdən çıxıb hücumə keçdilər*.

“Azərbaycan dilinin qrammatikası” (1960) kitabında bu şəkilçinin *deyərək* sözündə **-rək** morfeminin düşərək işlənməsi də feili bağlama kimi izah edilir : *Gedə bilərsiniz, – deyərək zabıt jandarm nəfərinə üz tutdu* (1, s.221). Fikrimizcə də, bu fikir ağılabatandır. Lakin burda bir məqam da var. Belə ki, *Xəstələnmişdi deyərək dərəcə gəlmədi* cümləsindəki *deyərək* sözünü feili bağlama hesab etmək olmaz. Bu cümlədə həmin söz artıq desemantikləşərək köməkçi söz funksiyasında işlənməkdədir.

Bundan başqa, **-araq**, **-ərək** şəkilçili *çaparaq*, *qaçaraq* sözləri vurğudan asılı olaraq feili bağlama və zərf kimi işləyə bilər. Vurğu bu şəkilçinin birinci hecasına düşdükdə feili bağlama, ikinci hecasına düşdükdə söz zərf olur: *Mən onlara yetişmək üçün **çaparaq** qaçdım* – cümləsində *çaparaq* sözü cəld mənasındadır və zərfdir. *Axşam bir qaçaraq bizə dəyərsən.* – cümləsində *qaçaraq* sözü də zərfdir. Əgər söhbət atdan getsəydi və ata işarə ilə: *Mən **çaparaq** onlara yetişdim* – deyilsə idi, söz feili bağlama olardı: *Gənc oğlan **qaçaraq** taksilərdən birinə mindi* – cümləsində də feili bağlamadır.

Olduqca sözü feili bağlamadan çox, ədat kimi işlənməkdədir: *Şəhərin **olduqca** gözəl görünən mənzərəsi Məlikə heyran edirdi* (Anar) – cümləsində sifətin çoxaltma dərəcəsinə xidmət edir.

Asılı olaraq, fərqli olaraq, yanaşı olaraq, əlaqədar olaraq tipli sözlər feili bağlama kimi əhəmiyyətini itirməkdə, qoşmalaşmaqdadır. Əksər feili bağlamaların özünə məxsus subyektə olur: *Bu heyvanın bu gündən sabaha çıxmağa ümidi var ki? Mən naxoşlayanda o məni aparır, o naxoşlayanda mən onu* (F.Kərimzadə). *Mədyan Alapaçaya yaxınlaşdıqda Dədə bəyin ürəyi partlamaq dərəcəsinə gəlirdi* (F.Kərimzadə). Bu misallarda feili bağlamaların öz, şəxsi feilin öz subyektə var: *Mən naxoşlayanda o aparır, o naxoşlayanda mən (aparıram) Dədə bəyin ürəyi partlamaq dərəcəsinə gəldi* – **ib** və **-araq** şəkilçili feili bağlamaların yalnız şəxsi feillə birgə – müştərək

subyektı olur. Məsələn: *Tapdıq atı dirəyə bağlayıb ağanın yanına gəldi. (İ.Ş.) Qoca başını divara söykəyib gözləriniyumdu* (F.Kərimzadə).

Bu misallarda Tapdıq sözü həm bağlayıb, həm də gəldi sözü ilə, qoca sözü həm söykəyib, həm də yumdu sözü ilə bağlıdır. Digər feili bağlamalar da 3-cü şəxsdə şəxsi feillə eyni subyektə aid ola bilər. Məsələn: *Ağam bir yandan bağlayanda bir yandan açar* (F.Kərimzadə) – cümləsində həm bağlayanda, həm də açar feilləri ağam subyektı ilə bağlıdır, subyektləri müştərəkdir. Lakin başqa feili bağlamaların, məsələn, *-anda* şəkilçili feillərin əksərən müstəqil subyektı olur; məs.: *O hirsənəndə alnındakı çapıqanla dolub qızarırdı* (F.Kərimzadə). Bu imkan **-ib** və **-araq** şəkilçili feili bağlamalarda yoxdur.

Dilimizdə feili bağlama şəkilçiləri zəngin olub, hal-vəziyyət, tərz, zaman, bəzən də səbəb bildirir. **-ib**⁴ feili bağlama şəkilçisi zamanı çox vaxt şəxsi feilin zamanından asılı olmur, şəxsi feillə eyni zamanda olan işi bildirdiyi kimi, bəzən ondan əvvəl və ya ondan sonra baş verən işi də bildirir. Məsələn: *O şəhər evdən tələsik **çıxıb** şəhərə yollandı* - cümləsində feili bağlamanın (*çıxıb*) ifadə etdiyi iş xəbərdəki işdən (*yollandı*) əvvələ aiddir.

Zərflilər zaman bildirdikdə onların ifadə etdiyi iş zaman şəkilçili şəxsi feilin ifadə etdiyi işlə tam üst-üstə düşmür, çox zaman onun bir kəsiyində, konkret bir müddətdə görülən işi bildirir, feildəki zamanı dəqiqləşdirir. Bu xüsusiyyət zaman bildirən feili bağlama və feili bağlama tərkiblərinə də aiddir. Həm də məlumdur ki, feili bağlamalar tərz və səbəb də bildirir, odur ki onlarda həmişə zaman axtarmaq da lazım gəlir.

Göründüyü kimi, feili bağlama zərf meyilli feil formasıdır, ona görə də feili bağlamalara adverbial sözlər deyirlər. Onların nitqdəki əsas fəaliyyəti zərf mövqeyində işlənmələridir. Feili bağlamalara daha çox hərəkət bildirmək əlaməti xasdır. Zərflər isə hərəkətin icrasının yerini, kəmiyyətini, tərz və zamanını bildirməyə xidmət edir. Türk dillərində də çox vaxt məhz zahiri uyğunluqlarla çıxış edərək feili bağlamaların müəyyən bir qismini zərf kimi səciyyələndirirlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Bakı: Az. SSR EA, 1960
2. Həsənzadə N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. (Morfologiya). Bakı: Şərq-Qərb, 2007
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə. Bakı: Elm, 2007
5. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə. c. 9. Bakı: Nurlan, 2010
6. Kərimzadə F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005

7. Sadiq Ş.Ümidlərin izi ilə (Qarabağ mövzusunda ilk bestseller). Bakı: Hədəf, 2012
8. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: BDU, 2006
9. Seyidov Y., Mərdanova S. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika problemləri. Bakı: BDU, 2008

Шафаг Гасанова

**О синонимичности окончания глагольных связок *-ib⁴* и *-araq²* в
азербайджанском языке
Резюме**

В статье говорится о морфологических признаках глагольных связок, являющихся одной из неклассифицированных форм глагола в азербайджанском языке.

В частности, здесь говорится о грамматическом значении и функциях окончания глагольных связок *-ib⁴* и *-araq²*. Дается информация о синонимичности этих окончаний и отмечается синтаксическая роль и обязанность формирующихся на их основании глагольных связок. Рассказывается о синонимичности в формировании членов предложений, в создании словосочетаний глагольных связок, созданных этими окончаниями и глагольных составов.

Shafaq Hasanova

**On synonymous of suffixes *-ib⁴* and *-araq²* of verbal ligament in
azerbaijani language
Summary**

In this article spoken about morphological features of verbal ligament of non infinite forms of verb in Azerbaijani language. Particularly spoken about grammatical meaning and functions of suffixes of verbal ligament *ib⁴* and *araq²*. There has been given information on synonymous of these suffixes and noted their syntactical role and tasks of verbal ligament formed on the basis of them. In creation of word combinations and verbal compositions of verbal ligament with these suffixes, spoken about creation of synonymous of sentence members.

**Rəyçi: Gülbəniz İsmayılzadə
 filologiya elmləri namizədi, dosent**

O.B. CƏLİLBƏYLİ,
Ü.A. KƏRİMOV
BDU

FELİN MƏCHUL VƏ İCBAR NÖVLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI

(yapon və Azərbaycan dillərinin materialları üzrə)

Açar sözlər: Məchul növ, birbaşa məchul növ, vasitəli məchul növ, icbar növ, vasitəli icbar növ, birbaşa icbar növ, hərəkət yerinə yetirməyən icbar növ

Ключевые слова: Страдательный залог, Прямой страдательный залог, Косвенный страдательный залог, Побудительный залог, Косвенный побудительный залог, Прямой побудительный залог, Не производящее действие побудительный залог

Key words: Passive voice, Direct passive voice, Indirect passive voice, Causative voice, Indirect causative voice, Direct causative voice, Passive causative voice

Giriş

Yapon və Azərbaycan dilləri arasında istər cümlə strukturu baxımından, istərsə də feillərin qrammatik quruluşu baxımından oxşarlıq mövcuddur. Bu oxşarlıq özünü feilin növ kateqoriyasında daha aydın göstərir. Yapon və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında müqayisəli tədqiqat aparacağımız bu elmi işdə feilin növ kateqoriyasında əsas yer tutan məchul və icbar novlərin xüsusiyyətləri və yapon dilindən Azərbaycan dilinə, yaxud da əksinə tərcümə olunan zaman yaranan növlərin dəyişməsi prosesi təhlil olunmuşdur.

1. Feilin növ kateqoriyası

Feilin növ kateqoriyası obyekt və subyekt arasında münasibətdə meydana çıxır. Obyekt və subyekt arasındakı münasibət feildə müəyyən qrammatik formalarla ifadə olunur. Bu qrammatik formalar məna növləri yaradır. Feildəki qrammatik formalara feilin qrammatik növ şəkilçiləri də demək olar.

Feilin qrammatik məna növlərinin şəkilçiləri formadüzəldici şəkilçilərdir. Belə ki, növ şəkilçiləri yeni mənalı feillər yaratmır. Onlar feildə qrammatik formaları (qrammatik subyektləri) dəyişir. Nəticədə isə iş, hal, hərəkətin icrasında (yəni feildə) müxtəlif münasibətləri üzə çıxarır.

Yapon dilində iş, hal, hərəkətin icrasında məlumluq, məchulluq, icbarlıq, icbar-məchulluq, bacarıqlıq münasibətləri üzə çıxır.

Azərbaycan dilində isə feilin məlumluq, məchulluq, icbarlıq, qayıdışlıq, qarşılıqlıq, münasibətləri üzə çıxır.

Yapon və Azərbaycan dillərində feilin məna növlərinin kəmiyyət (uyğun olaraq beş və altı olması) və keyfiyyətə müxtəlifliyi onların fərqli cəhətlərini göstərir.

Feilin qrammatik məna növlərinin özünəməxsus morfoloji göstəricisi vardır. Eyni zamanda bunların hər biri dildə müstəqil kateqoriyalar kimi formalaşmışdır.

İş, hal və hərəkəti icra edən subyekt ilə obyekt arasındakı münasibətin qrammatik forması feildə ifadə olunur. Bu zaman növ kateqoriyası yaranır.

İş, hal və hərəkətin icrasında subyektin fəal və qeyri-fəal iştirakı ola bilər. Subyektin fəal və qeyri-fəal iştirakı, yəni obyektin üzərinə təsir edib-etməməsi, subyekti əvəz etməsi və subyektlə obyekt arasında münasibət növ kateqoriyasını yaradır.

Yapon və Azərbaycan dillərində feilin məlum növündən başqa yerdə qalan növlərinin özünəməxsus qrammatik forması (morfoloji göstəricisi) vardır.

Müasir yapon dilində feilin qrammatik məna növləri bunlardır: 1) Məlum növ (aktiv növ); 2) Məchul növ (passiv növ); 3) İcbar növ; 4) İcbar-məchul növ; 5) Bacarıq növ.

Müasir Azərbaycan dilində isə feilin altı qrammatik məna növü vardır: 1) Məlum növ (aktiv növ); 2) Məchul növ (passiv növ); 3) İcbar növ; 4) Şəxssiz növ; 5) Qayıdış növ ; 6) Qarşılıqlı-birgəlik növ.

Qeyd: Müasir Azərbaycan dilçiliyində bəzən şəxssiz növü məchul növün tərkib hissəsi kimi qeyd edirlər. Həmçinin bəzən qarşılıq və bilgəlik növü ayrı-ayrı növlər kimi qeyd edirlər.

2. Yapon dilində məchul növ(ukemitay-受身態)

Məchul növə iş görənin məlum olmadığı növ də deyilir. Məchulluğu belə başa düşmək olmaz ki, işin icrasında subyekt yoxdur. Əksinə, işin icrasında subyekt var. Lakin bu subyekt məchul şəkildə özünü göstərir və onu üzə çıxarmaq olmur. Ona görə də bu növə bəzən passiv növ də deyilir. Məchul növdə passiv olan feil deyil, məchul subyektdir. Subyekt naməlum olduğu üçün obyekt onun rolunu ifa edir. Yəni obyekt subyekti əvəz edir.

Baxaq görək, yapon dilində, məchul növdə feil necə dəyişir. Məlum (aktiv) növdə olan **suru (する)-etmək** feili məchul (passiv) növdə olan **sareru (される)-edilmək** feiliinə **rareru(られる)** suffiksinin əlavə edilməsi yolu ilə düzəlir. Məsələn:

I yomimasu (読みます)-oxumaq — yomaremasu — oxunul(maq)

II tatemasu (建てます)-tikmək — tateraremasu — tikiil(mək)

III kimasu(来ます)-gəlmək — koraremasu — gətiril(mək)

şimasu(します)-etmək — saremasu — edil(mək)

Qeyd: Ümumilikdə yapon dilində feillər üç qrupa ayrılır və yuxarıda qeyd edilmiş feillərin məchullaşmasına dair nümunələr də feillərin bu bölgüsünə əsaslanmışdır.

Yapon dilində məchul növ birbaşa məchul növə(直接受け身-çokusetsu ukemi) və vasitəli məchul növə(間接受け身-kansetsu ukemi) ayrılır.

2-1. Birbaşa (vasitəsiz) məchul növ(çokusetsu ukemi—直接受け身)

Birbaşa (vasitəsiz) məchul növdə məlum növlü cümlənin daxilində mövcud olan və cümlə qurulması zamanı vacib element olan “qa şəkilçisi qəbul etməyən söz”ü (obyekti) “qa şəkilçili söz”ə (subyekt), “qa şəkilçili söz”ü isə “qa şəkilçisi qəbul etməyən söz”ə (obyektə) çevrilməsi, yəni obyekt və subyektin yerdəyişməsi nəticəsində yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, yapon dilində məlum növlü feilin morfoloji göstəriciyə sahib olmamasına baxmayaraq, məlum növlü cümlədə subyekt adətən adlıq halı bildirən ha (は), yaxud da qa (が) şəkilçisi ilə müşayiət olunur. Məsələn:

Kobuşi-no youna ookina işi-qa uçiyoseru nami-ni momarete şişuu qoroqoroşite iru nodesu (Natsume Souseki: “Kokoro”) - .(拳のような大きな石が打ち寄せる波にもまれて、始終ごろごろしているのです(夏目漱石:『こころ』。)) —Yumruq kimi böyük daşlar yaxınlaşan dalğa tərəfindən ovularaq əvvəl-axır dənə-dənə olur (Soseki Natsume: “Ürək”).

İndi isə nümunə olaraq gətirdiyimiz birbaşa məchul növlü cümləni məlum növlü cümləyə çevirək.

Uçiyoseru nami-qa kobuşi-no youna ookina işi-vo monde şişuu qoroqorosasete iru. (打ち寄せる波が拳のような大きな石をもんで、始終ごろごろさせている。)—Yaxınlaşan dalğa yumruq kimi böyük daşı ovaraqla əvvəl –axır dənə-dənə elətdirir.

Nümunədən göründüyü kimi burada “qa şəkilçili söz”(subyekt) olan işi (石)-daş məlum növlü cümlədə təsirlik hal şəkilçisi olan vo (を) şəkilçisini qəbul edərək “ga şəkilçisi qəbul etməyən söz”(obyektə) çevrilmişdir. Eyni zamanda “qa şəkilçisi qəbul etməyən söz”(obyekt) olan nami(波)-dalğa məlum növlü cümlədə adlıq hal şəkilçisi olan qa(が) şəkilçisini qəbul edərək “qa şəkilçili söz”ə (subyektə) çevrilmişdir. Yəni birbaşa məchul növlü cümlə məlum növlü cümləyə çevrilərkən subyekt və obyekt arasında yerdəyişmə baş vermişdir.

2-1-1. Birbaşa (vasitəsiz) məchul növün tərkibinə daxil olan “cihatsutekiukemi”

Məchul növün bir qolu olan birbaşa məchul növə həm də “cihatsutekiukemi”(自発的受け身), yəni hərəkətin sanki məchul növlü cümlənin subyekti tərəfindən icra olunduğunu göstərən məchul növ də daxil edilir. Məsələn:

Sore-va kono yukiquni-no yoru-no tsumetasa-vo omovasenaqara kami-no iro-no kuro-qa tsuyoi tame-ni atataakai mono-ni kancirareta (Kavabata Yasunari:

“Yukiquni”) .(それはこの雪国の夜の冷たさを思わせながら、髪の色黒が強いために温かいものに感じられた(川端康成:『雪国』。)—Bu, bu qarlar ölkəsinin gecə soyuğunu andıraraq saçın rənginin qaralığının güclü olduğu səbəbindən isti hiss olunurdu (Yasunari Kavabata: Qarlar ölkəsi).

Məchul növün bu növü də digər məchul növlü cümlələr kimi eyni ilə məlum növlü cümlənin tərkibində mövcud olan və cümlə qurulması zamanı vacib element olan “qa şəkilçisi qəbul etməyən söz”ün (obyektin) “qa şəkilçili söz”(subyektə), çevrilməsi baş verir. Lakin digər məchul növlü cümlələrdən fərqli olaraq “cihatsutekiukemi”də (hərəkətin sanki məchul növlü cümlənin subyekti tərəfindən icra olunduğunu göstərən məchul növ) hərəkətin sanki subyektin özü tərəfindən baş verdiyi (yarandığı) əks olunur. Həmçinin göründüyü kimi bu cür məchul növdə həmin cümləyə uyğun olan məlum növün əsas tərkib hissəsi olan “qa şəkilçili söz” (subyekt) ifadə olunmur. Lakin əgər “qa şəkilçili söz” (subyekt) birbaşa məchul növün “cihatsutekiukemi”(hərəkətin sanki məchul növlü cümlənin subyekti tərəfindən icra olunduğunu göstərən məchul növ) növündə olan cümlədə iştirak edirsə , cümlənin başlanğıcında gəlir. Onu nəzərdən qaçırmamaq lazımdır ki, burada qeyd olunan subyekt məlum növlü cümləyə xasdır və məlum növlü cümlə məchullaşdıqdan sonra həmin məlum növlü cümlədə yer alan subyekt obyektə çevrilir. Yəni əgər “cihatsutekiukemi”(hərəkətin sanki məchul növlü cümlənin subyekti tərəfindən icra olunduğunu göstərən məchul növ) növündə olan cümlədə hərəkəti yerinə yetirən məchul iştirak edirsə , adətən cümlənin başlanğıcında gəlir. Məsələn:

Kizuki-ni ha tashikani reişoutekina keikou-qa atte tanin kara-va goumanda to omovareru koto mo ookatta-qa, honşitsutekini-va şinsetsu-de kouheina otoko datta (Murakami Haruki: Noruuei-no mori) - .(キズキにはたしかに冷笑的な傾向があつて他人からは傲慢だと思われることも多かったが、本質的には親切で公平な男だった(村上春樹:『ノルウェイの森』)。)—Kizukidə yəqin ki, istehzalı gülüş var idi və bunun başqaları tərəfindən təkəbbür kimi düşünlməsi də çox olurdu, lakin əslində mehriban və ədalətli kişi idi (Haruki Murakami: Norveç meşəsi).

2-1-2. Məlum növlü cümlənin birbaşa (vasitəsiz) məchul növlü cümləyə çevrilməsi zamanı subyekt və obyekt arasındakı müşahidə olunan istisna hal

Məlum növlü cümlənin tərkibinə daxil olan “qa şəkilçisi qəbul etməyən söz”ün (obyektin) birbaşa məchul növlü cümlənin “qa şəkilçili söz”ünə (subyektinə) çevrilməsi və ya əksinə baş verməyə də bilər. Məsələn:

Keredomo kyou kono koro-no vataşi-va, rei-no kuni-kara anata-no ai-no akaşi-vo kikimaşitari, meido ya raise-de anata-no koibito to narimasu yori, anata mo vataşi mo-qa koubai ka kyouçikutou-no hana to narimashite, kafun-vo hakobu koçou-ni kekkonsasete morau koto-qa, haruka-ni utsukuşii to omovaremasu (Kavabata Yasunari: Izu-no odoriko) .(けれども今日この頃の私は、霊の国からあなたの愛のあかしを聞きましたり、冥土や来世であなたの恋人になりますより、あなたも私もが紅梅か夾竹桃の花となりまして、花粉を運ぶ胡蝶に結婚させてもらうことが、遥かに美しいと思われます (川端康成: 『伊豆の踊子』)) — Lakin son günlər mən ruhlar dünyasından sənin məhəbbətinin şahidini eşidir, yeraltı dünyada ya da növbəti həyatda səninlə sevgili olmaqdan, sən də, mənim də şaftalı yaxud da oleandr gülü olub tozcuq daşıyan kəpənəklə evlənməyinin daha da gözəl olacağı düşünülür (Yasunari Kavabata: İzu rəqqasəsi).

Əvvəlcə onu qeyd etmək lazımdır ki, nümunə olaraq göstərdiyimiz cümlə mürəkkəb cümlədir və məchul növlü cümlənin birbaşa (vasitəsiz) məchul növünün “cihatsutekiukemi” (hərəkətin sanki məchul növlü cümlənin subyektini tərəfindən icra olunduğunu göstərən məchul növ) növünə aiddir. İndi isə nümunəni məlum növlü cümləyə çevirək.

Keredomo “X” va, kyou kono koro-no vataşi-va, rei-no kuni-kara anata-no ai-no akaşi-vo kikimaşitari, meido ya raise-de anata-no koibito to narimasu yori, anata mo vataşi mo-qa koubai ka kyouçikutou no hana to narimashite, kafun-vo hakobu koçou-ni kekkonsasete morau koto-qa, haruka-ni utsukuşii to omoimasu. (けれどもXは、今日この頃の私は、霊の国からあなたの愛のあかしを聞きましたり、冥土や来世であなたの恋人になりますより、あなたも私もが紅梅か夾竹桃の花となりまして、花粉を運ぶ胡蝶に結婚させてもらうことが、遥かに美しいと思います。 —Lakin son günlər mən ruhlar dünyasından sənin məhəbbətinin şahidini eşidir, yeraltı dünyada ya da növbəti həyatda səninlə sevgili olmaqdan, sən də, mənim də şaftalı yaxud da oleandr gülü olub tozcuq daşıyan kəpənəklə evlənməyinin daha da gözəl olacağını “X” düşünür.

Burada görüldüyü kimi məchul növdə qa şəkilçili söz (subyekt) olan “kafun-vo hakobu koçou-ni kekkonsasete morau koto

“(花粉を運ぶ胡蝶に結婚させてもらうこと)- tozcuq daşıyan kəpənəklə evlənmək, məlum növlü cümlədə də olduğu kimi qalmaqdadır, yəni subyekt və obyektin yerdəyişməsi baş verməyib.

Qeyd: Nümunənin məlum növlü versiyasında əlavə edilmiş “X” cümlənin məchul növlü versiyasında qeyd edilməyən məchuldur.

2-1-3. Məchul növlü cümlənin subyektinin məchul növlü cümlənin qurulmasına təsiri

Məchul növlü cümlənin qurulmasına hər bir feilin özünəməxsus xüsusiyyəti ilə yanaşı, həmin məchul növlü cümlənin subyekti də müəyyən təsir göstərir. Məsələn:

Kono kutsu-va kanoco-ni hakareta
(この靴は彼女に履かれた) — Bu ayaqqabı o qız tərəfindən geyinilmişdir.

Qeyd: Yuxarıda qeyd olunan nümunə düzgün məchul növlü cümlə deyildir. Bunun izahı aşağıda qeyd olunmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunan cümlədə “haku”(履く)-geyinmək feilinin məchullaşması qrammatik cəhətdən düzgün olsa da, cümlənin məntiqi baxımdan mənası düzgün deyildir. Məsələ ondadır ki, yuxarıdakı cümlənin “qa şəkilçili söz”ü (subyekti) olan “kono kutsu”(この靴)-bu ayaqqabı sözü cümlənin tərkibinə öz xüsusiyyətini, təbiətini təyin edən söz tələb edir və əgər subyektin xüsusiyyətini, təbiətini ifadə edən söz cümlənin tərkibinə daxil olmazsa, cümlə qrammatik cəhətdən düzgün məchul növlü cümlə hesab edilsə də, cümlənin məntiqi mənası düzgün olmayacaq.

Burada – Kono kutsu ha vakai cosei-ni yoku hakarete iru.
(この靴は若い女性によく履かれている。)- Bu ayaqqabı gənc qızlar tərəfindən tez-tez geyinilir. — həm qrammatik, həm də məntiqi baxımdan daha düzgün məchul növlü cümlədir. Burada nümunədən göründüyü kimi məchul növlü cümlənin “qa şəkilçili söz”ü (subyekti) olan “kono kutsu”(この靴)-bu ayaqqabı sözünün xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o gənc qızlar tərəfindən geyinilir. Yəni cümlənin məchulu olan cosei (女性)-qız sözünü təyin edən vakai(若い)-gənc sözü eyni zamanda “kono kutsu”(この靴)-bu ayaqqabı sözünün də xüsusiyyətini ifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıdakı cümlə birbaşa məchul növlü cümlədir.

Qeyd: Yuxarıda qeyd olunan hər iki cümlə “Əsas fellərin istifadə qaydası lüğəti”(基本的動詞用法辞典)inə istinad edilərək nümunə kimi göstərilmişdir.

2-2. Vasitəli məchul növ (kansetsu ukemi—間接受け身)

Vasitəli məchul növ, məlum növlü cümlədə olan feilin ifadə etdiyi hadisənin və ya hərəkətin yerinə yetirilməsində cümlənin vacib elementi kimi cümləyə daxil ola bilməyən və yaxud da cümlədəki fələ uyğun

gəlməyən üçüncü şəxsin “ga şəkilçili söz”(subyektə) çevrilməsindən əmələ gəlir.Məsələn:

1. Ame-qa futta (雨が降った。)—Yağış yağdı. (məlum növlü cümlə)

2. İva-qa hasamatta (岩が挟まった。)—Daş ilişdi. (məlum növlü cümlə)

1'. Boku-va ame-ni furareta (僕は雨に降られた。)- Mən yağışa düşdüm. (vasitəli məchul növlü cümlə)

2'. Şika-va iva-ni hasamarareta (鹿は岩に挟まれた。)—Ceyran daşa ilişdi.(vasitəli məchul növlü cümlə)

Yuxarıdakı qeyd olunan nümunələrdən ilk ikisi məlum növlü cümlə, növbəti ikisi isə vasitəli məchul növlü cümlədir. Göründüyü kimi “Ame-qa futta. (雨が降った。)—Yağış yağdı” cümləsini məchul növlü cümləyə çevirsək, vasitəli məchul novlü “Boku-va ame-ni furareta. (僕は雨に降られた。)- Mən yağışa düşdüm” cümləsi yaranır. Eyni ilə “İva-qa hasamatta. (岩が挟まった。)—Daş ilişdi.” cümləsini məchul növlü cümləyə çevirsək,vasitəli məchul növlü “Şika ha iva ni hasamarareta (鹿は岩に挟まれた。)—Ceyran daşa ilişdi.” cümləsi yaranır.

Burada,yəni vasitəli məchul növlü cümlələrdə üçüncü şəxs və felə uyğun gəlməyən söz rolunu boku(僕)-mən və şika(鹿)-ceyran sözü oynayır.

Bu tip məchul növlərdə “qa şəkilçili söz”(subyekt) müəyyən dərəcədə təsir,xüsusiən də mənfi təsir alır.Nümunələrdən aydın olduğu kimi “Boku ha ame ni furareta.(僕は雨に降られた。)-Mən yağışa düşdüm.”cümləsində “qa şəkilçili söz”(subyekt) olan boku(僕)-mən müəyyən dərəcədə mənfi təsir almışdır.Eyni qayda ilə “Şika ha iva ni hasamarareta (鹿は岩に挟まれた。)—Ceyran daşa ilişdi.” cümləsində “qa şəkilçili söz”(subyekt) olan şika(鹿)-ceyran müəyyən dərəcədə mənfi təsir almışdır. Həmçinin vasitəli məchul növün birbaşa məchul növdən əsas fərqi ondan ibarətdir ki, birbaşa məchul növlə məlum növ arasında qrammatik fərqlər olsa da, məna cəhətdən eyni vəziyyəti təsvir edirlər, lakin vasitəli məchul növ və məlum növ arasında isə istər qrammatik, istərsə də məna cəhətdən fərqlər meydana çıxır. Bunu yuxarıdakı nümunələrdən də aydın görmək olar.

Bundan əlavə yapon dilinin qrammatikasında məlum növlü cümlənin vo (を) - təsirlik hal şəkilçisini qəbul etmiş sözün mənsubiyyətini bildirən sözü “qa şəkilçili söz”(subyektə) çevrilərək məchul növlü cümlənin yaranması da vasitəli məchul növə aid edilir.Yəni məlum növlü cümlədə mövcud olan üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci hissəsi məchul

növə birləşmənin tərkibindən ayrılaraq subyektə çevrilməsi də vasitəli məchul növü əmələ gətirir. Məsələn:

Hiroşi-qa Kenci-no atama-vo nagutta (弘が健二の頭を殴った) - Hiroşi Kencinin başını vurdu. (məlum növlü cümlə, vo (を) təsirlik hal şəkilçili atama (頭) - baş sözünün mənsubluğunu bildirən söz - Kenci (健二))

Kenci-va atama-vo Hiroşi-ni naqurareta (健二は頭を弘に殴られた) - Kencinin başı Hiroşi tərəfindən vuruldu (vasitəli məchul növlü cümlə, “ga (ha)şəkilçili söz”(subyekt) - Kenci(健二))

Qeyd: Nümunədə qeyd olunan Kenci (健二) və Hiroşi(弘) şəxs adlarıdır.

Nümunədən göründüyü kimi məlum növlü cümlənin vo (を) təsirlik hal şəkilçisini qəbul etmiş atama (頭) - baş sözünün mənsubluğunu bildirən sözü – Kenci (健二) məchul növə artıq subyektə çevrilmişdir. Bu cümlədə də yuxarıda qeyd edildiyi kimi “qa şəkilçili söz”(subyekt) olan Kenci(健二) müəyyən dərəcədə mənfi təsir almışdır.

Qeyd: Yuxarıda qeyd olunan hər iki cümlə “Əsas feillərin istifadə qaydası lüğəti”(基本的動詞用法辞典)inə və “Yaponca oxuyuruq,yazırıq ,danışıq”(“Читаем , пишем, говорим по- японски ”) kitabının 2-ci hissəsinə istinad edilərək nümunə kimi göstərilmişdir.

3. Azərbaycan dilində məchul növ

Azərbaycan dilində məchul növ təsirli feillərdən yaranır və təsirsiz olur. Təsirli feillərə məchul növ şəkilçisi qoşulduqdan sonra feil təsirsiz feilə çevrilir. Məchul növün özünəməxsus morfoloji göstəricisi var: **-il4; -l; -in4; -n**. Bu şəkilçilər təsirli feillərə qoşularaq təsirsiz feil əmələ gətirir. Məs.: yaz-yazıl, at-atıl, qaz-qazıl, çək-çəkil, vur-vurul, süz-süzül, böl-bölün, bəslə-bəslən, de-deyil, ye-yeyil və s.

O qapıda ümidlərin **vuruldu**, Səbr eylədin, dözdün, səbrin **yoruldu**, Yorgun düşdün, qanadların **qırıldı**, Ağlama, ceyran balası, ağlama (N. Kəsəmənli).

Məchul növün içərisində şəxssiz növ də var. Şəxssiz növ təsirsiz feildən əmələ gəlir və təsirsiz olur. Onun morfoloji göstəricisi **-il4** şəkilçisidir: baxıldı, gedildi, diqqət edildi və s.

Şəxssiz növlə məchul növ arasında bir sıra oxşar cəhətlər var:

- həm şəxssiz növ, həm də məchul növ təsirsiz olur.
- məchul və şəxssiz növlərin morfoloji göstəriciləri eynidir.

Eyni zamanda şəxssiz növlə məchul növ arasında bir sıra fərqli cəhətlər də mövcuddur:

- məchul növlü feillər təsirli feildən yaranır və təsirsiz olur. Şəxssiz növ isə təsirsiz feildən yaranır və təsirsiz olaraq qalır.

- b) məchul növün morfoloji göstəricisi **-il4; -l; -in4; -n** şəkilçiləridir. Şəxssiz növün morfoloji göstəricisi isə yalnız **-il4** şəkilçisidir.
- c) məchul növün mübtədası olur, şəxssiz növün isə mübtədası olmur.
- Məs: Sizin ərizənizə baxıldı.

4. Yapon dilində icbar növ (şiekitay-使役態)

İcbar növdə iş, hal və hərəkətin icrası əmr, xahiş, rica, təkidlə baş verdiyi bildirilir. İcbar növün morfoloji göstəricisi **“(sa)seru”** şəkilçisidir. Məsələn:

I yomimasu (読みます) - oxumaq — yomasemasu — oxut(maq)

II tatemasu (建てます) - tikmək — tatesasemasu — tikdir(mək)

III kimasu (来ます) - gəlmək — kosasemasu — gətizdir(mək)

şimasu (します) - etmək — sasemasu — etdir(mək)

Qeyd: Ümumilikdə yapon dilində feilər üç qrupa ayrılır və yuxarıda qeyd edilmiş feillərin icbar növlü feilə çevrilməsinə dair nümunələr də feillərin bu bölgüsünə əsaslanmışdır.

İcbar növdə, məlum növlü cümlədə olmayan və icbar növlü cümləyə yeni daxil edilmiş söz, “qa şəkilçili söz”ün (subyektin) yerinə qoyulur, məlum növlü cümlənin “qa şəkilçili söz”ü isə ya vo(を) təsirlik hal şəkilçisini qəbul etmiş sözə ya da ni (に) yönlük hal şəkilçisini qəbul etmiş sözə çevrilir. Beləliklə icbar növlü cümlədə əvvəlki məlum növlü cümləyə nisbətən daha bir qrammatik element əlavə olunur. Məsələn:

Yami-no naka-de keyaki-no ki-qa sono musuu-no ha-vo kosuriavasete ita(Haruki Murakami: Noruuei-no mori).
(闇の中でけやきの木がその無数の葉をこすり合わせていた(村上春樹: 『ノルウェイの森』)。)—Qaranlığın içərisində yapon zəlkovası ağacı bu sonsuz sayda olan yarpaqları tərpədirdi (Haruki Murakami: Norveç meşəsi) (icbar növlü cümlə).

İndi isə yuxarıdakı nümunəni məlum növlü cümləyə çevirək.

Sono musuu-no ha-qa kosuriatte ita.(その無数の葉がこすりあっていた。)—Bu sonsuz sayda olan yarpaqlar tərpənirdi (məlum növlü cümlə).

Nümunədən aydın göründüyü kimi məlum növlü cümlədə olmayan və icbar növlü cümləyə daxil əlavə edilmiş söz olan “keyaki-no ki (けやきの木) - yapon zəlkovası ağacı” icbar növlü cümlənin subyektidir. Eyni zamanda məlum növlü cümlənin “qa şəkilçili söz”ü(subyekti) olan “musuu-no ha (無数の葉) - sonsuz sayda olan yarpaqlar” isə icbar növlü cümlənin obyektinə çevrilmişdir.

İcbar növün morfoloji göstəricisi olan **“(sa)seru”** şəkilçisini qəbul edən feillər heç də həmişə eyni mənəni ifadə etmir. İcbar növdə **“(sa)seru”** şəkilçisini qəbul etmiş feillər müxtəlif mənə çalarları yaradır və məhz bu

səbəbdən dolayı da icbar növ özü də üç yerə bölünür. Ümumilikdə icbar növü, “kansetsutekihatarakikake(間接的な働き掛け) - hərəkətin vasitəli olaraq yerinə yetirildiyi icbar növ”ə, “çokusetsutekihatarakikake(直接的な働き掛け) - hərəkətin birbaşa olaraq yerinə yetirdiyi icbar növ”ə, “hihatarakikake(非働き掛け) - hərəkətin yerinə yetirilmədiyi icbar növ”ə ayrılır. Həmçinin, hərəkətin birbaşa olaraq yerinə yetirdiyi icbar növ(çokusetsutekihatarakikake-直接的働き掛け) özü də səbəb bildirən icbar növə(qenin-no hyouqen-原因の表現) və təsirli icbar növə (tadoutekihyouqen-他動的表現) ayrılır.

Qeyd: İcbar növün qeyd olunan bu üç növündə hərəkəti vasitəli, birbaşa yaxud da ümumiyyətlə hərəkəti yerinə yetirməyən icbar növlü cümlənin subyektidir.

İndi isə icbar növün hər bir qolunu ayı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

4-1. Hərəkətin vasitəli olaraq yerinə yetirildiyi icbar növ

Hərəkətin vasitəli olaraq yerinə yetirildiyi icbar növ (kansetsutekihatarakikake - 間接的な働き掛け) icbar növün klassik formasıdır. İcbar növün bu forması adətən əmr, icazə mənasını özündə ehtiva edir və cümlənin subyektı məlum növdəki hadisə ilə birbaşa olaraq əlaqəli olmur. Məsələn:

Sono kanci-qa vataşi-ni tsuma-no haha-no kanqo-vo sasemasu (Natsume Souseki: “Kokoro”).

(その感じが私に妻の母の看護をさせます (夏目漱石: 『こころ』))—Bu hiss məni həyat yoldaşımın anasının qulluğunda durmağa vadar edir (Soseki Natsume: Ürək) (vasitəli icbar növlü cümlə).

İndi isə yuxarıdakı nümunəni məlum növlü cümləyə çevirək.

Vataşi-va tsuma-no haha-no kanqo-vo suru.

(私は妻の母の看護をする。)— Mən həyat yoldaşımın anasının qulluğunda dururam (məlum növlü cümlə).

Nümunənin məlum növlü versiyasından aydın şəkildə görünür ki, həmin cümlənin icbar növünə əlavə edilmiş subyekt, yəni “sono kanci (その感じ) - bu hiss” məlum növlü cümlədəki hərəkətin icrasına birbaşa olaraq təsir göstərmir və məlum növlü cümlənin subyektı ilə birbaşa olaraq əlaqədə deyildir.

4-2. Hərəkətin birbaşa olaraq yerinə yetirildiyi icbar növ

İcbar növün bu qolunda icbar növlü cümlənin subyektinin həmin cümlənin məlum növlü versiyası ilə birbaşa olaraq əlaqədədir və həmin məlum növlü cümləyə birbaşa olaraq təsir göstərir, yəni cümlənin icrasına birbaşa təsir göstərir. Hərəkətin birbaşa olaraq yerinə yetirdiyi icbar növ (çokusetsutekihatarakikake - 直接的働き掛け) yuxarıda qeyd edildiyi kimi iki yerə ayrılır:

a) Təsirli icbar növ (tadoutekiyouqen - 他動的表现)

Məsələn:

a) Taifuu-qa haqəşii ame-vo furaseta.

(台風が激しい雨を降らせた。)—Qasırğa şiddətli yağış yağdırdı.

b) Otoko-qa kuruma-vo haşirasete iru
(男が車を走らせている。)—Kişi arabanı hərəkətə gətirir.

İndi isə yuxarıda qeyd olunan hər iki təsirli icbar növlü cümlələri məlum növlü cümlələrə çevirək.

a)' Haqəşii ame-qa futta.(激しい雨が降った。)—Şiddətli yağış yağdı.

b)'Kuruma-qa haşitte iru.(車が走っている。)—Araba gedir.

Burada birinci cümlənin məlum növlü versiyası olan "haqəşii ame-qa futta" (激しい雨が降った)—Şiddətli yağış yağdı (məlum növlü cümlə)" cümləsi bu cümlənin icbar forması olan cümlənin subyekti, yəni "taifuu(台風)-qasırğa" sözü ilə birbaşa əlaqədə olur. Eyni qayda ilə ikinci cümlənin məlum növlü versiyası olan "Kuruma-qa haşitte iru (車が走っている。)—Araba gedir. " cümləsi bu cümlənin icbar forması olan cümlənin subyekti, yəni "otoko (男)-kişi" sözü ilə birbaşa əlaqədə olur. Təsirli icbar növlü cümlədə sanki çatışmayan "tadouşi (他動詞)-təsirli feil" bərpa olunur. Nümunələrdən də görüldüyü kimi təsirli icbar növlü cümlənin subyektinin təsiri ilə həmin cümlənin məlum növlü versiyasındakı hadisə reallaşır. Yəni qasırğa olmasaydı yağışın yağması hadisəsi və maşını idarə edən şəxs olmasaydı maşının hərəkəti reallaşmazdı .

b) Səbəb bildirən icbar növ (qenin-no hyouqen - 原因の表現)

Məsələn:

a) Musume-no seikou-qa çiçi-vo yorokobaseta

(娘の成功が父を喜ばせた。)— Qızın uğuru atasını sevindirdi (səbəb bildirən icbar növ).

b) Çiçi-va musume-no seikou- ni\vo yorokonda

(父は娘の成功 {に}を} 喜んだ。)—Ata qızının uğuruna sevindi (məlum növ).

Burada birinci cümlə səbəb bildirən icbar növlü cümlədir. Və bu səbəb bildirən icbar növlü cümlənin subyekti olan "musume-no seikou (娘の成功) - qızının uğuru" atasının sevinməsinin səbəbi kimi bu hadisənin reallaşması ilə birbaşa olaraq əlaqəlidir. Beləliklə səbəb bildirən icbar növlü cümlənin subyekti həmin cümlədə əks olunan hadisənin reallaşmasının səbəbidir. Bunu nümunədən də aydın şəkildə görmək mümkündür.Yuxarıda qeyd olunan hər iki cümlə mənə cəhətdən eynidir (növlə cəhətdən fərqlidir) və onlar biri digərinə asanlıqla çevrilə bilər.

Qeyd: Yuxarıda qeyd olunan cümlələr “Əsas feillərin istifadə qaydası lüğəti”inə (基本的動詞用法辞典) istinad edilərək nümunə kimi göstərilmişdir.

4-3. Hərəkətin yerinə yetirilmədiyi icbar növ (hihatarakikake-非働き掛け)

Məsələn:

Sake bakari nonde ite, i-ni ana-vo akasete şimatta

(酒ばかり飲んでいて、胃に穴を空かせてしまった。)—Ancaq sake(düyü arağı) içib mədəmdə dəlik açdırdım.

Nümunədə qeyd olunan cümlə hərəkətin yerinə yetirilmədiyi icbar növlü cümlədir. İcbar növün bu qolunda icbar növün subyekti hadisənin reallaşması üçün heç bir hərəkət yerinə yetirmir. Hərəkətin yerinə yetirilmədiyi icbar növ (hihatarakikake-非働き掛け) icbar növlü cümlənin subyektinin hadisənin reallaşmasının qarşısını almadığı üçün hadisənin baş verdiyini təəssüf hissi ilə ifadə edir. Nümunədən də bunu görmək mümkündür. Bundan əlavə vasitəli və birbaşa icbar növdə icbar növün subyektinin hadisəni vasitəli yaxud da birbaşa reallaşdırmasına baxmayaraq, hərəkətin yerinə yetirilmədiyi icbar növ (hihatarakikake-非働き掛け) hadisənin reallaşmasına yönəlmiş heç bir hərəkət yerinə yetirmir.

Qeyd: Yuxarıda qeyd olunan cümlə “Əsas feillərin istifadə qaydası lüğəti”inə (基本的動詞用法辞典) istinad edilərək nümunə kimi göstərilmişdir.

5. Azərbaycan dilində icbar növ

Azərbaycan dilində icbar növ təsirli feillərdən yaranır və təsirli olaraq da qalır. İcbar növün morfoloji əlaməti **-dır4; -t** şəkilçiləridir. Bu şəkilçilər təsirli feillərə qoşulur və icbar növü yaradır. Məsələn: sil(mək)-sildir(mək), yaz(maq)-yazdır(maq).

İcbar növdə işin icrasında bəzən çox subyekt çıxış edə bilər. Bu zaman ikiqat icbarlıq yaranır. Məsələn: yazdırt(maq) feliində birinci qat icbarlıq – **dır**, ikinci qat icbarlığı – **t** şəkilçisi yaradır.

a)

icbar növün şəkilçiləri təsirli feil köklərinə artırılır. Məs.: yaz(maq) - yazdır(maq).

İcbar növə aid xüsusiyyətləri belə xarakterizə etmək olar: **-dır4** şəkilçisi təsirsiz feil köklərinə əlavə edilə bilər. Bu zaman feil təsirsizdirsə, ondan təsirli feil yaranır. Məs.: dayan(maq)-dayandır(maq).

b) icbar növün şəkilçiləri təsirli feil əmələ gətirən şəkilçilərdən sonra artırıla bilər. Məs.: köç—köç—ür—köç—ür—t(mək).

- c) icbar növün şəkilçiləri müasir Azərbaycan dilində kökü müstəqil mənaya malik olmayan təsirli feillərə artırıla bilər. . Məs.: saxla-saxlat.
- d) qayıdış növün şəkilçilərindən sonra işlədilən –dır şəkilçisi təsirli feil yaradır. Bu zaman –dır şəkilçisi təsirsiz feili təsirli feilə çevirir. . Məs.: döy – döyün – döy-ün-dür.
- e) icbar növün şəkilçisindən sonra məchul növün şəkilçisi qoşula bilər. Məs.: yazdır(maq)-yazdırıl(maq).

6. Tərcümə zamanı yaranan növlərin dəyişməsi prosesi

Yapon və Azərbaycan dilləri arasında apardığımız feillərin növlərinin, xüsusən də icbar və məchul növlərinin müqayisəli tədqiqinin əsas məqsədi yapon dilindən Azərbaycan dilinə və ya əksinə tərcümə zamanı yaranan problemləri aradan qaldırmaqdır. Həm yapon, həm də Azərbaycan dilinin cümlə quruluşunun oxşar xüsusiyyətlərindən biri cümlə sonunun xəbərlə bitməsidir. Məhz bu xüsusiyyətə əsasən cümlə tərcüməsi zamanı feillərin növ xüsusiyyəti arasında problemlər özünü daha qabarıq göstərir. Belə ki, Azərbaycan dilində məlum növdə olan cümlə yapon dilinə tərcümədə məchul növlü cümləyə və ya əksinə yapon dilində məchul növlü cümlə Azərbaycan dilinə tərcümədə məlum növlü cümləyə çevrilə bilər. Lakin bu hal heç də həmişə müşayiət olunmur. Eyni zamanda bir az əvvəl qeyd olunan tərcümə zamanı meydana çıxan yapon və Azərbaycan dillərində feillərin növlərarası fərqi icbar növlü cümlədə də müşayiət olunur.

İndi isə yapon və Azərbaycan dilləri arasında tərcümə zamanı yaranan feillərin növlərarası fərqlərini tədqiq edək.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi yapon dilində məchul növlü cümlə birbaşa və vasitəli məchul növə bölünür. Birbaşa (vasitəsiz) məchul növlü cümlənin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı ciddi dəyişikliklər yaranmır və tərcümə zamanı cümlənin növü dəyişmir (“cihatsutekiukemi” istisna olmaqla). Lakin məchul növün digər növü olan vasitəli məchul növdə tərcümə zamanı cümlənin növünün dəyişərək məlum növlü cümləyə çevrilməsi müşahidə olunur. Həmçinin birbaşa məchul növlü cümlənin tərkibinə daxil olan “cihatsutekiukemi”(hərəkətin sanki məchul növlü cümlənin subyekti tərəfindən icra olunduğunu göstərən məchul növ) Azərbaycan dilində feilin növ kateqoriyasına daxil olan qayıdış növ ilə ilk baxışda oxşarlıq təşkil etsə də, Azərbaycan dilindəki qayıdış növdən fərqli olaraq “cihatsutekiukemi” adından məlum olduğu kimi hərəkətin məchul tərəfindən yerinə yetirilməsinə baxmayaraq sanki məchul növlü cümlənin subyekti tərəfindən hərəkətin icra edildiyi təəssüratını yaradır. Yəni qayıdış növlü cümlədə hərəkətin cümlənin subyektinin yerinə yetirməsinə münasibətdə “cihatsutekiukemi”də (hərəkətin sanki məchul növlü cümlənin subyekti tərəfindən icra olunduğunu göstərən məchul növ) məchul növlü cümlənin subyektinin yerinə hərəkət məchul tərəfindən icra olunur. Məhz bu

səbəbdən dolayı Azərbaycan dilindəki qayıdış növ yapon dilindəki birbaşa məchul növün “cihatsutekiukemi” (hərəkətin sanki məchul növlü cümlənin subyekti tərəfindən icra olunduğunu göstərən məchul növ) növünə uyğun gəlmir. Lakin bu o demək deyil ki, Azərbaycan dilindəki qayıdış növ yapon dilinə tərcümə olunmur. Yapon dilinə Azərbaycan dilindəki qayıdış növlü feil təsirsiz feil (自動詞) kimi tərcümə olunur və məlum növdə olur. Məsələn:

Kişi-no hibiki-va toozakaru-ni tsurete, yokaze no you ni kikoeta
(Kavabata Yasunari:
“Yukiguni”) .(汽車の響きは遠ざかるにつれて、夜風のように聞こえた (川端康成:『雪国』。)—Qatarın səsi uzaqlaşaraq gecə küləyi kimi eşidildi (Yasunari Kavabata: Qarlar ölkəsi).

Nümunədən göründüyü kimi yapon dilində təsirsiz və məlum növdə olan “kikoeru(聞こえる)—eşidilmək” feili Azərbaycan dilində də təsirsiz feil kimi qalmasına baxmayaraq, tərcümə prosesində növünü dəyişərək qayıdış növə çevrilir.

“Cihatsutekiukemi” özü isə Azərbaycan dilinə həm məchul növlü cümlə şəklində, həm də ismi xəbər sonluqlu cümlə kimi tərcümə oluna bilər. Məsələn:

Kare-no keşiki-qa utaqavareru (彼の見識が疑われる。)—Onun fikri şübhəlidir (ismi xəbər sonluqlu cümlə).

Nümunədən göründüyü kimi məchul növdə olan cümlə Azərbaycan dilinə tərcümədə ismi xəbər sonluqlu cümləyə çevrilmişdir.

Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilindəki şəxssiz növlü cümlələr yapon dilinə məlum növlü cümlə (təsirsiz feil) şəklində tərcümə olunur. Doğrudur, bu zaman şəxssiz növlü cümlənin bütün xüsusiyyətləri itir, lakin cümlənin məğzi çatdırılmış olur. Məsələn:

İşə başlandı—Şiqoto-qa hacimatta (仕事が始まった。).

Şəxssiz növlü cümlə olan “işə başlandı” cümləsinin yapon dilinə tərcümə edilmiş versiyası olan “şiqoto-qa hacimatta (仕事が始まった)” cümləsi “ iş başlandı” tərcüməsinə uyğundur.Yapon dilində şəxssiz növə məchul növ uyğun gəlmədiyi üçün şəxssiz növlü feil yapon dilinə təsirsiz , məlum növlü feil kimi tərcümə olunur.

Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində feilin məchul və ya icbar növə çevrilməsi feilin təsirli, yaxud da təsirsiz olmasından bilavasitə asılıdır. Lakin yapon dilində feilin təsirli, yaxud da təsirsiz olması onun məchul növə, yaxud da icbar növə çevrilməsinə təsir göstərmir.Yəni yapon dilində təsirsiz feil də məchullaşa, ya da icbar növlü feilə çevrilə bilər.Yapon dilində təsirsiz feillərin məchullaşması vasitəli məchul növdə müşahidə olunur.Yapon dilində təsirsiz feillərin icbar növlü

feilə çevrilməsi hadisəsi isə hərəkətin yerinə yetirilmədiyi icbar növdə müşahidə olunur. Bu yapon dilinin bu spesifik halı müvafiq olaraq 2-2 və 4-3 bölmələrində qeyd edilmişdir.

Bundan başqa həm Azərbaycan, həm də yapon dillərində icbar növün şəkilçisindən sonra məchul növün şəkilçisi qoşula bilir. Məsələn: yazdırıl-(maq)—kakasaserareru (書かせられる)

Nümunə kimi göstərilmiş kakasaserareru (書かせられる) feili kaku (書く)—yazmaq feilinə icbar növün şəkilçisi olan sase(させ) və məchul növün şəkilçisi olan rareru(られる) hissəciyinin qoşulması ilə yaranmışdır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi yapon dilində icbar növ vasitəli, birbaşa və hərəkət ifadə etməyən icbar növə bölünür. Məchul növlü cümlələrdən fərqli olaraq icbar növlü cümlələrdə yapon dilindən Azərbaycan dilinə və ya Azərbaycan dilindən yapon dilinə tərcümə zamanı ciddi dəyişikliklər və tərcümə zamanı cümlənin növünün dəyişməsi hadisəsi müşahidə olunmur. Qeyd etdiyimiz yapon dilindəki icbar növün vasitəli, birbaşa və hərəkət ifadə etməyən icbar növ Azərbaycan dilində də elə olduğu kimi icbar növlü cümlə şəklində olur. Lakin bəzən yapon dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı icbarlığı “vadar edir”, “təkid edir” kimi sözlərlə də əvəz etmək olar. Bu zaman cümlə məlum növlü cümləyə çevrilir.

7. Nəticə

Ümumilikdə yapon və Azərbaycan dilləri arasında apardığımız feil növlərinin müqayisəli tədqiqindən belə nəticə çıxarmaq olar ki, yapon dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı məchul növlü cümlələrdə növlərin dəyişməsi hadisəsi birbaşa məchul növün “cihatsutekiukemi” qolunda (bəzən “cihatsutekiukemi” növündə tərcümə zamanı növ dəyişməsi hadisəsi müşahidə olunmur) və vasitəli məchul növdə müşahidə olunmasına baxmayaraq, icbar növlü cümlələrdə tərcümə zamanı növ dəyişməsi hadisəsi nadir hallarda rast gəlinə də, növün dəyişdiyi halda belə cümlədə icbarlıq hissə olunur. Azərbaycan dilindən yapon dilinə tərcümə zamanı isə növ dəyişmə hadisəsi məchul növün şəxssiz növündə müşahidə olunmasına baxmayaraq, icbar növlü cümlələrdə növ dəyişməsi hadisəsi müşahidə olunmur. Eyni zamanda nəticə kimi onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində yalnız və yalnız təsirli feillərdən məchul ya da icbar növlü feil yaranmasına baxmayaraq, yapon dilində həm təsirli, həm də təsirsiz feillərdən məchul ya da icbar növlü feil yaranması müşahidə olunur.

Ədəbiyyat

1. Koyzumi Tamotsu. Əsas feillərin istifadə qaydası lüğəti (基本的動詞用法辞典). Tokio, "Tayşukan Şoten" nəşriyyatı, 2000, 589 s.
2. Buludxan Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, "Nurlan" nəşriyyatı, 2007, 310 s.
3. Struqova.E.V. Yaponca oxuyuruq, yazırıq, danışırıq ("Читаем, пишем, говорим по- японски "). Moskva, "Şərq-Qərb"("Восток-Запад") nəşriyyatı, 2004, 288 s.
4. Kindaiçi Haruhiko. Yapon dili feillərinin aspekti-日本語動詞のアスペクト). Tokio, "Muqışobo" nəşriyyatı, 1976, 350 s.
5. Noko Çino. Yapon dilinin feilləri (日本語の動詞).Tokio, "Kodaşa" nəşriyyatı, 2001, 179 s.
6. Kamiya Taeko. Yapon dili feillərinin kitabçası (日本語動詞ハンドブック). Tokio, "Kodaşa" nəşriyyatı, 2001, 254 s.
7. Şirota Şun . Yapon dilinin morfologiyası (日本語形態論). Tokio, "Hitsujişobo" nəşriyyatı, 1998, 396 s.
8. Yoşio Nitta. Yapon dilinin növləri və təsirlilik (日本語のヴォイスと他動性). Tokio, "Kuroşio" nəşriyyatı, 1991, 251 s.
9. Koyama Satoru. Yapon dilinin tədrisi və dilçilik (言語と教育:日本語を対象として). Tokio, "Kuroşio" nəşriyyatı,2004, 440s.
10. Takami Keniçi. Məchul və icbar növ (受け身と使役). Tokio, "Kaytakuşa" nəşriyyatı, 2011, 219 s.

**О.Джалилбайли,
Ў.А. Керимов**

Резюме

Главная цель проведенного сравнительного исследования глаголов страдательного и побудительного залогов на материалах японского и азербайджанского языков рассмотрение процесса изменения залогов при переводе с японского на азербайджанский или обратно, с азербайджанского на японский язык. А также одной из целей проведенного исследования является рассмотрение внутренней структуры страдательного и побудительного залогов японского языка сравнительно глаголами страдательного и побудительного залогов азербайджанского языка.

**O.B .Cəlilbəyli,
Ü.A. Kərimov**

Summary

The comparative research of causative and passive voices according to Japanese and Azerbaijan language sources and to study the change processes of the verbs while translating from Japanese to Azerbaijan language or on the contrary from Azerbaijan to Japanese is the main purpose of the research. At the same time, to research the internal structure of causative and passive voices of Azerbaijan language and to introduce it as a comparative way is one of the important purpose of this research.

**Rəyçi: Novruzov Məmmədali
 professor**

ZEYNƏB ƏSGƏROVA,

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi

VÜSALƏ BƏNNAYEVA

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi

vusala79bannayeva@gmail.com

SİFƏTİN ETİMOLOGİYASI, FUNKSİYASI, VƏZİYYƏT BİLDİRƏN SİFƏTLƏR

Açar sözlər: kalka, bağlılıq, ismi birləşmə, etimologiya, təyinedici sözlər, daha az

Key words: calque, copula, noun phrase, etymology, determiners, less

Ключевые слова: калька, связь, словосочетание, этимология, определяющие, меньшее количество

Linqvistikada sifət (an adjective, qısaldılmış şəkli – adj.) təsvir edən bir sözdür, onun əsas sintaktik rolu isim yaxud ismi birləşmələri (noun phrase) təyin edir, ifadə etdiyi obyekt haqqında daha çox informasiya verir. Sifət dilçilik bəhsində nitq hissələrinin ən maraqlı və rəngarəng söz hissələrindən biri olub ismi yaxud əvəzliyi təsvir edir. O, morfologiyanın söz bazasını artıran, ismi xüsusi çalarla çatdıran, ismə gözəllik qatan, bəzək vuran yaxud insan emosiyalarını təlqin edən rəngarəng söz xəzinəsidir, məsələn: *Big, boring, purple, obvious, consious, heavy, able, complete* və s. sözləri sifətdir.

Sifət isim haqqında təsvir yaradır, məsələn: *Mark and Jane are carring a heavy chair*. cümləsində *heavy* sifəti “*chair*” ismini təsvir edir. Sifət forma baxımından tək və cəmdə eyni olaraq yəni dəyismədən işlənir. Bir sıra Avropa dillərindən fərqli olaraq ingilis dilində sifət kəmiyyətlə uzlaşmır. Sifət İngilis dillində əsas nitq hissələrindən biridir.

Sifətin etimologiyası

Adjective latınca (*nömen*) *adjectivum* sözündən götürülüb “*additional (noun)*” mənasını verir. Bu söz qədim yunan dilində olan “*epitheton (onoma)*” “*additional (noun)*” sözünün kalkasıdır. Latın və yunan dillərində qrammatik ənənəyə əsasən sifətlər isimlə birlikdə işlənərək, isimlər kimi hala, cinsə və kəmiyyətə görə hallanmışlar. Bu proses “*declension*” (*hallanma*) adlandırılırdı və ismin bir növü hesab edilirdi. Hal-hazırda tipik isimlər sayılan həmin sözlər əvvəllər substantiv isimlər (*nömen substantivum*) yəni isimləşmiş sifət adlandırılmışlar.

Sifətin funksiyası

Sifət ümumiyyətlə aşağıdakı üç funksiyadan birində çıxış edə bilər:

1) *Attributive adjectives* (təyinedici sifətlər) – təyin etdiyi isimlərlə ismi birləşmə əmələ gətirir, məsələn; “*happy people*” birləşməsində “*happy*”,

“brave men” birləşməsində isə “brave” sözləri təyinedici sifətlərdir. İngilis dilində təyinedici sifətlər adətən sadə birləşmələrdə aid olduqları isimdən əvvəl işlənir, lakin çox hallarda sifət zərf funksiyasında olan birləşmə kimi təyin edilərkən aid olduqları isimdən sonra gəlir, məsələn, *I saw three happy kids* – cümləsində *happy* sifəti isimdən əvvəl gəldiyi halda, *I saw three happy kids enough to jump up and down with glee* - cümləsində sifət zərf funksiyasında olan birləşmə kimi aid olduğu isimdən sonra işlənmişdir.

2) Predicative adjectives (predikativ sifətlər) – hər hansı bir əlaqə vasitəsilə yaxud digər bağlayıcı mexanizmlə təyin etdiyi isim və ya əvəzliyə bağlanır, məsələn, “they are happy” və “that made me happy” cümlələrində “happy” sözü sifətdir. Predikativ sifətlərin əsas xüsusiyyəti bağlayıcı fellərdən (link verbs) sonra işlənməsidir. Ən çox işlənən bağlayıcı fellər aşağıdakılardır: *appear* – *peyda olmaq, görünmək*; *be* – *olmaq, mövcud olmaq*; *become* – *olmaq, çevrilmək*; *feel* – *hiss etmək*; *get* – *qazanmaq*; *look* – *görünmək*; *seem* – ... *elə gəlmək, görünmək*; *smell* – *iyləmək, qoxlamaq*; *taste* – *dad vermək, dadmaq*; *remain* – *qalmaq, saxlamaq*; *grow* – *əmələ gəlmək*; *keep* – *qoruyub saxlamaq*. e. g *The car is old. Jane is feeling cold. The flower smells nice. She looks tired. He grew nervous.* Bu misallarda *old, cold, nice, tired, nervous*, sifətləri – *be, fell, smell, grow* və s. bağlayıcı fellərindən sonra işlənmişdir. Əksər sifətlər hər iki halda işləyə bilər; həm isimlərdən əvvəl yaxud bağlayıcı fellərdən sonra, məsələn, *I have some new shoes.* – Bu cümlədə *new* sifəti isimdən əvvəl işlənmişdir. Digər misalda – “My shoes are new” cümləsində isə *new* sözü bağlayıcı fellərdən sonra işlənmişdir. Lakin burada bir sıra istisnalar mövcuddur. Bu istisnalar iki halda meydana çıxır;

a) Yalnız təyin funksiyasında; yəni yalnız isimlərdən əvvəl.

b) Yalnız predikativ funksiyasında; yəni yalnız bağlayıcı fellərdən sonra. Müəyyən sifətlər var ki, onlar yalnız isimlərdən əvvəl işlənir. Buna misal olaraq dörd sifət göstərmək mümkündür: *elder, eldest, live, main*; məsələn, *My elder sister is a designer. There is a live fish in the aquarium.* Bu sifətləri bağlayıcı fellərdən sonra işlətmək qeyri- mümkündür. *My sister is elder. (wrong)* Bu cümlələrdəki sifətlərin işlənmə yeri düzgün deyildir.

3) Nominal adjectives (nominal sifətlər) – nominal sifətlər demək olar ki, ismlər kimi çıxış edir. Onun bir qaydası, əgər isim istisna olarsa və təyinedici sifət arxada qalarsa baş verə bilər, məsələn, *“I read two books to them; he preferred the sad book but she preferred the happy”* - cümləsində *happy* nominal sifətdir, *happy one* yaxud *happy book* birləşməsinin qısa formasıdır. Digər yolu isə aşağıdakı frazalarda baş verə bilər, məsələn, *“out with the old”, “in with the new”* burada *“the old” “that which is old”* mənasını verir və *“the new”* da ona oxşar şəkildə işlənir. Köhnələri yola salıb, yeniləri qarşılamaq (belə hallarda sifətin funksiyaları ya “mass noun” (uncountable noun) sayıla bilməyən və yaxud sayıla bilən isimlərin

cəmi funksiyalarında çıxış edir. Belə hallarda sifət yuxarıdakı misalda “mass noun ” yəni sayıla bilməyən isimlər kimi yaxud aşağıdakı misalda “count noun ” yəni sayıla bilən isim funksiyasında çıxış edir, məsələn, “The meek shall inherit the Earth.”- Yer kürəsinin varisi həlimlər (həlim insanlar) olacaq.

A - Adjectives

Bir sıra vəziyyət bildirən sifətlər (the words of the category of state) yalnız bağlayıcı fəllərdən sonra işlənir, **a** - prefiksinə malik olan bu sözlər şəxs və ya əşyaların müvəqqəti vəziyyətini bildirir, məsələn,

*He seems **afraid**. He feels **ashamed**. The baby is **asleep**. She is **awake**.* Bu sifətlər isimlərdən əvvəl, təyin funksiyasında işlənir, məsələn, *The **afraid** man...; The **ashamed** man...; The **asleep** baby...* və s. ifadələri burada düzgün verilməmişdir. Əgər biz “qorxan adam” birləşməsi ifadə etsək, onda “**afraid**” sifətini digər “**scared**” sifəti ilə əvəz edə bilərik. Deməli, “*the afraid man*” söz birləşməsi “*the scared man*” birləşməsi ilə əvəz edilməlidir. Ən çox işlənən vəziyyət bildirən sözlərə aşağıdakı sözləri misal göstərmək olar.

afraid – qorxu, qorxmış; *asleep* - yatmış, yatan; *awake* – oyaq; *ashamed* – utanmış; *alive* – diri; *aflame* – alov içində; *abloom* – gül- çiçək içində; *ashore* – sahilə, sahilə. Məsələn: There is a plan afoot . = A plan is being prepared . (Qarşıda bir plan var, bir plan hazırlanır.)

Sifətin cümlədə işlənmə yeri

Bir sıra tamamlıqla işlənən ifadələrdə sifətin işlənmə yeri aşağıdakı şəkildə sıralanır. Bunu misallarda göstərmək olar.

find	}	tamamlıq + sifət
make +		
keep		

Hər üç fəlin ardınca tamamlıq sonra isə sifət işlənir.

e. g He **found the article interesting**. *Alcohol **makes him tired**.*

Bu cümlələrdə sifət cümlənin mübtədasını deyil, tamamlığını təsvir edir, yəni burada “*interesting*”, “*tired*”, sifətləri, tamamlıq funksiyasında olan “*article*” ismini, “*him*” əvəzliliklərini təsvir edir. İngilis dilinin qrammatikasında bu “object complement” adlandırılır. Burada sifət tamamlıq tərkibli cümlə kimi çıxış edir.

The + adjectives (Kollektiv sifətlər)

İngilis dilində *kollektiv isimlər* kimi *kollektiv sifətlər* də mövcuddur. *Kollektiv sifətlər* isimlərin bir qismini qəbul edə bilən natamam isimləşmiş sifətlərdir. Bu sifətlər müəyyənlik artikli ilə işlənərək bütöv bir qrupa aid olan ismi bildirir. Kollektiv isimlərdən fərqli olaraq (kollektiv isimlər həm təkdə həm də cəmdə işlənir) *kollektiv sifətlər* cəmlilik bildirir, ondan sonra xəbər cəmdə olur. Misallara nəzər yetirək:

The unemployed – işsizlər; The blind – korlar; The dead – ölümlər; The disabled – şikəstlər; The old – qocalar; The rich – varlılar.

e.g. *The unemployed think that the government is ignoring them. The unemployed* cəm halda *işsizlər* kimi tərcümə olunur. e.g: *Mark often gives money to the poor. The poor* cəm halda *kasıblar* kimi tərcümə olunur.

The + the

İngilis dilində sifətin **the... the** müqayisə dərəcəsi var. Bu müqayisə hər hansı bir əşyanın digərindən asılı olduğunu göstərir. e.g: *The more I read the more I know. The sooner we leave, the sooner we will arrive.*

Sifətlərin əks mənası

Sifətlərin antonimi və ya inkar aspekti müxtəlif yollarla düzələ bilər. Bir yolu əlbəttə ki, onun əks mənasını – yəni antonimini tapmaqdır. *Beautiful* sözünün antonimi *ugly* sözü. *Tall* sözünün antonimi isə *short* – dur. Tesaurs lüğəti sizə sözün uyğun antonimini tapmaqda kömək edə bilər.

Selected Literature

1. Oruc Musayev İngilis dilinin qrammatikası “Maarif” nəşriyyatı; Bakı – 1979.
2. İ. Rəhimov, T. Hidayətzadə İngilis dilinin praktik qrammatikası “Maarif” nəşriyyatı; Bakı – 1966.
3. Raymond Murphy English Grammar in use - Cambridge University Press.
4. <https://en.Wikipedia.org/wiki/>.
5. www.Youtube.com Adjectives in English grammar.
6. www.ccc.commnet.edu/grammar/adjectives.htm.
7. Oxford Advanced Learner's Dictionary The 6th editions
8. Betty Schrampf Azar “Fundamentals of English Grammar “ Longman on the web
9. Ю. Галицынский «Грамматика». Санкт – Петербург. 2009.

**Z.Askero
V.Bannayeva**

Etimology and functions of adjectives and the words of the category of state

Summery

This article is about the positions of the etymology, functions and category of state of adjectives or a- adjectives in English grammar. An adjective is a describing word, the main syntactic role of which is to qualify a noun or a noun phrase, giving more information about the object signified. Adjectives

are one of the English parts of speech, although historically they were classed together with the nouns. Adjective comes from Latin “adjectivum”, a calque of ancient Greek. It can generally be classified as: a) attributive; b) predicative; c) nominal adjectives.

**З.Аскеровой
В. Баннаевой**

**«Этимология и функции прилагательных
начинающихся на букву «а»**

Резюме

Именем прилагательным называется часть речи, которая обозначает признак предмета и отвечает на вопрос *what?* какой? Например: *obvious* - очевидный, *exhausted* - измученный, *boring* - скучный. Прилагательные в английском языке не изменяются ни по родам, ни по числам, ни по падежам: *a young man* – молодой человек? *young people* – молодые люди? *with a young man* – с молодым человеком. Они могут изменяться только по степеням сравнения: *pretty, prettier, prettiest* - красивый, красивее, самый красивый. Имя прилагательное в функции определения стоит перед существительным, к которому оно относится, а в функциименной части составного сказуемого – после глагола – связки: *I saw an interesting film. The film is interesting*. Когда существительное определяется двумя или более прилагательными, те из них, которые более тесно связаны по смыслу с существительным, ставятся ближе к нему. *It was a cold autumn day*.

**Rəyçi: Münəvvər Məmmədova
Filologiya üzrə elmlər namizədi**

LALƏNZAR MURADLI
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
lala@mail.ru

SÖZDÜZƏLDİCI SUFFİKSLƏR

Açar sözlər: suffiks, söz-düzəltmə, dilçilik, morfologiya, sintaksis, dil, lüğət, qrammatika, leksikologiya

Key words: suffix, word-building, linguistics, morphology, syntax, language, vocabulary, grammar, lexicology

Ключевые слова:

суффикс, словообразование, лингвистика, морфология, синтаксис, язык, лексика, грамматика, лексикология

Texnoloji terminoloji leksikada termin yaratma məhsuldarlığı ilə xüsusi mövqe tutan -ma, -mə suffiksi feli isim və an, -ən şəkilçili feli sifətlərin iştirakı ilə saysız-hesabsız terminoloji birləşmələr yaradılmışdır.

Qeyd edək ki, müasir ingilis dilində hazırda bir çox sözdüzəldici suffikslər vardır ki, həmin suffikslər –ist, -ic vasitəsi ilə də yeni mənalı sözlər və terminlər yaranır. Məsələn, magmatic-maqmatik; machinist-maşinist; maşınçı; mechanic- mexanik, çilingər; magnetic logging – maqnit karotajı; magmetic cluch –elektromaqnit mufta; mechanics of oil expulsion –neftin sıxışdırılıb çıxarılması; metallic –metal (vışka); metamorphic rocks –metamorfik süxur. İngilis dilində “ic” suffiksi Azərbaycan dilində “ik” şəkilçisinə, -ist isə həm –ist, həm də –çı, çi şəkilçisinə uyğun gəlir.

Azərbaycan dilində də sonu –ik suffiksi vasitəsilə bitən sözlər imkanına görə geniş yayılmışdır. Bu suffiks ilə söz və yaxud termin əlamət və keyfiyyət xarakteri daşıyır. Məsələn:

Metamorfik təbii qaz –metamorphic natural gas; mexanik-mühəndis-mechanical-engineer; isometrik-monometrical; hidravlik perforator –mud engine; qazometrik üsul- mud logging technique; orqanik süxur – organic rock; eksentrik boru açarı- exsentric tongs və s. İngilis dilində yeni terminlər yaradılmasında bir çox suffikslər iştirak edir. Belə suffikslərə -ness, -ance, -ence, -dis, -in, -ty, -th, -age və s. daxildir. –ness sifətdən isim düzəldən suffiksidir. Azərbaycan dilində qarşılığı –lıq, liq, lik şəkilçisidir. Quruluşuna görə bu terminlər düzəltmə və ya mürəkkəb olur. –ness suffiksi semantikasına görə latın mənşəli –ity, -ty suffiksi ilə sinonimdir. Hələ XVI əsrdə ingilis dilində bu suffiks ilə xeyli miqdarda abstrakt isimlər əmələ gəlmişdir. Araşdırdığımız neft-qaz yataqlarının işlənməsi lüğətində həm –ness həm də -ity, -ty suffiksləri ilə eyni kökdən çoxlu terminlərə rast gəlirik. Məsələn, Roughness of surface – səthin kələ -kötürlüyü; rocks abrasiveness –dağ

süxurlarının abrazivliyi; effective oil hearing thickness of the seam – layın neftlə doymuş effektiv qalınlığı; hardness-bərklik; sulphateness of water – suların sulfatlılığı; relative clayiness – nisbi gillilik; rock adhesiveness (stickness) –dağ süxurlarının yapışqanlılığı; rock brittleness – dağ süxurlarının kövrəkliyi; thickness of pile wall – quyu divarının qalınlığı; steadiness – möhkəmlik, davamlılıq; evenness –tarazlıq, hamarlıq; dampness – nəm, rütubət; rock fragility; rock brittleness –dağ süxurlarının kövrəkliyi və s.

Araşdırmalar bəzi nəticələr çıxarmağa imkan verir deyək ki, -ness suffiksi ingilis dilinin termin yaradıcılığında mühüm rol oynayır. Bu suffiks sadə köklərə daha çox birləşir, neft və qaz yataqlarının işlənməsində elmi üslubda, yəni termin yaradıcılığında –ity (-ty) şəkilçisi –ness şəkilçisini sıxışdırır. Mücərrəd anlayış mənası daşıyan –ment və -ance, -ence qeyri-məhsuldar şəkilçiləri feldən törəyir: management (bir işi aparma). –ance feldən isim düzəldən şəkilçidir. Endure – (dözmək, tab gətirmək) felinə -ance şəkilçisi artırmaqla endurance yeyilməyə müqavimət ismi yaranır. Bu sözə ikinci bir söz əlavə etdikdə yeni bir ifadə yaranır. Məsələn: endurance limit – yorğunluq həddi; guidance equipment –istiqlətləndirici avadanlıq. –Age feldən isim düzəldən şəkilçidir: footage – futla ifadə edilən qazılmış məsafə, foot-ayaq sözüdür; salvage pipe – ikinci dəfə istifadə olunan boru. To salve –xilas etmək deməkdir. Pipe carriage –boru arabacığı; -to carry – daşımaq; yerinə yetirmək deməkdir.

İngilis dili texniki mətnə -ed suffiksində tez-tez rast gəliklərsə, bu cümlədə xəbərin mütləq olaraq keçmiş zamanda işləndiyinə dəlalət etmir, əsasən, felin III formasının, yəni keçmiş zaman feli sifətinin göstəricisidir. Məsələn: the good produced by this manufacturing plant meet consumers' requirements. “ed” suffiksi vasitəsilə də terminlər yaranır ki, bunlar Azərbaycan dilinə müxtəlif formada tərcümə edilir. Məsələn: guyed mast (dərəcəli dor); halved belt (çarpaz intiqal qayışı); gauged (kalibrlənmiş); gauged oil (təmiz neft hasilatı); geared pumping unit (reduktorlu mançanaq dəzgahı); -iş, -ış, -uş; -üş –şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan terminlər müxtəlif hərəkət və proses məzmununu bildirir, əl ilə veriş- hand feed; baxış dəliyi (gözlüyü)- inspection; üst-üstə tikiş –lap seam; gediş (pistonun) – stroke, lead; eninə kəsiliş-lateral section və s.

Yarımşəkilçilərlə düzələn sözlər (morfoloji yolla yaranan söz yaradıcılığı) qrammatika və leksika ilə həm hədd olub, dilçilik sahələrindən biridir. Buna görə də leksik mənaya malik olan şəkilçilərin dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində xüsusi əhəmiyyəti vardır. Belə mənbələrdən biri hesab olunan leksik mənalı sözlərin yaranması probleminin hərtərəfli tədqiqi vacib məsələlərdən biridir. Bunun üçün isə dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin tarixi inkişafını öyrənmək, sintaktik yolla yaranan bir qrup sözlərin komponentləri arasındakı əlaqəni tədqiq etmək lazımdır. İngilis

dilinin zəruri elementlərindən olan –man, -woman, -dom, -like, -ship və s. yarım şəkilçilərin keçdiyi inkişaf yolunun, derivatların verdiyi faktlar əsasında öyrənilməsi ingilis dilinin quruluşunu və inkişaf yolunu tədqiq etmək baxımından vacib və faydalıdır. –dom yarımşəkilçisi də ingilis dilində əvvəllər sərbəst söz kimi işlənmiş və müstəqil birləşmə əmələ gətirmişdir. Qədim ingilis sözü olan “-dom” –dan əmələ gəlmiş “-dom” elementi Alman “-tum” elementi ilə paraleldir. İlk əvvəl bu çərçivə, qanun, hökm” bildirən müstəqil söz olmuşdur. Orta ingilis dövründə bu şəkilçi isim və sifətlərə əlavə edilirdi. Məsələn:

bishopdom-yepiskopluq;

freedom-azadlıq;

wisdom- müdriklik;

halegdom-müqəddəslik;

earldom- qraflıq;

Chief among the Gods was Odin, the God of wisdom. Allahlararasıda əsas, müdriklik. Allahı olan Odin idi.

Lakin sonralar o, ismin kökündən yeni sözlər əmələ gəlirdi. Məsələn:

bishopdom-yepiskopluq;

kingdom- krallıq;

masterdom- hökmranlıq;

popedom –papalıq

The runic characters originated in the Germanic kingdoms of South eastern Europe in the third century A.D. and at that time had twenty-four characters. Üçüncü əsrdə Cənub-Şərqi Avropanın krallıqlarında runc hərflər yarandı və o vaxt yalnız iyirmi dörd hərf var idi. Müasir ingilis dilində “-dom” yalnız aşağıdakı mənaları bildirən ismin kökündən abstrakt isimləri əmələ gətirir.

1. Yüksək hakimiyyətdə olan şəxsi bildirən ismin kökünə birləşəcək “-dom”-şəkilçisi bu şəxsin ölkədə, sahədə, hakimiyyətdə olduğunu bildirir. Məsələn: kingdom-krallıq; dukedom- hersoqluq; earldom –qraflıq; earldom – çarlıq. And the rich harvest of the fertile soil provided a foundation for the kingdom of Sweden. Torpaqdan əldə edilən zəngin məhsul İsveç krallığı üçün özül yaradıldı.

2. “-dom” şəkilçisi kökün göstərdiyi şəxsin hal və vəziyyətini, rütbəsini, dərəcəsini, vəzifəsini bildirir. Bu mənə qədim ingilis dövründən bizə gəlib çatmışdır. Məsələn:

sherifdom-şəriflik (sherif-şerif);

squiredom –skvayrlıq (squire – skvayr);

stardom-ulduzluq (star-ulduz);

thraldom- köləlik (thrall – kölə, qul);

officialdom- çinonivlik (official – çinovnik);

martyrdom - şəhid olma (martyr- əzab çəkən);
slavedom – slavyanlıq (slav-slavyan);
princedom – şahzadəlik (prince- şahzadə);
peerdom- per rütbəsi (peer –per).

3. Müasir ingilis dilində “-dom” şəkilçisi eyni adət -ənənəyə, marağa, xüsusiyyətə malik olan ümumi bir qrup adamları bildirən toplu mənada geniş işlənir. Bu hallarda “-dom” şəkilçisi agentiv ismin kökünə birləşir. Məsələn:

artistdom – artist həyatı (artist –rəssam);
beggardom – kasıblıq (beggar-kasıb);
bourgeoisdom –burjualıq (bourgeois –burjua);
snobdom- snob həyatı (snob-snob).

“-dom” şəkilçisi idmana, kinoya, teatra aid olan kökdən abstrakt isimləri əmələ gətirmək üçün geniş istifadə edilir. Bu söz qrupu ingilis dilinin amerikan variantına aiddir. Məsələn:

turfdom((turf –cıdır);
theatredom (theatre- teatr);
autodom (auto – avtomobil)
baseballdom (baseball –beysbol) və bu kimi digər misallar
bookdom (book-kitab);
fandom (fan – azarkeş)

Ədəbiyyat

1. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1970.
3. Mehrabov A, Abbasov A, Mahmudov M. “Təhsilin modernləşdirilməsinin aktual problemləri”. Bakı, 2013.

L.Muradli

Word-building suffixes Summery

Word-building is considered as an independent area in linguistics but it cannot be imagined apart from other aspects of linguistics, morphology and syntax. Word-building is closely related with other branches of linguistics; grammar, lexicology, morphology and syntax.

In modern English word-building is of great importance in the enrichment of the language. Suffixes play a great role in word-building process. Being connected to this or any other parts of speech, suffixes can

convert it to other grammatical category. Being of great importance in word-building of the English language, suffixes plays a great role in the enrichment of the vocabulary of the English language.

Л.Мурадлы

**Суффиксы построения слов
Резюме**

Словообразование рассматривается как самостоятельная область в лингвистике, но его нельзя представить отдельно от других аспектов лингвистики, морфологии и синтаксиса. Словообразование тесно связано с другими отраслями лингвистики; Грамматика, лексикология, морфология и синтаксис.

В современном английском словообразование имеет большое значение для обогащения языка. Суффиксы играют большую роль в процессе создания слов. Будучи подключенными к этой или любой другой части речи, суффиксы могут преобразовать ее в другую грамматическую категорию. Суффиксы, имеющие большое значение в построении слова на английском языке, играют большую роль в обогащении словарного запаса английского языка.

Rəyçi:

Lalə Məsimova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

LALƏ MƏSİMOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
lalamasimova@mail.ru

TERMINOLOJİ SUFFIKSLƏRİN DİLDƏ ROLU

Açar sözlər: morfologiya, leksikologiya, məna, söz, morfem, fonem, kök, şəkilçi

Key words: morphology, lexicology, meaning, word, morpheme, phoneme, stem, suffix

Ключевые слова: морфология, лексикология, значение, слово, морфема, фонема, основа, суффикс

Dünya dilləri içərisində özünəməxsus layiqli yerlərdən birini tutan Azərbaycan dilinin zəngin lüğət tərkibinə müxtəlif söz qrupları daxildir. Bu söz qruplarından bir də terminlərdir. Terminlər elmi anlayışların dildəki ifadə forması olduğu üçün elm və texnikanın inkişafı nəticəsində meydana gəlir. Dövrümüzün elmi-texniki tərəqqi dövrü olduğunu nəzərə alsaq, müasir həyatımızda terminlərin əhəmiyyətli rolunu təsəvvür etmək o qədər də çətin olmaz. Çoxlu sayda terminlərin yaranması mövcud terminoloji sistemlərin təkmilləşməsi, zənginləşməsi elm və texnika aləmində, ictimai həyatda baş verən, nəzərə çarpan dəyişikliklərlə sıx əlaqədardır. İnsan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrindəki tərəqqi, irəliləyiş terminoloji sistemlərin də aramsız olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Hər bir dövlət dilinin inkişafı təkcə linqvistik inkişafdan deyil, sosioloji və politoloji inkişafdan da asılıdır. Azərbaycan dili xalqımızın əbədi ümummilli lideri H.Əliyevin səyi nəticəsində beynəlxalq münasibətlər sistemində rəsmi dövlət dili kimi böyük nüfuz qazanmışdır. Hazırda ana dilimiz digər rəsmi və tanınmış dövlət dilləri ilə yanaşı işlənir, dünya xalqları arasında tanınır. Elə buna görə də Azərbaycan dilinin xarici dillərlə müqayisəli şəkildə tədqiqi üçün müəyyən stimül yaradır, müxtəlif sistemli dillər arasındakı ümumi və fərqli cəhətlərin müəyyənləşdirilməsi üçün geniş imkanlar açır. Dilçilik elminin söz və onun formalarını araşdıran, dildə işlənən sözləri, onların dəyişməsinə və qruplaşdırılmasını öyrənən sahə morfologiya adlanır. Morfologiya da, leksikologiya da sözü öyrənir, amma onlar arasında mühüm bir fərq var, leksikologiya konkret sözü, morfologiya isə mücərrəd sözü öyrənir. Morfologiya sözün mənasını deyil, quruluşunu öyrənir. Morfologiyaanın əsas vahidi morfem hesab edilir. Fonemlər müxtəlif təzahür formalarına, variant və variasiyalara, ümumiyyətlə desək, allofonlara malikdirsə, morfemlərin mövcudluğu da allomorflar vasitəsilə yaranır. Bütün morfemlər iki böyük sinfə bölünür: kök və affiks morfemlər. Kök morfem anlayışı dilçilikdə

mütləq səciyyə daşımır. Aqlütinativ dillərdə kök morfemlər sadə sözlərə uyğun gəlir. Flektiv dillərdə isə kök və affiks morfemlərin birləşməsindən əmələ gəlir. Affiks morfemlər də iki qrupa bölünür: prefiks və suffikslər. Morfoloji üsulla termin yaradıcılığı söz yaratma prosesinin tərkib hissəsinə aiddir. Müxtəlif dillərdə şəkilçilər müxtəlif olduğu üçün bu üsulun müxtəlif növləri var:

- a) önşəkilçili (prefiksəl) söz yaradıcılığı;
- b) sonşəkilçili (postfiksəl) söz yaradıcılığı;
- c) üçşəkilçili (infiksəl) söz yaradıcılığı.

Bəzən söz müxtəlif suffikslərin birgə iştirakı nəticəsində yaranı bilər. Məsələn, belə söz yaradıcılığı Dilin leksik-terminoloji bazasının yeni anlayışlarla zənginləşməsində affiksəl (sintetik) və prefiksəl (analitik) leksik-terminoloji vahidlərinin özünəməxsus rolu və əhəmiyyəti vardır. Elə buna görə də leksik-terminoloji vahidləri struktur mənə xüsusiyyətlərinə görə tərkibində afiksəl və prefiksəl səciyyəli sözyaratma elementləri iştirak edən kimi ümimiləşdirmək olar. Tədqiqatlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində informasiya rus dilindəki uyğun modellər üzrə formalaşır. Внутрискважинный (quyudaxili); межфлюидальный контакт (mayələrarası kontakt); призабойный (quyudibi) sözlərinin əsasında yarandığı halda, rus dili modelindən fərqli olaraq Azərbaycan dilinin sintetiklik tələbi üzrə qurulur. Bu da Azərbaycan dilinin ön şəkilçi yaratma qarşılığı olmamasından irəli gəlir. İngilis dilində bu sözyaratma vasitələri özünün mənə müstəqilliyinə görə söz hüququ daşısa da informasiya verici modelə görə müvafiq sözyaratma vasitəsinin qarşılığı səviyyəsində afiksallıq funksiyasını yerinə yetirir. Lakin bu vahidlər şəkilçi həddinə düşmədiyi üçün onların vasitəsi ilə yaranan sözlər dildə düzəltmə yox, mürəkkəb leksik-terminoloji vahidlər kimi səciyyəvidir.

Müasir Azərbaycan dilində neft və qaz yataqlarının işlənməsinə aid terminlərin yaranmasında morfoloji sözdüzəltmə geniş yayılmış, istər milli dildən, istərsə də başqa dillərdən alınan sözlərin müxtəlif suffikslərin əlavəsi ilə termin düzəldilmiş, yeni mənalı terminlər yaranmışdır. Məsələn, Azərbaycan dilində neft və qaz yataqlarının işlənməsində işlənən “istismar” sözünə -çı suffiksi artırmaqla “istismarçı” termini yaranmışdır. Bu sözün ingilis dilindəki variantı belədir: exploitation-explorer.

Termin yaradıcılığında sözdüzəldici suffikslərdən hər birinin öz yeri, işlənmə məqamı, funksiyası vardır. Məsələn, müxtəlif sənət və peşələri, ixtisasları, şəxsiyyətin cəmiyyətdəki mövqeyini, eləcə də ayrı-ayrı prosesləri yerinə yetirən aparatları, cihazları bildirən terminlər adətən -çi, -çı, -çu, -çü suffiksləri vasitəsilə ilə yaradılır. Azərbaycan dilində bu suffiks insan fəaliyyəti ilə bağlı olan söz yaradır. Onun ifadə etdiyi mənaya gəldikdə isə deməliyə ki, bu bir işlə məşğul olan şəxsi və ya sənət sahibini, subyekti

bildirir, şəxsin müəyyən peşəyə, ixtisasa mənsub olduğunu göstərir. İngilis dilində isə bu –er, -or suffiksi vasitəsi ilə düzəlir. Məsələn, driller-qazmaçı – sözün kökü “to drill” – “qazmaq”, -er- feldən isim düzəldən şəkilçidir.

İngilis dili Azərbaycan dili

Laborer fəhlə, qara fəhlə, günəmuzd
Ropemaker kanatçı, kanat ustası
Operator operator, iş icraçısı
Operations coordinator baş dispetçer
Expert driller qazmaçı, ekspert
Exploration geophysicist kəşfiyyatçı geofizik
Trained –worker ixtisaslıfəhlə
Logger karotajçı
Driller qazmaçı

İngilisdilindəşəxsinmüəyyənsənətvəpeşəyə sahib olduğunu –ist, -man suffiksivasitəsilə düzəldiyinə rast gələ bilərik. Məsələn,

İngilisdili Azərbaycan dili

Landman geodeziyaçı
Craftsman sənətkar, fəhlə

İngilisdilində -er, -or suffiksi ilə həmçinin ayır-ayırı prosesləri yerinə yetirən aparatlar və cihazların adlarını bildirən terminlərdə mələgəlir. Məsələn: air exhauster; accumulator (akumulyator); decanter (çökdürücü cihaz); desilter (çökdürücü); transducer (çevirici); underreamer (genişləndirici) və s. misal göstərmək olar.

İngilisdilinə xas olan mücərrədlik bildirən –ty suffiksi Azərbaycan dilindəki –lıq, -lik, -luq, -lük suffikslərinə uyğundur. Bu suffikslər öz semantic xüsusiyyətinə görə Azərbaycan dilində geniş söz yaradıcılığında iştirak edir. Bu

suffikslər müxtəlif nitq hissələrinə qoşularaq yeni terminlərə mələgətirir. Məsələn : isimlərə əlavə edildikdə mücərrəd anlayışları bildirən terminlər: özlülük (viscosity); dərinlik ölçən (depth measuring device); nisbənəmlik (relative humidity); axıcılıq (fluidity); süxur keçiriciliyi əmsalı (permeability coefficient); abrazivlik (süxurunaşınması) (abrasive formation); başlıq (çap)

Müxtəlif cəsimlərə məxsus xüsusiyyət və əlamət bildirən sifətlərə əlavə olunmuş qəbul xüsusiyyət və əlaməti özündə ehtiva edən terminlər yaranır: kövrəklik (britness). Sifət və əsaya qoşularaq müxtəlif terminlər yaranır. Üçlük (T-joint); birtəbəqəli almaz başlığı – onelayer diamond; beşplunjerlinasos – quintuplex; ilkin süxur- primary rock və s.

Mürəkkəb neft terminlərinin bir qismində sayların sözlərə artırılması əmələ gəlir. Burada əsasən 1,2,3 və 4 saylarından istifadə edilir. Məsələn: 3 və ya 4 ayaqlı qazıma qaldırıcısı (kopyor)- pile driver; iki vallı gil qarışdırıcı-twin –

shaft mud mixer; üçağızlı boru-three-way piece; ikisilindrli nasos – duplex pump; ikigirişli stator – double-lode stator; ikilüləli quyu – double barreled well; üçgövdəli qazıma – triple hole simultaneous drilling; iki şaroşkalı balta – two roller bit, twin cone bit.

Sıra sayı ilə də düzələn terminlərə rast gəlmək olar. İkinci dəfə istifadə olunan boru- salvage pipe; çoxtəbəqəli almaz başlığı – multilayer diamond core bit və s. Bu suffikslər müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərdən sonra da işlənərək terminlər yarada bilir.

Bəzi terminlərin kökü alınır, terminin tərkibində işlənən suffiks isə Azərbaycan dilinin özünəməxsus şəkilçilər vasitəsilə tərcümə olunur. İngilis dilində tərkibindəki “-fication”; “-ization” “-isation”; “-ation” suffiksləri ilə bitən neft terminləri Azərbaycan dilinə müvafiq olaraq “-yalaşma”. “-laşma” “-ləşmə” şəkilçiləri vasitəsilə tərcümə olunmuşdur: adomisation – dolomitləşmə; congelation- qatılaşma. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə daxil olmuş assimilation, transformation, fraction kimi alınma terminlərdəki –tion suffiksi fonetik assimilyasiya, transformasiya, fraksiya şəklində işlənərək fonetik assimilyasiyaya uğramışdır. İngilis dilindəki neft terminlərinin tərkibində işlənən suffikslər Azərbaycan dilinə alınma olan şəkilçi vasitəsilə tərcümə olunmuş, sözün kökü isə alınmışdır. Məsələn: “-sion,” “-ziya”, “-tion”, “-siya”; “-ing”; - “siya”- coagulation- koagulasiya; perforating – perforasiya; attrition – abraziya; -yeilmə.

lı, li, lu, lü – suffiksləri ilə tilli başlıq- ridge; şarnirli dayaq- pivoting bearing; tirli tormoz- dartaylama barabanında – post brake; gilli məhlul – mud; kanatlı qazıma – cable tool drilling; neftli-qazlı lay – oil and gas bearing bed; basqılı sular – pressure waters; plunjerli lift- plunger lift; pərli balta – grag bit.-sız; siz; suz; süz – suffiksləri ilə də terminlər yaranır. Bu məhsuldar suffiksdır və dildə inkarlıq bildirir və İngilis dilinin qrammatikasında iki cür –sız- suffiksi var: “less” və “non”. “-less” suffiks, -non isə prefiksdır.

Ədəbiyyat

- 1.Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1970.
- 3.Mehrabov A, Abbasov A, Mahmudov M. “Təhsilin modernləşdirilməsinin aktual problemləri”. Bakı, 2013.

L.Masimova

The role of terminological suffixes in the language

Both morphology and lexicology study the word, but there is a difference between them, lexicology studies a specific word, but morphology studies an abstract word. Morphology studies not the meaning of the word but its structure. Morpheme is considered to be the basic unit of morphology. While phonemes having different forms, options and variations, generally speaking, allophones, morphemes also are formed by allomorphs. All morphemes are divided into two great classes: root and affix morphemes. Root morpheme conception has no an absolute character in linguistics. Root morphemes are compatible with simple words in agglutinative languages. In inflected languages roots and affix morphemes are derived from a combination of morphemes. Affix morphemes are divided into two groups: suffixes and prefixes.

Л.Масимова

Роль терминологических суффиксов в языке

Резюме

Слово «морфология и лексикология» изучается, но между ними существует различие: лексикология изучает определенное слово, но морфология изучает абстрактное слово. Морфология изучает не значение слова, а его структуру. Морфема считается базовой единицей морфологии. Хотя фонемы, имеющие разные формы, варианты и вариации, вообще говоря, аллофоны, морфемы также образуются алломорфами. Все морфемы делятся на два больших класса: корневые и аффиксные морфемы. Концепция корневой морфемы не имеет абсолютного характера в лингвистике. Корневые морфемы совместимы с простыми словами в агглютинативных языках. В флективных языках корни и аффиксы морфем получены из комбинации морфем. Аффиксные морфемы делятся на две группы: суффиксы и префиксы.

Rəyçi:

F.Hüseynova
filologiya üzrə fəlsəfə doktor, dosent

NÜBAR QASIMOVA
ADU
nubar@mail.ru

FRANSIZ DİLİNDƏ MÜRACİƏT VƏ TRANSFORMATİVLİK FUNKSİYASINI DAŞIYAN SÖZÖNLƏR

Açar sözlər: köməkçi sözlər, sözönlər, müraciət ifadələri, qrupların fərqlənməsi, əsas transformativ sözönu

Key words: auxiliary words, prepositions, applying phrases, distinction of groups, important transformative preposition

Ключевые слова: вспомогательные слова, предлоги, выражения обращения, отличие групп, преобразующий предлог

Analitik dillər qrupuna məxsus fransız dilinin cümlə quruluşunda grammatik, semantik nöqtəyi-nəzərdən mühüm əhəmiyyətli sözönu bəhsinin dərinədən öyrənilib mənimsənilməsinə, axtarıqların davamlı olmasına ehtiyac duyulur. Sözönlər sadə və mürəkkəb olmaqla iki növə ayrılır. Məsələn: «həqiqi» sayılan 19 sadə: **à, après, avant, avec, chez, contre, dans, de, dès, devant, en, entre, par, pour, sans, selon, sous, sur, vers** və s. Brendala görə **à, partir de, au-dessus de, d'après** kimi mürəkkəb sözönlər sırasında **depuis, hormis, malgré, parmi** kimi sadə sözönlər də sadalanmışdır.

Cümlə tərkibində funksiyasına görə müxtəlif olan sözönlərdən bir qismi də müraciət (xıtab) ifadə edən sözönlərdir.

Müraciət sözönləri cümlədə adı çəkilən şəxsin maddi və ya qeyri-maddi əşyanın digərilə əlaqəli hərəkətin nəticəsini göstərməyə xidmət edir. Müraciət sözönləri 3 semantik qrupa ayrılır:

1) Heç bir yardımçı mənası olmayıb, ancaq müraciət göstərən **à, à l'adresse de, à l'intention de, à l'usage de, pour** sözönləri;

2) Müraciətdə əsasən xeyirxahlıq, xoş məramlılıq hallarını ifadə edən **à la gloire de, à la louange de, à l'appui de, à l'avantage de, à l'honneur de, au bénéfice de, au profit de dans l'intérêt de, en faveur de, pour, pour le compte de** sözönləri;

3) Ziddiyyət, bədxahlıq, uğursuzluq mənalarda işlənən sözönlər: **à (au) contre-pied de, à l'encontre de, au désavantage de, au détriment de, au préjudice de, aux dépens de, aux frais de, contre, en défaveur de ...**

Birinci qrupa daxil olan sözönlər öz aralarında müəyyən əlamətinə görə fərqlənir. Bunu biz ən çox işlənən **à** və **pour** sözönlərinin ziddiyyətli xüsusiyyətində müşahidə edə bilərik.

A sözönu feildən sonra gələrək hərəkətin istiqamətini göstərir, subyektin digər şəxslə münasibətlərini əlaqələndirən birləşmələrdə işlənir:

offrir des fleurs à qn., prêter secours à qn., faire plaisir à qn., parler à qn., sourire à qn., imposer sa volonté à qn. A sözünüsü eyni zamanda subyektin qarşı tərəfə münasibətini təyin edən feillərdən sonra işlənir: **céder à qn., refuser à qn., résister à qn.**

A la gloire de, à la louange de, à l'honneur de feil və isimdən sonra işlənərək bədii, incəsənət əsərlərində şəxs, həmçinin cansız, abstrakt isimlərə dair hər hansı fikir anlamında işlənir.

... il avait composé un poème à la gloire de l'Atlantique ...

- ... elle avait fait aussi une sorte de cantique à la louange de M. lecuré.

- Ce texte clé, à l'honneur des mères appartient à Musset.

A l'appui de müəyyən mövcud vəziyyətdə abstrakt isimlə işlənən arqumenti göstərir:

... mon père cita des chiffres à l'appui de son opinion.

A l'avantage de müharibə, mübahisə və ya münaqişə şəraitində məqamın şəxsin xeyrinə həllini göstərir:

... les opérations militaires se déroulaient à l'avantage des Alliés.

Au bénéfice de, au profit de, dans l'intérêt de sözünüləri ümumiyyətlə mənafe, yararlanma anlayışlarında işlənib, həm canlı, həm də cansız əşyaları nəzərdə tutur.

Les revenus doivent être effectivement redistribués au detriment des capitalistes et au bénéfice de tous ceux qui travaillent ...

- ... elle se privait de tout au profit de ses bêtes : - je suis prêt à me dépouiller de tout ce que je possède, dans l'intérêt de mes frères pingouins ...

En faveur de feil və isimdən sonra işlənərək söz və əməllə köməyi ifadə edir.

Birinci halda **à l'encontre de** ancaq mücərrəd isimlə işlənirsə, ikinci halda mücərrəd isimlə işlənərkən yanaşı konkret şəxsə də bağlanır:

Une pareille conception va à l'encontre de l'évidence la plus flagrante.

- ... il redoutait quelque lâche et subtile machination à l'encontre de la jeune comédienne.

Au désavantage de sözünüləri maliyyə hesablarından bəhs edən cümlələrdə şəxs adlarının qarşısında işlənir:

... la serveuse s'était trompée de 2.50 F sur l'addition, au désavantage du client ...

Au trois de cümlədə adı çəkilən şəxsin məsrəflərini birbaşa və ya məcazi mənalandıran sözünülərdən biridir.

C'est une nièce qu'Aline élève ici, aux frais de M. Jules, bien entendu.

- ... il semble que je ne sois capable d'être heureux qu'aux frais d'autrui.

Contre həm konkret, mücərrəd, eyni zamanda canlı, cansız isimlərlə işlənir.

Transformativlik əlaqəsini ifadə edən **en** vahid sözünü olub, bir maddənin digərinə çevrilməsi xüsusiyyətini özündə əks etdirən əşyanı göstərir. Transformativlik mənası **en** sözünüsü üçün aşağıdakı sözlərdən sonra xarakterikdir:

1) «Çevrilməni» əks etdirib və çevrilmə əlamətini dəqiqləşdirən feil, isim və sifətlərdən sonra: changer, sechanger, changement, métamorphose, changeable, convertible.

Il avait converti sa chambre en observatoire.

- Létonnement d'André se mua en une peur panique.

- Les alchimistes croyaient à la conversation des métaux en or.

- L'eau convertible en vapeur.

2) «Bölüşmə, ayrılma» mənalı feil, isim və sifətlərdən sonra: analyser, casser, couper, décomposer, déchirer, fendre, diviser; se diviser, se décomposer, éclater; analyse, décomposition, division, analysable, divisible və s.

Le local est divisé en deux pièces.

3) «Birləşmə» ifadəli feil və isimlərdən sonra: fondre, lier, réunir, se fondre, se réunir, fusion.

- Toutes les opinions divergeantes s'étaient fondues en un seul espoir.

4) Təkrar geyinmə əlamətli feillərdən sonra: déguiser, habiller, se camoufler, se déguiser.

... mais que dira-t-on de l'officier qui se camoufle en simple cavalier ?

5) «Boyanma» mənalı feillərdən sonra: badigeonner, colorer, grimer, peindre, teindre.

On lui a badigeonné le nez en rouge.

6) «Xərcləmə», qiymətli əşyanın nəticədə dəyərsizləşməsini göstərən feillərdən sonra: consumer, dilapider, dissiper, gaspiller, pedre, réduire, ruiner, user, s'en aller, dégénérer, se dissiper, s'épuiser, filer, se gaspiller, tomber, tourner və s.

- Elle usait sa vie en de perpétuelles admirations et se consumait en d'étranges dédains.

7) Hiss və duyğu ifadəli feillərdən sonra: s'anéantir en excuses et en révérences; se confondre en reconnaissances, en excusesm éclater en sanglots; fondre en larmes; exploser en cris et en battements de mains; se répandre en jurons və s.

8) S'achever, finir, (se) terminer feillərindən sonra:

Quelques dizaines de mètres plus loin, la route s'achève en un terre-plein ...

9) Se conguler, se condenser, se cristalliser, se solidifier; éclore, s'évanouir; s'élargir, s'enfiler; se plier, rouler; se diluer; s'enchevêtrer, commutation kimi feil və isimlərdən sonra **en** sözönüsünün işlənməsi əşyanın əsasən çevrilərkən fərqli, əlavə çalar almasını göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Lexis : Larousse de la langue française. P., 1997
2. Степанов Ю.С. Структура французского языка. М., 1965
3. Brondal V. Théorie des prépositions. Copenhague, 1950
4. Предлоги французского языка и их употребление. М., 2008
5. Nyrop. Petit larousse. P., 1975
6. Pottier B. Systématique des éléments de relations. P., 1962
7. Spang-Hanssen E. Les prépositions incolores du français moderne. Copenhague, 1963
8. Grevisse M. Quelle préposition ? P., 1977
9. GeorGIN R. Jeux des mots. P., 1957
10. Jaeggi A. Le rôle de la préposition et de la locution prépositive dans les rapports abstraits en français moderne. Berne, 1956

Nubar Gasimova

The preposition learning the function of address and transformativity in French

Summary

In French the modern classification of prepositions are based on historical, morphic, syntactic, semantic principle which are different. The prepositions which are based on historical principles are divided into two groups. One of them is preposition whose origin is from latin, the other preposition is created in french language. The point of from morphic point of view the prepositions are divided into simple and compound types. On the other hand the prepositions are divided into different groups: the reproduction of prepositions from which part of speech or the examination of preposition consisting of part of speech. The syntactic analysis of prepositions had been expressed in the K.De Bura and K.Togebun's classification. According to the their classification the most different is semantic prepositions. In the composition of classification the lexical completeness of prepositions are considered. In this classifications the objective particularity of actual prepositions are reflected.

The prepositions are important in the sentence structure of language according to the lexical, grammatical and semantic point of view that are referred to the auxiliary words. The prepositions are classified under 23 (twenty three) titles according to the all three characters. In this article is argued about both of them : the opportunity of exploitation of prepositions and the shades of meaning of prepositions that are used in the function of appeal and transformativeness.

Нюбар Касумова

Адресатные и трансформативные предлоги во французском языке

Резюме

Существующие классификации французских предлогов исходят из различных принципов: исторического, морфологического, семантического. На основе исторического принципа французские предлоги делятся на предлоги, унаследованные от латыни, и на предлоги, образованные в самом французском языке. С морфологической точки зрения предлоги, с одной стороны, делятся на простые и составные, а с другой распределяются по различным группам, в зависимости от того, из каких частей речи они развились, или из каких частей речи они состоят. Синтаксический принцип нашел отражение в двух классификациях – К.Д.Бура и К.Точебю. Ещё более разнообразны классификации, исходящие из семантики предлогов. В этом случае за основу классификации принимается лексическая полнота предлога. Каждый из упомянутых принципов классификации отражает особенности предлогов. На французском языке предлоги, относящиеся к вспомогательным словам, в структуре предложения, с лексической, грамматической и семантической точки зрения несёт существенное значение. Предлоги, которые разделяются по трём признакам, классифицируются в двадцати трёх наименованиях. В этой статье рассматриваются два из них место применения предлогов, которые несут функцию обращения и преобразования, и смысловые оттенки.

Rəyçi:

Kamal Dadaşov

filologiya elmləri doktoru, professor

SEVDA HÜSEYNOVA
Bakı Avrasiya Universiteti
huseynovase@gmail.com

ONOMASTİK KOMPONENTLƏRLƏ OLAN FRAZEOLoji
BİRLƏŞMƏLƏR:
BİBLEİZMLƏR VƏ MİFONİMLƏR

Açar sözlər: xüsusi adlar, tarixən, dilçilik, onomastika, elm sahələri, səs kompleksi, məna mənbəyi, məna

Keywords: specific names, historically, linguistics, onomastics, science, sound complex, meaning, the source of the meaning

Ключевые слова: собственные имена, лингвистика, ономастика, области науки, комплекс звуков, смысловой источник, смысл

Müasir dilçiliyin əsas və vacib problemlərindən biri dilçiliyin şöbələrinin şəxslərə ayrılması, onların bir növ müstəqilləşməsidir. Bu şöbələrin çoxalıb geniş vüsət alması A.M. Qurbanovun da qeyd etdiyi kimi, müstəqilləşməsi dil haqqında elmin tərəqqisi ilə bağlıdır. Sonra o, doğru olaraq qeyd edir ki, rəngarəng və mürəkkəb dil hadisələri. Spesifik cəhətləri olan dil vahidləri dərinədən və ətraflı öyrənildikcə ona aid olan biliklər artır və bunun da nəticəsində yeni şöbələr meydana çıxır [2; 87]. Nəzəri dilçilik ta qədim dövrlərdən başlayaraq inkişaf etmiş və inkişaf etdikcə də onun şöbələri artmağa başlamışdır. Fonetika, leksikologiya, morfologiya, sintaksis, orfoepiya, orfoqrafiya, etimologiya, etnolinqvistika və.b. şöbələrlə yanaşı dilçilikdə onomologiya şöbəsi də yaranıb formalaşmış, təbii olaraq özünə son dərəcə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Sübut edilmişdir ki, frazeologiya tarixlə, mədəniyyətlə, xalqların ədəbiyyatı və ənənəsi ilə, verilmiş danışiq dili ilə əlaqəlidir. Bu əlaqə, frazeoloji vahidlərdə onunla izah edilir ki, tərkibdən xüsusi adlar ortaya çıxır. Bu növdən olan frazeoloji birləşmələr keçmişdən bəri unudulmuş faktlarla bağlı olub, xüsusi adların motivasiyası ilə əlaqədardır. Onları etimoloji cəhətdən analiz etdikdə frazeoloji vahid olduqları üzə çıxır. Belə frazeologizmlər sinxron planda öz motivasiyalarını itirirlər. Məsələn, ingiliscə “Hobson’s choice” ifadəsinə baxdıqda görürük ki, o, kiminsə seçkidə iştirak etməməsidir. Hobson həqiqətdə at saxlayan bir insanın soyadıdır, kim ki, öz müştərilərinə atı seçmək hüququ vermir. Tez-tez frazeologizmin tərkibində olan xüsusi adlarda güclü mənaya malik, leksik nöqtəyi nəzərdən boş, ümumi mənası çox az halda müşahidə olunan, mücərrəd məna daşıyan sözlər olur. Etimoloji cəhətdən analiz etdikdə bizdə şübhəsiz bir maraq oyanır ki, xüsusi adlar frazeoloji vahidlərin bir

komponentidir, yəni, frazeoloji nöqteyi nəzərdən baxılsa da onlar xüsusi ad kimi öz əhatəsini qoruyur.

1. Frazeoloji vahidlər birbaşa dinlə bağlanır.

Frazeoloji vahidlər belə formada bütün ölkələrin dilində mövcuddur və onun tarixi xristianlıqla bağlıdır. Digər dillərdə ilk əvvəllər o diqqəti cəlb etməyib; təkcə ingilis bibliyasından başqa. İdiomatik ifadələr ingilis dilinə dini nöqteyi nəzərdən daxil olub və bugün ingilis dilində olan frazeoloji birləşmələr bibliyanın səhifələrində də öz əksini tapır. O vaxtdan bəri ingilis məktəblərində bibliya xüsusi ilə öyrədilir. Hər il bibliyanın yeni nəşrləri buraxılır və bu da xalqın ayrı-ayrı yaş dövrlərinə uyğun şəkildə nəşr edilir. Nəticədə isə, onlar danışqlarında bibliyanın tərkibində işlənən ifadələrdən istifadə edirlər. Eləcə də, ingilis ədəbiyyatında əsərlərdə bibliya ilə sıx əlaqəsi olan ifadələrdən geniş şəkildə istifadə olunur. Bibliya ilə bağlı olan frazeoloji ifadələr aşağıdakılardır:

A doubting Thomas – inanılmaz, şübhə edilən insan

2. Frazeoloji vahidlər və onların tərkibindən çıxan xüsusi adlar birbaşa ingilis mifologiyası (mifonimlər) ilə bağlıdır.

İngilis dilində eləcə də digər avropa dillərində mövcud olan çox obrazlı frazeoloji ifadələr antik mədəniyyətə bağlanırlar, onların kökü isə qədim yunan-roman dillərinə daxildir. Bunların işərisindən bir hissəsi xüsusi adlarla bağlı ifadələrdir:

To give a sop to Cerberus – zəhmətsiz gəlir rahatlığı

3. Frazeoloji vahidlər, xüsusi adlar birbaşa məişətlə, ədəbiyyatla, ingilis folkloruşünaslığı ilə bağlıdır.

Bu qrupa daxildir:

a) Ənənəvi məşhur kişi və qadın adları ilə bağlı frazeoloji vahidlər.

Geniş yayılmış ingilis adları nitqdə gündəlik işlənərək frazeoloji vahidlərin komponentlərinə çevrildi və onlara xüsusi təsir bağışlayıcı və emosional rəng qatdı. Məsələn, Betty, Tom, Jack, John, Mary və.s. kimi ingilis adları insanların xarakterik xüsusiyyətlərini təyin etməyə imkan yaratdı. Təkcə Jack adı ilə formalaşan çoxlu frazeoloji vahidlər vardır ki, onu ən çox şən gənclərə, bir qədər hiyləgər, özgəsinə tələ quran gənclərə aid edirlər. Maraqlı misal olaraq danışq frazeologizminin etimologiyasına dair “Before you can say Jack Robinson” – cəlb, anında, iki saniyəyə, bir göz qırpımında və.s. mənalarını daşıyır. Vulqar sözlərin lüğətində (the Dictionary of Vulgar Tongue, 1785) Jack Robinson adı öz tanışlığı ilə qısa müddətli görüşmək mənasında işlənir.

b) Frazeoloji vahidlər həqiqi antroponimlər də ola bilirlər, yəni öz dövrü ilə səsləşən, o dövrə uyğun monarxlar, siyasi xadimlər, alimlər, xeyirxah və səfeh işlərlə məşğul olan adamların adı ilə bağlı olurlar.

Bloody Mary – Kraliça Maria. Kraliça Maria Tudorun adı ilə bağlıdır. Onun qəddar rəftarına görə Qanlı Meri ifadəsi meydana gəlmişdir. Qanlı Meri içkidən düzəlmiş kokteyl və yaxud buzlu pomidor şirəsi mənasını verir. Eyni zamanda, burada frazeologizmin metaforası üzə çıxır.

4. Toponimlərlə bağlı frazeoloji vahidlər ayrıca bir qrup təşkil edir. Bu təkcə onomastika nöqtəyi nəzərindən maraqlı deyil, həm də ölkəşünaslıq nöqtəyi nəzərindən maraqlıdır. Toponimlər əşyanı və onun fəaliyyətini bir-biri ilə əlaqələndirərək dildə qorunub saxlanan funksiyaya malik mədəniyyət komponentidir. Onlardan əksəriyyəti keçmiş dövrlə bağlı xalqların miqrasiyası, yerdəyişməsi haqqında məlumatları cəmləşdirərək özündə saxlayır. O zaman toponimlər nəinki dilin və nitqin, həmçinin ensiklopedik məlumatların ixtiraçısı hesab edilir, əşya haqqında kompleks bilik verir. Bu isə istənilən dildə işləyə bilər. Frazeologizmin daha bir qrupu olan realilər bir başa coğrafi və ya tarixi ölkələrlə, adət-ənənələrlə, məişətlə və ayrı-ayrı vilayətlərdə yaşayan əhalinin xarakterik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Toponimlərlə bağlı bütün frazeoloji vahidləri dörd yarımqrupa bölmək olar. Birinci qrupa, küçə, rayon, Londonun hissələrinin adları aiddir. Bu rayonların hissələri bir başa qədim London və onun tarixi ilə bağlıdır. Bu ifadələr bizə Londonla bağlı onun küçələrində, meydanlarında baş verən hadisələrlə bağlı tarixi xatırladır.

Məsələn,

Dance the Tyburn Jig – dar ağacından asılmaq, ölmək

Londonun rayonlarındakı küçələrin adları əhalinin sosial vəziyyəti və iş rejimi ilə bağlıdır, nəticədə isə metonimik məna daşıyaraq söz frazeoloji vahidə çevrilib.

War dour Street English – nitq, qədim nitq

Frazeoloji vahidlərin ikinci yarımqrupuna qraflıqların, vilayətlərin, rayonların, şəhərlərin, çayların adları daxildir. Onların adları isə, o şəhərlərin, yaşayış məskənlərinin tarixi və adət-ənənəsi ilə bağlıdır. Məsələn, “to fight like Kilkenny cats” frazeoloji birləşməsi öləndə qədər mübarizə aparmaq. Kilkenni şəhər qarnizonundan olan bir neçə əsgər iki pişiyin sümükdən ötrü dalaşdığını və son dəqiqəyə qədər mübarizədən əl çəkmədiklərini göstərərək zabitə bildirmək istəyirdilər ki, öləndə qədər mübarizə aparmaq lazımdır. Elə frazeoloji vahidlər də mövcuddur ki, onlar ayrı-ayrı yerlərdən, rayonlardan, şəhərlərdən, kəndlərdən çıxaraq geniş yayılır və hətta ölkənin müxtəlif vilayətlərinə qədər gedib çıxır. Məsələn, “to grin like a Cheshire cat”. Qraf Çeşer hər zaman öz pendiri ilə şöhrət qazanıb. Kleym firmaları Çeşer pendirlərini hazırlayan bir müəssisənin adıdır.

Coğrafi adlarla bağlı frazeologizmlər ayrı-ayrı yer adları və ya müəssisə adları ilə əlaqələnilir.

Shipshape and Bristol fashion – tam nizam-intizamlı, səliqəli

Canterbury story – uzun, cansızıcı nağıl

Frazeoloji vahidlər daxilində tez-tez işlənən “Dutch” sözü inkar mənə daşıyır. Bu sözün işlənməsi XVII əsrə məxsus ingilis-holland müharibəsi ilə bağlıdır. Burada hollandlar pis insanlar hesab edilirlər və istənilən inkar mənalı birşey holland sözünün epitetinə çevrilir. A Dutch reckoning – sakinlərin ardı kəsilmədən yüksələn hesaba qarşı etirazı. Frazeoloji vahidlərin yerdə qalan yarımqrupuna ölkə adları, Birləşmiş Krallıq adı daxildir, the curse of Scotland, Prince of Wales, Irish bull. İngilis hersoqluğunun adı Stratford shire, Brand ford shire. İngilislərdə zarafat əlaməti olaraq yatmağa getmək ifadəsi belə tərcümə olunur - to be off to Bedfordshire. Görünür ki, həqiqətdə belə hersoqluq yoxdur. Coğrafi cəhətdən ingilislər shire sözünü ad kimi qəbul ediblər və bir sıra frazeoloji ifadələr bu sözlə bağlıdır [10; 83]. Xüsusi adlarla yanaşı slanqlara nəzər yetirdikdə görürük ki, o, danışanın emosional və ekspressiv xarakterini və ona olan münasibəti ifadə edir. Xüsusi adların əhəmiyyəti dilin əsas planına daxildir. Xüsusi adlar ayrı-ayrı nitq hissələrindən ibarət olsalar da bir-birləri ilə xüsusi bir əlaqəyə malikdirlər.

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Dil və cəmiyyət. Bakı – Yazıçı, 1992.
2. Qurbanov A. Ümumi dilçilik I hissə, Bakı, 1989.
3. Qurbanov. A Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, 1967.
4. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası, Bakı, 1963.
5. Arnold İ. V. The English word. M-L., 1966.
6. Rainey P.H. The origin of English surnames. – London, 1967.
7. Воронина А.С. Имена собственные в составе фразеологических единиц. // ИЯШ, 2003, №4.
8. Гарагуля С. И. Имя личное как культурно-историческая категория современного английского языка: автореферат. – М., МГПУ, 2000.

Sevda Huseynova

Phraseological units of onomastic components: bibleisms and mythomymms

Summary

Whether in ancient times, as well as in medieval sources we are facing specific names – antroponyms and toponyms. The oldest use of dictionaries and the examples of their vocabularies are the main proof of them. Residential areas and the people has become a rite of the certain historical titles. However, in ancient linguistics there was not any type of

science which has to learn these fields. After a time, when the study of linguistics began to evolve, as its many kind of fields, onomastics established. Onomalogy is the history, geography, language and ethnography of the independent state, country or nation. So, it is difficult to imagine those fields without onomastics. This shows that, onomastics is closely connected with history, geography, linguistics and other sciences. As all units, onomastic units consist of sound complex and they have meaning. In fact, it is the main symptom which include them to the language system. As in common words, in spesific names, onomastic units there are three main features: sound compex, meaning and the sounrce of the meaning.

Севда Гусейнова

**Фразеологические соединения содержащие ономастические
компоненты, библеизмы и
мифонимы**

Резюме

Топонимические и антропонимические названия - собственные имена, встречаются как в древних, так и в средневековых источниках. Составление древнейших словарей и примеры находящиеся в их глоссариях являются еще одним доказательством данного факта. Называть места обитания и людей определенными именами исторически сложившаяся традиция. Тем не менее, в лингвистике тех времен не было единой науки для изучения этих областей. По истечении времени и с развитием лингвистики была создана область ономастики, как и многие другие ее области. Ономалогия составляет историю, географию, язык и этнографию страны, народа, независимого государства. Поэтому, трудно представить данные области без ономастики. В свою очередь это указывает на несомненную тесную связь между ономастикой и историей, географией, лингвистикой и другими областями науки. Как и все слова, ономастические единицы состоят из комплекса звуков и имеют смысловое значение. Фактически, это основные свойства которые включают их к языковой системе.

Rəyçi:

Sevda Rzayeva
filologiya elmləri namizədi dosent

ARIFA HUSEYNOVA
ADNSU
arifa.h.@mail.ru

THE SIGNIFICANCE OF THE USE OF ECLECTIC METHOD PRINCIPLES OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Ключевые слова: эклектический метода, коммуникативный язык, преимущества, исследовать принципы, техническое обучение.

Key words: principled eclecticism, approach, teaching techniques, listening, speaking, reading, writing, focus learner autonomy.

Açar sözlər: eklektisizm metodu, yanaşma ,metod, öyrətmə texnikası, dinləmə, danışma, oxu , yazı, öyrənci müstəqilliyinə yönəltmək.

Approaches and methods prescribe how teachers should teach. They reflect assumptions about the nature of good teaching, the practices and techniques, teacher's role in the classroom, the kinds of language resources they should use, the kinds of grouping arrangements and interactions that should occur in the classrooms. At any given time, some approaches and methods have become widely accepted and practiced, while others may have attracted much more interest that is limited. However, approaches and methods differ various proposals for how to teach on what basis should an approach or method be selected?

Eclecticism is a conceptual approach that doesn't hold rigidly to a signal paradigm or set of assumptions, but instead draws upon multiply theories, styles or ideas to gain complementary insights into a subject or applies different theories in particular cases. Eclecticism – the term comes from Greek “eklektikos” literally “choosing the best”.

An experienced professional language teacher always adopts the principled Eclecticism approach. The modern teacher use a variety of methodology and approaches, choosing techniques from each method that they consider effective and applying them according to the learning context and objectives.

Ultimately, the aim of principled eclecticism is to intentionally design learning topics, tasks, and environments that promote efficient development of the foreign language across all four modalities (listening, speaking, reading, and writing). These types of activity should be regarded as interrelated parts of communicative process and taken into account while forming the learners' communicative competence. Post method pedagogies of principled eclecticism have become more common, they have been taken up as holistic learning and assessment, differentiated learning and assessment,

and student-centered engagement, to name a few. Increased usage of principled eclecticism requires teachers to embrace professionalism that is intentional in decision-making with students in mind and capable of defending pedagogical choices by relying on their professional training and theoretical grounding. Principled eclecticism places a great deal of focus on the autonomy and assume professionalism of the language teacher. By embodying the role of trusted professional, teachers show their ability to develop as critical and reflective practitioners of both their own and their colleagues' teaching. Many teachers struggle with is handing the responsibility of learning over to their students. One of the key signifiers of principled eclecticism is the ability to create learner- focused lessons that shift a sense of autonomy of learning onto the student. The goal is for students to be invested in their learning and to identify with the tasks and outcomes designed by their teacher. When students take responsibility for their own learning, seek clarification and negotiate meaning and deeper understandings independently, and experience decreased inhibition to use the language, this is learners autonomy.

Learner- focused lessons not only access higher-order thinking and language skills through the use of problem- solving, inquiry, synthesis of ideas and inference. Teachers also utilize students' background knowledge, experience, interaction and assessment. Teaching a foreign language must be simple for both teacher and learner and must be within the capabilities of all teachers. Also, the teacher must feel that learners are progressing satisfactorily. It must bring about a balance between the spoken and written word. It must overcome the conflict between fluency and accuracy. It must increase the rate and amount of learning which takes place in the classroom. Testing must be part of the method, and not separate entity. It must reflect the linguistic habits the learner has already acquired by learning his/ her mother tongue and their ability to assimilate a new language. Since our aim is to have our learners master the foreign language, no matter what approach we adopt. We should adopt an approach, which makes our teachers master the foreign language in listening, speaking, reading and writing with understanding. Such approach is not only structural or only functional but co-joins both. Each approach has advantages as well as disadvantages. The use of eclecticism does not mean to mix up different approaches randomly. There must have some philosophical backgrounds and some systematic relation among different activities. Usually it is recommended to mix structural approaches with communicative use of language. The kind of eclecticism we tried to implement here is a mixture of traditional reading based approach and some conversational practice for students. Language is based on structures, which are used to convey meanings, which perform

functions. We see language learning as combined process of structural and communicative activities. The eclectic theory of language was advocated during the year 1990's and because important for the educational theory of language learning. It is popular because it has the impact of good results without much pressure on the learner. The advantage of this theory is learners have clear vision what they are learning. Multiple tasks, high interaction, lively learning, objective correlative, and fast results are the salient features of this method. Some learners go by their own ways of communicating strategy, they become more confident in writing but most often, they fail in speaking. The purpose of advocating elective method is to connect life experiences to the ideas presented in learning of the language. The types of learning activities teachers select are often directly related to their experiences in the real world. Language must be put together and learnt concurrently. Eclectic method is a popular method these days because students are heterogeneous and versatile level intelligent in the classroom. However, some teachers are very sensitive of using various methods; they find particular method as comfortable using in the classroom without taking much trouble. Teachers of English need activities. It is obvious that any one method does not serve the right purpose of teaching English. This is how teaching English by combination of various methods and approaches will help the teacher to teach English effectively. Teaching of English should be made easy by bringing into realistic situation, the best way of teaching English is by creating situations. The situation makes the language easily comprehensible. It connects a closer link between an expressions and usage by coordinating meaning. The situation makes the language easily comprehensible. It connects a closer link between an expressions and usage by coordinating meaning. It is also important that creating situations should be appropriate to students ' level and their context of culture. Teachers of English themselves are not very efficient in many cases. This is why eclectic method may be appropriate in many situations. It advocates that number of methods can be used based on the selection of particular method which depends on level of students. The use eclecticism is due to the fact that there are strengths and weaknesses of single theory based methods. Methods may supplement one another especially when there is no one method, which can fulfil all language goals and programme objectives. Since the early 20th century, experts in FLT have been seeking the best method for FLT. Different methods have been introduced, tried out and found unsatisfactory. They have realized no single method seems good enough to be universally accepted as best. In teaching practice, many have to come to favor of eclecticism, which generally holds that although no single ELT (English Language Teaching) method can meet all teaching and learning needs, thus

teachers need a set of principles to adapt their teaching procedure to the specific circumstances.

Experience has shown time and again that sticking blindly to a single 'pure' method or approach to ELT leads to marginal results and short-lived competencies in restricted areas of the foreign language practice. Eclecticism has a very strong advantage to recommend it under various constrained circumstances. It involves a philosophy of local solutions to local problems. It is a very democratic approach to language allowing for a freedom of choice.

Teachers play an active and direct role. They have to work with the daily task of helping learners to develop their language skills on one hand and learners have to listen and perform attentively. An effective way is for teachers to provide a variety of activities to meet the needs of different learning styles so that all students will have at least some activities that appeal to them. Teachers may adopt

every good idea and leave the door open for all further developments.

The teacher manages everything with no major problems and carries out the various activities with worth and enthusiasm. According to Kumar (2013), teaching language using the eclectic method involves a rich combination of multiple activities, including participatory, communicative, and situational approaches.

Eclectic method contains the following principles :

1. Giving teachers a chance to choose different kinds of teaching techniques in each class period to reach the aims of the lesson.

2. Flexibility in choosing any aspect or method that teachers think suitable for teaching inside the classroom.

3. Giving a chance to learners to see different kinds of teaching techniques that break monotony and dull on one hand and ensure better understanding for the material on the other hand.

4. Solving difficulties concerning presenting the language material in the learner's textbook.

5. Using different kinds of teaching aids which leads to better understanding , and saving a lot of time and effort in presenting language activities.

Principled eclecticism – fitting the method to the learner, not the learner to the method. One of the major premise of eclecticism is that teaching should serve learners' not methods. Thus, teachers should feel free in choosing techniques and procedures inside the classroom. There is no ideal approach in language learning. Each one has its merits and demerits. There is no loyalty to certain methods . Teachers should know that they have the right to choose the best methods and techniques in any method according to learners' needs and learning situation. Teachers can adopt a flexible

method and technique to achieve their goals. They may choose whatever works best at a particular time in a particular situation.

Eclecticism can be considered as a “problem-solving treatment” for students by which the content can be introduced to them in a different way.

Both students and teachers are converted into teachers and students respectively. In this individual act, each student teacher would teach any classroom material and clarify the subject to the real teacher, who for the time being is a normal student.

The learners’ interest should be sustained by proper organization of instruction, the use of purposeful teaching materials to arouse the learners’ positive motivation. The learners must be taught to think from the outset not in the mother tongue but in the foreign language. The teacher should be able to manage the classroom situation well especially in choosing the topics for the discussion and conversation.

Ədəbiyyat:

1. Richard, and Roger T. Approaches and methods in Language Teaching , Cambridge university press, 2001
2. Larsen-Freeman, D. Techniques and principles in language teaching (Teaching Techniques in English as a Second Language (2nd Ed.). Oxford, UK: Oxford university press. 2000
3. Brown, H. D. English language teaching in the “post-method” Toward better diagnosis, treatment, and assessment. In J. C. Richards, & W. A. Renandya (Eds.), Methodology in language teaching: An anthology of current practice (pp. 9-18). New York: Cambridge University Press. 2002 <https://doi.org/10.1017/CBO9780511667190.003>
4. Zhi-yang, Z., Peixing, D. Principled eclecticism in college English teaching in China. Asian EFL Journal, 17, 1-38. . 2007

Арифа Гусейнов

**Значение применения принципов эклектического метода в
обучении иностранного языка
Резюме**

В статье описывается значение применения принципов эклектического метода в обучении иностранного языка. Принципы эклектического метода исследуются и выявляются его преимущества. Этот метод дает возможность выбрать различные виды технического обучения для достижения поставленной цели на каждом уроке. Кроме того,

преподаватель претворяет в жизнь различные виды деятельности с энтузиазмом.

Особенностью этого метода является то, что он способствует не методу, а обучению студентов.

Некоторые студенты действуют по коммуникативной стратегий они доверяют себе в письме, но очень часто терпят неудачу в разговорной речи. Многочисленные упражнения, двухсторонняя коммуникация, живая речь, объективных коррелятивные и быстрые решения являются характерными особенностями этого метода.

Виды деятельности выбранные педагогами непосредственно связаны с их опытом. Выбор обучения должен рассматриваться как основа. коммуникативного процесс и приниматься во внимание в формировании навыков обучающихся. Эклектический метод является самым демократичным подходом в самостоятельном выборе различных деятельности.

Arifə Hüseynova

**Xarici dilin tədrisində eklektik metodun prinsiplərinin
tətbiqinin əhəmiyyəti
Xülasə**

Məqalədə xarici dilin tədrisində eklektik metodun prinsiplərinin tətbiqinin əhəmiyyətindən bəhs olunur. Müasir kommunikativ dilin öyrədilməsində eklektik metodun prinsipləri araşdırılır və üstünlükləri göstərilir. Bu metod hər dərstdə qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün müxtəlif növ öyrətmə texnikasını seçmək imkanı verir. Bundan əlavə, müəllim müxtəlif fəaliyyət növlərini həvəslə və problem yaratmadan həyata keçirə bilər. Bu metodun əsas qayəsi sadəcə metoddan istifadə deyil, öyrəncinin öyrədilməsinə xidmət edir. Bəzi öyrəncilər öz ünsiyyət strategiyası ilə hərəkət edirlər yazıda özlərinə daha çox inanır, danışqda isə tez-tez uğursuzluqları olur. Coxsaylı tapşırıqlar, yüksək səviyyədə qarşılıqlı ünsiyyət, canlı öyrənmə, obyektiv korrelyativ və sürətli nəticələr əldə etmək bu metodun səciyyəvi xüsusiyyətidir. Müəllimlərin seçdiyi aktivitetlərin növləri real dünyada birbaşa onların təcrübələri ilə əlaqələndirilir. Öyrənmə aktivitetlərinin seçilməsi kommunikativ prosesin əsası hesab edilməli və öyrəncinin sərəştəsinin formalaşdırılmasını nəzərə almalıdır. Eklektik metod müxtəlif aktivitetlərin seçilməsində sərbəstlik imkanı verən ən demokratik yanaşmadır.

Rəyçi: Mehriban Hüseynova
filologiya elmləri namizədi, dosent

SABINA MAMMADOVA
АГЭУ “Кафедра иностранных языков”
e-mail: samira.jahangir@gmail.com

EQUIPMENT AND TEACHING AIDS IN THE EFL CLASSROOM

Açar sözlər: texnologiyaları, idarəçilik, mündəricat, yaratmaq, artırmaq
həvəsləndirmək, zənginləşdirmək, rəğəmsal

Key words: technology, management, context, create, increase, motivate,
enrich, digital

Ключевые слова: технологии, управление, содержание, создавать,
увеличивать, мотивировать, обогащать, цифровой

1. Teaching tools for the digital classroom:

Tools To Organize, Innovate & Manage What you do

Over the years, many of us have personally experienced the growth of technology in today's classrooms. Instead of taking notes, students are now occupied by surfing the Internet, scrolling through Facebook, and messaging their friends on their smart phones, tablets, and laptops. Instead of focusing on the instruction, teachers are constantly required to interrupt class in order to remind those students again and again, that class time is for learning, not texting. However, as today's students are using more technological devices, it is imperative that teachers have access to the resources to keep pace with the growing tech culture.

The use of smart phones, tablets, and other tech items in the classroom do not necessarily have to have a negative impact on student achievement. On the contrary, the increasing accessibility and growth of technology presents teachers with the unique opportunity to take advantage of those once distracting gadgets, and use them to facilitate academic achievement in new and innovative ways. In this capacity, teachers do not need to be constantly fighting for student attention, but can freely accept it, by introducing a new educational environment that will automatically encourage student participation.

Below are some resources that teachers may find useful when attempting to implement technology into their classrooms, separated by 5 common areas that are increasingly important for teachers, and for an effective learning environment—Organization, Project Based Learning, Class Management, Presentations, and Assessment.

Teachers can find multiple resources that will help them stay organized in their classrooms. Once registered to the site, teachers have access to lesson plan templates, to-do lists, sub plans, project ideas, and much more.

Learn Boost helps teachers record, organize and sort individual student progress. It also allows teachers to develop and organize lesson plans, share student progress with parents and students, and can also be integrated with Google Apps, making it a convenient time saver.

Classroom Management

CollaborizeClassroom

This is a great tool for supporting teacher's in-class instruction or helping their flipped classrooms be successful. This free online platform allows teachers to quickly launch a personalized learning site that addresses student concerns outside of the classroom, leaving students more prepared for in-class activities. Collaborize Classroom encourages students to help each other through problems with the guidance of their instructors, and provides teachers with instant access to lesson plans and project ideas to implement into the classroom. Additionally, this platform gives teachers the ability to better identify and accommodate different learning styles by incorporating visual and audio into their lessons, and grouping students according to learning habits.

There are many educational technology tools available to use in your English classroom – and they're increasing at a rapid rate.

Google Drive

Google Drive is a free online storage cloud that has Google's version of Word, Powerpoint and Excel built into it. It allows students to create documents for free on the go. They can access and edit these documents on a tablet device or computer from various locations with their Google account login. They can share the documents they are working on with other students and can even work in one document at the same time to co-create pieces of work. They can also share the document with their teachers while they work or once they've finished to get instant feedback.

Teachers can help students with the creative writing process by getting them to share their stories as they write so you can feedback live without stopping their creative flow. You can give them quick and easy targets through the chat facility or highlight specific sections and create a comment – they have to respond to these otherwise the comment alert won't disappear. You could also get students to co-create a presentation with one another on an element of the social or historical context of a text you're studying, for example. Once finished, they can share the document with you, close down their computers and come up one at a time and simply click on their presentation now housed

in your drive for instant feedback.

Screen casting

There are loads of tools out there that capture your computer or device screen and allow you to record your voice while you do so. Two that are often used are ScreenR which is free and Explain Everything, which is quite cheap. The idea is that you can take a picture of your computer or device screen and then set your voice against the website or pre-prepared powerpoint. If you collate these in one place, you have a bank of instructional videos.

A simple way to use this tool is to create short instructional videos to help your students study independently or revise a topic. For instance, you might create clips outlining different writing styles or perhaps your team can work together to create clips on themes you all think are important. You could get students involved and ask them to prepare a short video explaining poems that you have been studying as a revision tool.

YouTube

One way to collate the videos created by a screencast tool is to start a YouTube channel and upload them all there. This is simply your own YouTube home page – you can style the background, upload profile information and follow other channels of interest. You can also create playlists within your channel to organise videos into topics and allow students to find them easily. If creating your own videos is not for you then you can create playlists of videos that are already out there that relate to the topics you are studying.

What about creating a channel for your department? Create a playlist for each topic on your curriculum map from myths and legends to war poetry and creative writing. All you would need to do is to drop in videos of your choice. The videos could be created by your students, staff or just found from educational sources around the web. The clips could help students get more from the topic or encourage them to read and research around the subject – a wonderful resource for years to come that you can regularly update.

Get your students to create their own blogs and use them as digital portfolios for the year, posting up their best work. Getting feedback from a real audience as well as peers, parents and teachers is a great opportunity for development. How about creating a blog for your class? You could update the main page with homework tasks, recommended reading and updates from your classroom. Try creating a post with a task or question based on the topic you're studying and get the students to use the comments facility to respond. They could even extend their answers by responding to one another's comments. You could use the blog as a record of lessons by uploading presentations and photos. If a student is ever absent, this is an invaluable tool to enable them to keep up.

There are a few devices or equipment that work especially well teaching English as a second language. They will allow you more versatility in the modern classroom.

- **Mounted Overhead Projector**

This helpful tool makes visuals large enough for your entire class to enjoy--and for an ESL classroom, you really do need images! Having a mounted projector will give you access to the many millions of photos and artwork that the Internet has to offer. Now, you simply need to splice those images into a presentation and your visuals will help your ESL students connect the dots. The mounted overhead projector is becoming more and more commonplace in our schools due to its effectiveness as a teaching tool. If you don't have one yet, see if your administration has thought about installing them.

2. Methods and teaching

For centuries foreign language teaching approaches, methods and techniques have been changing because of different factors. Learning a foreign language is a challenging process and students always need motivation and encouragement during this period. Technology might be one of the factors which affects students' attitude positively in the teaching/ learning process. Adıyaman (2002) defines one way of technological equipment such as radio, TV, cassettes, CD, DVD and two way of educational technological equipment used in EFL classrooms like e-mails, computers, interactive radio and television programs, teleconference and internet conferences.

The use of technology brings lot of advantages into the classroom. Students may have a chance to see the real world in the classrooms and they can be motivated easily. Ellis (1994) points out that creating challenging tasks and activities motivate the language learners. Effective language teachers should be enthusiastic and creative because language learners can lose their motivation and desire easily. Movies, music and different materials can help students' psychological and social improvement. Therefore use of technology, online / distance education may provide a good opportunity to develop and create different, enjoyable tasks in EFL classrooms. Demiray (2009) thinks that distance education has a great potential for global learning and it can offer new and active learning environment for language learners. Usun and Kömür (2009) claim that distance education and e-learning technologies can be used in ELT programs to motivate the students.

Stepp-Granny (2000) reports that technologically equipped classrooms increase student's motivation because of the interactive nature of the activities. İşman et al (2004) implies that students always have positive and optimistic ideas for using computer in the classrooms and it gives opportunity students to create new ideas and develops their problem solving skills while providing self-responsibility thus students feel comfortable. Kang (1999) explains the positive effects of computer and technology in EFL classrooms by allowing the students to observe the real life situation and meaningful communication. Zengin (2007) explains the importance of technological classrooms because students are more motivated and interested in multi-media and technological lessons. Mayora (2006) tells the advantages of multimedia technology in EFL programs and adds that using multimedia increases students' interest in the classroom. Teachers can use online magazines, newspapers as authentic materials. Harmer (2007) points out that student can become active and dynamic learners by means of online education and also mentions the importance of computer-based technological classrooms because they provide learners with unreachable and fascinating activities which attract and motivate them.

Ellinger et al (2001) conducted a study on the use of internet in language classes. They believe that internet, as an important tool, encourages students, increases autonomous learning potential and brings enthusiasm into the classroom. Arcairo (1993) states that using authentic video in EFL classrooms can be interesting and attractive for communicative dialogues. Chapple and Curtis (2000) point out that using authentic films in the classrooms motivate the learners because many contextual clues of films' and they make learners use both of their hemispheres which are very important for language learning. Using technology in EFL classrooms improve students' four skills. Kung (2003) explains his research results about web and language learning. According to his research web using enriches and supports good motivation in the development of speaking skill. Case and Truscott (1999) tell that computers and internet are good sources in developing reading skills. Computer-based reading texts are authentic, more effective and motivating for every kind of language learners. Anderson and Speck (2001) mention that using technology in the classroom not only motivates the learners but engages them in speaking, reading, listening and writing easier. Leu and Leu (1997) think that electronic books and stories used in EFL classrooms enrich students' interest and lead them to be a good reader. Deeler and Grey (2000:75) indicate that the real motivating factor in using the internet for speaking skill can be videoconferencing and cross-curricular projects.

Students can publish a class web page of their own, they can prepare simple fancy programs which are enjoyable during the difficult language learning process consequently they improve their writing skill. Distance learning is not limited so students can use this limitless knowledge for their improvement. Krajka (2000) explains the importance of internet and adds that with the help of websites and on-line techniques, writing skill can be more interesting, appealing and motivating.

Authentic materials which can be accessed in the internet easily are opportunities for language learners to compile interesting information and report it in English so they may improve both their reading and writing skills at the same time. There is plenty of advantages of using technology in EFL classrooms for providing easy, practical and authentic activities as well as creative tasks. Although technology does not substitute for a good teacher it will motivate the language learners and enrich classroom atmosphere. In order to use technology in the classroom effectively teachers have important roles, they should plan and organize the lessons according to these materials. First they should plan, set up and use the correct equipment in EFL classrooms. (Deeler and Gray: 2000).

The demand of technology and distance education has been increasing rapidly nowadays but they should reach to many students in order to be more effective. Demiray (2009) claims that education is a kind of service which needs to be marketed well. Marketing of this service provides wide opportunities for language learners. Mirici (2009) indicates that the needs of technology in ELT markets can be solved and supported by distance education. Usun and Kömür (2009) think that distance education can take an important role as a facilitator for the marketing of ELT programs.

Foreign language learning seemed to be affected by different technological equipment such as computers, projectors, video, films, internet, e-learning and multi-media. Students' responses have showed that there is great relation between language-learning motivational factors and using technology. Similarly, Jarvis (2005) suggests that young generation these days like task-based approaches by using different technological devices in the classrooms. The respondents in this research also believe that it could be boring when the teacher uses technology every time. They also claim that teleconferencing via distance education with other universities could be challenging for them.

Apple's iPad offers a great e-reader experience, but has the added functionality of wireless Internet browsing and office applications. It can also tap into all the same educational apps that have become popular on the iPod Touch-and a new wave of dedicated iPad apps.

Mobile learning is an exciting opportunity for educators, but in many ways we are just scratching the surface of all that can be achieved with it. With proper training, and time to explore these high-tech gadgets, teachers will soon be able make rapid strides with them, and be able to support and instruct the use of such devices in the classroom on a regular basis. Now is the time to act. Our digital natives are counting on us.

Those who study education history called for caution as well. Every new wave of technology that has been tried in classrooms—radio, television, videocassettes, desktop computers and smartboards—has ridden a wave of enthusiasm, rapid adoption and, then, brutally dashed expectations.

The purpose of this article is to discuss the advantages and disadvantages of gadgets in vocabulary learning. One of gadgets that will be explored is a portable computer or a laptop. The discussion indicates that the use of computer has a positive effect on the achievement levels of vocabulary improvement, but it still has its limitations and weaknesses, such as a fragmented learning experience, lack of well-developed metacognitive skills, high costs, and challenges to the security of the device and its data. The author emphasizes that it is a must to recognize both the advantages and disadvantages of using gadgets, a laptop for instance, so we can get the maximum effectiveness of technology to enhance vocabulary

In conclusion, it can be said that the use of technology in EFL classrooms provides meaningful and interesting process in language learning and students can be more motivated with this technological development in EFL classrooms.

Ədəbiyyat

1. Harmer, Jeremy. "How to teach English". 1998;
2. Harmer, Jeremy. "The practice of English language". 2001;
3. N.Grant. "Making the most of your textbook".
4. Assist Prof. Dr. B.G. Ilter. Akdeniz University, Turkey.

Səbinə Məmmədova

Xarici dillərin öyrənilməsində texniki vasitələr

Xülasə

Qeyd etmək lazımdır ki, bir neçə illərdi ki, İngilis dilinin öyrənilməsində, texnologiya istifadə edənlərin sayı çoxalıb. Müasir tələbələr ,internet, facebook və smartfon-kompyuter vasitəsi ilə asanlıqla məlumatlarla bölüşürlər. Öz tələbələrindən geri qalmamaq üçün müəllimlərdə texnologiya mədəniyyətindən istifadə etməlidirlər.

Texniki vasitələr, müəllimə tələbələrə işdə onlardan üstün olmağ imkanını yaradır.

Müəllim kreativ və əsil entuziast olmalıdır ki, tələbələri motivasiya edə bilsin. Texnologiyalar sinifdə interaktiv işin təşkilinə köməklik edərək məsuliyyəti və marağı çoxaldır.

Kompyuterlə auditexniki mətnlərin öyrənilməsi söz ehtiyatlarını çoxaldır və danışq qabliyyətini təkmiləşdirir.

Elektron kitablar haqqında biz nə bilirik? Onların bizim auditoriyalarda yeri varmı? Təsəvvür edin ki sinifdə elementar ağır kitabların yerinə elektron kitablarla dərslər aparılır.

Bu gələcəyin sinifidir.

Сабина Маммадова

**Технические средства в изучении иностранных
Резюме**

Изучение иностранных языков давно находится под влиянием современного технического оборудования – компьютеров, проекторов, видео, интернета, медиа.

Отмечается также рост использования студентами технических средств. Это дает им чувство свободы и вдохновения, а также способствует мотивации и активности в учебном процессе. Но эти технические новинки имеют свои преимущества и негативные стороны.

Использование технических средств даст возможность интегрировать во всемирный процес изучения иностранных языков.

Цель этой статьи обозначить максимальную эффективность технологий в процессе обучения.

Rəyçi: Professor Afət Abbasova

VÜSAL YÜZBAŞYEV

BDU

vusalyuzbashyev@mail.ru

MƏKAN MÜNASİBƏTLƏRİNİN MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ İFADƏ OLUNMASI

Açar sözlər: məkan münasibətləri, müxtəlif sistemli dillər, əvəzliliklər, leksik-qrammatik üsullar

Ключевые слова: пространственные отношения, систематически разные языки, местоимения, лексико-грамматические методы

Key words: spatial relations, systematically different languages, pronouns, lexical grammatical methods

Məkan və zaman obyektiv aləmin reallığının formalarıdır. F.Engels yazır ki, hər bir varlığın əsas formaları məkan və zamandır. Zamandan kənarda varlıq mümkün olmadığı kimi, məkandan kənarda da varlıq mümkün deyil. (2, 47) Real aləmin mövcud olduğu məkan və zaman dil faktlarında da öz əksini tapır, belə ki, dil faktları öz növbəsində materiyanın insan təfəkküründə inikas formasıdır, deməli, dil insan təfəkküründə məkan və zamanda hərəkət edən materiyanın inikas formasıdır. Təfəkkürdə real gerçəkliyin inikası ümumi eynilikdə xarakterizə olunmadığından bir inikası forması müxtəlif dillərdə fərqlidir və müxtəlif formalarda təzahür edir.

Məkandan fərqli olaraq zaman fəlsəfi kateqoriya olmaqla yanaşı, həm də lingvistik kateqoriyadır. Lakin zaman fəlsəfi və lingvistik baxımdan yanaşdıqda fərqli formalarda özünü göstərir. Dilçilikdə adətən zaman kateqoriyası feillə məhdudlaşdırılır və feillər dildə zamanın ən əsas ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Zamandan fərqli olaraq məkan lingvistik kateqoriya deyil, belə ki, dildə məkan münasibətlərini ifadə etmək üçün xüsusi qrammatik formalar mövcud deyil. Hal kateqoriyası olan dillərdə məkan münasibətlərinin ifadə vasitələri kimi “məkan halları” adlanan qrammatik formalar ön plana çıxır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, məkan münasibətlərinin ifadə vasitələri məkan halları ilə məhdudlaşmır. Hal kateqoriyası olmayan dillərdə məkan münasibətlərinin ifadəsi daha aydın və daha geniş şəkildə öz əksini tapır.

Qeyd edildiyi kimi, məkan anlayışının ifadə olunmasında çıxış edən dil elementləri müxtəlif dillərdə müxtəlifdir. Lakin dilçilik üçün yalnız məkan anlayışının ifadə olunması ilə bağlı ümumi cəhətlər vacib deyil, həm də ayrı-ayrı dillərdə məkan münasibətlərini ifadə edən konkret element və formalar, bir dilin bu element və formalarının digər dillərdəki element və formalarından

fərqli cəhətləri onların mənşəyi, inkişaf və dəyişmə xarakteri və istiqaməti və s. bu kimi məsələlər də vacibdir.

Dünyada elə bil dil ola bilməz ki, onda müəyyən leksik-qrammatik vahidlərlə məkan münasibətləri ifadə edilməsin. Bu faktın bütün fəlsəfi ümumiliyi ilə yanaşı, maraqlı məsələ ondan ibarətdir ki, dünyada elə iki dil yoxdur ki, orada məkan münasibətləri tamamilə eyni leksik-qrammatik vahidlərlə ifadə edilsin.

Məkan münasibətlərinin ifadə vasitələrinin ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif olduğunu göstərmək məkan anlayışının dildə ifadə olunması məsələsini həll etmək üçün kifayət deyil. Bunun üçün məkan münasibətlərinin ifadə olunmasında bu müxtəlifliyin səbəblərini araşdırmaq, bu formaların inkişafının xarakter və istiqamətini müəyyən etmək lazımdır. Bu məsələni araşdırmaq üçün məkan münasibətlərinin konkret bir dildə ifadə vasitələrini araşdırmaqla yanaşı, məkanın müxtəlif sistemli dillərdə də ifadə vasitələrini nəzərdən keçirmək lazımdır.

Z.Q.Abdullayev yazır ki, məkan üfüqi və şaquli istiqamətdə danışan şəxsə münasibətdə və ya daha dəqiq desək, danışan şəxs mövqeyindən nəzərdən keçirilən substansiyalar və ya proseslərin nisbətinin ölçülməsi ilə çox sayda oriyentasiyaya bölünür və məkan oriyentasiyası iki kateqoriya ilə məhdudlaşır: substansial (ad-isim) və prosessual (feil). Substansial məkan oriyentasiyası-substansiyanın məkanın müəyyən sfera və ya nöqtəsinə münasibəti ismi (ad) leksik-qrammatik vahidlərlə ifadə edildiyi zaman üzə çıxır; Prosessual məkan oriyentasiyası-hərəkətin (prosesin) məkanın müəyyən səmtinə doğru istiqamətinin feili leksik-qrammatik vasitələrlə ifadəsi zamanı təzahür edir. (1, 11)

Z.Q.Abdullayev ədəbi darqin dilində hər iki kateqoriya çərçivəsində (substansial və prosessual) 30 sfera və ya nöqtənin olduğunu qeyd edir:

1. Danışanın sferası (danışanın yanında, danışana doğru): iş bu, işa bura, işav burada, işav ad buradan.
2. Dinləyənin sferası (dinləyənin yanında, dinləyənə doğru): il bu, ila ora, ilav orada, ilav ad oradan
3. Danışandan yuxarıda (hiperfront): ikl yuxarıdakı, ikla ora yuxarı, iklav orada yuxarıda, iklav ad oradan yuxarıdan
4. Danışandan aşağıda (katafront və ya hipofront): ix o aşağıda, ixa ora aşağı, ixav orada aşağıda, ixav ad oradan aşağıdan
5. Danışandan üfüqi müstəvi üzrə istiqamətdə: it “o”, ita “ora”, itav “orada”, itav ad oradan.
6. Substansiyanın qarşısında: qa, qa-la
7. Substansiyanın arxasında: qle, qle-la
8. Substansiyanın içərisində: buxlna, xlu
9. Substansiyadan kənarda (onun xaricində): dura

10. Substansiyanın ortası, mərkəzi: dayla, urqa
11. Substansiyanın kənarı: dubla
12. Substansiyanın yanı: şulqli, myakla
13. Substansiyanın ətrafı: alov (1, 11-12)

Buradan da görünür ki, əslində məkan münasibətləri kifayət qədər geniş və çoxşaxəlidir və məkan anlayışında gizlənən çalarlar bəzi dillərdə ayrı-ayrı formalarla ifadə edildiyi halda, bəzi dillərdə isə müxtəlif məkan münasibətləri bir və ya iki forma ilə ifadəsini tapır.

Tabasaran dilində məkan münasibətləri müxtəlif sözdüzəldici vasitələrlə, daha çox feili prefikslər və sonqoşma sistemi ilə ifadə olunur. Feili prefikslər (preverblər) öz morfoloji-sintaktik funksiyanı görə dilin elə mənalı morfemidir ki, onların vasitəsilə konkret müstəqil feildən predmetin məkanda yerini daha çox konkretləşdirməklə yeni feili formalar yaranır. Tabasaran dilində hal sistemi də mövcud olduğuna görə maraqlı bir mənzərə meydana çıxır. Bu dildə müxtəlif hal münasibətləri (əsasən məkan halları) qrammatik cəhətdən ikiqat ifadə olunur, yəni hər iki göstərici (hal şəkilçisi və preverb) həm ismin sonunda, həm də feilin prefiksində çıxış edir:

- Stoli ivnu stola qoydular
- Stoliq qivnu stolun yanına qoydular
- Stolik kivnu stola yaxınlaşdırdılar
- Stolix xivnu stolun arxasına qoydular
- Stolikk kkivnu stolun altına qoydular
- Stoliq qivnu stolun arasına qoydular
- Stoliin ilivnu stolun üzərinə qoydular (5, 113-114)

P.A.Saidova qeyd edir ki, avar dilində məkan münasibətləri yerlik halda olan isimlərlə düzələn feili birləşmələr, sonqoşmalar və zərflər vasitəsilə ifadə olunur. Yerlik halda olan isimlərlə düzələn feili birləşmələr predmetin nəyinsə üzərində, yaxınlığında, yanında, altında və ya içərisində yerləşdiyini göstərərək müxtəlif məkan münasibətləri ifadə edir. Yerlik haldakı isimlərlə birləşmədə həm təsirli, həm də təsirsiz feillərə rast gəlmək olar: maqlarda teze “dağda qoymaq”, paqtla çleze “həyətdə qalmaq” və s. Avar dilində, demək olar ki, bütün hal formaları feillərlə birlikdə birləşmə yaradır. (9, 43). Bu dildə yerlik halda ifadə olunan istənilən məkan münasibətini isim və sonqoşma birləşməsi ilə bildirmək olar: maqlarda-maqlarda tlad “dağda” və s. Lakin buna baxmayaraq hər bir konstruksiyanın öz spesifikasiyası var, onların mənalı heç də həmişə üst-üstə düşmür (9, 45)

Yuxarıda deyilənlərlə yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, məkan münasibətləri yalnız göstərilən formalarla ifadə olunmur və məkan anlayışının ifadəsi daha geniş şəkildə dilin müxtəlif səviyyələrində özünü göstərir. Birinci olaraq Dağıstan dillərinə müraciət etməkdə əsas məqsəd bu dillərdə məkan münasibətlərinin ifadə vasitələrindən çoxunun əks olun-

masıdır. Bu dillərdə leksik üsulla yanaşı, qrammatik formalar (morfoloji və sintaktik) da məkan münasibətlərinin ifadə olunmasında çıxış edir. Məsələn, türk dillərində vəziyyət bir qədər fərqlidir. Türk dillərində məkan münasibətləri əsasən hal formaları vasitəsilə ifadə olunur. Türk dillərində qədim dövrdə sonu -a ilə bitən istiqamət halı olmuşdur. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, onun izlərini tatar dilində olanda kay-a “hara” kimi zərf formalarında müşahidə etmək olar. Əksər hallarda bu affiks yaxın semantikaya malik bir sıra başqa göstəricilərin tərkibinə daxil olur. Belə bir fikir də mövcuddur ki, a affiksi oğuz qrupu türk dillərində, habelə çuvaş dilində saxlanılmışdır: türk dilində tasa, azərbaycan dilində “oxa”, çuvaş dilində yala (kəndə). Qıpçaq dillərində bu affiksin reliktləri yiyəlik formantların hallanmasında qeyd edilir: kumik dilində anam-a, kazax dilində koram-a (mənim həyatımə) və s. (3, 34)

A.M.Şerbakın fikrincə qa affiksinin a-ya çevrilməsi şəxs əvəzlilikləri formalarında baş vermişdir: türk dilində ban-a (mənə), san-a (sənə) və s. Daha sonralar bu proses sonu cingiltili samitlə bitən isimlərə aid olmağa başladı, sonra isə analogi bir sıra türk dillərində ümumişlək xarakter aldı (10, 37)

K.S.Kadıracıyev qeyd edir ki, türk dillərinin materialları belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, istiqamət halının arxetipi pratürk dilində kar formasında bərpa olunur, yəni iki qədim göstəricinin birləşməsidir: k+ar. Bu arxetip müasir türk dillərində müəyyən qədər izlərini və təsirini göstərir: tatar dilində min-qer(mənə), yakut dilində ulu-qar (onun oğluna), kumik dilində bu-qar (ona, buna) (3, 35)

Müasir kumik dilində bir sıra konstruksiya tərkibində hal formatına gedib çıxan lı/li qədim göstəricisi vardır: yerli (qədər, tək), yurtqa yerli (kəndə qədər), yulduzqa yerli (ulduza qədər). Həmin formant berli (bəri) sonqoşmasının tərkibində də özünü göstərir: qelqenden berli (gəldiyindən bəri) və s. qarı/qeri formantlı istiqamət halı qədim türk yazılı abidələrində öz əksini tapmışdır: uyqur-qaru uyğurlara, yaqı-qaru (düşməne) düşməne üzərinə və s. Kumik dilində bu göstərici bir sıra formaların tərkibində öz əksini tapır: tış-qarı (bayıra), iç-qeri (içəri), il-qeri (irəli) (3, 36). Misallardan da görünür ki, bu formalar müəyyən fonetik dəyişiklərlə bir çox türk dillərində, o cümlədən azərbaycan və türk dillərində də müşahidə olunur: Məsələn, qelqenden beri gəldiyindən bəri, tış-qarı türk dilində dışarı, iç-qeri azərbaycan dilində içəri və s. şəklində. Türk dillərinin əksəriyyətində da/də ilə düzələn çıxışlıq-yerlik halı məkanı-yeri ifadə edir. Lakin qədim türk dilində o, həm də haradansa və ya nədənsə hərəkəti ifadə edir. Bu affiks ta/tə praformasına gedib çıxır və iki elementdən ibarətdir: t+a/t+e. (3, 37)

Müasir türk dilində “müəyyən yerdə yerləşən” mənalı sifətlər düzəldən daqı/deqi (azərbaycan dilindəki daqı/dəki) işlənir. Türkoloqların fikrincə, bu, yerlik hal şəkilçisi da/de ilə “nəyəsə aid olan” mənalı kı/ki affiksinin

birləşməsindən meydana gəlmişdir. Məkan münasibətlərinin ifadə olunmasında əvəzlik sistemində danışana münasibətdə predmetlərin məkan mövqeyini göstərmək üçün istifadə olunan bir qrup sözlər də çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərində əvəzliliklər müxtəlif məkan münasibətlərinin (bir çox dillərdən, o cümlədən məsələn fin-üqor və s. fərqli olaraq) ifadə etmir, lakin türk dillərində hal şəkilçiləri hesabına əvəzlik vasitəsilə bir çox məkan çalarları ifadə olunur. Türk dillərində məkan münasibətləri məkan mənalı sonqoşmalar vasitəsilə ifadə olunur. Doğru, qarşı, arasında, boyunca, içində və s. bu kimi qoşmalar müasir türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda məkanın müxtəlif çalarlarını ifadə etmək üçün işlənir. Şübhəsiz, məkan münasibətlərinin türk dillərində ifadə vasitələri yuxarıdan göstərilən formalarla məhdudlaşmır, bu dillərdə məkan həm leksik, həm də qrammatik üsullarla ifadə olunur. Burada biz sadəcə olaraq digər dillərdən müəyyən dərəcədə fərqlənən bir sıra xüsusiyyətləri verməyə çalışmışıq. Demək olar ki, bütün dillərdə məkanın leksik üsulla ifadə olunmasını müşahidə etmək olar. Məkan münasibətlərinin leksik üsulla ifadə olunmasında çıxış edən vasitələr içərisində özünəməxsusluğu və dillər arasında fərq yaratması ilə seçilən əvəzliliklərdir. Əvəzliliklər içərisində işarə əvəzlilikləri məkan münasibətlərinin ifadə olunmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İşarə əvəzliliklərini, bir qayda olaraq, isimlər və ya zərflərlə əlaqələndirmək olar. Hec də bütün dillər hind-avropa dilləri kimi iki və ya üç işarə əvəzliyi ilə kifayətlənmir. XIX əsrin əvvəllərində rus dilşünas-alimi İnnokentiy Veniaminov aleut dili haqqında yazırdı: bu dildə oturaq vəziyyətdə olan şəxslər bu işarə əvəzlilikləri ilə mövqeyə görə ifadə edilirdi: danışandan aşağıda və ya qapıya yaxın olan birinci şəxs “yan”, ikinci inqan, üçüncü ikun, uzaqda olan akan, axırdan ikinci kaqan, axırıncı kakan, qarşıdakı kikun, ən qabaqda olan kakun, yuxarıda ikan, ən yuxarıdakı akan, aşağıda uknan, nisbətən daha aşağıdakı unan, ən aşağıdakı sakan. Ayaq üstə dayanmış vəziyyətdə olan şəxslər bu işarə əvəzlilikləri ilə ifadə edilirdi: ən yaxın ikun, uzaqda akun. Hərəkətdə (gedən) olan şəxslər bu işarə əvəzlilikləri ilə ifadə edilirdi: yuxarıdakı ayan, uzaqda akum. Yaxında uzanan şəxs udan, evdə olmayan şəxs sadan, evin içində olan ukan, o (qarşı) tərəfdə olan aqan, görmədiyimiz şəxslər isə aman və uman işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. (6, 108) Bu hal müasir dil baxımından kifayət qədər mürəkkəb və qarışıq görünsə də, əslində dil tarixi baxımından normaldır, belə ki, insan qədim dövrlərdən başlayaraq (dil ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilməyə başladığı dövr nəzərdə tutulur) fikirlərini və gördüyü predmetləri, onların xüsusiyyətlərini, yerləşdiyi məkanı tam təfərrüatı və dəqiqliklə ifadə etməyə çalışmışdır və bu prosesin nəticəsi olaraq mürəkkəb və qarışıq formalardan ibarət dil meydana çıxır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu proses davamlı olur və insan daha sadə və aydın şəkildə fikirlərini ifadə etməyə çalışır və dili mürəkkəbləşdirən və qəlizləşdirən elementlərdən xilas

olmağa çalışır və sonda başqa bir vəziyyət meydana çıxır, yəni müxtəlif formalarla ifadə olunan müxtəlif mənalar bir və ya iki forma ilə ifadə olunmağa başlayır ki, bu da təbii ki öz növbəsində müəyyən mürəkkəbliyin yaranmasına səbəb olur. Məkan münasibətlərinin ifadə olunması baxımından papuas dilləri də böyük maraq doğurur. Ümumilikdə papuas dillərində işlənən feil üçün ayrı-ayrı göstəricilərin köməyi ilə avropalılar üçün qismən xarakterik olmayan və çox incə mənə çalarları ifadə etmək xarakterikdir. Məsələn, asmat dilinin lüğətində aşağıdakı mənaları özündə ehtiva edən feil əsasları mövcuddur: Tepakumis “axın istiqamətində yuxarı qalxdıqdan sonra xəstələnmək”; tepem “kiminləsə görüşmək üçün axın boyunca yuxarı qalxmaq”; ninukamis “çox sayda insanla qayığa oturmaq və yola düşmək”; “konawamis” “yatmaq üçün sahilə yanaşmaq” və s. (7, 57) Asmat dilində maraqlı bir affiks işlənir: em (om) “uzanmaq”, “dayanmaq” və s. feillər bu affikslə “dayanmaq”, “uzanmaq” hərəkətlərini, bu affiks olmadan isə “dayanan, uzanan” və s. predmetlər sinfinə aid olan predmetin hərəkətini və ya passiv vəziyyətini ifadə edir. (7, 60) Ava dilində predmetin məkan xarakteristikasını ifadə edən bir qrup affiks işlənir: raba suffiksi ifadə edilən predmetin böyük olduğunu, karan predmetin kiçik, lakin uzununa doğru dartılmış olduğunu bildirir, raniyaq affiksi göstərir ki, predmet böyük və çox uzundur. Məsələn, poeraraba-böyük donuz. (6, 67) Veri dilində məkan ifadə edən xüsusi məkan əvəzlilikləri işlənir və onları adətən iki qrupa bölürlər. Birinci qrupa aid olan əvəzliliklər üfüqi istiqamətdə mövqedəki fərqi ifadə edir: ep (burada mənim yanımda), pəp (orada sənin yanımda), pu (orada üçüncü yerdə). İkinci qrupa aid olan əvəzliliklər şaquli istiqamətdə mövqedəki fərqi ifadə edir: o (yuxarıda), inar (baxış səviyyəsində), ungr (aşağıda). Bura lokativ post fiksləri, habelə başqa ismi göstəriciləri də aid edirlər: o-rer-aan (yuxarıdan, yəni orada yuxarıda+yer+oradan); pet ap-rer-wi (onlar buradadırlar, yəni onlar+burada+yer+yerləşmək); neungr-ot-un etan (sən aşağıdakı bu predmetlərə bax (-ot-ismi sinfin göstəricisi, -un-ışarə əvəzliyi mənasını ifadə edən suffiks) Keva dilində altı belə əvəzlilik işlənir: go (bu, yaxınlıqda(kı)); mo (bu, uzaqda(kı)); so (bu, yuxarıdakı); no (bu aşağıdakı); o (bu, daha xüsusi) və apo (bu, daha ümumi). Beləliklə, burada mahiyyət etibarilə üç ölçü müşahidə edilir. (6, 73) Abelam dilində işarə əvəzliliklərinin təsnifatı daha sadədir. Any (bu), witny (o) (sual ekvivalenti yAny hansı). Bundan əlavə, məhz bu mənada wA əvəzliyi də işlənir. Lakin adverbial işlənmədə yenə əvəzliliklərin mürəkkəb sistemi yaranır: abA (burada, buradan), agA (bura), wAbA (orada), jAbA (orada) müəyyən yerin arxasında, RWAYmARA (burada lap yaxında), apAR (ora, uzağa), apArbA (orada uzaqda) və yAbA (harada, hara) (7, 73) Asmat dilində məkan anlayışı ilə bağlı iki qrup əvəzlilik var: işarə əvəzlilikləri və istiqamət əvəzlilikləri. Bu dildə beş işarə əvəzliyi var: ar (bu, mənim yanımdakı), er (o, məndən

uzaqdakı), ja (bu sənin yanında), jaRa (o, məndən çox uzaq olmayan) və atar (mənası ar əvəzliyinə çox yaxındır). Bu dildə iki istiqamət əvəzliyi var: a (hərəkətin istiqaməti) və ariw (müəyyən istiqamətdə hərəkətin bitmiş olduğuna işarə edir) (7, 73-74)

Papuas dillərində məkan münasibətlərinin ifadə olunmasında sonqoşmalar da çıxış edir. Abelan dilində dörd lokativ sonqoşma var: bA məkan və ya zamanda lokalizasiya; bwA hərəkətin başladığı yer; t və ya Re hərəkətin istiqaməti və lA ətrafında yerləşdiyi yer. Bonqu dilində lokativ (məkan) lokativ (məkan) sonqoşmaların funksiyası qeyri-müəyyəndir: wangu tarlada, sahədə; arequ “qaraciyərin qarşısında (qabağında), qabaqda”, qoroqu “dalda”, “arxada” (7, 75) Hind-Avropa dillərində məkan münasibətləri müxtəlif üsullarla ifadə olunur. Məsələn, urdu dilində məkan münasibətləri həm leksik (isim, sifət, əvəzlik, feil, zərf), həm də qrammatik (sintatik) üsullarla ifadə olunur. Başqa dillərdə müxtəlif formalı işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunan mənalara urdu dilində bir neçə (əsasən iki: به ye bu, و vo) əvəzlik vasitəsilə bildirilir. Urdu dilində məkanın müxtəlif çalarları feillər, xüsusilə mürəkkəb feillər vasitəsilə ifadə olunur. Bu dildə ad hissəsi məkan çaları daşıyan bütün mürəkkəb feillər məkan münasibətlərinin ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Məsələn, چلنا çalna (hərəkət etmək) – چل چالنا çalçana (uzaqlaşmaq), رہنا rahna (qalmaq) – رہا ak-alaq rahna (uzaqlaşmaq) (4, 191) Urdu dilində hal sisteminin qalıqları müşahidə edilsə də, hal münasibətləri bu dildə əsasən sonqoşmalar vasitəsilə ifadə olunur və deməli, bir sıra məkan çalarları da bu dildə sonqoşmaların köməyi ilə bildirilir. Urdu dilində istiqamət کو ko, پر par, میں men, طرف کی ki taraf və s. kimi sonqoşmalar, hərəkətin çıxış nöqtəsi سے se sonqoşması ilə ifadə olunur. Urdu dilində məkan münasibətlərinin ifadə olunmasında fəal çıxış edən sonqoşmalardan biri də میں men sonqoşmasıdır. Bu sonqoşma vasitəsilə məkanın bir çox çalarları ifadə olunur: hərəkətin baş verdiyi yeri və ya əşyanın yerləşdiyi məkan (yer) ifadə edir; hərəkətin istiqamətini bildirir; arasında, içərisində, üzərində mənalarda işlənir. (4, 307-309). K.Y.Maytinskaya qeyd edir ki, bu hindi və qucarati dillərində lokativ hal suffiksi me/ma (dev-ma allahda) qədim hind madhua “orta” sözündən törəyən sonqoşmadan formalaşmışdır. (8, 14)

Bundan əlavə, məkanın müxtəlif çalarlarını ifadə etmək üçün urdu dilində mürəkkəb sonqoşmalar da işlənir. بیچ کے ke biç (ortasında, arasında), طرف کے ke ki taraf (tərəfə, doğrun sarı), پیچھے کے ke piçhe (arxadan, arxasınca), او پر کے ke upar (üzərində), پاس کے ke pas (yanında), اندر کے ke andar (içərisində), درمیان کے ke dar miyan (arasında, ortasında) (4, 312-315)

Müxtəlif dillər üzərində aparılan müşahidələr belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, məkan münasibətləri bütün dillərdə ifadə olunur və dillər yalnız məkanın ifadə vasitələrinə görə bir-birindən fərqlənir: bir qrup dillərdə

məkan anlayışı morfoloji üsulla (əsasən hal şəkilçiləri) ifadə olunduğu halda bəzi dillərdə bu, sintaktik üsulla bildirilir; bir qrup dillərdə əvəzliliklər məkan anlayışının müxtəlif çalarlarını ifadə edir; bir qrup dillərdə qoşmalar məkan münasibətlərinin əsas ifadəçisi kimi çıxış edir; bəzi dillərdə feillər (əsasən mürəkkəb və prefiksli) məkan anlayışının müxtəlif çalarlarını ifadə edir.

Ədəbiyyat

1. Абдуллаев З.Г. Этимоны пространства и времени в словообразовании и словоизменении даргинского языка, 5-21, Выражение пространственных отношений в языках Дагестана, Махачкала, 1990
2. Энгельс Ф. Анти-Дюринг, М., 1983
3. Кадыраджиев К.С. Семантике - морфологическая структура пространственных элементов в тюркских языках, 34-42, Выражение пространственных отношений в языках Дагестана, Махачкала, 1990
4. Kərimov A.R. Urdu dilinin qrammatikası, Bakı, 2010
5. Курбанов К.К. Способы выражения пространственных отношений в Табасаранском языке, 113-122, Выражение пространственных отношений в языках Дагестана, Махачкала, 1990
6. Леонтьев А.А. Возникновение и первоначальное развитие языка, М., 1963
7. Леонтьев А.А. Папуасские языки, М., 1974
8. Майтинская К.Е. Служебные слова в финно-угорских языках, М., 1982
9. Саидова П.А. Выражение пространственных отношений в глагольных словосочетаниях аварского языка, Выражение пространственных отношений в языках Дагестана, Махачкала, 1990
10. Щербак А.М. Очерки сравнительной морфологии тюркских языков, Л., 1971

Вусал Юзбашев

Выражение пространственных связей в различных систематических языках

Резюме

Статья посвящена исследованию средств выражения пространственных отношений на языках с различными системами (тюркские языки, Дагестанские языки, папуасский и индо-европейские языки). В языке не существуют специальные формы, чтобы выразить пространственные

отношении. Языковые элементы, используемые при выражении понятия пространства, различны в разных языках. Во всех языках пространство выражается лексическим и грамматическим методом. В некоторых группах языков для выражения отдельных оттенков понятия пространства, используются специальные формы, в том числе различные виды местоимений, глаголы (сложные и с префиксом), послелоги. В некоторых языках пространственные отношения в основном выражаются посредством суффиксов склонения (морфолого-синтаксический метод). В языках, которых не существует категория падежей, выражение пространственных отношений отражено более четко и широко. Концепция пространства разделена на несколько направлений. Для выражения понятия пространства есть специальные суффиксы в некоторых языках.

Vusal Yuzbashyev

**Systematic expression of the spatial relations in different languages
summary**

The article was devoted to the research of expressive means of the spatial relations in different systematic languages (Turkic languages, Dagestan languages, papuas and Indo - European Languages). There are no specific forms to express spatial relations in linguistics. The elements of language participated in the expression of concept of space are different in different languages. The space is expressed lexically and grammatically in all languages. In a group of languages, specific forms, including various types of pronouns, verbs (complex and prefix), conjunction are used to express the different concepts of definition of space. The spatial relations are mainly formulated through suffixes (morphological, syntactic method) in some languages. The expression of spatial relations is reflected more clearly and widely in the languages that the case category isn't exist. The concept of space is divided into several orientation. There are specific suffixes in some languages to express the concept of space.

Rəyçi: Anar Kərimov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

BƏDİİ MƏTNDƏ ALLÜZİV ANTROPONİMLƏRİN FUNKSIYALARI

Açar sözlər: allüziya, antroponimik sistem, kontekst, iyerarxik sistem, qarışıq allüziyalar

Key words: allusion, anthroponymic system, context, hierarchial system, mixed allusions

Ключевые слова: аллюзия, антропонимическая система, контекст, иерархическая система, комбинированные аллюзии

Allüziyanın mahiyyətinə dair bir sıra tədqiqatlar aparılsa da, onun təsnif tipologiyası kifayət qədər öyrənilməmişdir. Allüziv adların bir sıra təsnifləri verilmişdir.

S.V.Perkas xüsusi adın birbaşa və dolaylı məqsədlə işlənməsi meyarını əsas götürərək, belə hesab edir ki, allüziya heç bir metaforik çevrilməyə məruz qoyulmadan müstəqim mənada, həm də məcazi mənada işlənə bilər. Allüziv adlar birbaşa mənada işləndikdə bədii detalın yaradılması, mətnin və personajların səciyyəsinə açmaq üçün əlavə informasiyaların artırılması məqsədilə istifadə olunur. Xüsusi adların məcazi mənada işlədilməsi isə üslubi vasitədir. Bu zaman allüziya metafora, epitet və başqa fiqurlar yaratmaq üçün əsas olur [6, 91].

S.V.Perkas allüziv adları istinad predmetinə görə təsnifini də təklif edir. Başqa əsərlərin müəlliflərinə, əsərin, personajın, qəhrəmanın adına istinad edilir. Bu da müxtəlif allüziya tipləridir.

Mifoloji, dini, ədəbi, tarixi personaj və hadisələrin xassələrinin, keyfiyyətlərinin yeni təsvir olunan üzərinə köçürülməsi də allüziya ilə reallaşdırılır. Belə olan halda allüziya yaxşı məlum olan obrazı yalnız bərpa etmir, ondan əlavə informasiyaları alıb yeni obyekt üzərinə köçürür [7, 192].

Məzmun, struktur-semantik və funksional əlamətləri allüziyanın təsnifi əsasında qoymaq olar.

Allüziyanın 11 sinifdən ibarət tematik təsnifi aşağıdakıları əhatə edir: 1) ədəbi-bədii allüziyalar; 2) folklor allüziyaları; 3) kinematoqrafik allüziyalar; 4) mahnı allüziyaları; 5) publisistik allüziyalar; 6) aforistik allüziyalar; 7) rəsmi-işgüzar allüziyalar; 8) intermedial allüziyalar; 9) bibleizmlər; 10) elmi allüziyalar; 11) ekspressemələr [5, 18].

Allüziyalar zaman baxımından tarixi-mədəni və müasir olur. İngilis dilində allüziyanın dil vasitələri ilə nişanlanmış formaları da rast gəlinir. Bu

zaman marker olaraq like, as if, similar to, as...as, not as...but as, a sort of, as, a kind of ... kimi konstruksiyalar istifadə edilir. Təbii ki, belə konstruksiyaların daxil olmadığı allüziyalar nişanlanmış yaxud markersiz allüziyalar sayıla bilər [8, 14]. Onu da qeyd etmək ki, dilçilikdə “allüziv antroponim” və “allüziya” sinonim terminlər kimi işlənir.

Allüziyaların təsnifi məqsədilə meyarları belə də seçmək olar: a) zahiri əlamətlər (saç, göz, bədən quruluşu, yerləş, boy, geyim və s.); b) şəxsi keyfiyyətlər (xarakter cizgiləri, vərdiş və s.); c) əməl (davranış, əməl, iş və s.). Qəhrəmanını bu və ya digər allüziv adla adlandıran müəllif, allüziyanın yaranması prototipi olan obyektin xüsusiyyətlərini qəhrəmanı üzərinə köçürür.

Resepientin şüurunda formalaşan obraz assosiativ əlamətlər sırası yaradır və bununla, steretip ad əmələ gəlir. Həmin ad nitq fəaliyyətinin predmeti olur. Müqayisə çox zaman bir əlamət, bəzən iki və üç əlamət üzrə həyata keçirilir. Məsələn, allüziv adda bir əlamət (zahiri görkəm, xarakter cizgisi, fəaliyyət növü və s.) aktuallaşır və bu, özünü monovalent aparır. Əgər allüziya özündə bir neçə əlaməti birləşdirsə, onda həmin əlamətlərdən biri dominant, digərləri yardımçı olur. Müxtəlif şəraitlərdə müəllif bu və ya digər əlaməti aktuallaşdırır. Belə allüziyalar ambivalentdir. Bəzi tədqiqatçılar “birqütblü” və “çoxqütblü adlar” terminlərindən istifadə edirlər [4, 16].

Allüziyaya çox zaman implisit məna yaradan vasitə kimi baxırlar. Bu zaman anlayışın təhlilinə implikasiya, presuppozisiya, podtekst cəlb edilir. Hökmün, mətnin implisit mənası yaşanan aləm haqqında biliklər əsasında dərk olunur.

Allüziyanın semantik təhlilində assosiativ və qiymətləndirmə semləri nəzərə alınır. Həmin semlər kontekstlə şərtlənir və kontekstdə paylanır. Allüziv adın semantik strukturunda bir neçə periferiya zonaları vardır. Onlar güclü, zəif və mənfi təsir zonaları ola bilər. Güclü zonanın signalı intensional nüvəyə yaxın olub, leksik mənanın dəyişməz hissəsini nəzərdə tutur. Zəif implikasiya az ehtimallı əlamətlə əlaqəlidir.

İngilis klassik ədəbiyyatının nümayəndələrindən olan Tomas Qardinin əsərlərində dini allüziyalara geniş yer verilmişdir. Belə allüziyalardan biri *Samson* adıdır. She made him sit up then Oak began wiping his face and shaking himself like a Samson (Hardy. Far from the Madding Crowd).

Nümunədəki Samson allüziv adı nişanlanmışdır və “like” markeri ilə işlədilmişdir. Bibliyaya görə, Samson böyük gücə malik olmuş və onun qaynağı saçındaymış. Dalila Samsonun başını dizləri üstə qoyub onu yatızdırır və saçlarını qırxdırır. Samson oyandıqdan sonra gücün onu tərk etdiyini anlayır və Dalilanın iradəsinə qarşı çıxır. Samson kor edilir, onu zəncirləyib zindana atırlar. Qardinin əsərində Ouk huşunu itirdikdən sonra, özünə gələndə başını qızın dizləri üstə qoyduğunu görür. Nə baş verdiyini

anlamaq üçün o, gücünü yoxlamağa çalışır. Burada situativ allüziyadan istifadə edilmişdir.

“By God! I long to exert a fraction of Samsons strenght, and break the entanglement like low (Bronte. Jane Eyre).

Ş.Bronte *a fraction of Samsons strenght* allüziyasından istifadə etməklə Roçesterin qarşısındakı problemlərin nə dərəcədə çətin olduğunu göstərmişdir.

“Ceyn Eyr” əsərində dəli arvadını yanğından xilas etmək istəyən Roçester əlil və kor olur. Ceyn onu yazıq və kor Samsonla müqayisə edir və əsərdə bu məqamda “As looked-that sightless Samson” markalı allüziyadan istifadə edilmişdir.

Allüziyalar mətnyaratmada, fraqmentar və rekurrent funksional tiplərə bölünür [8, 14].

Mətnyaradıcı allüziyalar mətnin daxili bədii sisteminin formalaşmasına, fraqmentar allüziyalar isə, bədii detal funksiyasını yerinə yetirməyə xidmət edir. Rekurrent allüziya eyni müəllifin bir və ya bir neçə əsərində iki və daha artıq təkrar olunan allüziyadır.

Allüziya dil vahidi forması kimi, müəyyən iyerarxik sistem əmələ gətirir. Y.N.Kovalenko allüziyaları təsnif edərkən allüziyanın nitq fəaliyyətindəki təqdimat üsulunu, allüziya ilə mənbə arasındakı əlaqənin xarakterini, allüziyanın ifadə potensialını nəzərə alır, sadə və mürəkkəb allüziyaları ayırır.

Sadə allüziya bir obyektə istiqamətlənir, bir presedent mətn-mənbəyə aid olur. Sadə allüziyanın iki yarım növü vardır: 1) sadə birmənalı (bir mənası olur və bir obyektin müəyyən əlamətini ifadə edir; 2) çoxmənalı (iki və daha artıq məna).

Mürəkkəb allüziya iki və daha artıq obyekti təqdim edir. Onun da iki növü qeyd olunur: 1) mürəkkəb çoxkomponentli (bir presedent mətn əsaslı); 2) mürəkkəb qarışıq allüziya (müxtəlif presedent mətn əsaslı) [2, 66-67].

U.M.Tekkereyin romanında allüziv “Samson” adadan təkrar-təkrar istifadə edilir:

“Ill make your fortune”, she said, and Delilah patted Samsons cheek.

... “By Cove, Beck, youre fit to be Commander-in-Chief, or Archvishop of Canterbury, by Cove”. Is his case a rare on? And dont we see every day in the world many an honest Hercules at the apronstrings of Omphale, and great whiskered Samsons prostrate in Delilahs lap? Delilah had imprisoned hi mand cut his hair off too (Thackeray. Vanity Fair).

Birinci iki nümunədə mürəkkəb çoxkomponentli *Samson and Delilah*, axırıncıda mürəkkəb qarışıq *Samson and Delilah* və *Hercules and Omphale* allüziyaları işlədilmişdir.

Birinci halda U.M.Tekereyin Beku Şarp personajı Dalila, Rodon Krouli isə Samson rolundadır. Dalilanın əməlləri Samsonu gücündən edir. Müəllif intensiyasında satqınlıq, qəhrəmanın möcüzəli gücü, onun saçları deyil, onun zəifliyidir. Bu zəiflik saçları itirməkdən yox, sevdii qadından asılılıqdan qaynaqlanır.

İkinci nümunə kişilərin bəzən sevdikləri qadınlardan necə asılı olması intensiyasını qabardır. Burada *Delilah and Samson* allüziyasından başqa *Hercules and Omphale* allüziyasından da istifadə edilmişdir. Mifologiyada Herkules (Herakl) Lidiya şahzadəsi Omfaliya vurulur. O, qadın paltarında Omfalanın ayaqları yayında toxuma ilə məşğul olur, qızın bütün şıltaqlıqlarına əməl edir. Samson isə məhəbbətdən başını itirir, gücünün saçlarında olduğunu Dalilaya deyir və bununla da, özünü məhv edir. Yazıçı həyatda Amfala və Dalilaların eşqindən ağıllarını itirən Herakl və Samsonların çox olduğunu vurğulayır.

Samson allüziv adında aşağıdakı əlamətlər vardır: 1) Bibliyadan olmaq; 2) fraqmentarlıq; 3) rekurrentlik; 4) ambivalentlik; 5) sadə və çoxmənalılıq.

Yuxarıda verilmiş nümunələrin sonuncusunda Dalilanın satqınlığı aktuallaşdırılmışdır. Burada müəllif allüziyadan hərəkətlərin oxşarlığı müstəvisində bəhrələnir. Təbii ki, bu əsərdə personajın saçlarını itirməsi obrazlıdır, bənzətmədir. Bəzən bu allüziya komik şəkildə də tətbiqini tapır: “Something of the strenght of Samson went out of him as he inspected his hair on the bosom of Dalilah (Meredith. The Ordeal of Richard Feverel).

C.Mereditin qəhrəmanı öz saçını qızın paltarında görüb hiss edir ki, gücü onu tərk edir. Əslində isə qəhrəmanda saçla bağlı heç bir fəvqəl güc yoxdur. O, arıq və zəif bir gəncdir. Ona görə də bu nümunədə allüziya komik təsir yaradır.

Tears came into the mothers burning eyes as her heart recurred to the days when she had rocked the cradle of her first-born; and then the full consciousness of the present situation came upon her, and perhaps onnayed at having shown any softness of character in presence of the Delilah who had lured him to his danger, she spoke again, and in a snorp tone (Gaskell. Mary Burton).

E.Hakellin “Meri Barton” romanındakı Delilah allüziyası Cemin anası ilə sevgilisi arasındakı münasibəti açır. Qısqanclıq və kin missis Uilsonda Dalila obrazı təsəvvürünü yaradır. Ananın gözləri qarşısında oğlununi körpəliyi canlanır. Sonra xatırlayır ki, Cem həbsxanadadır və bunun günahı Meridədir. Əslində, Meri Daliladan fərqli olaraq heç kimi satmamışdır. Lakin Cem də Samson kimi həbsxanaya düşmüşdür. Bu nümunədə Dalila Bibliyadan alınmış, nişanlanmamış, fraqmentar, monoalent, sadə birmənalı allüziyadır.

E.Hakelin "Krenford" romanında "Solomon" allüziv adı Samson ilə bir yerdə qeydə alınır: "Well!" said Miss Pole, "well, Miss matty! Men will be men. Every mothers son of them wishes to be considerd Samson and Solomon rolled into one-too strong to be aut witted (Gaskell. Granford).

Nümunədə mürəkkəb qarışıq allüziya işlənmişdir. Şəxsi dəyərlərdən güc və ağıl qarşılaşdırılır. Krenfordun sakini xanım Pula görə, hər bir kişi həm Samson, həm də Solomon olmaq istəyir. Birincidə güc (Samson), ikincidə müdriklik (Solomon) bir fərdin üzərinə köçürülür.

"Oh, how brave you are, Tom! I think youre like Samson. If there came a lion roaring at me, I think youd fight him, wouldnt you, Tom?" (Eliot. The Mill on the Floss). C.Eliotun qəhrəmanı bu qənaətə gəlir ki, güclü insan qorxaq ola bilməz. Ona görə də, qərdaşını Samsonla müqayisə edir, onu Samson kimi təsəvvür edir. Yalnız Meqqi deyil, Tom da Bibliya qəhrəmanlarını yaxşı tanıyır.

"Why, were teh Greeks greet fighters!" said Tom, who sow a vista in this direction. "Is there anything like David and Samson in the Greek history?"

"Oh, there are very fine stories of that sort avout the Greeks,-avout the heroes of early times who killed the wild beasts, as Samson did (Eliot. The Mill on the Floss).

Bu nümunədə mürəkkəb qarışıq allüziyadan – like David and Goliath and Samson, istifadə edilmişdir. Məlum olur ki, Tom Davidə, Qoliafa və Samsona oxşamaq istəyir. Bu üç obrazı güc, cəsarət, qəhrəmanlıq birləşdirir.

Bibliya qəhrəmanları ilə bağlı presedent ad allüziyaları, təbii ki, daha əvvəlki dövr bədii ədəbiyyatında daha çox istifadə olunmuşdur. Lakin bu, o demək deyil ki, müasir ədəbiyyatda Bibliya antroponim allüziyaları müasir ingilis ədəbiyyatında da kifayət qədər işlədilmişdir.

İngilis ədəbiyyatında müxtəlif növ allüziyalardan istifadə olunur. Həmin allüziyaların böyük bir qismi bilavasitə ingilis xalqına, mədəniyyətinə və ədəbiyyatına aiddir. Ədəbi allüziyalar arasında Uilyam Şekspir, Çarlz Dikkens, Bronte bacıları, Tomas Hardi və bir çox başqa sənətkarların əsərlərində tarixi şəxsiyyətlərin adları xüsusi yer tutur.

Milli folklorla bağlı antroponim allüziyalar da ingilis bədii ədəbiyyatında geniş istifadə olunur. Mifologiya və milli folklor Böyük Britaniyada klassik təhsil sistemində aparıcı xətlərdən biridir. Məhz ona görə, əhali belə presedent antroponimlərlə bağlı biliklərə hələ uşaqlıqdan yiyələnir. Nəticədə, bədii əsərlərdə işlədilən antroponim allüziyalar mətnə assosiativ məna artırmaq vasitəsi olaraq istifadə edilir.

Allüziyanın tam açılmasının əsas şərti onun haqqında ön biliklərin olmasıdır. Antroponim allüziyadan istifadə etmək həm adresantın, həm də adresatın onunla bağlı məlumata malik olduğunu göstərir. Əgər antroponim

allüziya resipientə bəlli deyildirsə, onda onun bədii əsərdəki funksiyası itirilmiş olur (7, 192).

İngilisdilli allüziyaların az olmayan bir qismi başqa dillərin daşıyıcılarına da məlumdur. Məsələn, Robin Qud adı haqqında bilgiler dünya miqyasında yayılmışdır. Müəllif “Robin Hood” antroponimindən bədii əsərdə istifadə etdikdə daxil edilən əlavə assosiativ mənanı hamının deşifrovka edəcəyini düşünür.

Məlumdur ki, Robin Qud orta əsrlər ingilis xalq balladalarının qəhrəmanıdır. Ona görə də, Robin Hood ingilis, linqvo mədəniyyətinin bir hissəsi sayılır. Blue Beard, Robinson Crusoe, Falstaff, Gulliver və bir çox başqa antroponimlər də bu qəbildəndir.

Onu da qeyd edək ki, ingilisdilli antroponimik allüziyalar başqa xalqların, o cümlədən də Azərbaycan xalqının da ədəbiyyatında işlənir. Məsələn:

Gah Qulliver olurlar (N.Kəsəmənli), İstədim çağırəm Hamleti, Laerti də, deyim (R.Rza)

Robin Qud resipientin təfəkküründə cəsarətli, qəhrəman, yoxsul və kasıbların hamısı təsəvvürünü yaradır. “Xeyirxahlıq” bu allüziyanın əsas əlaməti, güclü implikasiyalıdır. “Oxçu”, “lələkli şlyapa”, “yaşıl kamzol” passiv zəif əlamətlərdir. Bədii əsərdə allüziyanın həm güclü, həm də zəif implikasiyalı aktuallaşdırıla bilər. Bu, müəllifin vermək istədiyi fikirdən asılıdır. Qeyd edilən cəhəti bir qədər aydınlaşdırmaq məqsədilə Robin Qud allüziyasının zəif göstəricilərinin aktuallaşmasına dair bəzi nümunələri nəzərdən keçirək.

“So far, the only thing he had bought was a Robin Hood hat with a picture of Rumford on one side and a picture of a sail boat on the other, and with his own name stitched on the backer (Vonnegut Cr. The Sirens of Titan).

“One shiny, podgy, prosperous little man in a sporty linen suit of Robin Hood green, working far too conscientiously for a Saturday (Le Carre. The Honourable School boy).

“Lələkli papaq” və “yaşıl kamzol” Robin Qudun atributlarındanır. Precedent adla sıx bağlı olan elementlər onun atributlarıdır. Lakin bu atributlar siqnifikasiya üçün yetərli olmalıdır. Məsələn, A.S.Puşkinin bakenbardları, V.İ.Leninin papağı və s. (3, 82). Obyektin üzvi və qeyri-üzvi xassələri atribut ola bilər. Məsələn, “Domokl qılıncı” ifadəsində “qılınc” qeyri-üzvi atributdur. “Samson” allüziyasında “saç” və “güc” üzvi atributlardır. Yuxarıdakı nümunələrdə –“hat” və “a sporty linen suit” “Robin Hood” allüziv antroponiminin qeyri-üzvi atributlarıdır.

Qeyd olunan cəhət, allüziyaların təsnifində “atribut” meyarından da istifadə etməyə əsas verir. Buradan belə nəticə çıxır ki, ədəbi qəhrəmanı

proobrazla müqayisə edən allüziv antroponim aşağıdakı müqayisələr nəticəsində formalaşır: 1)zahiri əlamətlərə görə; 2)şəxsi keyfiyyətlərə görə; 3)iş və əmələ görə; 4)atributa görə.

Ədəbiyyatşünaslıqda allüziya lingvistik bədii obraz kimi öyrənilir və mətnin ifadəliliyini artıran vasitə sayılır. Lakin allüziya simvolik adlandırma kimi, informasiyanın daha sıxılmış şəkildə ötürülmə vasitəsidir. Allüziv antroponimlər əsas və əlavə olan çoxsaylı əlamətlərə malikdir. Bu əlamətlər bədii mətnin və personajların daha dərin yozumunu təmin edir.

Allüziya mətnin əlaqələnmə və müəllif intensiyasının ifadə vasitəsidir. Allüziyanın mənasının müəllif tərəfindən kodlaşdırılması, oxucunun isə dekorlaşdırılması subyektiv səciyyə daşıyır.

Hər bir tarixi şəraitdə dilin antroponimik sistemində elə antroponimlər olur ki, onların semantikasında milli, spesifik, mədəni-tarixi xüsusiyyətlər, simvolik konnotasiya yer alır. Belə adlar milli səviyyədə qəbul olunur, onların məzmunu müəyyən əlamətlərlə (xarakter, davranış, zahiri görkəm, milli status və s.) zənginləşir. Bu əlamətlərə görə assosiasiyalar dayanıqlıq əldə edir və dil kollektivi üçün sosial əhəmiyyət daşıyır. Formaca xüsusi ad olan bu adlar öz kateqorial əlamətlərini əhəmiyyətli dərəcədə itirərək, adamların xüsusiyyətlərini ifadə edən simvolik işarələrə çevrilir (1, 3).

Allüziya bədii mətni zənginləşdirir, müəllifə informasiyanı üstüörtülü şəkildə ötürməyə imkan verir. Resipientin, eləcə də tədqiqatçının əsas vəzifəsi allüziv antroponimi sadəcə tanımaq deyil, müəllifin onunla ötürmək istədiyi ideyanı başa düşməkdir.

Ədəbiyyat

1. Горбунова Е. Н. Лингвокультурный комментарий прецедентных феноменов в англоязычном художественном тексте: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Самара, 2008.
2. Коваленко Е.Н. Когнитивные аспекты сказочной аллюзии: Дис. канд. филол. наук. Томск, 2009, 164 с.
3. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: Курс лекций. М.: ИТДГК «Гнозис», 2002, 284 с.
4. Кушнерук С.Л. Сопоставительное изучение прецедентных имен в российской и американской рекламе: Автореф. Дис. канд. филол. наук. Челябинск, 2006, 18 с.
5. Новахачева Н.Ю. Стилистический прием литературной аллюзии в газетно-публицистическом дискурсе конца XX- начала XXI веков: Автореф. Дисс. Канд. филол.наук. Ставрополь, 2005, 21 с.
6. Перкас С. В. Имена собственные и нарицательные в словаре и художественном тексте // Материалы к серии “Народы и Культуры”.

- Вып. 25. Ономастика. Ч. 1. Имя и культура. М., 1993. С. 141-143.
7. Петроченко Л.А. Об ассоциативных основах формирования аллюзий // Иностранный язык и иноязычная культура в образовании: тенденции, проблемы, решения. Сб. науч. Ст по материалам IV Всерос. науч.-метод. Конф. ТГПУ (14-15 апреля 2005 г.). Томск, 2005. С. 10-13
8. Соловьева М. А. Роль аллюзивного антропонима в создании вертикального контекста (на материале романов А. Мердок и их русских переводов): автореф. дис. ... канд. филол. Наук. Екатеринбург, 2004.

Gunel Aliyeva

Functions of allusive anthroponyms in the literary text

Summary

Functions of allusive anthroponyms in English texts are studied in the article. Study shows that, associative and evaluation semes are taken into account in the semantic analysis of allusion. These semes are conditioned by the context and distributed in a context. There are such anthroponyms in the anthroponymic system of language in all historical conditions that, national, specific cultural and historical features, symbolic connotations have place in their semantics. Associative and evaluation semes are taken into account in the semantic analysis of allusion. These semes are conditioned by the context and distributed in a context. There are some peripheral zones in semantic structure of allusive name. They may be strong, weak and negative influence zones. The signal of strong zone is near to intentional nucleus and considers the unchanged part of lexical meaning. Weak implication is connected with less probable sign. Allusion enriches the literary text and allows the author to implicitly transmit information.

Гюнель Алиева

Функции аллюзивных антропонимов в художественном тексте

Резюме

В статье исследуются функции аллюзивных антропонимов в англоязычных текстах. Исследование показывает, что в семантическом анализе аллюзии учитываются ассоциативные и оценочные работы. Эти работы обуславливаются контекстом и распределяются в контексте.

При любых исторических условиях в антропонимической системе языка существуют такие антропонимы, в семантике которых имеют место национальные, специфические культурно-исторические особенности, символическая коннотация. В семантическом анализе аллюзии учитываются ассоциативные и оценочные семы. Эти семы обуславливаются контекстом и распределяются в контексте. В семантической структуре аллюзивного имени имеется несколько периферийных зон. Они могут быть зонами сильного, слабого и отрицательного влияния. Сигнал сильной зоны ближе к интенциональному ядру, предусматривает неизменную часть лексического смысла. Слабая импликация связана с маловероятным признаком. Аллюзия обогащает художественный текст, дает возможность автору имплицативно передавать информацию.

Rəyçi: Afət Abbasova
filologiya elmləri doktoru, professor

TƏRANƏ XƏLİLOVA
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dosenti (UNEC)
t.xelilova0@gmail.com

TERMIN YARADICILIĞINDA SİNTAKTİK ÜSULDAN İSTİFADƏ

Açar sözlər: Termin, dil, üsul, sintaksis,

Key words: terms, language, syntactic

Ключевые слова: термин, язык, стиль, синтаксис

Azərbaycan ədəbi dilinin son dövrdəki inkişaf xüsusiyyətlərini araşdıran dilçilərimizin fikri belədir: «Müasir terminologiyani nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, birləşmələr vasitəsilə əmələ gəlmiş (istər mürəkkəb, istərsə də birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələri vasitəsilə) terminlər sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlmiş tərainlərə nisbətən çoxdur. Bunun da səbəbi odur ki, rusca bəzi terminlərə Azərbaycan dilində qarşılıq tapmaq və şəkilçi vasitəsilə yeni söz düzəltmək əvəzinə ya izah edilir, ya da sintaktik yolla, birləşmə vasitəsilə qarşılıq düzəldir.

S.A.Sadıqova sintaktik üsulla terminlərin yaradılmasında iki əsas üsulu xüsusi qeyd edir:

1 .Leksik-sintaktik üsul.

2.Morfoloji-sintaktik üsul.

Birinci üsulda heç bir morfoloji vasitə və əlamətlərdən istifadə olunmur, dilin daxili leksik-semantik gücü ilə söz birləşmələri yaradılır. Bu zaman ayn-ayrı leksemlər birləşərək vahid məfhumun ifadəsinə xidmət edir və beləliklə də, müstəqil terminin yaradılmasına səbəb olurlar. Məsələn, dəmirağac, üçbucaq və s.

İkinci variantda isə dilin həm leksik imkanlarından, həm də ayn-ayn grammatik əlamətlərdən səmərəli şəkildə istifadə olunur. Bu zaman söz birləşməsinin komponentlərinə qoşulan şəkilçilər həlledici rol oynayır və sözlərin bir-birinə birləşərək terminləşməsinə şərait yaradır. Sintaktik yolla yaranan mürəkkəb terminləri fərqləndirən bəzi cəhətlər vardır ki, onları nəzərdən qaçırmmaq olmaz. Bu fərqlər hər şeydən əvvəl mürəkkəb sözlə söz birləşmələri arasındadır. Əgər mürəkkəb termin bir vurğuya tabe olub, onu təşkil edən komponentlərin fərdi mənasının itirilməsinə və vahid mənanın sabitləşməsinə xidmət edirsə və yaxud sadəcə olaraq, komponentlərin mənalarının toplusundan ibarət olursa, onda söz birləşmələri əsasında formalaşan terminlər müstəqil mənalı sözlərin birləşməsindən əmələ gələn vahid mənalı ifadədən - termindən başqa bir şey deyildir. Sintaktik yolla yaradılan terminlərin hansı əsasdan olmasını dəqiqləşdirmək grammatik

təhlilə aydınlıq gətirir və həmin qrupdan olan terminlərin bütün linqvistik çalarlarını geniş izah etməyə imkan verir.

Mürəkkəb terminlər mürəkkəb sözlərdən fərqlənir və həmin fərqlər özünü daha çox mürəkkəb cümlələrin sintaktik kontekstində büruzə verir. Nəzərə alsaq ki, mürəkkəb terminlər bir əsas vurğuya tabe olur və sadə terminlər kimi bunların özündən də yeni düzəltmə terminlər yaratmaq mümkündür, onda bu qrupdan olan terminlərin leksik-semantik funksiyası haqqında təəssürat yaranar. Mürəkkəb terminin yaradılmasında fəal iştirak edən əsas söz kökünün leksik mənası hökmən mühafizə olunur. Burada sözlərin leksik məna bağlanması və sözdüzəldici şəkilçilərin iştirakı vacib sayılsa da, terminoloji mənanın müəyyənləşdirilməsi baxımından aydın vurğu ilə dəqiqləşdirilən söz kökünün leksik mənası əsasdır. Mürəkkəb terminlərin yaradılmasında müstəqil sözlərin birləşməsi üsulu və ya müxtəlif söz birləşmələrinin konkret termin statusunda çıxış etməsi dilimizdə geniş yer tutsa da, həmin prosesdə bütün nitq hissələri eyni dərəcədə fəal deyildir. Mürəkkəb terminlərin düzəldilməsi üçün sözlərin birləşməsi zamanı əsasən sifət+isim, isim+feili sifət, say+düzəltmə isim konstruksiyalarına rast gəlirik. Məsələn, millimetr, beşguşəli, dördguşəli və s. terminlər həmin konstruksiyalar əsasında yaradılmışdır. Ayrı-ayrı müstəqil sözlərin sintaktik yolla birləşməsi zamanı sözdüzəldici şəkilçilər və III şəxs təkinin mənsubiyyət şəkilçisi də əhəmiyyətli rol oynayır. Həmin şəkilçilərin termin yaradıcılığındakı mövqeyini aydınlaşdıran M.Qasımov yazır: «Adlıq halda olan bir isimlə (sadə və ya düzəltmə isim) III şəxs təkinin nisbət şəkilçisini qəbul etmiş başqa bir sadə və ya düzəltmə ismin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb terminlər müasir Azərbaycan dilində özünəməxsus yer tutur» (1, 132). Azərbaycan dilində yiyəlik birləşməsi vasitəsilə yaranan belə mürəkkəb terminlər dilimizin lüğət tərkibində müəyyən yer tutur və işlənmə fəallığı ilə seçilir. Azərbaycan dilində terminlərin formalaşmasında ərəb və fars mənşəli sözlərin rolu inkaredilməzdir. Bu mənşədən yaranan terminlər həm də tarixi əhəmiyyət daşıyır. Onlar dilimizdə müəyyən təkamül yolu keçərək sabitləşmişlər. Əsasən sintaktik vasitələrlə terminyaratma zamanı özünü göstərən ərəb və fars mənşəli söz və ünsürlər Azərbaycan terminlərinin yaradılmasında səmərəli rol oynaya bilər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, sintaktik vasitələrlə terminyaratma digər dünya dillərində də özünü aydın göstərir və burada «təyini (ismi) söz birləşmələri kimi, feili birləşmələr də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əgər nəzərə alsaq ki, ümumiyyətlə, sabit feili birləşmələrin birinci tərəfin mənşəyinə görə təsnifi zamanı əmələ gələn qruplar: a) milli mənşəli ad+feil: dalgatutan; b) rus və Avropa mənşəli ad+feil: maşınqayırma; c) ərəb və fars mənşəli ad+feil: sazişbağlama arasında birinci tərəfi ərəb mənşəliyələrin də miqdarı az deyil, onda həm sintaktik vasitələr (feili birləşmələr) hesabına, həm də ərəb

mənşəli terminyaratma ünsürləri hesabma formalaşan Azərbaycan terminləri haqqında müəyyən təsəvvür yaranır. Maraqlıdır ki, ad və feil qovuşuğuna əsaslanan bu sintaktik vasitələr hesabına terminyaratma zamanı ərəb və fars mənşəli ünsürlər terminologiyanın təkmilləşdirilməsinə ciddi təsir göstərə bilər. Birinci tərəfi milli mənşəli, habelə rus və Avropa mənşəli ad+feil konstruksiyasından fərqli olaraq, birinci tərəfi ərəb və fars mənşəli ad+feil konstruksiyası daha məhsuldardır. Heç şübhəsiz ki, həmin məhsuldarlıq müəyyən mənada ərəb və fars dilləri ilə Azərbaycan dilinin tarixi əlaqələri, söz-termin mübadiləsi ilə də bağlıdır. Dilimizdəki terminlərin böyük bir qismi söz birləşmələri formasındadır. Bunları S.A.Sadiqova 2 qrupa ayırır:

1. Nitq hissələrinin iştirakına görə;
2. Tərkibindəki ünsürlərin hansı əsasdan olmasına görə.

Nitq hissələrinin iştirakına görə söz birləşmələri şəklində formalaşan terminlərin özünü də 2 yarımqrupa ayırmaq olar:

a) birinci tərəfi sifətlərdən, ikinci tərəfi adlıq haldakı ismlərin köməyi ilə yaranan terminlər: kollektiv əmək, aktiv iş, təkrar istehsal və s. kimi terminlər həmin əsasda yaradılmışdır. Sintaktik üsulla yaradılan terminlərin işlənmə mənzərəsində əsas yeri tutan mürəkkəb termin konstruksiyaları içərisində bunlar fəallığı ilə diqqəti cəlb edirlər.

b) birinci tərəfi adlıq haldakı isimdən, ikinci tərəfi isə III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş isimdən ibarət olan terminlər.

Bu konstruksiya əsasında yaranan terminlər də işlənmə tezliyi ilə dilimizdə əhəmiyyətli yer tutur. Məsələn, torpaq rentası, quraşdırma sxemi, metr ölçüsü və s. Nitq hissələrinin iştirakı ilə söz birləşmələri şəklində formalaşan terminlər -ma, -mə şəkilçilərindən istifadə yolu ilə də yaradıla bilər. Həmin şəkilçilərin texniki terminyaratma əhəmiyyətindən bəhs açan A.Bəşirova yazır: «-ma, -mə şəkilçisi təyini söz birləşməsi modelində formalaşan texniki terminlərin yaranmasında da fəal iştirak edir. Belə ki, -ma, -mə şəkilçisi I və II növ təyini söz birləşmələrinin həm birinci komponentinə (büzmə konstruksiyalar), həm də ikinci komponentinə artırılır (avtomat idarəetmə). III növ təyini söz birləşməsi modelinə formalaşan texniki terminlərdə I və II növdən fərqli olaraq, -ma, -mə şəkilçiləri birləşmənin yalnız II komponentinə artırılır. Bu modeldə formalaşan texniki terminlərin böyük bir qismi mürəkkəb konstruksiyalı olur. Sintaktik yolla yaradılan terminlərin tərkibindəki ünsürlərin hansı əsasdan olması onların mürəkkəb termin kimi səciyyəvi cəhətlərini izah etməyə imkan verir. Fikrimizcə, terminlərin sintaktik yolla yaradılması prinsipləri 4 qrupa ayrılmanı şərtləndirir. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Birinci tərəfi Azərbaycan dilinin öz sözlərindən, yaxud Azərbaycan dilindəki ərəb və fars mənşəli sözlərdən, ikinci tərəfi isə rus-Avropa dillərinə məxsus sözlərdən ibarət olan terminlər: tətbiqi mexanika.

2. Birinci tərəfi rus-Avropa dillərinə məxsus sözlərdən, ikinci tərəfi isə dilimizin öz sözlərindən, yaxud Azərbaycan dilindəki ərəb və fars mənşəli sözlərdən ibarət olan terminlər: qrafik üsul, geoloji axtarışlar.

3. Hər iki tərəfi alınma sözlərdən ibarət olan terminlər: maqnit detektoru, texniki norma.

4. Hər iki tərəfi Azərbaycan dilinin öz sözlərindən ibarət olan terminlər: işıq xətti.

Sintaktik üsulla yaranan terminlərin komponentləri həm qrammatik, həm də semantik cəhətdən bir-biri ilə bağlanır. Həmin terminləri də qrammatik və semantik cəhətdən bağlılığına görə 2 qrupa ayırmaq olar:

Söz birləşmələri şəklində olan terminlər arasında sintaktik əlaqə yaradan morfoloji əlamətlərdən heç biri iştirak etmir. Yəni terminlərdən birincisi öz şəklini dəyişmədən (heç bir sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmədən) ikinci terminə yanaşır və yanaşdığı termini bu və ya digər cəhətdən təyin etməklə ondan asılı vəziyyətdə olur və termin-söz birləşməsi əmələ gətirir: təkrar istehsal. Terminlərin mühüm bir qismi sintaktik əlaqə yaradan morfoloji əlamətlərin köməyi ilə əmələ gəlir, yəni terminlər semantik və qrammatik cəhətdən birləşərək yeni mənalı anlayışları bildirir. Məsələn, əkin sahəsi. Bu qəbildən olan terminlər müasir Azərbaycan ədəbi dilində geniş yer tutur və öz işlənmə fəallığı ilə diqqəti cəlb edirlər. Müasir Azərbaycan dilində qoşasözlü terminlərə də rast gəlmək mümkündür. S.A. Sadıqova yazır: Tədqiqatlardan aydın olur ki, qoşa terminlər, sözün tam mənasında sintaktik kateqoriyadır. Həm də o, özünəməxsus xüsusiyyətlərlə meydana gələn və bununla da başqa söz qruplarından fərqlənən xüsusi formadır. (2, 164). Həmin terminlər əsasən yaxın mənalı isimlərin birləşməsi nəticəsində meydana gəlir və onların işlənmə dairəsi son dərəcə məhduddur: lak-rəng.

Ümumiyyətlə, sintaktik yolla yaranan terminlər terminologiyanın mühüm bir layını təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, «Elm», 1973.
2. Sadıqova S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri əsasları. Bakı, «Elm», 2002.
3. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, Azərənəşr, 1967.

Tarana Khalilova

The terms, created by the syntactic way in the azerbaijan language

Summary

The improvement of each literary language is directly connected by the formation of pronounce ways of conceptions, dealt with the-cultural, science and technique fields. In the temporary Azerbaijan literary language the appearance of terms, creating by the syntactic way is valuable as the one of results of that process. Terms, taking place in the composition of our literary languages' dictionary on the point of view of syntactic structure have an original peculiarity. The terms, using in the temporary Azerbaijan language, including the great part of terms, consist of terms in the form of words' combination. On the creation of terms the main analyses and research points are the complex words and words' combinations, which are creating by the two and more words' combinations. The specification of bases of terms creating by the syntactic way has clarified the grammar analyses and it enables to comprehensively explain the all of the linguistic types of terms, concerning with that group.

Тарана Халилова

Роль синтаксиса в терминообразовании

Резюме

Совершенствование и развитие любого литературного языка непосредственно связано с формированием способов выражения, понятий, относящихся к различным областям культуры, науки и техники. Появление в современном азербайджанском литературном языке терминов, образованных синтаксическим способом, оценивается именно как один из результатов данного процесса. Термины, занимающие существенное место в словарном составе азербайджанского литературного языка, имеют своеобразные особенности с точки зрения синтаксического строения. Большую часть используемых в современном азербайджанском языке терминов, составляют термины в виде словосочетаний. В терминотворчестве синтаксическим путём основным объектом анализа и исследования являются сложные слова, образованные соединением двух и более слов, и словосочетания.

Rəyçi: Aybəniz Hüseynova
filologiya elmləri namizədi

AYGÜN VƏKİLOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
aygunvakilova@yahoo.com

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI RAST GƏLDİYİM BƏZİ XARAKTERİK SƏHVLƏR VƏ ONLARIN DÜZƏLDİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: Fransız dili, tədris, qrammatika, yazı, danışiq, səhvlər, düzəltmək.

Key words: French, teaching, grammar, writing, speaking, mistakes, to correct.

Ключевые слова : Французский язык , обучение , грамматика , письменность , речь , Ошибки, исправлять.

Müasir dövrdə xarici dillərin öyrənilməsinə maraq nə qədər artırsa, xarici dil müəllimlərinin də məsuliyyəti də bir o qədər artır. Ölkəmizin ali və orta ümumtəhsil məktəblərində tədris edilən hər bir xarici dilin, o cümlədən də fransız dilinin özünəməxsus fonetik, qrammatik və leksik qanunauyğunluqları, basqa sözlə desək dil normaları mövcuddur.

Bu səbəbdən də hər hansı bir xarici dili öyrənmək istəyən şəxs, hər şeydən əvvəl öyrəndiyi dilin dil normalarını mükəmməl bilməli, bu biliklər çərçivəsində təhlil etmək, ümumiləşdirmə aparmaq və bütün bu deyilənlərdən məntiqi nəticə çıxartmağı bacarmalıdır. Əgər belə olmazsa, onda həmin şəxs öz məqsədinə çatmayacaq və istər yazıda, istərsə də şifahi danışığında addımbaşı səhvlərə yol verəcəkdir. Dili yalnız nəzəri cəhətdən öyrənmək də düzgün yol deyildir, belə ki, biliklərin tələbələr tərəfindən mənimsənilməsi və sistemləşdirilməsi, bu zəmində müəyyən bacarıq və vərdişlərin təkmilləşdirilməsi, mütləq xüsusi təcrübi tapşırıqların yerinə yetirilməsi, daha doğrusu, öyrənilmiş nəzəri biliklərin təcrübədə tətbiqi sayəsində mümkün ola bilər. Uzun illərin təcrübəsi nəticəsində fransız dilini öyrənən tələbələr ən çox aşağıdakı hallarda bir sıra xarakterik səhvlərə yol verirlər. Bu da təbiidir, çünki öz qrammatik quruluşlarına görə azərbaycan və fransız dili tam fərqli dillərdir. Azərbaycan dili şəkilçili, fransız dili isə şəkilçisiz dillər qrupuna daxildir. Məsələn: Azərbaycan dilində mübtəda ilə xəbər arasında kəmiyyətə görə uzlaşma olmaya da bilər: Qonaqlar gəldi. Yarpaqlar töküldü. Halbuki, fransız dilində mübtəda ilə xəbər arasında cinsə və kəmiyyətə görə uzlaşma ləzumdur. Bu səbəbdən də aşağıdakı səhvlər meydana çıxır:

Mübtəda ilə xəbərin uzlaşması zamanı tələbələrin etdikləri səhvlər və onların düzgün formalarına aid nümunələr:

“ Je vous ai dit “- əvəzinə - “Je vous avez dit “

“Tout le monde est venu” - “Tout le monde sont venus “ yazırlar.

Əvəzlikli fellərin işlədilməsi zamanı tələbələr ən çox aşağıdakı səhvlərə yol verirlər:

« Nous nous sommes lavés » - əvəzinə - “Nous avons lavés” və ya
« Je reste chez mon ami » - əvəzinə - “Je me reste chez mon ami”

Mənsubiyyət və işarə determinativlərinin işlədilməsində lap çox səhvlər edilir:

« ces tables » -əvəzinə - “cettes tables”

« Ils parlent avec leur père » -əvəzinə -« Ils parlent avec son père »

« Ce sont nos amis » -əvəzinə - « Ce sont notre ami »

Qeyri-müəyyən əvəzlilər bölməsində də çoxlu səhvlərə yol verilir ki, həmin səhvlərdən aşağıdakıları misal gətirmək olar:

« Il n'y a aucun livre » - əvəzinə -« Il n'y a pas quelques livres »

« Plusieurs personnes » - əvəzinə - “Plusieurs gens”

« Personne n' est venu » - əvəzinə - “Personne est venu”

« On n' a rien dit » - əvəzinə - “ On n'a pas rien dit “

« C'est la meme chose »- əvəzinə - « C'est le meme »

« Elle a visité le monde entier » - əvəzinə - « Elle a visité tout le monde »

Tələbələrin sifətləri və ya sayları düzgün işlətməmələri hətta məzmunu da xələl gətirir:

« Mon amie française » - əvəzinə - « Mon française amie »

« Cette robe coute cher » -əvəzinə - « C et robe coute chère »

« Les trois derniers jours » - əvəzinə - « Les derniers trois jours »

« Les deux autres manteaux » - əvəzinə -« Les autres deux manteaux »

« Je suis né le deux Mars » - əvəzinə -« Je suis né le deuxième Mars»

Şəxssiz fellərdən istifadə zamanı da çox səhvlərə yol verilir :

« Dans ce livre il s'agit de ... » -əvəzinə « Le livre s'agit de ... »

« Il fait beau » və yaxud « Le temps est beau » -əvəzinə - “Le temps fait beau “

Aşağıdakı səhvlər isə felin məchul növünə aid çalışmalar edərkən baş verir :

« On m'a demandé de venir » - əvəzinə - « J'ai été demandé de venir »

« On m'a offert un emploi » - əvəzinə -« J'ai été offert un emploi ».

Artikllərin işlədilməsində yol verilən səhvlər isə bunlardır:

“Le livre du professeur” - əvəzinə -“ Le livre de le professeur”

“Nous allons aux Etats- Unis” - əvəzinə - “Nous allons à les Etats – Unis” “Je n'ai pas d'amis” - əvəzinə - “ Je n'a pas des amis”

“Il n'a pas de travail” - əvəzinə - “ Il n'a pas du travail »

« Je n'aime pas le café » - əvəzinə - « Je n'aime pas de café »
« Voilà de belles photos » - əvəzinə - « Voilà des belles photos »
« Voilà d'autres stylos » - əvəzinə - « Voilà des autres stylos »
« Il y a beaucoup d'enfants » - əvəzinə - « Il y a beaucoup des enfants »
« Elle veut une tasse d'eau » - əvəzinə - « Elle veut une tasse de l'eau »
« Il porte un béret noir » - əvəzinə - « Il porte le béret noir »
« L'enfant ferme les yeux » - əvəzinə - « L'enfant ferme ses yeux »
« Je suis journaliste » - əvəzinə - « Je suis un journaliste »
« Elle sort sans parapluie » - əvəzinə - « Elle sort sans un parapluie »
« Tu as besoin de temps pour réfléchir » - əvəzinə - « Tu as besoin du temps pour réfléchir »

Bəzən nəyi isə müəyyənləşdirərkən və ya təsvir edərkən, aşağıdakı səhvlərlə qarşılaşırsınız :

« J'ai fait ces fautes » - əvəzinə - « J'ai fait celles fautes »
« Dans cet endroit » - əvəzinə - « Dans cette endroit »
« Ceux qui sont en retard » - əvəzinə - « Ce qui sont en retard »
« Tout ce qu'il a dit » - əvəzinə - « Tout qu'il a dit »
« Qui est-ce ? - C'est mon frère » - əvəzinə - « Qui est-ce ? - Il est mon frère »
« Le mur a 9 mètres de haut » - əvəzinə - « Le mur est 9 mètres haut »

Sözünlülərin seçimi ilə bağlı səhvlər də tez-tez rast gəlinir :

« Elle est contente de sa vie » - əvəzinə - « Elle est contente avec sa vie »
« Selon moi » - əvəzinə - « Selon mon opinion »
« Voir un film à la télévision » - əvəzinə - « Voir un film sur la télévision »

« Dans le journal » - əvəzinə - « Sur le journal »
« A la police » - əvəzinə - « Chez la police »
« En meme temps » - əvəzinə - « Au meme temps »

İstər yazıda, istərsə də danışmada zərflərin işlənmə yeri səhv salınır:

« Il va souvent au cinéma » - əvəzinə - « Il souvent va au cinéma »
« Je viens toujours » - əvəzinə - « Je toujours viens »
« J'ai très faim » - əvəzinə - « J'ai beaucoup faim »
« Beaucoup de gens » - əvəzinə - « Beaucoup des gens »

Bütöv cümləyə deyil, ayrı-ayrı cümlə üzvlərinə sual verərkən edilən səhvlər:

« Qu'est-ce que vous faites ? » - əvəzinə - « Qu'est-ce que faites-vous ? »
« Qui a écrit ? » - əvəzinə - « Qui a-t-il écrit ? »

« Quelle est la station de métro ? » - əvəzinə - « Qu'est-ce que c'est la station du métro ? »

« Quel livre lis-tu ? » - əvəzinə - « Lequel livre lis-tu ? »

Təyin budaq cümlələrinin qurulmasında edilən səhvlər və onların düzgün formaları.

« La jeune fille **qui a** une robe rouge »- əvəzinə - « La jeune fille **qu'a** une robe rouge »

« Les gens **qui** sont sages » - əvəzinə « Les gens **qu'ils** sont sages »

« C'est **nous** qui **avons fait** ça » - əvəzinə -« C'est **nous** qui **ont fait** ça »
« Cet ami **dont le** père est médecin ... »- əvəzinə -« Cet ami **dont son** père est médecin ... »

« Le livre **dont j'ai** besoin ... » -əvəzinə « Le livre **dont j'en ai** besoin... »

« L'ami **avec qui** j'habite... » -əvəzinə - « L'ami **que** j'habite **avec...** »

« Le jour **où** je suis né... »-əvəzinə - « Le jour **quand** je suis né ... »

« Les amis **chez qui** je reste... » əvəzinə “ Les amis **où** je reste ... »

Vasitəli nitqi vasitəsiz nitqə çevirərkən ən çox rast gəlinən səhvlər və onların düzgün formaları:

« Je ne sais pas **ce qui** se passe »-əvəzinə -« Je ne sais pas **qu'est-ce qui** se passe »

« Paul m'a dit **qu'il** avait compris »-əvəzinə -“Paul m'a dit **il** avait compris »

Bəzi ifadələr və bağlayıcılar işlədilən zaman yol verilən səhvlər:

« **Grace à lui** j'ai trouvé un travail »-əvəzinə - « **A cause de lui** j'ai trouvé un travail »

« **Comme** il pleuvait, je ne pouvais pas sortir »-əvəzinə - « **Car** il pleuvait... »

« C'est **parce que** ... » - əvəzinə - « C'est **la raison que...** »

« Faute **d'argent...** » - əvəzinə - « Faute **de l'argent** ... »

Müxtəlif xarakterli tez-tez rast gəlinən səhvlər və onların düzgün formaları :

“Il est si/tellement étonné que ...” əvəzinə -“ Il est tant étonné que”

“ J'avais tellement peur...” əvəzinə “ J'avais tellement de peur ...”

“...parce que nous sommes fatigués” əvəzinə “...pour que nous sommes fatigués”

“J'ai habité à Paris pendant trois ans” əvəzinə “ J'ai habité à Paris pour trois ans”

“ Au XX e siècle “ əvəzinə “ Dans le XX e siècle”

“ En meme temps” əvəzinə “Au meme temps”

“Je l'ai rencontré Il y a deux ans” əvəzinə “ Je l'ai renconré depuis deux ans”

“Tous les deux jours” əvəzinə “Chaque deux jours”
“ Dès qu’il faisait beau ...” əvəzinə “ Dès qu’il avait fait beau”
« Dès que je l’ai vu, je lui ai dit « bonjour » əvəzinə « Dès que je l’avais vu... »
« Depuis qu’il prend des cours de tennis... » əvəzinə « Dès qu’il prend des cours de tennis... »
« ...pendant que tout le monde dormait » əvəzinə « ...cependant que tout le monde dormait »
« Quand meme » əvəzinə « Comme meme »
« Je viendrai, si j’ai le temps » əvəzinə « Je viendrai, si j’aurai le temps »
« S’il pouvait, il viendrait » əvəzinə « S’il pourrait, il viendrait »
« Nous sortirons à moins qu’il ne pleuve » əvəzinə « Nous sortirons à moins qu’il ne pleuve pas »
« Au cas où il y aurait du soleil ... » əvəzinə « Au cas où il y aura du soleil »
« En cas de maladie ... » əvəzinə « Au cas de maladie ... »
« Il étudie » əvəzinə « Il étud »
« Il est resté » əvəzinə « Il a resté »
« Il a dit qu’il allait sortir » əvəzinə « Il a dit qu’il irait sortir »
« Il disait qu’il le ferait » əvəzinə « Il disait qu’il le fera »
« C’est mon école » əvəzinə « C’est m’école »
« Ce livre, il est à moi/c’est le mien » əvəzinə « Ce livre, c’est de moi »
« C’est celle de Michel » əvəzinə « C’est ce de Michel »
« Je pense à lui » əvəzinə « Je lui pense »
« Oui, j’y vais » əvəzinə « Oui je vais y »
« Oui, j’en viens » əvəzinə « Oui, j’y viens »
« J’y suis allé » əvəzinə « Je suis allé là »
« Je vais le faire » əvəzinə « Je vais faire le »
« Il ne fume pas » əvəzinə « Il ne fume »
« Il n’est pas étudiant, moi non plus » əvəzinə « Il n’est pas étudiant, moi aussi »
« Il est parti sans voir personne » əvəzinə « Il est parti sans voir quelqu’un »
« Il est sorti sans rien dire » əvəzinə « Il est sorti sans dire quelque chose »
« Il ne parle à personne » əvəzinə « Il ne parle pas à personne »

Ədəbiyyat:

1. Manuel “ Le Nouveau Sans Frontières” methode française.
2. Manuel « Alter ego + A -1 » méthode française.

3. Grammaire progressive du Français ,CLE International (N D)
4 Grammaire—Hachette F.I.E (Niveau Débutant)

A.Vakilova

**“Some of the characteristic errors being made by
students learning French and the corection of these errors”**

Summary

The author of the article “Some of the characteristic errors being made by students learning French and the corection of these errors” shares her experience about in which cases the students make certain mistakes, as well as shows the examples of the correct language forms. The author made the grouping of explained mistakes in the article. This method makes clear understanding of mistakes. For example, the combination of subject and predicate, using possessive and demonstrative adjectives, passive verbs, etc. The author explained often made mistakes and their correct forms below each title.

A.Вакилова

**«Некоторые характерные ошибки допустимые студентами в
изучения французского языка и пути их исправления»**

Резюме

Автор статьи «Некоторые характерные ошибки допустимые студентами в изучения французского языка и пути их исправления» рассказывает о своем опыте в каких ситуациях какие ошибки допускают студенты и в то же время приводит примеры о правильных формах. Автор в своей статье сгруппировал исправленные ошибки. И это даёт нам возможность ясно видеть и понять допустимые ошибки. Например, согласование подлежащего со сказуемом, употребление указательного и притяжательного прилагательного, употребление пассивного залога глагола. Под каждым заголовком(названием) показаны, нередко встречающиеся ошибки и приведены их правильные варианты.

Rəyçi:

Çəmən Baabxanova
filologiya elmləri namizədi, professor

ЭЛЬМИРА АХМЕДОВА
АВВУ им.Г.Алиева
эльмира.@mail.ru.

КОНТРАСТИВНАЯ ТИПОЛОГИЯ РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКОВ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Acar sözlər: tipologiya, kontrastiv dilcilik, Azərbaycan dili, rus dili, dil situasi-yası

Keywords: typology, contrastive linguistics, Azerbaijani language, Russian language, language situation

Ключевые слова: типология, контрастивная лингвистика, азербайджанский язык, русский язык, языковая ситуация,

Известно, что сравнительно-сопоставительное, типологическое исследование разно-системных языков построено на выявлении сходств и различий двух и более языков, которое можно проводить на всех уровнях, привлекаемых к анализу языков. Если речь заходит о контрастивном исследовании, то в этом случае количество исследуемых языков суживаются до двух единиц. Такое исследование может проводиться на всех языковых уровнях сравниваемых языков. Вовсе не обязательно, чтобы сопоставляемые единицы двух языков имели точки соприкосновения, они могут отличаться по тем или иным основаниям.

На такую мысль наводит значение слова *контраст* как «разница в характеристиках». Однако, у этого слова есть и другие значения, которые актуальны в иных отраслях науки и искусства (музыке, живописи, фотометрии, статистике, сенситометрии, структурном языкознании и др.). В рамках настоящей статьи мы будем употреблять следующее значение данного термина: «значимая или заметная разница» в процессе сравнительно сопоставительного анализа двух разносистемных языков, коими являются азербайджанский и русский языки, относящиеся, соответственно, к тюркской и славянской языковым группам. Соответственно и значение прилагательного *контрастивный* как «создающий различие, контраст».

Выбор нами контрастивной лингвистики (типологии) в качестве объекта исследования не случаен, ибо эта отрасль имеет более практическую направленность, а автор настоящей статьи | преподает русский язык в системе вузовского образования. В научной литературе по языкознанию устойчивым является то, что контрастивная лингвистика, сформировавшаяся из сопоставительной лингвистики, - это симбиоз

необходимости описания языков (т.е. теории) и необходимости их преподавания (т.е. практики).

В языкознании употребляются следующие синонимы термина **контрастивный**: *конфронтативный, сопоставительный, сравнительный, сличительный*. Имеются и терминологические сочетания: **контрастивная лингвистика и контрастивный анализ**, суть которых и подводит нас ко второму аспекту предмета нашей статьи сопоставлению двух языков с целью предупреждения и предотвращения интерференции в процессе обучения иностранному (русскому) языку.

Фактом истории общего языкознания является и то, что основы контрастивного языкознания заложены в 20-ых годах прошлого столетия, Речь о научных постулатах Пражской лингвистической школы, работах В.Скалички, В.Матезиуса, Ш. Балли, Г.Хельбига, Б. Потье и др.

Формирование данной отрасли русского языкознания датируется 50-ыми годами XX столетия, а его обособление произошло спустя двадцать лет на регулярно проводимых международных и союзных конференциях, где и устанавливались новые термины контрастивного языкознания.

Если принять во внимание анализируемые нами (азербайджанский и русский) языки, то следует назвать имена лингвистов, в чьих трудах разрабатывались теоретические основы контрастивного исследования языков. В русском языкознании современные фундаментальные разработки в этой области относятся перу В.Н.Ярцевой (1), В.Г.Гака (2), Так, например В.Н.Ярцева считает, что сравнение даже одного однопорядкового элемента может дать исследователю достаточно оснований для заключения. Порой и сравнение с нулем единицы (лакуной) в другом языке также эффективно. Мы соглашаемся с ученым, поскольку считаем, что именно лакунарные единицы раскрывают специфику, уникальность, оригинальность и контрастивность одного языка по отношению к другому. Вследствие этого и являются одними из самых ярких компонентов сравниваемых языков.

В лингвистических исследованиях последних десятилетий актуальным стало обращение к лингвокультурной, антропологической составляющей процессов, происходящих как в контактирующих, так и неконтактирующих языках. В русском языкознании следует сослаться на труды В.Н. Телия (3), Красных (4), И.А. Стернина (5), В.А. Масловой (6) и др. Исследуя вопросы развития лингвистической типологии в Азербайджане, отметим, что азербайджанская сравнительно-сопоставительная типология имеет свои традиции и, как правило, лингводидактическую направленность. Такие исследования проводились на всех уровнях языка (фонетике и орфоэпии, лексике и фразеологии, морфологии и синтаксисе. Первыми работами в области теоретической контрастивистики считаются кандидатские диссертации А.Р.Махмудова (1940) и А.Г.Алекперова

245

соглашается с мнением, что изучение русского языка как в общеобразовательных школах республики, так и в ее вузах входит в систему ценностей азербайджанского народа.

В следующей части нашей статьи приведем примеры конкретных случаев контрастивной типологии, наблюдаемых на отдельных языковых уровнях обозначенных разнотипных языков. Из указанных выше исследований следует, что типологический анализ русского и азербайджанского языков обнаруживает сходства, начиная от фонетики, транслитерации и заканчивая синтаксисом и правилами интонации и пунктуации. Заметить, что вопросы транслитерации нашли двойное отражение в «Планах мероприятий» по реализации «Государственной программы по использованию азербайджанского языка в условиях глобализации в соответствии с требованиями времени и развитию языкознания в стране», принятой в апреле 2013 года (17). Речь о подготовке национальных стандартов транслитерации и разработке программного обеспечения, осуществляющего транслитерацию с азербайджанского алфавита на другие алфавиты на основе национальных стандартов транслитерации. По завершении этой работы не останется вопросов по единой форме передачи слов другого языка средствами иного алфавита. Речь, к примеру, об ономастической (в том числе, антропонимической и топонимической) лексике. Преподаватель русского языка в группах с азербайджанским контингентом обучающихся сможет предоставить кодифицированную русскую орфографию таких азербайджанских топонимов как *Sumqayıt* (Сумгаит/Сумгайит/Сумгайит), *Göygöl* (Гек-гель/Гек-Гель/Гёйгёль) *Tartar* (Тартар/Тертер/Тяртяр/Тэртэр) и т.п. Нет сомнений, что подобная кодификация однозначно отразится на выработке норм орфоэпии и скажется на правильном произношении.

Литература

1. Ярцева В.Н. Контрастивная грамматика. М., Наука, 1981.
2. Гак В.Г. Об универсальных закономерностях контрастивного анализа языков. Типы языковых общностей и методы их изучения М., 1981
3. Телия В.Н. Фактор культуры и воспроизводимость фразеологизмов - знаков микротекстов Сокровенные смыслы: Слово. Текст. Культура. М., 2004. С. 166-181.

E.Əhmədova

Rus dilinin xarici dil kimi tədrisində müxtəlif sistemli dillərin kontrastiv tipologiyası

Xülasə

Azərbaycanın daxili və xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri olan multikulturalizm respublikadakı dil situasiyasına əlverişli və tolerant şərait yaradır. Ümumtəhsil və ali məktəblərində rus dilinin xarici dil kimi tədrisi mövcud dil situasiyasını bariz nümunəsidir. Müxtəlif sistemli (Azərbaycan və rus) dillərin materialında aparılan araşdırmalar metodoloji və didaktik əhəmiyyətə malikdir və dogma (Azərbaycan) dilinin xarici (rus) dil ilə "toqquşmasının" qarşısını almaq məqsədi ilə aparılır. Məqalədə müxtəlif dil səviyyələrində kontrastiv tipologiyanın nümunələri gətirilir. Məqalədə həmçinin Respublikanın Ali Təhsil Müəssisələrində ixtisasa aid rus dilinin öyrədilməsi metodikasından bəhs olunur və ayrıca-ayrı mətnlərin tərcüməsi prinsipləri öyrədilir. Tələbələr elmi-texniki ədəbiyyatı rus dilindən tərcümə edərkən, onlar mövzular ətrafında fərdi şəkildə işləməli və hər bir mətn ixtisasa aid olmalıdır.

E.Akhmedova

**Contrastive typology of the languages of different typological structure in the process of teaching of russian as a foreign language
summary**

Favorable and tolerant language situation in Azerbaijan and multiculturalism which is the one of the priority directions of foreign and domestic policy create the conditions for learning Russian as a foreign language in the system of general and higher education. Contrastive studies conducted on material of the languages of different typological structure languages (Azerbaijani and Russian), have methodological and didactic value and serve to prevent "collisions" of the native (Azeri) language's system with the system of foreign (Russian) language. The paper gives the examples of contrastive typology on different linguistic levels. The article is about the methodic teaching of the Russian language on speciality in national. High schools on the Republic and different principles of text translation are taught. On the process on the translation of text teachers should help students to do exercises, also to prepare self employment works.

Rəyçi: Adilə Zeynalova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SEVİNC QULİYEVA
ADİU
sevinc@mail.ru

MÜASİR LİNGVİSTİKADA ZAMAN KATEQORİYASI

Açar sözlər: zaman, temporalıq, nitq zamanı, lingvistik zaman

Key words: time, temporality, speech time, linguistic time

Ключевые слова: время, темпоральность, речевое время, лингвистическое время

Filosof və təbiətşünasların zaman probleminə olan marağının tarixi bir neçə minilliklə ölçülsə də, lingvistlərin bu problemə maraqlanmalarının tarixi kifayət qədər qısadır. Zamanın lingvistik aspekti dedikdə adətən real zamanın müəyyən modellərinin dildə əks olunması başa düşülür. Gerçəkliyin zaman münasibətlərinin insanın şüuru ilə qavranması və onların dil vasitələri ilə tərtibatı xarakterini nəzərə almadan ümumi zaman anlayışını dərinlən anlamaq mümkün deyildir. Dildə zaman elə kateqoriyalar sırasına aiddir ki, onların köməyi ilə insanın lingvistik və ekstralingvistik fəaliyyətləri arasında münasibətlər təyin olunur. Zaman elə kateqoriyalar sırasına daxildir ki, onlar nəinki dilvasitəsi ilə təsvir edilir, həm də dilin özünə, lüğət tərkibində və qrammatik quruluşunda təzahür edir. Məlum olduğu kimi, zamanın fəlsəfi şərhində a) real varlığın mövcudluq forması kimi başa düşdüyümüz zaman ilə b) cəmiyyətin və şəxsiyyətin mənəvi həyatının sərbəst parametri kimi mədəniyyətdə, cəmiyyətdə və fərdi şüurda inikas edən zaman arasında fərqə istinad edilir. Sonuncu forma elmdə perseptual zaman kimi məlumdur.

Obyektiv zamanın dərk edilməsi mahiyyətə dildən ayrılmazdır. Bu səbəbdən dillərin verdiyi materialların təhlili perseptual zamanın xassələrinin öyrənilməsinin ən mühüm üsullarındandır. Təbii dil perseptual zaman vasitəsilə şüurumuzda proyeksiyası alınan real aləm ilə əlaqələndir. Bunları nəzərə alaraq hesab etmək olar ki, dildə zamanın interpretasiyası (dil zaman) ontoloji cəhətdən şərtlənir. Ona görə də biz dildəki zamana məhz perseptual zamanın inikası kimi yanaşırıq. Dil zamanının özəlliyi ondadır ki, o, real və perseptual zamanın xüsusiyyətlərini dil formalarında təzahüretmə münasibətlərini nümayiş etdirir. Dil bütövlükdə, eləcə də dildəki zaman formaları (dildəki zaman formaları həm feli, həm də qeyri-feli zamanları əhatə edir) obyektiv gerçəkliyin dərk edilməsindən yaranan dil vahidlərinin semantikasında təsbit olunpan mücərrəd məntiqi anlayış terminlərdə strukturlaşmışdır. Bu səbəbdən zamanın fiziki modellərinin qurulmasının əsasında hadisələrin kəmiyyət səciyyəsi olduğu halda, zamanın lingvistik modellərinin qurulmasının əsasında zaman münasibətlərinin keyfiyyət xarakteristikası üstünlük təşkil edir. dil vasitələri ilə

verilən zaman real zamanın perseptual zaman vasitəsilə inikasıdır, onun təşkili isə real aləmin qanunauyğunluqları ilə şərtlənir.

Dil zamanı öz formaları ilə ifadə edilən hərəkətin real icra edilmə zamanını nitq momentinə görə nisbətini ifadə edir. Bu anlamda dil zamanı obyektiv zamanın ifadəsi ilə bağlıdır. Amma zaman formalarının semantikasi hadisələri obyektiv zamanla əlaqələndirməklə bitmir, eyni zamanda onların məntiqi-linqvistik dərkini də ehtiva edir. Dil vasitələri ilə ifadə olunan zaman münasibətləri ünsiyyət prosesinin iştirakçılarından asılı olmayaraq obyektiv şəkildə mövcuddur, bununla belə, o, bilavasitə ünsiyyət situasiyası və ünsiyyət iştirakçıları ilə əlaqəlidir. Ona görə də, dil zamanın ən vacib xüsusiyyətlərindən biri onun situasiyası ilə bağlılığıdır. Həqiqətən də, ünsiyyət prosesinin zaman deysisi labüdə eposentrikdir, çünki həmişə subyektin özü tərəfindən indi, hazırda, bu saat deyilməklə təyin edilir, yəni temporal deysisdə hesablanma nöqtəsi olaraq subyektin təmsil etdiyi MƏN çıxış edir. Digər tərəfdən, dil zamanı formalarından istifadə edilməsi obyektiv olaraq şərtlənir və danışan müvafiq vahidi seçməklə obyektiv reallığın məcburiyyəti üzrə hərəkət edir. danışan üçün nitq momenti kimi çıxış edən hesablanma nöqtəsi burada nitq aktının real zamanı kim başa düşülmür, həmin zamanı əks edən qrammatik idealizə etmə, kommunikativ modelin elementi kimi anlaşılır. Real zamanın qavranmasında və dərk edilməsində nitq momenti subyektin şüurunda daim mövcud olur və indiki, keçmiş və gələcək zaman sefralarının fərqləndirilməsi meyarı kimi çıxış edir. Dil formalarının semantikasında fiziki zamanın yalnız maddi xüsusiyyətləri deyil, həm də insanın real zamana münasibəti əks olunur. Buna görə də, dil zamanı zamanın inikas olunmuş forması kimi çıxış edir. əks olunmuş zaman olduğu üçün o, təsvir olunan hadisələrin real zaman səciyyəsiindən müəyyən qədər nisbi sərbəstlik qazana bilir.

T.Deşeriyeva zaman kateqoriyasının fiziki, fəlsəfi və linqvistik aspektlərinin olduğunu qeyd edir. Onun «aman kateqoriyasının linqvistik aspekti fiziki və fəlsəfi aspektlərə tabedir» mülahizəsi ilə razılaşmaq çətindir. Məsələn, onun fikrincə, təfəkkürdə inikası və dildə ifadə olunmaqla zaman kateqoriyası sözlərdə, cümlələrdə, mətnlərdə, belə demək mümkünsə, maddiləşir. Dilin köməyi ilə zaman kateqoriyasının həm fiziki, həm də fəlsəfi yönlərinin məzmunu təsvir və ifadə olunur. Burada hər hansı tabelilikdən söhbət gedə bilməz. Fikrimizcə bu məqamda zaman kateqoriyasının linqvistik aspektinin onun fiziki və fəlsəfi yönlərinə tabeliliyindən yox, hər üç aspektini qarşılıqlı münasibət və əlaqəsindən danışmaq daha məqsədə uyğundur.

Dilçilik ədəbiyyatında «linqvistik zaman» anlayış-terminin tamamilə başqa mənada işləndiyi də müşahidə edilir. «Linqvistik zaman» anlayışına xüsusi məqalə həsr etmiş M.Makovski onu dildəki dəyişmələrin tarixi inkişaf prosesi ilə bağlayır. Hər bir dilçilik tədqiqatında müəllifin konsepsiyasından, tədqiqatın məqsəd və nəticələrindən asılı olmayaraq iki parametirin dəyişməz şəkildə çıxış

etdiyini göstərən M.Makovski bunu sinxron və daxron planda dil sisteminin xassələri ilə əlaqələndirir. Dilçi müqayisəli-tarixi təhlil zamanı dil hadisələrinin nisbi xronologiyasını müəyyənləşdirərkən, müxtəlif dövrlərə məxsus dil abidələrini, reliktlə və innovasiyaları, alınma və əsl dil realiyalarını tədqiq edərkən dil sistemi elementlərinə təsir göstərən zaman amilinə. Yəni linqvistik zamana müraciət edərkən iki etmədən fərqləndirməyi tövsiyə edir:

- 1) dilin dəyişməsi və mövcudluğunun hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi linqvistik zamanın öyrənilməsi;
- 2) dildə zamanın ifadəsinin (məsələn, qrammatik formalar, leksik mənalara, söz birləşmələrinin köməyiylə) tədqiq edilməsi.

M.Makovski leksik attraksiya nəzəriyyəsi işığında dil strukturlarının və linqvistik zamanın sistem münasibətlərinin bəzi aspektlərini nəzərdən keçirdikdən sonra «lingvistik zamana» belə tərif verir: «Linqvistik zaman dil strukturlarının təbii yüksələn xətlə inkişafının mövcudluq forması olub, öz-özünə dildəki dəyişmələrin bilavasitə səbəb ola bilmir, dil kontiniumlarında onların struktur xüsusiyyətlərindən və onlara təsir göstərən dildaxili, dilxarici və sosial amillərdən asılı olaraq, həmin prosesləri sürətləndirməklə və ya ləngitməklə, yaxud onlar tərəfindən neytrallaşdırılmaqla qeyri-bərabər şəkildə təzahür edir». Göründüyü kimi, müəllif linqvistik zamana dil vahidlərinin diaxron planda öyrənilməsi baxımından yanaşır.

E.Tarasova «dil zamanı»nı «lingvistik zaman»la qarışdırmamağı məsləhət görür. Tədqiqatçının fikrincə, «dil zamanı»nı müxtəlif səviyyəli dil vasitələrinin, dərk edən subyektdən asılı olmayaraq dildə mövcud olan müxtəlif dil vahidlərinin və strukturlarının sistemi kimi başa düşmək lazımdır. «Linqvistik zamanı» isə tədqiqatçı dilin metadil funksiyasını əks etdirən ikinci dərəcəli anlayış kimi izah edir: linqvistik zaman öz-özünü dərk edən təsvir edən dildir, linqvistik zaman dil zamanının xarakteri haqqında elmi təsəvvürləri ifadə edir və ona (dil zamanına) müxtəlif yanaşma və interpretasiyalara imkan verən baxışlar sistemidir. Başqa sözlə desək, tədqiqatçı dil zamanını və linqvistik zamanı bir-birindən ontoloji və qneseoloji anlayışlar kimi fərqləndirir.

Y.Karaulov dil zamanı dedikdə, dildə tarixi (diaxronik, dil) və aktual (sintaqmatik, nitq) zaman kimi fərqləndirilən iki növ zamanı nəzərdə tutur. Tədqiqatçı zaman anlayışın dilin iki aspektinin – sintaqmatika və paradiqmatikanın fərqləndirilməsi nöqtəyi-nəzərdən yanaşır. Sintaqmatikada dil bölgüləri in absentia, yəni öncəgəlmə münasibəti ilə, paradiqmatikada isə in presentia münasibəti ilə əlaqəlidir. Sintaqmatik aspekt paradiqmatik aspektdən zamanın olması, onun nəzərə alınması ilə fərqlənir. Göründüyü kimi, Y.Karaulov dil zamanı dedikdə dil vahidlərini tarixi inkişaf prosesində götürməyi, onları diaxron planda öyrənməyi nəzərdə tutur. Bununla kifayətlənməyən müəllif dil zamanı termininə qarşı nitq zamanı terminini qoyur.

Nitq zamanı termininin ehtiva etdiyi məna isə nitq vahidlərinin sinxron planda öyrənilməsidir.

Qərbi Avropa dillərinə həsr olunmuş bir çox tədqiqat əsərlərində «lingvistik zaman» anlayışı bəzən qrammatik zaman məfhumu ilə eyniləşdirilir. Lingvistik zaman termini altında felin tərz-zaman sistemi çərçivəsində zaman münasibətlərinin ifadə edilməsi başa düşülür.

Qrammatik zaman termininin məna yükünü, fikrimizcə, ənənəvi nöqtəyi-nəzəpr təşkil edir. Bu terminlə obyektiv real zamanın dildəki ifadəsi nəzərdə tutulur, obyektiv real zaman və qrammatik zaman qarşılaşdırılır. Bu da onunla izah edilməlidir ki, qrammatika termini əvvəllər bu və ya digər dilin qrammatik quruluşunu, yəni sözlərin dəyişmə və birləşməsinin qanunauyğun şəkildə mövcud olmasını və fəaliyyət göstərməsini ifadə etmişdir. Bu mənada qrammatika tamamilə obyektiv səciyyə daşıyır, yəni o, dilin özünəməxsus mexanizmini əks etdirir. Digər tərəfdən. Dilçiliyə dair qədim nəzəriyyələrdən yaxşı məlumdur ki, yunan dilinin qrammatikasının müəllifi olan Frakiyalı Dionisiyə görə, qrammatika dil haqqında biliklərin məcmusu, yəni ümumiyyətlə, dil haqqında elm demək idi. Başqa sözlə desək, qrammatika müasir anlamdakı lingvistika anlayışının sinonimi olaraq işlənirdi. Təsadüfi deyildir ki, iki müxtəlif elm sahəsinə aid edilən məntiqi və qrammatik kateqoriyalar fərqləndirilir. Onların qarşılıqlı əlaqələrinə aid dilçilik ədəbiyyatında xeyli miqdarda araşdırmalara rast gəlmək olar. İndi dilçilikdə qrammatik zaman dedikdə felin zaman kateqoriyası nəzərdə tutulur. Qrammatik zaman termininin ilkin sənə tutumunda, əgər belə demək mümkünsə, daralma baş vermişdir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kim, rusdilli dilçilik ədəbiyyatında lingvistik zaman və dil zamanı terminləri zaman anlayışının dildə ifadə vasitələrinin toplusu mənasında sinonim kimi işlədilir. Belə bir sual ortaya çıxa bilər: bunlardan hansı daha məqbuldur.

Ədəbiyyat

1. Аскин Я.Ф. Проблема времени. Ее философское истолкование. М., 1966.

2. Веденькова М.С. Употребление временных форм глагола по коммуникативным регистрам. Киев, 1981.

3. Мостепаненкот А.М. Проблемы универсальности основных свойств пространства и времени. Л., Наука, 1969.

S.Quliyeva

Kategory of time in the modern linguistics

summary

This paper presents the notions of time and temporality. It is noted that the time in a language belongs to such categories by which some relationship is set up between linguistic and extralinguistic activities of a human being. The time relates to such categories that not only are described by means of language, but appear in the language itself, its vocabulary and grammatical structure.

At the same time, this article provides references to the opinions of scientists such as T.Desherieva, M.Makovsky, and Y.Karaulov. With reference to the linguistic time M.Makovsky recommends to distinguish two features. The author considers the linguistic time in terms of diachronic study of linguistic units. The paper further provides the analysis of notions such as linguistic time and grammatical tense.

С.Кулиева

Категория времени в современном лингвистике

Резюме

В статье рассматриваются понятия времени и темпоральности. Отмечается, что в языке время относится к таким категориям, с помощью которых между лингвистической и экстралингвистической деятельностью человека устанавливается связь. Время входит в ряд таких категорий, которые не только описываются посредством языка, но и проявляются в самом языке, его словарном составе и грамматическом строении.

В тоже время в статье даются ссылки на высказывания ученых-лингвистов Т.Дешериевой, М.Маковского, Ю.Капаулова, М.Маковской, ссылаясь на лингвистическое время, рекомендует проводить различие между двумя особенностями. Автор рассматривает лингвистическое время с точки зрения диахронного изучения языковых единиц. Далее в статье дается анализ таких понятий, как грамматическое время и лингвистическое время.

Rəyçi:

Adilə Zeynalova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

MƏLAHƏT ABDULLAYEVA
ADİU
məlahət.@mail.ru.

**HİSSƏVİ ARTIKLLƏRİN FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN
DİLLƏRİNDƏ SAYILMAYAN İSİMLƏRİN QARŞISINDA
İŞLƏNMƏSİ VƏ ONLARIN CÜMLƏDƏ LEKSİK VƏ SEMANTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Açar sözlər: artıql partitif, qeyri-müəyyən artıqlar, trema

Key words: article partite, articles indefinites, trHEMA

Ключевые слова: частичный артикль, неопределённые артикль, трема

Artıql partitif bu günkü gündə qeyri-müəyyən artıqlın bir növü kimi dəyərləndirilərək sayılmayan isimlərin qarşısında işlədidir. Fransız dilinin tarixinə nəzərə salanda artıql partitif hissə bildirmə mənasına malik olan de sözününə və müəyyən artıqla formalaşmışdır. XVI əsrdən de sözünü və müəyyən artıql birləşərək xüsusi növ artıql əmələ gəlmişdir. Artıql partitifin statusu, yəni xüsusi bir forma kimi mövcud olması haqqında mübahisələr indiyənə qədər davam edir.

Mari Nobel və Qari Priörün fikirlərinə görə forma baxımından artıql partitif (du, de, la, de, l, des) müəyyənə, məna və sintaktik funksiya baxımından isə qeyri-müəyyənə uyğun gəlir. V.Q.Qakin fikrinə görə je mange du pain və il parle du loup cümlələrindəki du qrammatik omonim deyil, eyni formanın müxtəlif funksiyalarıdır.

Dilçilərdən Vaqner və Pənşonun fikirlərinə görə isə il y a du beurre sur la table cümləsindəki du xüsusi növ artıql, fellərdən sonra işlənən du is ədə sözününə müəyyən artıqla birləşmiş formasıdır (prenez de ma soupe, prenez de cette soupe, prenez de la soupe). Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, fellərdən sonra işlənən de+isim konstruksiyalarında du heç vaxt birləşmiş artıql kimi ifadə olunmur. Artıql partitifdən danışan dilçilər sayılmayan isimlər qarşısında kişi cinsində du qadın cinsində olan isimlər qarşısında de artıql partitiflərin işlənməsini göstərirlər.

Artıql partitif haqqında dilçilər arasındakı ikinci mübahisəli məsələ des-nin artıql partitifin cəm forması kimi qəbul olunmuşdur. Moris Grövisin fikrinə görə məna baxımından des həqiqi artıql partitif kimi deyil və sadəcə de sözününə və müəyyən artıqlın birləşməsi olaraq qeyri-müəyyən artıqlın cəm forması hesab olunmalıdır. Buna misal olaraq, Grövis göstərir ki, j'ai mangé des pommes cümləsindəki des pommes əslində j'ai mangé de la pomme-un deyil j'ai mangé une pomme-un cəm formasıdır. Moris Grövisin fikrinə görə

əgər mənə baxımından artikl partitif qeyri-müəyyən artikllə eynidirsə, onda des-nin artikl partitifin cəm forması kimi götürülməsində heç bir uyğunsuzluq yoxdur. Des-nin artikl partitifin əsl cəm formasının olmaması haqqında eyni fikirlərə Mari Noel və Qari Priörün «Fransız diliinin determinantları» adlı əsərində rast gəlinir. Grövisin göstərdiyi misallara oxşar misallar göstərməklə onlar da əslində des-ni artikl partitiflərin deyil, qeyri-müəyyən artikllərin cəm forması kimi dəyərləndirirlər.

Aqlutativ dil olduğundan Azərbaycan dilində artikllər işlədilmir. Sadəcə olaraq Azərbaycan dilində qeyri-müəyyən kəmiyyət müxtəlif ləksi5k vasitələrlə, ismin qeyri-müəyyən yiyəlik və qeyri-müəyyən təsirlik halları ilə, miqdar və qeyri-müəyyən saylarla, qeyri-müəyyənlik bildirən bir sözlə və həmçinin bunların tələb etdiyi neçə, nə qədər sual əvəzliliklərlə meydana çıxır. Fransız və Azərbaycan dillərinin müqayisəli tədqiqatı ilə məşqul olan dilçi alim

B.B.İsmayilova fransız dilində isimlərin qrammatik determinasiyasına həsr etdiyi dissertasiya işində yazır: «Elə hallar rastlanır ki, qeyri-müəyyən isimlər Azərbaycan dilinə bir+isim konstruksiyasına uyğun gəlir. Determinatif ümumiyyətlə ola bilsin ki, Azərbaycan dilinə təcrübə olunmasın. Belə hallarda Azərbaycan dilində isimlər cümlə daxilində yalnız mövqe və intonasiya ilə formalaşır».

Bu məqaləmizdə biz fransız dilində olan bədii dil materiallarında artikl partitifin işlənməsinə və onların Azərbaycan dilinə təcrübə olunarkən Azərbaycan dilində necə ifadə olunmasına diqqət yetirəcəyik. Qeyri-müəyyən kəmiyyət mənasından çıxış edərək bu gün artikl partitif aşağıdakı sayılmayan isimlər qarşısında işlədilir:

I. Kəmiyyəti müəyyən olmayan və ya tam mənada götürülməyən maddə qarşısında.

Les bergers vous donnent du lait, du fromage, des châtaignes et vous n'avez rien à craindre de la justice ou des parents du mort si ce n'est quand il vous faudra descendre à la ville pour y renouveler vos munitions.

Çobanlar sizə süd, pendir, şabalıd verər və ehtiyat üçün şəhərə enmək lazım gələndə qədər arxayın ola bilərsiniz ki, belə bir yerdə sizə məhkəmədən, yaxud öldürdüyünüz adamın qohum-əqrabasından, valideynlərindən heç bir xəbərxanmır.

Yuxarıda verilmiş misalda qeyri-müəyyən kəmiyyətdə olan lait, fromage, châtaignes isimləri artikl partitiflə müşayiət olunmuşdur və cümlədə vasitəsiz tamamlıq kimi işlənmişdir. Azərbaycan dilinə təcrübə zamanı müəllif qeyri-müəyyən miqdarda olan süd, pendir, şabalıd isimlərinin ifadə yolunu qeyri-müəyyən təsirlik halda seçmişdir.

Après bien des hésitations, on m'a aussi donné de l'encre, du papier, des plumes et une lampe le nuit.

Bundan başqa, uzun tərəddüddən sonra mənə həmçinin mürəkkəb, kağız, bir neçə pero və bir lampa da verdilər.

Verilmiş misalda *encre*, *papier*, *plumes* isimlərinin kəmiyyəti qeyri-müəyyən olduğundan artikl partitiflə müşayət olunmuşdur. Və bu isimlər cümlədə rema kimi çıxış edərək tamamlıq funksiyasındadır.

Əslində bu misalda *plumes* isminin qarşısında artikl partitif işlənməklə artikl partitifin qeyri-müəyyən artiklin bir növü olduğu fikrini təsdiqləyir. Azərbaycan dilində təcrübədə isə qeyri-müəyyən təsirlik haldadır və cümlənin tamamlığı rolundadır. Müəllif təcrübə zamanı *pero* ismini bir neçə qeyri-müəyyən sayı ilə müşayət etdirməklə adı çəkilən ismin qeyri-müəyyən kəmiyyətdə olmasını xüsusi vurğulayır.

II. Artikl partitifin mücərrəd isimlərin qarşısında işlədilməsi.

Cet homme avait sur le visage quelque chose de la tristesse officielle des empoloyés des pompes funèbres.

Bu adamın sifətində matəm mərasimində əllərində şam aparan xidmətçi kimi, nəşə rəsmi bir gərginlik özünü açıq göstərdi.

Bu misalda mücərrəd mənalı *tristesse* ismi sayılmayan isim olduğundan artikl partitiflə müşayət olunmuşdur. Azərbaycan dilinə təcrübədə isə müəllif qeyri-müəyyən kəmiyyəti ifadə etmək üçün qəmginlik ismini qeyri-müəyyənliyin Azərbaycan dilində əsas ifadə vasitəsi olan bir sözü ilə müşayət etdirmişdir. Və fransız dilində cümlənin tamamlığı rolunda olan *tristesse* ismi Azərbaycan dilinə təcrübə zamanı cümlənin mübtədası funksiyasını yerinə yetirir.

III. Artikl partitiflərin kollektiv mənada olan isimlərin qarşısında işlədilməsi.

Le directeur l'a prié d'attendre un instant, lui annonçant qu'il allait avoir du gibier à lui remettre, afin qu'il conduisît sur le champ à Bicêtre par le retour de la carriole.

Rəis onu bir anlığa gözləməyi məhkəmə icraçısından xahiş etdi ki, çünki onun yeni bir ovu olacaqdı və ona mən gələn arabada təcili surətdə Bisetrə göndərmək lazım gələcəkdi.

Bu misalda kollektiv mənada olan, sayılmayan *gibier* isminin qarşısında artikl partitif işlənmişdir. Azərbaycan dilinə təcrübə zamanı müəllif sayılmayan, kollektiv mənada işlənən *ov* ismini bir sözü ilə müşayət etdirmişdir. Qeyri-müəyyənliyin əsas vasitələrindən biri olan bir sözü ilə müşayət olunmasına baxmayaraq *ov* ismi müəyyən təsirlik haldadır. Və cümlənin reması olan *ov* ismi hər iki dildə cümlədə vasitəsiz tamamlıq funksiyasını yerinə yetirir.

IV. Artikl partitiflərin şəxssiz ifadələrin bir hissəsi olaraq təbiətin müxtəlif fenomenlərini göstərən vahid əşya qarşısında işlənməsi.

Il y avait du soleil et les rayons chauds d soleil, découpés par les longues cheminées, traçaient de grands angles de lumière au faite des murs hauts et sombres de la prison.

Gün çıxmışdı və uzun borulardan keçən günəşin isti şüaları böyük işıq bucaqları cızaraq həbsxananın hündür, tutqun və çirkli divarlarının yuxarısına düşürdü.

Apardığımız müşahidələr aşağıdakı ümumiləşdirmələri etməyə imkan verir:

1. Artıqlıq partitif aktual bir bəhs olaraq hələ də öz həllini tapmayan məsələlərdən biridir. Və bu məsələ tək nəzəri aspektdə deyil, həm də praktik aspektdə araşdırılmalıdır.

2. Artıqlıq partitifin nitqdə işlənməsi üzərində etdiyimiz mətnlər onu göstərir ki, artıqlıq bu növü nitqin ancaq rema hissəsində daha çox işlədilir.

3. Fransız dilində verilmiş mətnlərin Azərbaycan dilinə təcrübəsi zamanı artıqlıq partitiflərin bəzən bir neçə sayı, bəzən qeyri-müəyyənliyin əsas göstəricisi olan bir sözü kimi təcrübə olunmasına rast gəlinir. Bəzi hallarda isə artıqlıq partitif pozisiyadan asılı olaraq ümumiyyətlə təcrübə olunmur.

Ədəbiyyat

1. Həsənov A. Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası, Maarif, Bakı, 1970.

2. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Высшая школа, 1979.

3. Илия Л.И. Артикль во французском языке. «Просвещение», М., 1956.

4. Исмаилов Б.Б. Способы грамматической детерминации имени существительного во французском языке (в сравнении с некоторыми подобными явлениями азербайджанского языка). Баку, 1970.

5. Grevisse M. Le bon usage. Grammaire française. 8e édition. Duculot, Gembloux, Hatier, Paris, 1964.

6. Noëlle M., Prieur G. Les déterminants du français. Editions Ophrys, Paris, 2011.

7. Wagner R.L., Princhon J. Grammaire du français classique et moderne, Hachette, Paris, 1991.

8. Prosper Mérimé. Nouvelles. М., 1976.

M.Abdullayeva

**Article paritif in french and its means
of expression inazerbvaijan**

Summary

This article deals with the partitif article in the French language, its development history, its opportunities of the use in the language. The means which express the equivalent of the partitif article in the Azerbaijani language were investigated in the article. The solution of the problem was based on enough practical examples.

Being investigated the problem from both the theoretical aspects and the practical aspect, the ideas of different linguists were considered and they were mutually compared and analyzed.

The relevance of the article is characterized by that the disputes about the status of the partitif article, its existence as a special form and its plural form still continue to this day.

M.Абдуллаева

**Частичный артикль во французском языке и его способы
выражения в азербайджанском языке**

Резюме

Эта статья посвящена частичному артиклю во французском языке, развитию его истории и возможности его использования в языке. В статье были исследованы средства, которые выражают эквивалент частичного артикля в азербайджанском языке. Решение проблемы было основано на достаточных практических примеров.

Будучи исследуя поставленную проблемы были рассмотрены и взаимно сравнены и анализированы идеи разных языковедов в теоретическом, а также в практическом аспекте.

Так как научные споры о статус частичного артикля и о его существовании в качестве особой формы продолжаются в настоящее время и это характеризуется в актуальности статьи.

Rəyçi:

Həbib Mirzəyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

MƏTANƏT ƏMRAHOVA
UNEC
amrahova2016@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SİNTAKTİK ÜSULLA HƏRBİ TERMİN YARADICILIĞI

Açar sözlər: Azərbaycan dili, terminoloji leksika, hərbi terminlər, termin yaradıcılığı, sintaktik üsul.

Ключевые слова: азербайджанский язык, терминологическая лексика, военные термины, создание терминов, синтаксический способ.

Key words: Azerbaijani language, terminological lexicology, military terms, creative expression, syntactic method.

Dünya dillərinin çoxunda olduğu kimi, Azərbaycan dilinin də leksik qatı ən mütəhərrik və dəyişkən sahə olub, özünün qeyri-sabitliyi ilə seçilir. Belə ki, dilə təsir edən amillər ilk növbədə leksik qatda özünü göstərir və burada daha bariz və aydın şəkildə özünü büruzə verir. Dünya dilçiliyində artıq qəbul olunmuş bu elmi tezis təbii ki, dilin ümuminkişaf prosesi ilə sıx bağlı olması, dilə olan daxili və xarici təsirlərin leksik qatda reallaşması ilə birbaşa bağlıdır. Belə bir elmi fikri də haqlı sayırıq ki, “terminlogiyanın formalaşma və zənginləşmə mənbələrini təhlil edərkən bir tərəfdən hazır dil vahidlərinin (alınmaların) dilə daxil olmasını, digər tərəfdən “yarımfabrikatlardan” düzəldilməsini (söz köklərinə klassik ön şəkilçilərin artırılması), üçüncü isə milli terminlərin yaradılmasını (dilə daxil sözyaratma imkanları ilə termin yaradılmasını) nəzərə almaq lazımdır”(1, s. 19). Dilin leksik quruluşunun terminoloji qatının xüsusi bir layını təşkil edən hərbi leksika isə leksik qatın digər layları ilə müqayisədə daha çox dəyişməsi, yeniləşməsi ilə seçilir. Azərbaycan dilində hərbi terminlərin olduqca fərqli və mürəkkəb strukturu vardır. Burada fərqlilik ondan irəli gəlir ki, hərbi terminoloji qatın zənginləşməsində milli mənşəli sözlərlə yanaşı alınma sözlər də mühüm rol oynayır. Bu mənada, milli və alınma sözlər vasitəsilə hərbi terminoloji qatın zənginləşdirilməsi prosesi ədəbi dilimizin normativliyinə əsasən aparılmalıdır. Nəzərə alsaq ki, bu prosesdə milli şəkilçilərlə yanaşı, alınma şəkilçilər də iştirak edir, onda hərbi terminlərin struktur xüsusiyyətlərinin təhlilinə bir qədər də səmimi yanaşmaq tələb olunur. Hərbi terminlərin strukturu deyərək onların quruluşu nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin leksik vahidləri strukturuna görə üç yerə ayrılır: sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlər. Düzəltmə və mürəkkəb leksik vahidlər sadə sözlər əsasında meydana gəlir. Təbii ki, bu da müəyyən qanunauyğunluq əsasında baş verir. Beləliklə,

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan hərbi terminlərin strukturu da bu qanunauyğunluğa, yəni ədəbi dilin normativliyinə əsasən müəyyənləşir.

Strukturuna görə hərbi terminlər də sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla üç yerə ayrılır. Düzəltmə hərbi terminlər morfoloji üsulla, mürəkkəb hərbi terminlər isə sintaktik üsulla meydana gəlir. Azərbaycan dilinin terminologiyasında sintaktik üsulla da söz-termin yaratmanın böyük rolu və əhəmiyyəti vardır. Bu üsul nəinki tək Azərbaycan dilində, həm də başqa dillərdə geniş yayılmışdır. Sintaktik üsulla yaranan terminlər iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlir ki, bunlar həm semantik, həm də qrammatik cəhətdən birləşmiş olur. Deməli, belə terminlərin tərkibində olan komponentlər semantik və qrammatik cəhətdən bir-birilə bağlıdır. Termin yaradıcılığında sintaktik üsulun rolu haqqında prof. S. Sadıqovanın "Azərbaycan ədəbi dilində termin-söz birləşmələri" adlı namizədlik dissertasiyasında ətraflı şərh olunmuşdur. Müəllif burada terminoloji söz birləşmələrindən geniş bəhs etmiş, terminlərin sintaktik üsulla əmələgəlmə yollarını göstərmişdir. A. Bəşirova da bu barədə danışarkən məhz S. Sadıqovanın həmin bölgüsünü əsas götürmüşdür:

1. Sintaktik yolla mürəkkəb söz modelində formalaşanlar;
2. Sintaktik yolla söz birləşməsi modelində formalaşanlar (5, s. 63).

Sintaktik yolla yaranan mürəkkəb terminlər iki və daha artıq sözün birləşmə və yanaşmasından əmələ gəlib, vahid bir məfhumu bildirir. Dildə bu yolla söz yaradıcılığının tarixi qədim deyil. "Bunun əsas səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, "dilimizdə çoxhecalı sözlərin işlədilməsi onun ruhuna, təbiətinə uyğun deyil" (2, s. 43). Təbii ki, morfoloji yolla söz yaradıcılığının daha geniş yayılması sintaktik yolla sözyaratmanı bir qədər sıxışdırmışdır. Azərbaycan dilində xeyli miqdarda mürəkkəb strukturlu sözlərdən və söz birləşmələrindən ibarət hərbi terminlər mövcuddur. Biz belə terminləri mürəkkəb sözlərə və söz birləşmələrinə ayırmaqla heç də bunlar arasında sədd çəkmək fikrində deyilik. Söz birləşmələrinin tarixən mürəkkəb sözlərə, onların da sadələşməsinə dair irəli sürülmüş fikirlərə hərbi leksik vahidlər baxımından münasibətimiz yalnız odur ki, istər sadə söz, istər mürəkkəb strukturlu dil vahidi, istərsə də söz birləşməsindən ibarət olan hərbi termin işarəvilik baxımından eyni funksiyanı yerinə yetirir. Yəni: *ox* - I məfhum; *bəşatılan* - I məfhum; *qərargah rəisi* – I məfhum; *hərbi səhra məhkəməsinin cinayət işləri üzrə müstəntiqi* - I məfhum. Mürəkkəb sözlərin və söz birləşmələrinin tərkibindəki komponentlərin sayından asılı olmayaraq belə terminlər bir məfhumu işarələyir. Və bu da dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunduğu kimi, söz və söz birləşmələrinin nominativlik funksiyasına malik olması ilə əlaqədardır. Sintaktik üsulla formalaşmış hərbi terminləri təşkil edən komponentləri mənşəyinə görə onları üç yerə ayırmaq olar;

1. Komponentləri alınma termin olanlar:

a) **mürəkkəb sözlər:** *aviabomba, aviadesant, general-mayor, tankodrom, minamyot, radiolokasiya, radioparol, radiopelenqator, raketodrom* və s.

b) **söz birləşmələri:** *aviasiya raketi, aviasiya torpedası, ekspedisiya korpusu, atom bombası, raket bazası, ballistik raket, artilleriya parkı* və s.

2. Komponentlərindən biri alınma olanlar:

a) **mürəkkəb sözlər:** *qranatatan, raketdaşıyan, betondağıdan, hidrotəyyarə, katapultatma, radio müşahidə, radioəlaqə* və s.

b) **söz birləşmələri:** *hava desantı, aviasiya müşaiyəti, hərbi baza, hərbi komissar, hərbi akademiya, atom zərbəsi, nüvəsiz zona, donanma admiralı* və s.

3. Komponentləri milli mənşəli sözlərdən və ya Azərbaycan dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərəb və fars mənşəli sözlərdən ibarət olanlar:

a) **mürəkkəb sözlər:** *ağızotu, altıaçılan, bayraqdaşıyan, döyüşdənçixma, əsirtutma, özüyeriyən, nizəatan, oxatan, kiçikçaplı* və s.

b) **söz birləşmələri:** *döyüş sursatı, təpməyən top, döyüş tapşırığı, zirehdələn mərmə, istehkam sipəri, partlayıcı maddə, daxili qoşun* və s.

Komponentləri arasındakı sintaktik əlaqənin növünə görə mürəkkəb strukturlu hərbi terminləri iki yerə bölmək olar:

1. **Yanaşma əlaqəsi əsasında.** Komponentləri bir-birinə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanan hərbi terminləri nitq hissələrinin iştirakına görə belə qruplaşdırma bilərik:

a) tərəfləri sifət-isim olan hərbi terminlər: *daxili qoşun, soyuq silah, hərbi müşavir, səssiz silah, sualtı qayıq, radioparol, nüvəsiz zonavə* s.

b) tərəfləri isim-feili sifət olan hərbi terminlər: *qranatatan, raketdaşıyan, betondağıdan, minaaxtaran, bayraqdaşıyan, özüyeriyən, nizəatan* və s.

c) tərəfləri say-düzəltmə isim olan hərbi terminlər: *təklüləli, altıaçılan, beşatılan, birkalibrli, ikilüləli, onatılan, çoxpatronlu* və s.

ç) qoşa sözlərdən ibarət olan hərbi terminlər (xüsusilə isim-isim) *general-mayor, flaq-kapitan, top-tüfəng, polkovnik-leytenant, dava-dalaş* və s.

2. **İdarə əlaqəsi əsasında.** Bu əlaqə əsasında formalaşan mürəkkəb hərbi terminlərin birinci komponenti şəkilçisiz, ikinci komponenti isə mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir: *avtomobil parkı, atom bombası, raket bazası, hava desantı, ordu generalı, döyüş sursatı, hücum xətti, istehkam qurğusu* və s. Sintaktik yolla söz yaradıcılığının bir qolunu da mürəkkəb ixtisarlar - *abreviaturlar* təşkil edir. Azərbaycan dili üçün çox da xarakterik olmayan abreviaturlardan hərbi leksikada geniş istifadə edilir. Belə sözlərin meydana çıxması dildə daimi sadələşməyə doğru meyildən, çoxsözlü, çətin tələffüz olunan adların bir dil vahid formasında birləşməsinə edilən cəhddən, anlayışı təsviri yolla deyil, müxtəsər, qısa bir leksik vahidlə ifadə etmək tələbatından irəli gəlir. Belə bir tələbat, təbii ki, digər sahələrə nisbətən hərbi işdə daha güclüdür. Mürəkkəb ixtisarlardan adətən hərbi sənədlərdə daha

geniş istifadə edilir. İşlədilməsinə görə hərbi abreviaturalar ümumi və xüsusi olur. Ümumi abreviaturalar bir qayda olaraq hamı tərəfindən anlaşılır və onların izahı üçün sahəvi məlumatlılıq tələb edilir. Məsələn, PDM, ZTR, DOT, DZOT, kombat, komdiv, MN kimi mürəkkəb ixtisarlar müəyyən qədər hamı üçün anlaşılırdırsa, MAD (Motoatıcı bölük), TO (tuşlayıcı operator), HDQ (Hərbi Dəniz Qüvvələri), KTP (Kalaşnikov Sistemli Təkmilləşdirilmiş Pulemyot) və bu kimi digər xüsusi xarakterli abreviaturalar məhdud dairədə işlənir. Xüsusi xarakterli hərbi abreviaturaların səciyyəviliyi ondadır ki, belə mürəkkəb ixtisarlar müəyyən hərbi sənədlərdə razılaşdırılmış qaydada işlənir. Hərbi leksikada abreviaturaların reduksiya olunmuş ekvivalenti - mürəkkəb söz və ya söz birləşməsi əvvəlcədən məlum olmalıdır, elə buna görə də hərbi leksikada abreviaturaların özünəməxsus xüsusiyyəti - şərti işarəvilik xarakteri daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Mürəkkəb ixtisarların hərbi terminologiyada geniş yayılmış növü inisiallardır ki, bunları da yaranma texnikasına görə iki yerə bölə bilərik: 1. Hərflərin qəbul edilmiş adının oxunuşu yolu ilə yaranan mürəkkəb ixtisarlar: *ATM* - ateem (alay tibb məntəqəsi), *DMK* - Deemka (Dövlət Müdafiə Komitəsi), *KM* - kaem (komanda məntəqəsi), *PM* - peem (partlayıcı maddə) və s. 2. Baş səslərin adı söz kimi oxunuşu yolu ilə yaranan mürəkkəb ixtisarlar *ÖAT*- öal (özüdolan avtomat tüfəng), *TƏBQ* - təbq (tank əleyhinə batalyon qovşağı), *TƏİR* - təir (tank əleyhinə idarəedilən raket), *HƏM* - həm (hərbi əməliyyat meydanı), *MAB* - mab (motoatıcı bölük) və s. Sintaktik yolla hərbi terminlərin yaradılmasında ayrı-ayrı sözlərin aktiv rolu da qeyd olunmalıdır. Buraya "hərbi" (*hərbi and, hərbi hazırlıq, hərbi texnika, hərbi qayda, hərbi baza, hərbi xidmət, hərbi komissar, hərbi vəziyyət və s.*), "döyüş" (*döyüş sursatı, döyüş hazırlığı, döyüş mövqeyi, döyüşqabağı, döyüşdənçıxma, döyüş texnikası və s.*), "silah" (*atom silahı, bioloji silah, soyuq silah, səssiz silah və s.*) və digər sözləri daxil etmək olar. Morfoloji yolla söz yaradıcılığından fərqli olaraq sintaktik yolla hərbi leksikada söz yaradıcılığından bu gün geniş istifadə olunur. Bunun da səbəblərindən biri odur ki, hərbi leksikada dil vahidlərinin bir-biri ilə əlaqəsi sıxdır və müəyyən məfhumu adlandırmaq üçün xüsusilə də yeni texnikanı, müxtəlif vəzifə və sənəti adlandırmaqdan ötrü sözlər daimi şəkildə sintaktik əlaqəyə girir.

Ədəbiyyat

1. Adilov V. Termin və ümumişlək söz. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1990
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Maarif, 1982
3. Qasımov İ. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Bakı: Kitab aləmi, 2011

4. Qasimov İ. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində hərbi terminlər // "Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi" jurnalı. № 2. Bakı, 2000 (17)
5. Qasimov T. Azərbaycan hərbi quruculuq tarixinə aid tədqiqatlar // "Hərbi bilik" jurnalı, № 2. Bakı, 2011, s. 112-115
6. Məmmədli Y. Azərbaycan dilinin hərbi leksikası. Bakı: BDU, 1997
7. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Nurlan, 2005

M. Амранова

**Создание военных терминов в азербайджанском языке
синтаксическим способом**

Резюме

В статье говорится о путях создания военных терминов, составляющих особый слой терминологии азербайджанского языка. Здесь дается информация о структурных особенностях военных терминов, путях и способах их создания.

В частности, здесь показываются основные средства создания военных терминов синтаксическим способом. Подробно говорится о сложных словах, словосочетаниях, аббревиатурных формах военных терминов, созданных синтаксическим способом. В статье сделана ссылка на соответствующие словари и научные источники по теме.

Mətanət Amrahova

Creation of military term by syntactical way in azerbaijani language

Summary

In this article spoken about creation ways of military terms consisting the special stage of terminology of Azerbaijani language. There has been given information on structural features, their creation way and methods of these military terms.

Specially, there has been indicated military term creation of main instruments. Spoken about compound word, expressions, abbreviations form of military terms created by syntactical method. There has been referenced to appropriate dictionaries and scientific sources on this topic.

Rəyçi:

Gülbəniz İsmayılzadə
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

KƏNAN BƏŞİROV
kbesirov@qu.edu.az
kananbashir@gmail.com

QEYRİ-MÜƏYYƏN ƏVƏZLİKLƏRİNİN MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖVLƏRİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİNDƏ ROLU

Açar sözlər: Azərbaycan dili, dilçilik, mürəkkəb sintaktik bütövlər, qeyri-müəyyən əvəzlilər

Key words: Azerbaijani language, linguistics, phrase types, indefinite pronouns

Ключевые слова: Азербайджанский язык, лингвистика, сложно синтаксические целое, неопределенные местоимения

Mürəkkəb sintaktik bütövlərin komponentlərini əlaqələndirən morfoloji vasitələr içərisində əvəzlilərin xüsusi rolu vardır. Azərbaycanda mətn sintaksi tədqiqlərinin banilərindən olan Əbdülmənaif Xəlilov 1967-1987-ci illər arasında yazmış olduğu məqalə və kitablarında mürəkkəb sintaktik bütövün (MSB) komponentlərinin bağlanması əvəzlilərin əhəmiyyətli rolu olduğunu müəyyənləşdirmiş, 1969-cu ildə yazdığı “Əvəzlilərin müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda rolu” [6] adlı məqaləsi ilə mətn sintaksisi sahəsində əvəzlilərin tədqiqini yeni bir sferaya yüksəltmişdir. Qəzənfər Kazımov mürəkkəb sintaktik bütövlərin konstruksiyasının təşkilində əvəzlilərin rolu barədə yazır: “Mətnin komponentlərinin əlaqələndirilməsində əvəzlilərin rolu daha böyükdür. Əvəzlilər əvvəlcə deyilmiş, söylənmiş bir sözü, bir ifadəni, bir cümləni, bir sintaktik bütövü əvəz edə bildiyi kimi, böyük bir mətni, bir romanı, bir epopeyanı da əvəz edə bilər. Buna görə də təkcə sintaktik bütövlərin komponentlərini deyil, müxtəlif sintaktik bütövləri də əlaqələndirən əsas vasitə kimi çıxış edir. Əvvəlcə söylənmiş böyük bir fikri bu sözünün vasitəsilə mətnin sonrakı cümlələri ilə bağlamaq mümkündür. Bu hal dildə təkrarın qarşısını alan mühüm və ən kütləvi bir prosesdir və sintaktik bütövlərin bir-biri ilə əlaqəsinə, bağlanmasına, inteqrasiyasına səbəb olur.” [8, 460] MSB-nin komponentlərinin bağlanması əvəzlilərin, ümumilikdə, bütün növləri iştirak edir. Qeyri-müəyyən əvəzlilərin də mətnin təşkilindəki rolu danılmazdır:

hamı. İnsanlar üçün istifadə edilən **hamı** əvəzliyi ən az iki nəfəri ifadə etməklə cümlələri təkrardan qurtarır.

Aşağıdakı MSB-də ilk cümlədə işlənən **hamı** əvəzliyi ikinci cümlədəki “ər”, “qız”, “dostlar” və “dərzi” sözlərinin hamısını birdən ifadə etmişdir:

– *Bura bax, – deyər o, həvəslə sükutu pozdu, amma bu həvəs özü bir qədər saxta idi, – bilirsən, hamıdan qaçmışam. Ərimdən, qızımdan, dostlarımdan, hətta dərzimdən – bu gün gərək onun yanına gedəydim. Düzdü, tamam*

qaçmamışam, birçə günlüyə. Gecə uçuram geri. Gəldim sənə ad gününü təbrik etmə, amma görürəm sən çox da elə sevinmirsən.

– *Boşla görək, həddindən artıq şadam ki, gəlmişən. Fədakarlığını da lazımınca qiymətləndirirəm, həm də ki, hadisələri qabaqlayırsan. Mənim bu fani dünyaya qədəm basdığım gün bu gün deyil, sabahdır.*

– *Necə yəni sabah? Bu gün 29-u deyil?*

– *Elədir. Amma mən 30-da anadan olmuşam. 1 May bayramına hədiyyə kimi.*

– *Yox, – bu sözü elə qəti dedi ki, az qala məni də şübhəyə saldı, mənim lap yaxşı yadımdadır ki, sizə ayın 29-da gəlmişdim. GÜRCÜ MSB 45 [4, 359-360]*

hamısı. **Hamı** əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək **hamısı** şəklində də işlənə bilər. Bəzən bir, yaxud bir neçə cümlədə bəhs edilən fikirlər **hamısı** əvəzliyi ilə ifadə edilir. Bu MSB-nin 5 və 6-cı cümlələrində danışılan fikirlər 10-cu cümlədə **hamısı** əvəzliyi ilə göstərilmişdir:

1. – *İçəri şəhəri sökürlər. 2. Köhnə evləri, küçələri...*

3. – *Sən nə danışırısan, – onun üzündə dəhşət ifadəsi vardı. 4. – Ola bilməz.*

5. *Bu, tarixdir, keçmişdir. 6. Başa düşürsən, İçərişəhər memarlığın folklorudur, onu əsrlərlə tikiblər, müxtəlif nəsillər, müxtəlif adamlar.*

7. – *Bilirəm, bilirəm, əzizim. 8. Hər halda axı mən də memaram. 9. Deyirsən ki, İçəri şəhər memarlığın folklorudur. 10. Bunların hamısını mən bilirəm. 11. Amma bir məsələ də var... 12. Axı... adamlar belə bir şəraitdə yaşaya bilməzlər. 13. Bu köhnə evlər, ayrı üyrü küçələr, natəmizlik...*

14. – *Düzdür, düzdür, razıyam sənənlə. 15. Qoy adamları köçürtsünlər. 16. Evlər isə qalsın.*

17. – *Gözəl fikirdir. 18. Bizim müdir eşidəydi sənə bu sözlərini. 19. Şəhərin tən ortasında böyük, boş, adamsız bir ərazi – sentimental uşaqlıq xatirələrinin abidəsi.*

20. – *Dayan, Oqtay, dayan görüm. 21. Bəsdür yuyub apardın məni. 22. Bura bax, deyəsən bu döngə mənə tanış gəlir. 23. Hə də, əlbəttə, bax, bizim ev ordadır.*

24. – *Sizin ev orda yoxdur. Söküblər.*

25. – *Necə yəni söküblər? 26. Anam rəhmətliyə təzə evdə mənzil verəcəkdilər, amma mən elə bilirdim ki, bu ev qalıb. GÜRCÜ MSB 45 [4, 370-371]*

hər şey. Aşağıdakı nümunədə hər şey əvəzliyi üçüncü cümlədə danışılan “ayaqlarıyla yeri döymə” hadisəsini ifadə edir:

– *Əsmər, yadımdadı ədəbiyyat müəlliminin başına nə oyun açardıq? Ocaqçının əhvalatı yadında?*

Dedim ki, ədəbiyyat müəllimindən xoşumuz gəlmirdi, hər dəfə o, sinfə girən kimi, ayaqlarımızla yeri döyərdik, soruşanda da bu nədir, cavab verirdik ki, biz nə bilək, yaqın aşağıda ocaqçı işləyir. O,

bizi başqa sinif otağına keçirdi və biz **hər şeyi** təzədən başladığ. “Bu nədir, ocaqçı da bizim dalımızca gəzir?” deyə o təəccüblənirdi.

Əsmər:

— Yox, — dedi. — Ocaqçı kimdir?

Ancaq mən onun yadına salmadım. Belə əhvalatları unutmusansa, danışmağın heç bir mənası yoxdur. Bütün təfərrüatıyla xəyalında yaşamırlarsa, indi onları danışarkən sənə nə gülməli gələcək, nə maraqlı, nə məzəli. Başa düşməyəcəksən ki, bunun duzu nədədir. GÜRCÜ MSB 37 [4, 367-368]

MSB-lərdə **nə** sözünün təsriqli, yaxud sadəcə **-lər** cəm şəkilçisi ilə istifadə edilən şəkillərinin **isə**, **ilə** hissəcikləri və **-lər** cəm şəkilçisi ilə qeyri-müəyyənlik funksiyası ilə işləndiyini də görmək olar. Bunlar: **nələr**, **nəsə**, **nəylə**, **nədənsə**, **nəyəsə**, **nəyi**, **nəyinsə**, **nəyisə** və s. kimi qeyri-müəyyənlik əvəzlilikləridir.

nələr. Bu MSB-də ananın qəlbindən keçənlər oxuyucunun öhdəsinə buraxılaraq **nələr** qeyri-müəyyən əvəzliyi ilə ifadə edilmişdir. Bu qeyri-müəyyənlik sonrakı MSB-lərdə diqqətli oxuyucunun beynində müəyyənləşir. Xülasə, **nələr** bir əvəzlik olaraq təmsil etmə, yerində işlənmə funksiyasını yerinə yetirir:

Onun dodaqları səyridi, çənəsinin əzələləri titrədi. Nə qədər çalışdısa da kirpiklərindən süzülən yaşı saxlaya bilmədi. Deyəsən anası bunu hiss etdi. Çevrilib baxdı və birdən dirsəklənib qalxmaq istədi. İstədi ki, qolunu açıb bir az yadlaşan oğlunu bağrına bassın, uşaq vaxtlarında olduğu kimi. Amma dayandı. Nə fikirləşdisə qollarını yanına saldı. Ürəyindən **nələr** keçdiyini bircə Allah bildi. Anasının hüznü gözələrində bir işartı gördü, rəngində qızartı. Elə bil arvad bir azca dirçəldi.

— A, sən gələn yollara qurban olum, nə yaxşı bizi yada saldın, neçə gün idi elə gözüüm yol çəkirdi, səndən ötəri lap burnumun ucu göynəyirdi, dərdin alım, qorxurdum üzünü görməyəm, gora əli uzalıqlı gedəm.

— Səndə nə var ki, uşağın ürəyini xarab eləyirsən? — deyə kişi sözə qarışdı.

— Orası elədir, amma nə bilim, gündə min xəyala düşürəm, dünya ölüm-itim dünyasıdır.

Arvad susdu. Bulanıq gözlərini oğlunun üzündən çəkib çölə baxdı. Bir azca yanpörtü uzandı. Deyəsən istəyirdi ki, göz yaşlarını oğlu görməsin. O da yaşla dolu gözlərini pəncərədən o taya, çılpaq qələmələrin başına qonub büzüşən qarğalara zillədi. QIZIL MSB 10 [11, 449-450]

nəsə, **nəyisə**. ÜRƏK MSB 18-də Əjdərin hekayənin sonrakı hissələrində əksini tapan fikirləri **nəsə** və **nəyisə** əvəzlilikləri ilə ifadə edilmişdir:

İndi onlar Bakıda Təzəbazarın qapısı qabağında üz-üzə dayanmışdılar. Əjdər ağlagəlməz dərəcədə kökəlmişdi, qarın bağlamışdı, buxaq sallamışdı.

Boğula-boğula nəfəs alırdı, hirsli-hirsli Sərvərin üzünə baxırdı və bu hirsin səbəbini Sərvər heç cür anlaya bilmirdi.

– Nəyə gəlmisən? – Əjdərin birinci sualı bu oldu.

Sərvər dedi:

– Alverə gəlmişəm. Bir az şey-şüy gətirmişəm. Satıb, sonra Ləninqrada tərəfə getmək istəyirəm.

Sərvərin ütülənmiş şalvarına və onun qara pencək altından geydiyi, bu dünyada yalnız Buzbulaq qarılarının toxuya bildiyi, qırmızı naxışlı ağappaq yun köynəyinə Əjdər çox baxdı. Baxıb nəsa fikirləşdi, nəyisə götür-qoy elədi:

– Bu vid-fasonla, – dedi, – bazarda oturacaqsan?

Əjdər cibindən quru ota oxşayan bir şey çıxartdı. Onu iyləyib xeyli öskürəndən sonra boğula-boğula soruşdu:

– Nə gətirmisən?

– Badamdır, bir də cöviüz. Cəmiyi yüz on baş kilodur.

– Harda qoymusan?

– Kömürçü bazarında, Teymurun yanındadır.

Bir müddət Əjdər fikirli-fikirli yola baxdı. Sonra yoldan keçən bir boş taksini saxlayıb Sərvəri oturtdu:

– Get, qoy maşına gətir! – dedi.

Çox keçmədi ki, onlar iki nəhəng kisəni həmin taksidəncə düşürüb, bazarda Sərvərin tanımadığı bir adamın yanında qoydular. ÜRƏK MSB 18 [9, 106]

bəziləri. Aşağıdakı MSB-də **bəziləri** sözü əvvəlki cümlədəki “mühacirlər” sözünün yerində işlənmişdir:

*Əsmər mühacirlərdən danışdı. Müxtəlif ölkələrdə rast gəldiyi mühacirlərdən. **Bəzilərinin** görürsən güzəranı da pis keçmir, amma hamısının gözlərində eyni bir ifadə var – qəriblik, yalqızlıq ifadəsi.*

Mən düşündüm ki, bəlkə biz də, Əsmər də, mən də mühacirik. Böyükələr diyarına uşaqlıq ölkəsindən gəlmiş mühacirlər. Geri qayıtmaq imkanından əbədi məhrum olmuş mühacirlər. Vətənləriyçün qəribsəmiş mühacirlər. GÜRCÜ MSB 68 [4, 381]

Hind-Avropa və Hami-Sami dillərindəki qeyri-müəyyənlik artıqlına bənzər şəkildə istifadə edilən **bir** sözü, müxtəlif şəkilçi və sözlərlə birləşərək qeyri-müəyyənliyi müəyyənləşdirən yeni cümlələrin əmələ gəlməsinə səbəb olur:

biri.Biri əvəzliyi həm təkbaşına, həm də bir sözlə bərabər təyini söz birləşməsi şəklində işlənib özündən əvvəlki cümlələrdə danışılan ümuminin bir komponentini ifadə edərək cümlələri əlaqələndirir:

Bu dəhşətdən sonra yaxşıca nahar eləmək lazımdır, – deyər o, qayğısız və şən gülümsədi. – Yaman acmışam. Yaxşı kabab yemək istəyirəm. Deyirlər burda antiqə bir kababxana açıblar.

– Hə. **Biri** var Binəqədiddə. Amma ora uzaqdır. **Biri** də Bayıldadır. Gedək ora.

– Gedək. GÜRCÜ MSB 54 [4, 376]

Əsmər Bakı torpağına düşəndə üzündə həyəcan, bir qədər süni, bir qədər qeyr-i təbii çılğınlıq vardı, amma indi yavaş yavaş bu həyəcan, bu çılğınlıq qrim təkin onun üzündən yuyulub silinir, yerinə: azacıq əsəbi nigaranlıq ifadəsi gəlirdi. Amma, kim bilir, bəlkə bu da onun **maskalarından biri** idi. Sənin neçə maskan var, – deyə vaxtilə mən ondan xəbər alardım. O vaxtlar, mənim belə suallar vermək yaşıam çatmışdı, amma bu suallara özüm cavab tapmaq vaxtı hələ qarşıda idi. GÜRCÜ MSB 9 [4, 359]

bir kimsə

Dördüncü cümlədəki “tanış biliş” ifadəsi üçüncü cümlədə **bir kimsə** əvəzliyi ilə göstərilmişdir:

1. “Camalnan mən” ifadəsi məni xeyli əsəbiləşdirdi və odur ki, mən onun sözüni ağzında qoyub bir qədər kəskin xəbər aldım:

– Yaxşı, nə deyirsən, bizə gedəcəyik?

2.– Yox, yox, mən bura gizli gəlmişəm. 3.Məni gərək səndən başqa **bir kimsə** görməsin. 4.**Tanış bilişi** nəzərdə tuturam. 5.Gəl elə belə şəhəri gəzək, göstər mənə Bakını, gecə də uçub gedəcəm. 6.Geriyə biletdə almışam. 7.Yaxşımı?

8.– Bəs şəhəri necə gəzəcəksən ki, istəmirsən səni görən olsun?

9.– Budey, bax, – deyə o, qara eynəyini gözüna keçirdi, – kim məni tanıyacaq? 10.Kim tanıyacaq ki, mən həmin o Əsməram? 11.Tanısalar da qoy isbat eləsinlər ki, mənəm, görək necə isbat edəcəklər. GÜRCÜ MSB 32 [4, 365-366]

nədənsə.Nədənsə qeyri-müəyyən əvəzliyi də bədii əsərlərdə oxuyucunun diqqətini hadisələrin davamına cəmləşdirmək üçün yazıçı tərəfindən bildirilməyən, əsərin ümumi məzmunundan başa düşülən səbəbləri təmsil edərək üslubdakı ədəbiliyi qüvvətləndirməkdə istifadə edilir.

Payız düşəndə, yağışlar başlayanda gecələrin birində onlar o komanın qabağındaca sözsüz-söhbətsiz vidalaşdılar. Gedəndə Əjdər təkə sırıqlısını götürmüşdü, bir də kirpini qucağına almışdı. Və nə qədər qərībā olsa da, Sərvərə elə gəlirdi ki, Əjdər kirpini də Bakıya aparmaq istəyir. Sonra Əjdər kirpinin yaş burnundan öpüb onu ehmalca yerə qoydu. Sonda Əjdər Sərvəri qucaqladı, **nədənsə** Sərvərin də məhz burnundan öpdü və sısqı bulağın yanındaca dağa dırmaşıb quş kimi, qırğı kimi yuxarı şığıdı və bir göz qırpımında dağın təpəsinə qalxıb, oradan Sərvərə əl elədi: “Bakıya gəl... Bakıya gəl... Bakıya... Bakıya... Bakıya...” ÜRƏK MSB 17 [9, 105]

nəyəsə

GÜRCÜ MSB 52-nin 5, 6 və 7-ci cümlələrindəki danışqlar 3-cü cümlədəki nəyəsə əvəzliyi ilə bildirilmişdir:

1.– *Dayan, – dedi. 2.Dayandıq. 3.O, nəyəsə qulaq verirdi. 4.Mən də dinləməyə başladım.5. Küçənin o tayından iki arvad keçirdi və bir-biriylə danışdı:*

6.– *Ağz, qaragünə deyirəm, başının çarəsini qıl, şoğəribnən işin olmasın...*

7.– *Qadam onun ağzına, başında ağı olsaydı, gədəni onun bunun qapısına salmazdı ki...*

8.*Arvadlar tini buruldular və Əsmər mənə İngiltərədən danışmağa başladı. 9.İki il bundan qabaq onlar İngiltərədə yaşayırdılar və Əsmər oranın səmasından danışdı. 10.Orda göy, – deyirdi, – elə alçaqdır, elə bil əlini uzatsan çatacaq.11. – Həm də elə bil solub. 12.Elə bil buludları göyə divar kağızı – oboy kimi çəkiblər. GÜRCÜ MSB 52 [4, 373-374]*

nəyinsə.Aşağıdakı MSB-də **nəyinsə** əvəzliyi ilə Teymurun gizlədiyi və sonrakı cümlədə dediyi həqiqət ifadə edilmişdir:

*Əgər onlar on il bir yerdə oxumuş olmasaydılar, bəlkə söhbət buradaca bitəcəkdi. Ancaq söhbət burada bitmədi, çünki onlar on il bir yerdə oxumuşdular. Çünki söhbətin lap axırında, özü də lap axırncı sözü deyəndə Teymur azca ehtiyatsızlıq eləmişdi, bir balaca qımışmışdı və bu anda onun gözüniün içindən **nəyinsə** qacıb gizləndiyini Sərvər aşkar sezə bilmişdi və qaçıb gizlənən o bapbalaca işartıda Sərvər haçaninsa fırıldaq Teymurunu görmüşdü. Buna görə də o, qəfildən Teymuru yaxaladı:*

– *Əjdər Tiflisə-zada getməyib, – dedi. – Sən mənə yalan deyirsən. Sən Əjdərin yerini bilirsən, məndən gizlədirsən!..*

Teymur əl-ayağa düşdü:

– *Əjdərin yer-yurdu nə gəzir. On ildir ki, Əjdər nizakonnu yaşayır, heç yerdə propiskası-zadı yoxdur.*

– *Deyirsən, Tiflisə getdi, hə?.. Adam ol, ə, vicdanın olsun!.. Axı görürəm ki, yalan deyirsən, gözlərinin içindən görürəm! ÜRƏK MSB 23 [9, 108]*

harasa.Harasa qeyri-müəyyən əvəzliyi işləndiyi cümlədən sonrakı cümlələrdə müəyyən sözlər vasitəsilə müəyyənləşərək cümlələri bir-birinə bağlayır. Aşağıdakı MSB-dəki **harasa** əvəzliyi işləndiyi cümlədən sonra iki dialoq cümləsinin əmələ gəlməsinə səbəb olmuş, son cümlədəki “güzgü” sözü vasitəsi ilə müəyyənləşmişdir:

– *Bilirsən gəl nəyin sağlığına içək? Bax, sən Moskvadan uçub gəlmisən. Camalla dünyanın yarısını gəzmisiz. Amma ən yaxşı səyahət bilirsən hansıdır? Bilmirsən... Ən yaxşı səyahət araq şüşəsinin boğazından dibinə səyahət etməkdir. Gəl bax bu səyahətin sağlığına içək.*

Bu mənim ənənəvi tostumdur. Kiminsə başını tovlamaq istəyəndə bu tostu deyirəm. Bəs Əsmərə niyə bunu dedim? Ancaq daha özümü saxlaya bilmirdim. Danışır, danışır, danışdı. Deyirdim ki, heç vaxt bir adam başqasını başa düşə bilməyəcək. Deyirdim ki, Allah yoxdur, amma mən bir dəfə onu eşitdim:

Açarların zəngindən eşitdim. Bu açarlarla o bizi – insanları təklük kameralarında bağlayıb, indi də gəzir öziyyə, açarlarını cingildədir. Amma bu təklük kameralarında insanlar hamısı eyni şeyləri görür – ulduzları, ayı, buludları, çarmıxa çəkilmiş səmanın bir tikəsini, bir udumunu, yağışı – bizim ümumi ərazimizi. Hər adamın həqiqəti onun içində bağlıdır. Seyf kimi, şəkaf kimi. Bu seyfi, bu şəkafi başqası açma bilmir, çünki birinin açarı başqasına düşmür. Hər adam öləndə torpağa onun açarlarını da basdırırlar. Biz öləndə də torpağa bizi – heç bir vaxt açılmamış şəkafı basdıracaqlar.

*Aman Allah, mən nə qədər boş boş danışmışdım. Dəmə olsam da, birdən hiss elədim ki, o, mənə qulaq asmur və **harasa** baxır.*

– Hara baxırsan? – deyə mən kəskin soruşdum.

– Orda güzgü var. Güzgüyə baxıram görəəm mən hansı cür şəkafə oxşayıram. GÜRCÜ MSB 64 [4, 379-380]

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Kamal. **Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri**, Bakı: Maarif, 1998.
2. Abdullayev, Əfqan. **Aktual üzvlənmə və mətn**, Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 1998.
3. Abdullayev, Kamal. **Mətn dilçiliyi**, Bakı: ADU-nun nəşri, 1974.
4. Anar. **“Gürcü familiyası”** hekayəsi, Əsərlər, I cild. Bakı: Nurlan nəşriyyatı, 2003.
5. Gürsoy-Naskali, Emine. **Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu**, Ankara: TDK Yayınları, 1997.
6. Xəlilov, Əbdülmənaf. **“Əvəzliliklərin müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda rolu”**, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri-Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, N 1, Bakı: 1969.
7. İsmayılova, Rəşad. **“Şəxs əvəzliliklərinin semantikasi”**, Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası, Bakı: Elm nəşriyyatı, 1985.
8. Kazımov, Qəzənfər. **Müasir Azərbaycan dili**, Bakı: Nurlan nəşriyyatı, 2008.
9. Naibov, Əkrəm. **“Ürək yaman şeydir”** hekayəsi, Seçilmiş əsərləri, II cild. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1987.
10. Novruzova Nuridə. **Mətn sintaksisi**, Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2002.
11. Şıxlı, İsmayıl. **“Qızıl ilan”** hekayəsi, Seçilmiş əsərləri, II cild. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1986.
12. Vəliyev, Kamil. **“Cümlənin semantik üzvlənməsi”**, Azərbaycan dilçiliyi məsələləri, Bakı: ADU-nun nəşri, 1981.
13. Vəliyev, Kamil. **Linqvistik poetikaya giriş**, Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989.

Bashirov Kanan

**Qeyri-müəyyən əvəzliliklərinin mürəkkəb sintaktik bütövlərin əmələ
gəlməsində rolu the indefinite pronouns role in the formation
of phrase types**

Summary

Among the grammatical means that form relations between components of phrase types pronouns are of highly important. Unlike other parts of speech, expression is a common feature of pronouns. They are individuals, objects, signs and so on. that would take the place of words. Pronouns used before any word, phrase, sentence, representing the phrase types, as expressed in a text can do. Therefore, they are simply components of the phrase types, not even phrase types an important means of connecting. In this study, the role of the indefinite pronouns in the emergence of phrase types has been explained by examples.

Баширов Кanan

**Роль неопределённые местоимений в формировании сложно
синтаксические цели**

Резюме

Грамматические средства, обеспечивающие связь между компонентами сложно синтаксические цели местоимение играет особую роль. Особенность местоимение, в отличие от других частей речи выражение является общность. Они имеет место слова которые выражают лица, предметы, индикация и др. Местоимения, используемые перед любым словом, фразой, предложением, представляет собой сложно синтаксические цели, выраженное в тексте может сделать. Таким образом, они не являются просто компонентами сложно синтаксические цели, сложно синтаксические цели также является важным средством подключения. В этом занятии роль неопределённые местоимения в возникновении сложно синтаксические цели примерами разъяснены.

Rəyçi: Mayıl Əsgərov
filologiya elmləri doktoru

TÜRKAN HƏSƏNOVA
Gəncə Dövlət Universiteti
turkan@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ TƏRCÜMƏ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, ingilis dili, çoxdilli lüğətlər, söz, termin, terminoloji lüğət

Keywords: Azerbaijani, English, multilingual dictionaries, word, term, terminological dictionaries

Ключевые слова: Азербайджанский язык, английский язык, многоязычные словари, слово, термин, терминологический словарь

Ümumi dilçilikdə lüğətçiliyə olan maraq əvvəlki dövrlərə nisbətən XV əsrdən daha da artmış, bu sahə daha da inkişaf edərək genişlənmişdir. Bununla da bir çox dillərə aid yeni-yeni xarakterik lüğətlər yaranmışdır. Hal-hazırda kimi dünya xalqlarının, o cümlədən ingilis və Azərbaycan xalqlarının dillərində külli miqdarda müxtəlif lüğətlər tərtib edilib nəşr olunmuşdur, indi də bu ənənə davam edir.

Müxtəlif müəlliflər və tərtibçilər tərəfindən hazırlanıb nəşr olunmuş lüğətlər, əsasən iki tipdə özünü büruzə verir. Odur ki, ümumi dilçilikdə lüğətin iki tipi göstərilir: 1. Ensiklopedik lüğətlər; 2. Filoloji lüğətlər.

Bu lüğət tipləri arasında fərq ondan ibarətdir ki, ensiklopedik lüğətlərdə müəyyən bir söz, termin, əşya geniş və yığcam şəkildə şərh olunmaqla yanaşı, tarixi şəxsiyyətlər də onların həyat və fəaliyyətlərindən qısa olaraq bəhs edilir, şəkillər də verilir.

Ensiklopedik lüğətlərə misal olaraq rus dilində «Большая Советская Энциклопедия» (“Böyük Sovet Ensiklopediyası”), Azərbaycan dilində “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası” (10 cildə), “Uşaq Ensiklopediyası” (3 cildə), hüquq, riyaziyyat, fəlsəfə və sair fənlər üzrə nəşr olunmuş ensiklopedik lüğətlər, ingilis dilində J.Happis tərəfindən hazırlanmış “Universal Dictionary of Arts and Sciences”, “Britaniya Ensiklopediyası” və s. göstərmək olar.

Filoloji lüğətlərdə ancaq sözlər ayrılıqda şərh olunur, məna çalarları göstərilir və s. Filoloji lüğətlərin özünün də iki növü vardır: birdilli filoloji lüğətlər və çoxdilli filoloji lüğətlər.

Çoxdilli lüğətlərin əsas məqsədi tərcümə olmaqla, digər dili öyrənməyə xidmət edir. Çoxdilli lüğətlər ikidillidən başlayaraq tərtib olunur. Bu üçdilli, dördillik, beşdilli, altıdilli və s. də ola bilər.

Azərbaycanda ingilis dilinə olan maraq keçən əsrin 20-30-cu illərində respublikanın ali məktəblərində xarici dillərin, o cümlədən də ingilis dilinin tədris olunmağa başlaması, 1948-1959-cu illərdə Azərbaycan Pedaqoji Xarici

Dillər İnstitutunun yaranıb fəaliyyətə başlaması (hazırda Dillər Universiteti), sonra isə orta məktəblərdə alman və fransız dilləri ilə yanaşı ingilis dilinin də keçilməsi o dövrlərdən başlamış, hazırda daha da genişlənmişdir. İngilis dilini öyrənənlərin sayı indi lap çoxalmışdır.

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra onun siyasi və iqtisadi əlaqələri başqa ölkələrlə genişlənmiş, digər xalqlarla yanaşı ingilislərin də Azərbaycana və onun milli dili olan Azərbaycan dilinə marağı artmışdır. Buna görə də hər iki dildə mükəmməl, təmiz danışan mütəxəssislərə böyük ehtiyac var idi.

Ölkəmizdə hələ ilk gündən - ingilis dilinin tədrisi günündən dərsliklərə, vəsaitlərə və ən çox da lüğətlərə güclü ehtiyac da artmışdır. Odur ki, 1948-ci ildən etibarən respublikamızda xarici dillər institutu yarandıqdan sonra alman və fransız dilləri ilə yanaşı, ingilis dilinin tədrisi də daha geniş vüsət almış, dərsliklər, əyani vəsaitlər və lüğətlər hazırlanıb nəşr olunmağa başlanmışdır. İlk belə lüğətlərdən biri 1956-cı ildə “İngiliscə-azərbaycanca məktəb lüğəti” adlanırdı. Lüğətin tərtibçisi Z.İbrahimov, redaktoru R.Qayıbovadır. Lüğətin həcmi kiçik (cəmi 62 səhifə) olduğu üçün istənilən tələbi ödəyə bilmirdi. Həmin kiçikhəcmli lüğətdən sonra isə İ.Rəhimovun “Azərbaycanca-ingiliscə lüğət”i çap olunmuşdur. Lüğət 4500 sözü əhatə edir. Həmin lüğətdə tədrislə bağlı sözlər verilmiş, danışqda işlədilən ifadələrin tərcüməsi göstərilmişdir. Bəzi sözlərin transkripsiyası da verilmişdir. Tələbat nəzərə alınaraq 2000-ci ildə “Azərbaycanca-ingiliscə lüğət” təkrar olaraq yenidən çap olunmuşdur.

İstər azərbaycanca-ingiliscə, istərsə də ingiliscə-azərbaycanca lüğətlər içərisində həcminə görə fərqlənən Oruc Musayevin rəhbərliyi ilə hazırlanmış lüğətlərdir. Onun rəhbərliyi ilə hazırlanmış “Azərbaycanca-ingiliscə lüğət” 1996-cı ildə çapdan çıxmışdır. Lüğət 40 min söz və ifadəni əhatə edirdi. Lakin həmin lüğət təkmilləşərək söz və ifadələrin sayı 45 minə çatdırılmış və ikinci dəfə 1998-ci ildə çap olunmuşdur.

Həmçinin professor O.Musayevin rəhbərliyi ilə hazırlanmış “İngiliscə-azərbaycanca lüğət” isə 2003-cü ildə çap olunmuşdur. Lüğət 130 min söz, ifadə və cümlələrdən ibarətdir. Həmin lüğət ikicildlik “İngiliscə-rusca lüğət” və ingilis dilində olan müxtəlif tipli lüğətlər əsasında tərtib olunmuşdur. Lüğət tərtibçisi V.S.Ərəbov (Türksoy) bu lüğət haqqında müsbət fikir söyləyir və yazır ki, prof. Oruc İbrahim oğlu Türksevər (Musayev) baş redaktor olduğu İngiliscə-azərbaycanca lüğətin mənim də iştirak etdiyim və şahidi olduğum təqdimat mərasimində çıxış edən “Azerbaijan International” jurnalının təsisçisi Betty Blair xanım lüğətçilikdən, leksikoqrafiya sahəsindən bəhs edərkən qeyd etmişdir: “Dünyanın ilk leksikoqraf Vebster olmuş, Oruc İbrahim oğlu Türksoy (Musayev) Azərbaycanda ilk leksikoqraf olduğuna görə mən onu Azərbaycanın Vebsteri adlandırıram”.(1, s. 3).

Öz həcminə görə fərqlənən sözlüklərdən biri də E.C.Siriyevin tərtib edib 2008-ci ildə nəşr etdirdiyi “İngiliscə-azərbaycanca, azərbaycanca-ingiliscə

müasir lüğət"dir. Lüğət 180 min söz və söz birləşməsini əhatə edir. Bu lüğətin digər lüğətlərdən fərqi ondadır ki, orada amerkanizm də diqqət yetirilmişdir. Lüğətin tərkibində Azərbaycan və ingilis dillərində nəşr olunmuş lüğətlərdən geniş istifadə olunmuşdur, əsasən də Oksford lüğətinə və V.Müllərin 210 minlik lüğətinə çox müraciət olunmuşdur. Q.Rzayevin redaktorluğu ilə Tərcümə Mərkəzi tərəfindən 1994-cü ildə çapdan çıxan "İngiliscə-azərbaycanca lüğət"də 20 minə yaxın söz və ifadəni əhatə edir.

İ.Rəhimov və S.Cəfərovanın tərtib etdikləri "Azərbaycanca-ingiliscə, ingiliscə-azərbaycanca lüğət" dəyərində görə digər lüğətlərdən heç də geri qalmır. Lüğət 2013-cü ildə nəşr olunmuş və 28 min söz və söz birləşməsini özündə əks etdirir.

Tədris və elmi lüğətlər haqqında verilən bu qısa məlumatla yanaşı, onu da qeyd etmək ki, ədəbi dilin bazası əsasında yaranan əsas cəhətlərdən biri də terminoloji lüğətçilikdir. Bu haqda müxtəsər məlumat verməmişdən əvvəl onu vurğulamaq lazımdır ki, terminlər leksik xüsusiyyətə malik olub, normativ funksiyanı yerinə yetirir. Termin, ilk növbədə əşyanı, hər hansı bir hadisəni adlandırmaqla məfhum ifadə edir.

Hər kəsə məlumdur ki, hər bir dilin lüğət tərkibində terminologiyanın xüsusi yeri vardır. Hər bir elm sahəsinin terminlər sistemi vardır ki, bu da əsasən bir vəzifə olaraq elmi anlayışları dəqiqləşdirir və məzmunu açıqlayır. Hər bir elm sahəsini əhatə edən terminlər sistemləşdirilir, bununla da, lüğətlər meydana gəlir. Ayrı-ayrı elm sahələri üzrə hazırlanan terminoloji lüğət müxtəlif tipli olur: orfoqrafik, izahlı və tərcümə.

İzahlı lüğətlərdə sahə terminlərinin mənşəyi, mənası və s. haqqında məlumatlar öz əksini tapır.

Terminoloji tərcümə lüğətlərdə isə iki, üç və s. dilin terminlərinin qarşılığı verilir.

Termin semantik cəhətdən üslubi neytral sözdür, normativ olaraq fikri dəqiq və konkret ifadə edir. Bəzi dilçilər terminin çoxmənalılığını inkar edir və onun yalnız təkmənalı olduğunu qeyd edirlər... Bu, əlbəttə, düzgün fikir deyildir. H.Həsənov yazır ki, terminologiya sistemində əsas məsələlərdən biri də omonim və çoxmənalı sözlərin mənalı arasındakı semantik əlaqənin ayrılmasına diqqət yetirməkdir. (2, s. 285).

Lüğətçilikdə danışığ-soraq kitabçalarının çap olunması da nəzərdən qaçırılmamış, bu sahədə müəyyən qədər işlər görülmüşdür. Belə ki, digər lüğətlərlə yanaşı, azərbaycanca-ingiliscə, həmçinin ingiliscə-azərbaycanca, rusca-ingiliscə, ingiliscə-rusca və s. danışlıq kitabları nəşr olunmuşdur. Bu cür lüğətlərdə əvvəlcə aid olunan dillərin şifahi nitq xüsusiyyətləri, fonetik hadisələri, tələffüz və oxunuş qaydalarını əks etdirən məlumatlar verilir. Sonra isə ictimai həyatla əlaqədar müxtəlif mövzular üzrə kiçikhəcmli sorğu-sual

formasında mətnlər tərtib edilərək cavab alınır. Bununla da, dili bilməyən hər iki əcnəbi arasında ünsiyyət yaranır.

Əldə olan müxtəlif sahələrə həsr olunmuş terminoloji lüğətlərdə terminin də çoxmənalılığına rast gəlirik. Çünki istər Azərbaycan dilində, istərsə hər hansı bir xarici dildə nəşr olunmuş sahə terminoloji lüğətlərdə bu, özünü biruzə verir. Məsələn, dildə ən çox işlədilən ispan mənşəli iqtisadiyyat termini “embarqo” sözünün “İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti”ndə iki mənası verilmişdir: 1) müəyyən növ malların, sərvətlərin, qızılın, qiymətli kağızların, valyutanın ölkəyə gətirilməsinə, yaxud ölkədən çıxarılmasına dövlət qadağası; 2) BMT Nizamnaməsini pozduğuna və ya başqa xoşagəlməz hərəkətlərə görə məlum ölkə haqqında cəza tədbiri kimi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qərarı ilə müəyyən ölkələrə ticarətin təcrid edilməsi (3, s. 218-219). Həmin mənbələrdə “akt” sözünün 3(s. 26-27), “balans” sözünün 1 (s. 86-87), “diskont” sözünün 7 (s. 184-185), “ekspertiza” sözünün 3 (s. 213-214) və s. mənalara göstərilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində terminoloji leksika XI-XIII əsrlərdən yaranmış və hazırda da yüksək səviyyədə inkişaf edir. Hər hansı bir sahədə istifadə edilən terminlər müxtəlif tipli lüğətlərin yaranmasına səbəb olur. Bu cür lüğətlər birdilli, ikidilli və çoxdilli formada hazırlanaraq çap olunur. H.Həsənov ikidilli tərcümə lüğətlərin 4 tipini göstərir: 1. Lüğətin milli hissini qısa izah edən lüğətlər; 2. Milli terminləri tam izah edən lüğətlər; 3. Xalis tərcümə lüğətləri; 4. Terminlərin izahında sol və sağ tərəfləri nəzərə alan lüğətlər. (2, s. 284).

Hazırda həm ikidilli, həm də çoxdilli terminoloji tərcümə lüğətləri geniş inkişaf edir. Dilimizdə, əsasən həm ingiliscə-azərbaycanca, həm də azərbaycanca-ingiliscə terminoloji lüğətlərin tərtibi və çapı ilbəl artır. Bunu aşağıda göstərilmiş bir çox lüğətlərdən də görmək olar:

“Avtomatik idarəetmə üzrə terminoloji lüğət” (rusca-ingiliscə-azərbaycanca-qırğızca-türkməncə-özbəkçə) (1977), “Rusca-azərbaycanca-ingiliscə radioelektronika terminləri lüğəti” (1978), “Botanika terminləri və birki adları” (azərbaycanca-rusca-ingiliscə-latınca) (1980), “İngiliscə-rusca-azərbaycanca elektronika terminləri lüğəti” (1987), “Yerin məsafədən zondlaşdırılmasına dair dörd dilli terminoloji lüğət” (azərbaycanca-rusca-ingiliscə-ərəbcə) (1986), “Rusca-azərbaycanca-ingiliscə astronomiya terminləri lüğəti” (1989), “Texniki terminlər lüğəti” (rusca-azərbaycanca-ingiliscə)(1996-1997), Rüstəmov Ə.M., Hüseynov E.M. “İnformatika izahlı terminlər lüğəti” (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində) (1996), Abbasov M.M. “Neft və qaz sənayesində işlənən texnika terminlərinin rusca-azərbaycanca-ingiliscə lüğəti” II nəşr (1997), “Müasir ingiliscə-azərbaycanca, azərbaycanca-ingiliscə lüğət” (Qrammatika 2001), A.Abbasov “İngiliscə-azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti” (2007), A.İsmayılova “Kütləvi informasiya vasitələrində işlənən terminlər lüğəti” (ingiliscə-azərbaycanca) (2012), “İnformatika, telekommunikasiya, radioelektronika üzrə ingiliscə-rusca-azərbaycanca terminoloji lüğət” (2003), R.Rəxşanlı, N.Verdizadə və b. “Azərbaycanca-

ingiliscə-rusca kimya, kimya texnologiyası, neft və qazın emalına dair lüğət” (2004), R.Rzayev, R.Novruzov, K.Əliyeva “Azərbaycanca-ingiliscə hüquq lüğəti” (izahlı), “İngiliscə-azərbaycanca izahlı kompüter terminləri lüğəti” (4), Bu lüğətdə internet, kompüter və informasiya kommunikasiya texnologiyaları sahəsində ən çox işlənən söz və terminlər verilmişdir.

Bütün bunlardan əlavə, iki izahlı vəsaitdə də sözlərin və terminlərin qarşısında ingiliscə mənaları da (tərcüməsi) verilmişdir. Bunlardan biri Q.M.Məhərrəmlinin “Kino, televiziya, radio terminləri” (izahlı lüğət) (5), digəri isə T.Qurbanovanın “Azərbaycan dilində işlənən ingilis sözlərinin qısa izahlı lüğəti”dir (6).

Yuxarıda göstərilən faktlar onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda ingilis dilinə maraq daha çoxdur və bu fənn təcrübəli mütəxəssislərimiz tərəfindən geniş miqyasda tədris olunur. Bunun əsasında nəşr olunmuş lüğətlər, monoqrafiyalar, tədris və yardımçı vəsaitlər kifayət qədər olmasa da, hər dəfə bu sahə diqqət mərkəzindədir və tədqiqat işləri davam edir.

Ədəbiyyat

1. İngiliscə-azərbaycanca lüğət (O.Musayevin redaktorluğu ilə), Bakı, 2012.
2. H.Həsənov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1988.
3. İzahlı iqtisad terminləri lüğəti. I c., Bakı, 2005.
4. İngiliscə-azərbaycanca izahlı kompüter terminləri lüğəti. I nəşr, Bakı, 2014.
5. Q.M.Məhərrəmli. Kino, televiziya, radio terminləri (izahlı lüğət). Bakı, 2002.
6. T.Qurbanova. Azərbaycan dilində işlənən ingilis sözlərinin qısa izahlı lüğəti. Bakı,

Turkan Hasanova

Development of Translation Dictionaries in Azerbaijani and English

Summary

The article is basically devoted to the translation dictionaries in the Azerbaijani and English languages. Firstly, it is given information about types of dictionaries: Encyclopedic Dictionary, linguistic Dictionary. Afterwards, Azerbaijani-English and English-Azerbaijani published in different years are spoken. Meanwhile, in the paper terminological dictionaries are shortly analyzed:

Azerbaijani-Russian-English-Latin botanic terms, English-Russian-Azerbaijani elektrotechnology terms, Azerbaijani-Russian-English informatics terms, english-azeri law dictionaru.

Туркан Гасанова

**Разработка Словари перевода на азербайджанском и
английском языках**

Резюме

В статье говорится о существующих азербайджанских и английских переводных словарях. В первую очередь даются сведения о типах словарей: энциклопедический словарь и филологический словарь. Затем говорится об изданных в разные годы азербайджанско-английских и англо-азербайджанских словарях.

В статье кратко говорится также о терминологических словарях: ботанические термины по азербайджанско-русский –английский –латинский, электротехнические термины по англо-русско-азербайджанский, термины по информатике на азербайджанском, русском и английском языках, англо-русский словарь и др.

Rəyçi: N.Seyidəliyev
filologiya üzrə elmlər doktoru

LEYLA MAHMUDOVA
BDU-nun dosenti
mahmudova.1969@mail.ru

FARS DİLİNDƏ İSMİ XƏBƏRLİ ŞƏXSİZ CÜMLƏLƏR

Açar sözlər: sadə cümlə, təktərkipli cümlə, şəxssiz cümlə, feili xəbər, sintaktik məna, qramatik məna, fars dilində xəbər.

Ключевые слова: простое предложения, односоставное предложение, безличное предложение, глагольное сказуемое, синтаксическое значение, грамматическое значение, сказуемое в персидском языке.

Key words: a simple sentence, mononuclear sentences, impersonal sentences, verbal predicate, sintaksis meaning, qrammatik meaning, predicate in Persian language.

İsmi xəbərli şəxssiz cümlələr bir qayda olaraq ya xəbər şəkilçisi, yaxud da xəbər şəkilçisi vəzifəsində işlənən fellər vasitəsi ilə düzəlidir. Belə şəxssiz cümlələrin aşağıdakı növlərini göstərmək olar:

1. Xəbər şəkilçisi خوب “yaxşı”, بد “pis”, طبیعی “təbii”, درست “doğru”, راست “doğru”, شایسته “layiq”, لازم “lazım”, ممکن “mümkün” kimi sözlərlə işlənərək şəxssiz cümlə əmələ gətirir. Belə şəxssiz cümlələr ən çox mübtəda budaq cümləli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsi şəklində ifadə olunur. Misallar:

طبیعی است که هر قدر محیط اجتماعی ما به دنیای غرب نزدیک می شد سازمانهای اداری تازه ای بوجود میامد (مجله ی "صدف").
معلوم است که حرف "ب" گاه در اول فعل بکار می رود و در این صورت اتصال آن به کلمهٔ بعد (یعنی فعل) واجبست (مجله ی "سخن").
پس آن بهتر که خود را شاد داری
در آن شادی خدا را یاد داری
(نظامی)

2. Xəbər şəkilçisi است və xəbər şəkilçisi vəzifəsində işlənə bilən بودن “olmaq” felinin III şəxs tək forması vasitəsilə düzələn şəxssiz cümlələrin bir növünü də subyektin fiziki və psixi vəziyyətini bildirən “ac”, تشنه “susuz”, سرد “soyuq”, گرم “isti” kimi sözlərin enklitik əvəzliliklə işlənməsi yolu ilə düzələn cümlələr təşkil edir. Məsələn:

مطلب خیلی ساده است: گرسنه اش است (مجله ی "سخن").
من اصلاً سردم نیست (مجله ی "سخن").

3. Xəbər şəkilçisi və köməkçi fel vəzifəsini ifadə edən بودن feli vasitəsilə əmələ gələn ismi xəbərli şəxssiz cümlələrin böyük bir qrupu mənaca zaman ifadə edən cümlələrdir. Belə cümlələrin bəzisi zaman mənasını müstəqil şəkildə ifadə edir. Məsələn:

نزدیک غروب بود (مجله ی "صدف").

دو سه سال پیش یکدفعه به اصفهان رفتم. زمستان بود (مجله ی "صدف").
هنوز اول صبح بود (مجله ی "صدف").

4. Mənaca zaman bildirən şəxssiz cümlələrin bəzisi tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsini təşkil edir. Məsələn :

سالیان دراز است که محقق فاضل آقای محمد حسین رکن زاده آدمیت به جمع آوری تذکره بی... اشتغال دارند (مجله ی "سخن").

در این وقت بود که مرگ پدرش به دانش رسید و مدرسه را ول کرد.

یکی از همین روزها بود که آن اتفاق افتاد (مجله ی "سخن").

5. Şəxssiz cümlələrin bir növünü də şərdə şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsinin yerini tutan "yaxşı" sözü ilə ifadə olunan şəxssiz cümlələr təşkil edir. Məsələn:

سری کو که سر بخش دارا کنی به ار پیش دارا مدارا کنی (نظامی)

به ار شاه بریخ زند نام او نیارد درین کشور آرام او (نظامی)

Qeyd etmək lazımdır ki, belə tabeli mürəkkəb cümlələr Azərbaycan dilinə tərcümə olunarkən çox vaxt quruluşunu dəyişir və şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi deyil, adətən xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi tərcümə olunur. Fars dilində belə cümlələrin tərkibində "elə", "həman", "o" sözləri də ola bilər. Məsələn:

چنان به که هر فصلی از فصل سال بخاصیت خود نماید خصال (نظامی)

چنان به که با او مدارا کنید بنالید و عذر آشکارا کنید (نظامی)

Fars dilində təktərkibli cümlələrdən bəhs edərkən, xüsusilə şəxssiz cümlələrdən danışarkən, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, onların spesifik cəhəti kimi işin, hərəkətin, halın subyektini bildirən sözlərin də cümlədə işləmə bilməsini göstərmək lazımdır. Belə hal cümlənin şəxssizliyi ilə zahirən təzad təşkil edir. Şəxssiz cümlədə işin, hərəkətin subyektinin deyilməməsi və onun mübtəda kimi ifadə olunmaması şəxssiz cümlənin ən mühüm xüsusiyyətidir. Belə cümlələrdə subyekt mübtəda kimi formalaşmır. Şəxssiz cümlənin xəbərinin həmişə III şəxsin təkində ifadə olunması təsadüfi deyil. Məsələ burasındadır ki, şəxssiz cümlələrdə III şəxsin tək formasında ifadə olunan fel əslində şəxs mənasından tamamilə təcrid olunmuşdur. Həmin fel ancaq qrammatik cəhətdən III şəxsin təkini ifadə edir. Mənaca isə həmin fel III şəxsin təkini də ifadə etməyə qadir deyil. Məlumdur ki, xəbəri III şəxsin tək şəkildə işlənən hər bir cümlədə fel üçün işin, hərəkətin icraçısı kimi şərti olaraq "o" əvəzliyini əlavə etmək mümkündür. Lakin şəxssiz cümlənin xəbəri üçün belə əvəzliyi işlətmək mümkün deyil.

Demək, şəxssiz cümlələrdə formaca III şəxsin təkində işlənən fellər əslində şəxs mənasından tamamilə təcrid olunmuşdur.

Şəxssiz cümlələrdə işin, hərəkətin subyektini bildirən sözün necə ifadə olunmasından asılı olmayaraq xəbər həmişə III şəxsin təkində olur. Məsələn:

بچه ها گریه شان گرفت (مجله ی "صدف").

Bu misallardan birincisində isim olan بچه “uşaqlar”, ikincisində isə I şəxs əvəzliyinin tək forması من “mən” cümlədə subyektı bildirirlər. Birinci cümlədə baş üzv – xəbər گریه شان گرفت şəkilində ifadə olunmuşdur. Xəbərin ismi hissəsinin sonunda شان “şan” enklitik əvəzliyi işlənmişdir. İkinci cümlədə xəbərin adlıq hissəsi yenə də enklita ilə işlənmiş – I şəxs əvəzliyinə müvafiq olan م “əm” şəkilçisini qəbul etmişdir. Həmin cümlələrdə xəbərdən əlavə işin, halın subyektini bildirən sözlər – birinci cümlədə بچه ikincidə isə من əvəzliyi də var. Lakin subyektı bildirən bu sözlər xəbərlə uzlaşmır. Birinci cümlədə subyektı bildirən بچه sözü III şəxsin cəmidir, ikinci cümlədə isə I şəxs əvəzliyinin təkisi من “mən” sözüdür. Lakin hər iki cümlədə III şəxsin təkisi kimi verilmişdir. Demək, subyektı bildirən söz xəbərlə uzlaşmır. Bu sözlər sanki cümlənin qrammatik sxemindən kənarda qalır. Formalarına görə bu sözlər mübtədaya oxşayır. Onlar mübtədə kimi adlıq halda, daha doğrusu qoşmasız işlənmişdir. Lakin onların xəbərin III şəxsin tək forması ilə uzlaşmaması onları mübtədə kimi səciyyələndirməyə imkan vermir. Həm də bu sözlərə müvafiq olan mənsubiyyət şəkilçisi xəbərin adlıq hissəndə işləndiyindən cümlənin əvvəlindəki sözlər qrammatik cəhətdən artıq nəzərə çarpır.

Fars dilində şəxssiz cümlələrdən bəhs etmiş A.P.Belitsin belə sözləri antedent adlandırır. Biz də həmin fikrə şərik oluruq. Göstərilən sözlər cümlədə subyektı xüsusi formada ifadə edirsə də, mübtədə kimi formalaşa bilmir, yəni xəbərlə uzlaşmır və onların məzmunu xəbərin adlıq hissəsində enklitik əvəzliliklə yenidən ifadə olunduğundan, o sözlər sanki cümlənin qrammatik sxemi xaricində qalır.

Qeyd edilməlidir ki, antedent müasir fars dilində yalnız şəxssiz cümlələrdə deyil, cütlərkibli cümlələrdə də işlənir. Fars dili sintaksisi ilə məşğul olan müəlliflər arasında “Əminin arvadı öldü”, دختر آموزش در گذشت “Qızın ürəyi sıxıldı” tipli cümlələrin təhlili mübahisəlidir. Belə cümlələrdə subyektı bildirən sözləri bəzi müəlliflər mübtədə adlandırırlar. Lakin o sözlərin mübtədə kimi formalaşa bilmədiyini göz qarşısındadır. Məsələ burasındadır ki, آموزش در گذشت cümləsinin formasını saxlamaqla Azərbaycan dilinə tərcümə etsək, “Əmi (onun) arvadı öldü” kimi deməliyik. Bu cümlədəki “əmi” sözü subyektı bildirir. Həmin sözə müvafiq olan mənsubiyyət şəkilçisi xəbərin adlıq hissəndə işlənmişdir və beləliklə, “əmi” sözü olmadan cümlə “(onun) arvadı öldü” şəklində cütlərkibli cümlədir ki, “(onun) arvadı” cümlənin mübtədası “öldü” isə xəbəridir. Buna görə də “əmi” sözü cümlənin qrammatik sxemində artıq nəzərə çarpır. Həmin sözü atsaq, cümlənin qrammatik quruluşuna xələl gəlməz, lakin “arvadın” məhz “əminin arvadı” olduğu bilinməz.

Beləliklə, “əmi” sözü cümlədə subyekti konkretləşdirən söz olduğundan və həmin sözün məzmunu xəbərin adlıq hissəsində verildiyindən o sözü antedent adlandırmaq daha doğrudur.

Antesedentin statusunu müəyyənləşdirməyin çətinliyi, görünür, bəzi müəllifləri vadar edir ki, onları sadəcə olaraq mübtədə, cümlənin qalan hissəsini isə bütövlükdə predikativ söz qrupu ilə ifadə olunmuş xəbər hesab etsinlər. A.K.Arends və L.S.Peysikov məhz belə də etmişlər (1, 331).

Əgər yuxarıda adı çəkilən müəlliflərin fikrini əsas tutsaq, bu cümlədə sözü mübtədə, qalan bütün sözləri xəbərin yerində işlənmiş predikativ söz qrupu saymalıyıq. Halbuki bu söz qrupunun daxilində mübtədadan başqa qalan cümlə üzvlərinin hamısı (təyin, vasitəli tamamlıq, zərflilik) vardır. Beləliklə, “predikativ söz qrupu” məfhumu çox naməlum qalır. Y.A.Rubinçikin haqlı olaraq göstərdiyi kimi, belə olduqda bu quruluşlu cümlənin struktur-qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri nəzərə alınmamış olur (2, 119).

Y.A.Rubinçik bu cür cümlələrdəki subyekti konkretləşdirən sözü xüsusiləşmiş antedent adlandırır. Belə sözlərin xüsusiləşməsi şübhə oyatmır. Cümlənin əvvəlində gələn və intonasiya etibarilə cümlənin o biri hissəsindən müəyyən dərəcədə ayrılan həmin sözlər həqiqətən də xüsusiləşmədir.

“At (onun) qiyməti bahadır” اسب قيمتش گران است

“Əmi (onun) arvadı öldü” آموزش در گذشت

cümlələrindəki “at (onun) qiyməti” və “əmi (onun) arvadı”

“əminin زن عمو” “atın qiyməti” və اسب birləşmələri müvafiq olaraq arvadı” birləşmələri ilə eynidir. Həmin birləşmələrdə “at” və “əmi” sözləri təyin vəzifəsi daşıyır. Lakin həmin sözlər adi təyinlərdən fərqlidir.

Əvvələn, belə təyinlər yalnız cümlə səviyyəsində meydana çıxır. İkincisi, cümlənin əvvəlində gələrək, o biri sözlərdən intonasiya cəhətdən ayrılmaqla belə təyinlər xüsusiləşir. Həm də bu sözlərə müvafiq olan bitişən əvəzlilik yenidən xəbərin adlıq hissəsində işlənir. Bu hal adi təyinlərə xas deyil. Ona görə də belə təyinləri xüsusiləşmiş təyin hesab etmək lazımdır.

Beləliklə, fars dilində antedent həm şəxssiz, həm də cütlərkibli cümlələrdə işlənir. Lakin onun hər iki cümlədə mövqeyi eyni deyil. Cütlərkibli cümlə müstəqil mübtədə və xəbəre malik olduğuna görə, yuxarıda göstərilən tipli cümlələrdə antedentin buraxılması cümləyə qrammatik cəhətdən xələl gətirmir.

Şəxssiz cümlədə də xəbərin adlıq hissəsində antedentə müvafiq olan bitişən əvəzlilik işləndiyi üçün onun atılması cümləni qrammatik cəhətdən pozmur. Həmin söz buraxıldıqda yalnız bitişən əvəzliyin məzmunu açılmamış, konkretləşməmiş qalır. Cütlərkibli cümlələrdə mənsubiyyət şəkilçili söz müstəqil olaraq mübtədə rolunu oynayır. Məsələn:

این عصا دسته اش از عاج سیاه مرصع بود (به آذین).
سید مصیب دیگر گوشش به این حرفها عادت کرده بود (ب. علوی).

Lakin şəxssiz cümlənin adlıq hissəsi mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etsə də, müstəqil olaraq mübtəda vəzifəsini yerinə yetirməyə qadir deyil. Çünki xəbərin fel hissəsi adlıq hissə ilə birlikdə xəbər vəzifəsini görür. Adlıq hissəni feli hissədən ayırmaq mümkün deyil. Məsələn: “Mənə soyuq oldu” cümləsində سردم sözünü ayrıca götürsək “soyuğum” mənasını verir. Həmin söz شد “oldu” feli ilə birlikdə “Mənə soyuq oldu” kimi anlaşılır. Yaxud həmin cümləni indiki zaman mənasında işlətsək من سردم “Mənə soyuqdur” kimi deməliyik, hər iki halda سردم hərfən “soyuğum” sözü müstəqil mübtəda ola bilmədiyi kimi شد “oldu” və xəbər şəkilçisi است də həmin sözsüz müstəqil xəbər vəzifəsində işləmə bilmir.

Şəxssiz cümlənin xəbərindəki fel müstəqil mənalı fel deyildir. O, adlıq hissə üçün köməkçi fel və ya xəbər şəkilçisi rolunu oynayır və mahiyyətə təkcə zaman mənası daşıyır. O, şəxs və kəmiyyət bildirməyə qadir deyil. Ona görə də, bütün şəxslər üçün yalnız III şəxsin təkli şəklində çıxış edir. Həmin fel sonuna mənsubiyyət şəkilçisi əlavə olunmuş ismi hissə ilə birlikdə şəxssiz cümlənin xəbəri yerində işlənir.

Beləliklə, antedent nə şəxssiz, nə də cütlərkibli cümlədə mübtəda olmur, xüsusiləşmiş təyin olaraq qalır. Deməli, fars dilində şəxssiz cümlələr xüsusiləşmiş təyin rolunda olan antedent vasitəsi ilə genişlənmə bilər. Antedent vəzifəsində isimlər, şəxs əvəzlilikləri və nominativ söz birləşmələri çıxış edə bilər.

Grammatik ədəbiyyatın nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, bu cür cümlələr bir sıra başqa dillərdə də vardır. Cümlədə ifadə tərzilə məzmunu uyğun gəlməyən üzvü yapon dili mütəxəssisi İ.F.Vardul “yalançı və ya “boş” üzv adlandırır.

Müşahidələr göstərir ki, antedentin işlənməsi fars dilində nisbətən yeni haldır. Hər halda klassik fars dili materiallarında belə cümlələrə təsadüf etməmişik.

Fars dilində şəxssiz və şəxslili cümlələrdən, yaxud cütlərkibli cümlələrdən bəhs edərkən onların hüdudunun qəti müəyyən olunmadığını və bir sıra keçid səviyyəli ifadələrin də olduğunu qeyd etməmək olmaz.

L.S.Peysikov təktərkibli və cütlərkibli cümlələrin bəzi sinkretlik hallarını araşdırmışdır (4, 239). Lakin həmin müəllif bəzən şübhə doğurmayan halları da keçid halı kimi göstərir. Məsələn: “Məni gülmək tutur” yaxud قلقلکم میاید “qıdığım gəlir” kimi ifadələrin şəxssiz cümlə olduğu şübhə doğurmamalıdır. Lakin خنده ندارد “gülmək lazım deyil”, “gülməli deyil”, عیب ندارد “eybi yoxdur” kimi ifadələrin ikili xarakteri etiraz doğurmamalıdır.

خنده ندارد “gülməli deyil” ifadəsi ayrıca bir cümlə kimi işləndikdə şəxssiz cümlədir. Lakin isimlə felin birləşməsi yolu ilə düzələn bu ifadə adi mürəkkəb fellər kimidir. İsimlə felin birləşməsi yolu ilə əmələ gələn mürəkkəb fellərdə ismi hissənin fel ilə əlaqəsi sabitlik cəhətdən müxtəlif cür ola bilər.

Mürəkkəb felin adlıq hissəsini təşkil edən isim öz mənasından təcrid olunmamışsa, feldən ayrılı bilir və belə halda mürəkkəb felin köməkçi fel hissəsi müstəqil olaraq xəbər vəzifəsini yerinə yetirir. Bu məsələ aydın olduğuna görə onun üzərində xüsusi dayanmağı lazım bilmirik. Bizi maraqlandıran məsələ خنده ندارد “gülməli deyil”, عیب ندارد “eybi yoxdur” kimi ifadələrin ikili xarakterini göstərməkdir. Bir tərəfdən bu ifadələr şəxssiz cümlədir. Digər tərəfdən bu ifadələrdə ismi hissə ilə feli hissə tamamilə qaynaşıb-qarışmadığına və hər bir komponent öz leksik mənasından tamamilə təcrid olunmadığına görə onların bir-birindən ayrılması və cümlənin başqa-başqa üzvlərinin vəzifəsini yerinə yetirməsi mümkündür. Məsələn:

سری که شور ندارد درخت بی بار است
لیبی که خنده ندارد شکاف دیوار است

“Eşqi olmayan baş meyvəsiz bir ağacdır. Təbəssümü olmayan dodaq divar yarığıdır”. Bu beytdə خنده “gülüş”, “təbəssüm” sözü “yoxdur” felindən ayrılmış, isimləşmiş və cümlənin vasitəsinə tamamlığına çevrilmiş, ندارد “yoxdur” feli isə müstəqil olaraq xəbər vəzifəsində işlənməmişdir. عیب ندارد “eybi yoxdur” ifadəsi haqqında da eyni sözləri demək olar. Birlikdə bir xəbər kimi şəxssiz cümlə təşkil edən həmin iki söz başqa halda müstəqilləşərək cümlənin ayrı-ayrı üzvləri vəzifəsində işləyə bilər. Ona görə də belə ifadələrin mücərrəd şəkildə təhlil edilməsi düzgün olmazdı. Onlar adi söz birləşmələri ilə mürəkkəb fel arasında bir növ keçid mərhələsini təşkil edir.

Beləliklə, fars dilində müstəqil şəxssiz cümlələr olduğu kimi, şəxssiz cümlələrlə şəxslə cümlələr arasında keçid tipli cümlələr də vardır. Şəxssiz cümlələrdə antesedentin işlənməsi isə fars dilinə xas olan spesifik cəhətdir.

Ədəbiyyat

- 1.Арендс А.К. Краткий синтаксис современного персидского литературного языка. М.-Л., 1941.
- 2.Белицин А.П. Безличные предложения в современном персидском языке. Москва, 1969.
- 3.Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. Москва, 1956.
- 4.Рубинчик Ю.А. Современный персидский язык. Москва, 1960.
- 5.Mahmudov H.Ş. Fars dilində şəxssiz cümlələr. Bakı, 1974.
- 6.Mahmudov H. Ş. Fars dilində sadə cümlə sintaksisi, Bakı, 1973.

7. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, Bakı, 1981.
8. بهار ملک الشعراء محمد تقی. سبکشناسی. جلد دوم. تهران، 1323.
9. خانلری پرویز ناتل. دستور زبان فارسی. تهران، 1351.
10. نظامی گنجوی. خسرو و شیرین. باکو، 1960.

Лейла Махмудова

Семантические разновидности безличных предложений

Резюме

Статья посвящена одному из видов односоставных предложений в современном персидском языке – безличных предложений. В частности, указывается, что безличные предложения отличаются от других видов односоставных предложений своим грамматико-синтаксическими и функциональными особенностями. В статье также дается критический обзор научных мыслей и мнений некоторых азербайджанских, русских и европейских востоковедов о безличных предложениях, приводятся цитаты и ссылки. Подробно анализируются синтаксические значения безличных предложений. В статье также указывается способы выражения сказуемого в безличных предложениях.

Leyla Mahmudova

Semantic variationsmode of impersonal sentences

Summary

This article is dedicated impersonal sentences which are one of the mononuclear sentences in the modern Persian language. In particular it is indicated that impersonal sentences differ from other mononuclear sentences by their grammatic-syntaksic and functional features. The article also includes critical review of the scientific thoughts and opinions of the some azerbaijanian, Russian and European orientalist about impersonal sentences in Persian language and also given reliable sources and examples of different authors. In this article is given detailed analyses of syntactic meanings of impersonal sentences and is shown modes of expression of predicate in impersonal sentences.

Rəyçi:

M.Məmmədova
filologiya elmləri namizədi, dosent

SAIDA GAMARLI
Azerbaijan State Oil and Industry University
qamarli@mail.ru

SOURCES OF SYNONYMY

Açar sözlər: sinonim, alınma, mənbə, söz birləşməsi, orijinal, məna, dil, fəli birləşmə

Key words: synonym, borrowed, source, word combination, original, meaning, phrasal verb

Ключевые слова: синоним, заимствование, источник, соединение слова, оригинал, значения, фразеологические глаголы

Synonymy is the coincidence in the essential meaning of words which usually preserve their differences in connotations and stylistic characteristics. Synonyms are two or more words belonging to the same part of speech and possessing one or more identical or nearly identical denotational meanings, interchangeable in some contexts. These words are distinguished by different shades of meaning, connotations and stylistic features. The synonymic dominant is the most general term potentially containing the specific features rendered by all the other members of the group. The words *face*, *visage*, *countenance* have a common denotational meaning "the front of the head" which makes them close synonyms. *Face* is the dominant, the most general word; *countenance* is the same part of the head with the reference to the expression it bears; *visage* is a formal word, chiefly literary, for *face* or *countenance*. In the series *leave*, *depart*, *quit*, *retire*, *clear out* the verb *leave*, being general and most neutral term can stand for each of the other four terms. The distinction between synchronic and diachronic treatment is so fundamental that it cannot be overemphasised, but the two aspects are interdependent. It is therefore essential after the descriptive analysis of synonymy in present-day English to take up the historical line of approach and discuss the origin of synonyms and the causes of their abundance in English. The majority of those who studied synonymy in the past have been cultivating both lines of approach without keeping them scrupulously apart, and focused their attention on the prominent part of foreign loan words in English synonymy, e. g. *freedom* - *liberty* or *heaven* - *sky*, where the first elements are native and the second, French and Scandinavian respectively. O. Jespersen and many others used to stress that the English language is peculiarly rich in synonyms, because Britons, Romans, Saxons, Danes and Normans fighting and settling upon the soil of the British Isles could not but influence each other's speech. British scholars

studied Greek and Latin and for centuries used Latin as a medium for communication on scholarly topics.

Synonymy has its characteristic patterns in each language. Its peculiar feature in English is the contrast between simple native words stylistically neutral, literary words borrowed from French and learned words of Greco-Latin origin. This results in a sort of stylistically conditioned triple “keyboard” that can be illustrated by the following:

Native English words	Words borrowed from French	Words borrowed from Latin
<i>to ask</i>	<i>to question</i>	<i>to interrogate</i>
<i>Belly</i>	<i>Stomach</i>	<i>abdomen</i>
<i>to gather</i>	<i>to assemble</i>	<i>to collect</i>
<i>Empty</i>	<i>Devoid</i>	<i>vacuous</i>
<i>to end</i>	<i>to finish</i>	<i>to complete</i>
<i>to rise</i>	<i>to mount</i>	<i>to ascend</i>
<i>Teaching</i>	<i>Guidance</i>	<i>instruction</i>

English also uses many pairs of synonymous derivatives, the one Hellenic and the other Romance, e. g. *periphery* - *circumference*; *hypothesis* - *supposition*; *sympathy* - *compassion*; *synthesis* - *composition*.

The pattern of stylistic relationship represented in the above table, although typical, is by no means universal. For example, the native words *dale*, *deed*, *fair* are the poetic equivalents of their much more frequent borrowed synonyms *valley*, *act* or the hybrid *beautiful*. This subject of stylistic differentiation has been one of much controversy in recent years. It is universally accepted, however, that semantic and stylistic properties may change and synonyms which at one time formed a stylistic opposition only may in the course of time become ideographically cognitively contrasted as well, and vice versa. It would be linguistically naive to maintain that borrowing results only in quantitative changes or that qualitative changes are purely stylistical. The introduction of a borrowed word almost invariably starts some alteration both in the newcomer and in the semantic structure of existing words that are close to it in meaning. When in the 13th century the word *soil* (Or *soil*, *soyil*) was borrowed into English its meaning was ‘a strip of land’. The upper layer of earth in which plants grow had been denoted since Old English by one of the synonyms: *eorpe*, *land*, *folde*. The development of the group has been studied by A.A. Ufimtseva. All these words had other central meanings so that the meaning in question was with them secondary. Now, if two words coincide in meaning and use, the

tendency is for one of them to drop out of the language. *Folde* had the same function and meaning as *eorþe* and in the fight for survival the latter won. The polysemantic word *land* underwent an intense semantic development in a different direction but dropped out of this synonymic series. In this way it became quite natural for *soil* to fill the obvious lexical gap, receive its present meaning and become the main name for the corresponding notion, i.e. 'the mould in which plants grow'. The noun *earth* retained this meaning throughout its history, whereas the word *ground* in which this meaning was formerly absent developed it. As a result this synonymic group comprises at present *soil*, *earth* and *ground*. The fate of the word *folde* is not at all infrequent. Many other words now marked in the dictionaries as "archaic" or "obsolete" have dropped out in the same competition of synonyms; others survived with a meaning more or less removed from the original one. The process is called *s y n o n y m i c d i f f e r e n t i a t i o n* and is so current that M. Bréal regarded it as an inherent law of language development. It must be noted that synonyms may influence each other semantically in two diametrically opposite ways: one of them is dissimilation, the other the reverse process, i.e. *a s s i m i l a t i o n*. The assimilation of synonyms consists in parallel development. This law was discovered and described by G. Stern. H.A. Trebe and G.H. Vallins give as examples the pejorative meanings acquired by the nouns *wench*, *knave* and *churl* which originally meant 'girl', 'boy' and 'labourer' respectively, and point out that this loss of old dignity became linguistically possible, because there were so many synonymous terms at hand. The important thing to remember is that it is not only borrowings from foreign languages but other sources as well that have made increasing contributions to the stock of English synonyms. There are, for instance, words that come from dialects, and, in the last hundred years, from American English in particular. As a result speakers of British English may make use of both elements of the following pairs, the first element in each pair coming from the USA: *gimmick* - *trick*; *dues* - *subscription*; *long distance (telephone) call* - *trunk call*; *radio* - *wireless*. There are also synonyms that originate in numerous dialects as, for instance, *clover* - *shamrock*; *liquor* - *whiskey* (from Irish); *girl* - *lass*, *lassie* or *charm* - *glamour* (from Scottish). The role of borrowings should not be overestimated. Synonyms are also created by means of all word-forming processes productive in the language at a given time of its history. The words already existing in the language develop new meanings. New words may be formed by affixation or loss of affixes, by conversion, compounding, shortening and so on, and being coined, form synonyms to those already in use.

Of special importance for those who are interested in the present-day trends and characteristic peculiarities of the English vocabulary are the synonymic oppositions due to shift of meaning, new combinations of verbs with postpositives and compound nouns formed from them, shortenings, set expressions and conversion. Phrasal verbs consisting of a verb with a postpositive are widely used in present-day English and may be called one of its characteristic features. Many verbal synonymic groups contain such combinations as one of their elements. A few examples will illustrate this statement: *choose - pick out; abandon - give up; continue - go on; enter - come in; lift - pick up; postpone - put off; quarrel - fall out; return - bring back*. E.g. *By the way, Toby has quite given up the idea of doing those animal cartoons*. The vitality of these expressions is proved by the fact that they really supply material for further word-formation. Very many compound nouns denoting abstract notions, persons and events are correlated with them, also giving ways of expressing notions hitherto named by somewhat lengthy borrowed terms. There are, for instance, such synonymic pairs as *arrangement - layout; conscription - call-up; precipitation - fall-out; regeneration - feedback; reproduction - playback; resistance - fight-back; treachery - sell-out*. An even more frequent type of new formations is that in which a noun with a verbal stem is combined with a verb of generic meaning (*have, give, take, get, make*) into a set expression which differs from the simple verb in aspect or emphasis: *laugh - give a laugh; sigh - give a sigh; walk - take a walk; smoke - have a smoke; love - fall in love*. Quite frequently synonyms, mostly stylistic, but sometimes ideographic as well, are due to shortening, e. g. *memorandum - memo; vegetables - vegs; margarine - marge; microphone - mike; popular (song) - pop (song)*. One should not overlook the fact that conversion may also be a source of synonymy; it accounts for such pairs as *commandment - command; laughter - laugh*. The problem in this connection is whether such cases should be regarded as synonyms or as lexical variants of one and the same word. It seems more logical to consider them as lexical variants. Compare also cases of different affixation: *anxiety - anxious - ness; effectivity - effectiveness*, and loss of affixes: *amongst - among* or *await - wait*. A source of synonymy also well worthy of note is the so-called euphemism in which by a shift of meaning a word of more or less 'pleasant or at least inoffensive connotation becomes synonymous to one that is harsh, obscene, indelicate or otherwise unpleasant. The euphemistic expression *merry* fully coincides in denotation with the word *drunk* it substitutes, but the connotations of the latter fade out and so the utterance on the whole is milder, less offensive.

Literature

1. Амосова Н.Н. Основы английской этимологии. Л., 1963.
2. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. - М., 1970.
3. Baugh A.C. and Cable T.A. History of the English Language, London, 1978.
4. Ginsburg R.S. A Course in Modern English Lexicology. M., 1979.

Səidə Qəmərlı

Sinonimliyin mənbələri

Xülasə

Məqalə ingilis dilinin sinonimlərinin mənbələrindən bəhs edir. İngilis dili sinonimlərinin müxtəlif mənbələri vardır. Bir çox sinonimlər orijinal mənbələrdəndir. Bununla belə ingilis dilində digər dillərdən alınma sinonimlərə də tez-tez rast gəlmək olur. Məsələn, fransız, latın, yunan və s. dillərdən alınmış ingilis dilində kifayət qədər işlənən sinonimlər vardır. Bundan başqa sinonimlərin mənbələrinə fəli birləşmələr də daxildir. Məqalədə verilmiş mövzu haqqında geniş məlumat verilmişdir. Bu baxımdan məqalə verilmiş mövzu haqqında dərin dilik əldə etmək istəyənlər üçün faydalı ola bilər.

Саида Гамарли

Источники синонимии

Резюме

В статье речь идет об источниках синонимии. Синонимия имеет свои характерные модели на каждом языке. Его особенность в английском языке является контраст между простыми носителями слов стилистически нейтральных, литературных слов, заимствованных из французского и выученных слов греко-латинского происхождения. Кроме этого источники синонимии включает в себе фразеологические глаголы. В связи с этим, статья может быть полезной для тех, кто хочет получить глубокие знания о теме.

Rəyçi: S.Əliyeva
filologiya elmlər namizədi

İRADƏ KƏRİMOVA
BDU, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
irada@mail.ru

KÜÇƏ ADLARI, AFIŞA VƏ REKLAMLARDA AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİL NORMALARININ POZULMASI PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbi dilinin normaları, problemlər, küçə adları, reklam və afişalar.

Ключевые слова: Нормы Азербайджанского литературного языка, проблемы, названия улиц, реклам и афиш.

Key words: literary language norms Azerbaijan, problems, and posternames, street, advertising.

Azərbaycan dövlət dilimizin inkişafı ilə bağlı qanunlar və çoxsaylı digər sənədlər olmasına baxmayaraq, küçə adları, afişa və reklamlarda ədəbi dil normalarının pozulmasının davam etdiyinin şahidi oluruq. Belə pozuntular küçələrə verilən həmin adların sahibinə, afişa və reklamlara olan biganəlikdən, savadsızlıqda və sözün əsl mənasında ədəbi dil normalarına riayət olunmamasından irəli gəldiyini desək, yəqin ki yanılmarıq.

Əsasən Bakı şəhərində, o cümlədən yazılı və elektron KİV-də yer alan reklam mətnləri ilə bağlı aparılan monitorinqin nəticələri göstərir ki, reklam materiallarının dilində nöqsanlar çoxdur.

Əcnəbi dillərdə söz və ifadələrdən istifadə edilməsinin geniş hal alması Azərbaycan dilinin gözəlliyinə zərər vuran bir problemə çevrilib.

Təsədüfə deyil ki, bu məsələnin aktuallığını nəzərə alan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2012-ci il mayın 23-də "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair dövlət proqramı haqqında" Sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda son dövrlərdə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin tükənməz imkanlarından lazımınca və düzgün istifadə edilməməsi qeyd olunmuşdur: "...Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyinin bərpasına nail olduqdan sonra Azərbaycan dili xalqımızın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və elmi-mədəni həyatında dövlətin rəsmi dili kimi müstəsna əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 18 iyun 2001-ci il tarixli və "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanları ilə ədəbi dilimizin fəaliyyət meydanı daha da genişləndirilmiş, onun müxtəlif üslublarının potensialı bir daha üzə çıxarılmış, bütünlükdə dil mədəniyyətimiz qarşısında yeni üfüqlər açılmışdır. ... Küçə və meydanlardakı

reklamalarda, afişalarda Azərbaycan dilinin ən adi leksik və qrammatik qaydalarının pozulması təkcə dil mədəniyyətinin deyil, ümumi mədəni səviyyənin də arzu edilməz göstəricisinə çevrilmişdir (Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı, 23 may 2012, səh.79-80).

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici və yerli reklamlar KİV-də, telekanallarda, ictimai nəqliyyat vasitələrində, şəhərlərimizin, hətta kəndlərimizin küçə və meydanlarında gen-bol yer almağa başlayıb. Necə deyərlər, artıq reklamlar “hər yerdədir”.. Azərbaycan ədəbi dil normalarının pozulmasının qarşısını almaq məqsədilə monitorinqin keçirilməsi və bu normaları pozanların cəzalandırılması vacibdir.

Milli Məclisin Mədəniyyət Komitəsinin Sədri, millət vəkili Nizami Cəfərov küçə adları, afişa və reklamlarda Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının pozulması hallarına münasibət bildirərkən deyib ki, hər kəs öz dilini qorumalıdır. Əgər öz dilini qorumursansa, bu nəticə etibarlı ilə o deməkdir ki, sən ana dili, dövlət dilinə qarşı çıxırsan. Bu, yalnız mədəni məsələ deyil, çox ciddi siyasi məsələdir və məsuliyyət daşımalısan.

N.Cəfərov bildirib ki, Azərbaycanda küçə adları, afişa və reklamlarda ədəbi dilin normalarının pozulması hallarının qarşısını almaq məqsədilə qanunvericilik orqanlarının başlamış elmi idarələrə qədər ən müxtəlif səviyyələrdə daim tədbirlər görülür, hər dəfə müəyyən tövsiyələr olur, tədqiqatlar ortaya çıxır, müzakirələr aparılır. Lakin burada əsas məsələ icra orqanları ilə bağlıdır, yəni, əgər normalar dəqiq olmasaydı, bunu, əlbəttə, akademik qurumlar həll etməli idi ki, nə normadı, nə norma deyil. Amma bunlar müəyyəndir. Ancaq icra orqanları xüsusilə şəhər mərkəzlərində reklam örtüyündə, lövhələrdə adların düzgün yazılmasına görə məsuliyyət daşımalıdırlar. Bizim küçə adlarımızda görürsən ki, eyni bir adamın adı müxtəlif formalarda yazılır. Məsələn, deyək Bülbül prospekti. Bülbül sözü niyə defislə olmalıdır? Bəzən belə hallar olur ki, Bülbül adı defislə yazılır. Bunlar normaların pozulmasıdır. Yəni, yuxarıda qeyd olunan normalar müəyyənləşib və onları pozmaq olmaz. Buna şəhər icra hakimiyyətləri tərəfindən nəzarət olunmalıdır.

Nizami Cəfərov əlavə edib ki, "Dövlət dili haqqında" qanunda ədəbi dilin normalarının pozulmasına görə cərimələr nəzərdə tutulur: "İcra hakimiyyəti xəbərdarlıq edir və əgər qaydanı pozan tərəf səhvini düzəltmirsə, cəzalandırılır. Qanuni baxımdan nəzarət mexanizmi mövcuddur, sadəcə bunu icra etməkdə bir az zəiflik var.

O, vurğulayıb ki, "market", "super market", "shopping" kimi sözlər də artıq geniş istifadə olunur, ancaq istifadə olunsa da, Azərbaycan əlifbası ilə yazılmalıdır. Məsələn, "shopping" sözündə ş hərfi "sh" ilə deyil, elə Azərbaycan "ş" hərfi ilə, yəni "şoppinq" kimi yazılmalıdır. Elə digər əcnəbi

sözlər də Azərbaycan əlifbası ilə yazılmalıdır, ingilis əlifbası ilə yox. Mağazalarda, kafelərdə və digər belə yerlərdə ədəbi dilin normalarının pozulması hallarına daha çox rast gəlinir, çünki burada müəyyən sərbəstlik var. Birinci, ona görə pozulur ki, tutaq ki, kifayət qədər milli bir iaşə mağazası və ya çay evidir, ancaq ona xarici dildə ad verirlər. Bu, doğru deyil, çünki bu, milli xüsusiyyət daşıyır və ona Azərbaycan dilində ad verilməlidir (Cəfərov N. Azərbaycanda küçə adları, afişa və reklamlarda ədəbi dilin qorunmasında icra orqanları məsuliyyət daşımalıdırlar.”Trend”, Bakı, 13 dekabr 2013).

Millət vəkili Sabir Rüstəmxanlı ədəbi dil normalarının pozulması haqqında “Yurd xəbər”ə verdiyi müsahibədə deyib ki, bu barədə dəfələrlə, hətta məhkəmələrə muraciət eləmişik təəssüf ki nəticələri olmayıb, bizim ona hüquqi cəhətdən hər hansı bir müdaxilə etməyə imkanımız yoxdur, biz ancaq öz fikirlərimizi deyirik, televiziya ilə birlikdə müştərək verilişlər təşkil edirik, dil qurumunun saytını açmışıq, orda lüğətlərimizi, xüsusən orfoqrafiya lüğətini, filan yerləşdirdik, izahlı lüğəti. Bir sözlə, görülcək iş çoxdur, bu, bir günün, iki günün işi deyil. Dil təkcə dil qurumunun işi deyil, dil milləti, millət öz dilinə sahib çıxmalıdı (Rüstəmxanlı S. Azərbaycan ədəbi dil normalarının pozulması haqqında müsahibə. “Yurd xəbər”. Bakı, 2015).

Azərbaycanda küçə adları, afişa və reklamlarda Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının pozulması hallarının qarşısını almaq məqsədilə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün müvafiq tədbirlər görülməyə başlanılıb. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, 2013-cü ildə Dilçilik İnstitutunda yeni yaradılan şöbələrdən biri də Monitoring şöbəsidir. Şöbənin əsas elmi-tədqiqat fəaliyyəti Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafı və dilin təmizliyinin qorunması, eləcə də ədəbi dil normalarının pozulmasının qarşısının alınması üçün təkliflər hazırlanması, küçə adlarında, afişa və reklamlarda, ictimai iaşə obyektlərində, yazılı və elektron kütləvi informasiya vasitələrində Azərbaycan dilinin fonetik və qrammatik normalarına riayət olunmasının təmin edilməsi, Azərbaycan dilinin normalarına əməl edilməsi səviyyəsini müəyyənləşdirmək məqsədilə monitorinqlər keçirilməsi, monitorinqlərin nəticələrinin analitik təhlili və buna uyğun olaraq treninqlər keçirilməsi məsələlərinin həlli ilə bağlıdır.

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Monitoring şöbəsinin müdiri, professor Qulu Məhərrəmli qeyd etmişdir ki, hazırda apardığımız monitorinqlərin nəticələri göstərir ki, 600 obyektin 250-300-də Azərbaycan dilində söz yoxdur, bu, fəlakətdir. Şirkət, firma adları haqqında, reklam haqqında qanunda müəyyən müddəalar var. Həmin adlar hansı dildə yazılsa da, Azərbaycan dilində də qarşılığı verilməlidir. Həm də xarici dildə olan yazı Azərbaycan dilində olandan böyük yazıla bilməz. Özlərindən başqa heç kim tərəfindən tanınmayan şirkətlər var ki, onların adlarını xarici dildə yazırlar və heç kim heç nə başa düşmür. Bizim biznes adamlarında belə bir yanlış təsəvvür var ki, obyektə xarici ad qoyanda çox adam gələcək. Bu, qul təfəkkürüdür, dilə

sayğısızlıqdır. (Qulu Məhərrəmlinin Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olan norma pozuntuları ilə bağlı müsahibəsindən. "Senet az.", Bakı, 12 oktyabr 2015-ci il).

Dilçilik İnstitutunda monitorinqin nəticələrinə həsr olunan mətbuat konfransında

Qulu Məhərrəmli ədəbi dilin müxtəlif sahələrdə işlənməsinin özəllikləri, mövcud problemlər və yol verilən xarakterik nöqsanlardan danışaraq müxtəlif sahələrdə dil nöqsanlarının aradan qaldırılmasında monitorinqlərin əhəmiyyətini xüsusi vurğulayıb.

Matbuat konfransında qeyd olunub ki, Bakının üç rayonunda bir çox obyektlərdə aparılan monitorinq zamanı ümumilikdə 1000-dən çox norma pozuntusu aşkarlanıb. Nöqsanların əksəriyyəti ticarət və ictimai işə obyektlərində, digər xidmət sahələrində qeydə alınıb. Müəyyən olunub ki, fonetik, leksik, qrammatik normalara riayət olunmur. Hazırda əsas nöqsanlardan biri də obyekt adlarının əcnəbi dildə və qrafikada verilməsi, mətnlərin həmin dildə və natamam yazılmasıdır (Ədəbi dil normalarının pozulması məsələləri müzakirə edildi. Dilçilik İnstitutunda monitorinqin nəticələrinə həsr olunmuş mətbuat konfransı. "MANERA.AZ.", Bakı, 9 dekabr 2015).

Aparılan müşahidələrə görə, ölkə ərazisində küçə adları, reklam, afişa və elanlarda, o cümlədən küçə reklamları və bir sıra obyektlərin adlandırılması zamanı Azərbaycan dilinin normaları kobud şəkildə pozulur. Bunu əsas gətirən ekspertlər hesab edir ki reklam mətnlərinin tərtibi və tərcüməsini təsadüfi insanlara həvalə etmək olmaz. Bu işdə mütləq mütəxəssis, yəni dilçi iştirak etməlidir. Qanunvericiliyə əsasən ölkə ərazisində reklamda mütləq dövlət dili işlənir və bu zaman dövlət dilinin normaları gözlənilməlidir, zəruri hallarda reklamda dövlət dili ilə yanaşı digər dillər də istifadə oluna bilər, lakin onların tutduğu sahə Azərbaycan dilindəki qarşılığının tutduğu sahədə böyük olmamalı və Azərbaycan dilindəki yazıdan sonra gəlməlidir.

Bugünlərdə Bakının mərkəzi küçələrinin birindən keçərkən xoş ovqat yaradan bir halla rastlaşsam da (Dahi Üzeyir Hacıbəyov küşəsinin adı, soyadı nəhayət ki, doğru yazılmışdı), digər mərkəzi küçələrin birində isə başqa mənzərə ilə rastlaşdım. Uroloji xəstəxananın lövhəsində Cavadzadə soyadı defislə Cavad-zadə şəklində yazılıb və hələ də olduğu kimi qalır. Axı soyadların şəkildə defislə deyil, qəbul olunmuş Azərbaycan ədəbi dil normalarına uyğun olaraq bitişik yazılmalıdır: **M.C.Cavadzadə**. Təəssüflər olsun ki, belə soyadların məsuliyyətsizcəsinə defislə yazılmasına son vaxtlar tez-tez rast gəlirəm.

Azərbaycan dilindən həyatın bütün sahələrində daha dolğun, qanunauyğun şəkildə istifadə olunması, istifadə zamanı yol verilən qüsurların aradan qaldırılması və dilimizin qrammatik qaydalarına əməl olunması vacibdir və təkcə küçə adları, afişa və reklamlarda deyil, bütün sahələrdə qəbul olunmuş

ədəb dil normalarının pozulması hallarının qarşısını almaq məqsədilə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi təmin edilməlidir.

Avropaya və o cümlədən sivil dünyaya integrasiya ən müxtəlif aspektlərdə tədricən davam edir və bu proses artıq ailə və cəmiyyətdaxili münasibətlərin xarakterini ciddi şəkildə dəyişdirməkdədir. Lakin heç bir səbəb Azərbaycan dilimizin ədəbi dil normalarının pozulmasına əsas vermir, çünki qəbul olunmuş normanı pozmaq olmaz və buna riayət etməyənlər məsuliyyətə cəlb olunmalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı, 23 may 2012.
2. Azərbaycanda ədəbi dilin normalarını pozanlara qarşı tədbirlər görülməyə başlayacaq. "Trend". Bakı, 10 aprel 2013.
3. Cəfərov N. Azərbaycanda küçə adları, afişa və reklamlarda ədəbi dilin qorunmasında icra orqanları məsuliyyət daşımalıdırlar. "Trend", Bakı, 13 dekabr 2013.
4. Rustəmханлы S. Azərbaycan ədəbi dil normalarının pozulması haqqında "Yurd xəbər"ə verilən canlı müsahibə. Bakı, 2015.
5. Məhərrəmli. Q. Müasir Azərbaycan dilində olan norma pozuntuları ilə bağlı müsahibəsi. "Sənət az.", Bakı, 15 oktyabr 2015.
6. Ədəbi dil normalarının pozulması məsələləri müzakirə edildi. Dilçilik İnstitutunda monitorinqin nəticələrinə həsr olunmuş mətbuat konfransı. "MANERA.AZ.", Bakı, 9 dekabr 2015.

Керимова Ирада

Проблемы нарушения норм литературного языка азербайджана в названиях улиц, реклам и афиш

Резюме

В статье рассматриваются проблемы нарушения норм Азербайджанского литературного языка в названиях улиц, реклам и афиш.

В ней автор раскрывает проблемы нарушения норм литературного языка Азербайджана и приводит цитаты из Распоряжения Государственной Программы «По развитию Азербайджанского языкознания в стране в условиях глобализации в соответствии с требованиями времени»

от 23 мая 2012 года подписанным Президентом Азербайджанской Республики уважаемым господином Ильхамом Алиевым.

Автор статьи рассматривает исследования ученых-языковедов, а также депутатов НС Азербайджана, приводит цитаты с этой позиции и анализирует факты нарушения норм Азербайджанского литературного языка в названиях улиц, реклам и афиш.

Karimova İrada

**Violation problems of literary language norms azerbaijan in street,
advertising, and poster names**

Summary

In the presented article the violation of problems of literary language norms in street, advertising and poster names have been investigated.

The President of the Republic of Azerbaijan Mr. Ilham Aliyev expresses his attitude towards the violation facts of street, advertising and poster names and it is based on legislation. Violation problems of literary language norms azerbaijan in street, advertising, and poster names

The author investigates and gives some facts and opinions of our skientists on violation of literary language norms in street, advertising and poster names.

Rəyçi: dosent C.Muradov

NAİLƏ QASIMOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
nailya.gasimova@gmail.com

HOW TO WRITE LETTERS OF APPLICATION

Açar sözlər: ərizə məktubu, bioqrafik məlumat, ixtisas, təhsil, iş təcrübəsi, mükafatlar, ünsiyyət, təəssürat.

Key words: application letter, curriculum vitae, qualifications, education, working experience, awards, communication, impression.

Ключевые слова: письмо-заявление, резюме, квалификация, образование, опыт работы, награды, общение, впечатление.

A letter of application for a job is essentially a sales letter. In such a letter you are trying to sell yourself, so your letter must:

- Capture attention by using a good writing style
- Arose interest in your qualifications
- Carry conviction by your past record and testimonials
- Bring about the action you want the prospective employer to take- to grant an interview and eventually give you the job

Style of application

Unless an advertisement specifies that you must apply in your own handwriting, or the post is purely clerical or bookkeeping, it's always best to send a well-presented typewritten cover letter. A well-displayed, easy-to-read letter will attract attention at once and create a favourable first impression.

Some applicants write a long letter containing lots of information about education, qualifications and experience- it's not a good idea. First of all, when writing like this in your letter it can sound rather boastful, and secondly it makes the information very difficult to find in your letter. It is better to write a short letter applying for the post and stating that your curriculum vitae or (resume) is enclosed. Then attach a separate document giving all the relevant details about your personal background, education, qualifications and experience. Do not duplicate such information in your covering letter.

A curriculum vita is Latin, literally meaning 'the course of one's life'. It sets out your personal details, education, qualifications and working experience in a logical, easy-to-find column format.

Points of guidance

- Remember the purpose of your application is not to get the job but to get an interview.
- Ensure your application looks attractive and neatly presented; make it stand out from the rest.
- Be brief; give all the relevant information in as few words as possible.
- Write sincerely, in a friendly tone, but without being familiar.
- Do not make exaggerated claims or sound boastful; simply show a proper appreciation of your abilities.
- Do not imply that you are applying for the job because you are bored with your present one.
- Do not enclose originals of your testimonials; send copies with your application but take your originals along to the interview.

A busy employer has little time for long, rambling correspondence. Avoid the temptation to include details in which the recipient unlikely to be interested, no matter how important they may be to you. You should also avoid generalizing, and instead be quite specific in the information you provide. For example, instead of saying 'I have several years of relevant experience in a well-known firm of engineers', state the number of years, state the experience and give the name of the firm.

When you have written your letter, read it carefully and ask yourself these questions:

- Does it read like a good business letter?
- Will the opening paragraph interest the employer enough to prompt him/her to read the rest?
- Does it suggest that you are genuinely interested in the post and the kind of work to be done?
- Is your letter neatly presented and logically structured?

Application for an advertised post

Application letter-when your application is in response to an advertisement in a newspaper or journal, always this in the opening paragraph or in the subject heading.

- The writers address is placed at the top right-hand corner of the letter.
- All other details begin at the left margin in fully blocked style.
- Mention the post and where you saw the advertisement: Private Secretary to Managing Director. I was interested to see your advertisement in today's Daily Telegraph and would like to be considered for this post.
- Give an outline of your present post and briefly discuss your duties: I have been Secretary to the Manager at Hill Tech Machinery for seven years. As well as various administrative duties, I am required to attend and take

minutes at meetings and interviews, deal with callers and correspondence in my employer's absence, supervise junior staff and other duties. I will gladly explain more in an interview.

- An indication of why you are interested in the advertised post would be useful: "The kind of work in which your company is engaged particularly interests me, and I would welcome the opportunity it would afford to use my language abilities, which are not used in my present post."

- Enclose your CV and copies of testimonials if available: My curriculum vitae is enclosed with copies of previous testimonials.

- Suitable close: "I hope to hear from you soon and to be given the opportunity to meet you at an interview" Yours sincerely...

Useful expressions

Application letters: Openings:

- I wish to apply for the post _____ advertised in _____ on _____.

- I was interested to see your advertisement in _____ and wish to apply for the post.

- I am writing to enquire whether you have a suitable vacancy for me in your organization.

- I understand from Mr _____, one of your suppliers, that there is an opening in your company for _____.

- Mrs. _____ informs me that she will be leaving your company on _____. If her position has not been filled, I would like to be considered.

Closes

- I look forward to hearing from you and to being given the opportunity of an interview.

- I hope you will consider my application favorably.

- I look forward to the opportunity of attending an interview when I can provide further details.

If a lot of applications are received for a post, it is unlikely that all applicants can be interviewed. In such cases a shortlist will be drawn up of those applicants thought to be most suitable for interview. Letters should be sent to the unsuccessful applicants.

Sometimes your application will result from introduction by a friend or colleagues. In this case, mention the introduction in the opening paragraph as a useful way of attracting attention.

An unsolicited application (uninvited) is the most difficult to write since there is no advertisement or introduction to tell you anything about the work,

or indeed whether there is a vacancy. In such a situation you must try to find out something about the company's activities and then show how your qualifications and experience could be used. You can begin writing this way: "I believe that a large and well-known organization such as yours might be able to use my services. "

When writing to someone for the first time, remember: there is no second chance to create a great first impression.

Literature

1. Alex Tan., Business documents, ASEAN, Singapore, Hay Group, 2016
2. Krashen S., The power of writing. Portsmouth, NH: Heinemann and Santa Barbara: Libraries Unlimited (second edition), 2008
3. Storch N. Collaborating writing: Product, process, and students' reflections, 2005.
4. American Accent Training. Grammar. 2007.
5. Write English Right, 2007.
6. Rajab H. Developing Speaking and Writing Skills of L1 Arabic EFL Learners, 2013.
7. Spack R. Guidelines: A cross-cultural writing text. Cambridge University Press, 2009.
8. Lee S. Teaching EFL. Writing. Journal of National Taipei Teaching College, 2003.

N.Qasimova

Ərizə məktublarının yazılması qaydaları

Xülasə

Göndərdiyiniz məktubunun onu oxuyan şəxsdə yaxşı təəssürat oyatmağını istəyirsinizsə, onu düzgün tərtib etməlisiniz. İşə qəbul haqqında ərizə məktubu mahiyyətcə nailiyyətə ilk addımdır. Belə bir məktubda yaxşı təəssürat yaratmaq və ixtisasınız haqqında maraq yaratmaq üçün yaxşı yazı üslubu ilə diqqəti çəkməyə çalışmalısınız. Əsas məqsədiniz müsahibəyə çağırılmaq və nəticədə potensial işəgötürən tərəfindən sizi istədiyiniz bir işlə təmin edilməsi olmalıdır.

Tərtibatında iş mövqeyinizin, daha sonra xülasənin əlavə olunduğu haqqında məlumat verilən məktubun qısa, oxunaqlı olması yaxşı hesab edilir. Məktuba şəxsi təlim, təhsil, ixtisas və təcrübəniz haqqında bütün zəruri detalları verən ayrıca sənəd əlavə edilməsi məqsədəuyğundur.

Məlumdur ki, işgüzar məktub məqalədə bəhs edildiyi kimi müvafiq hissələrdən ibarətdir və hər bir hissə düzgün tərtib olunması ilə yanaşı həm də düzgün tərtib olunmalıdır.

Н.Касумова

Как писать письма – заявления

Резюме

Чтобы посылаемое вами письмо произвело хорошее впечатление на человека, который будет его читать, необходимо правильно его оформить. Письмо-заявление о приеме на работу является по своей сути первым шагом к успеху. В таком письме Вы пытаетесь захватить внимание с помощью хорошего стиля написания, произвести должное впечатление и вызвать интерес к вашей квалификации. Выша главная цель – быть вызванным на интервью, и в конечном итоге вы хотите, чтобы потенциальный работодатель дал вам работу.

Хорошо воспринимается короткий легко читаемый текст, в котором вы претендуете на должность, далее укажите, что ваше резюме прилагается. Прикрепите отдельный документ, дающий все необходимые подробности о вашей личной подготовке, образовании, квалификации и опыте. Не дублировать данную информацию в сопроводительном письме.

Как известно, деловое письмо состоит из соответствующих частей, о которых говорится в статье, и каждая из этих частей должна быть не только грамотно написана, но и правильно оформлена.

Rəyçi:

Fəridə Hüseynova
filologiya elmlər namizədi, dosent

ÜLKƏR NƏBİYEVƏ
Bakı Dövlət Universiteti
Filologiya üzrə elmlər doktoru
ulker@mail.ru

ÇİLLƏLƏR NOVRUZA HAZIRLIQ MƏRHƏLƏSİDİR

Açar sözlər : Qış fəslı, çillə, Böyük çillə, Kiçik çillə, türk mifoloji düşüncəsi, mərasim, adət, folklor, obraz, erkən təsəvvürlər, mənbə, Novruz bayramı

Ключевые слова: Зима, чилля, Большая чилля, Малая чилля, тюркское мифологическое мышление, обряд, обычай, фольклор, образ, ранние представления, источник, праздник Новруз

Keywords: Winter, Chille, Major Chille, Minor Chill, Turkic mythological thinking, ritual, tradition, folklore, image, early submission, the source, Novruz holiday

Uca Tanrının insanlar və bəşəriyyət üçün xəlq etdiyi möcüzələrindən biri ağ örpəkli Qış fəslidir. Erkən inanca görə, barlı bahar öz bərəkətini Qışdan alır. Qış nə qədər şaxtalı, qarlı olarsa, bahar da bir o qədər bərəkətli olar.

Türk xalqlarının mifoloji düşüncəsində Qışın başlanğıcındansonuna qədər davam edən müddət təbiətin ölüb-dirilməsi dövrü kimi qəbul edilmişdir. Əcdadlarımızı müəyyən sıxıntılarla imtahan edən həmin zaman kəsiyi obrazlaşdırılmış və müvafiq çalarla insanların təfəkküründə canlanmışdır. “Ölüb dirilmə” dövrü Azərbaycanda çillə və yaxud çilə, Anadoluda çilə, çilə ayı kimi xalq arasında yayılmışdır.

Çillə sözünün etimologiyasına gəlincə, bu bir tərəfdən “çehl” sözü ilə bağlı olub 40 rəqəmi ilə əlaqələndirilir, digər tərəfdən “çillə” türk xalqları arasında “əziyyət”, “məhrumiyyət”, “sıxıntı”, “çətinlik” mənalarını ifadə edir (2, 82-83).

Təsadüfi deyildir ki, qışın çətinliklərini, əzab-əziyyətini dəf etmək üçün əcdadlarımız müəyyən ayınlar, mərasimlər sistemini yaratmışlar.

Türk mifoloji sistemində ölüb-dirilmə funksiyası tanrıçılıq görüşlərindən soraq verir. Sonuncu səmavi kitabımız – müqəddəs “Qurani-Kərim”də Böyük Yaradan buyurur: “Həqiqətən də göylərin və yerin yaradılmasında, gecə ilə gündüzün bir-birilə əvəz olunmasında, insanlara fayda verən şeylərlə yüklənmiş halda dənizdə üzən gəmilərdə, Allahın göydən endirdiyi, onunla da ölmüş torpağı diriltiyi suda, Onun bütün heyvanatı yer üzünə yaymasında, küləklərin istiqamətinin dəyişdirilməsində və göylə yer arasında ram edilmiş buludlarda

baş düşən insanlar üçün dəlillər vardır” (3, 22) . Bəzən “Qaraqış” adlandırılan Böyük Çillə 40 gün – dekabrın 21-dən yanvarın sonunadək davam edir. Böyük çillənin ilk gecəsi “Şəbi-yelda”, yaxud “Yelda gecəsi” adlanır.

İslamaqədərki bayramlarımızdan biri də dekabrın 21-dən 22-ə keçən gecə qeyd olunan Yeldadır. Yelda gecəsi – Yer kürəsinin Şərq yarımkürəsində, ilin 365 gününün ən uzun qaranlıq gecəsidir. “Qurani-Kərimdə “il” mənasını verən “sənə (tək halda) - sinin (cəm halda)” kəlməsindən on doqquz yerdə istifadə olunmuşdur.

Yer kürəsinin Günəş ətrafına bir dəfə tam dövrü bir il ərzində (365günə) gerçəkləşir.

Bu müddətdə Ay həm öz , həm də Yer kürəsi ətrafında 12 dəfə dövr etmiş olur. Bu, Ay təqviminə görə, tam bir ilə bərabərdir. Lakin Yer kürəsi bu dövrü tamamlayıb başlanğıc nöqtəsinə gəldikdə Ay hələ həmin nöqtəyə gəlib çatmır. Yer kürəsinin Ayla eyni başlanğıc nöqtəsində görünməsi üçün 19 il keçməlidir. On doqquz illik bir müddət astronomiyada “meton oli” adlanır. Yəni Ay təqvimi 19 ildən bir düzəldilməlidir. Bu 19 ilin 7 ili artıq (355 günlük), 12-si isə tam illərdir (354 günlükdür). 355-in tək, 354-ün cüt ədəd olduğunu nəzərə alaraq, başqa bir həqiqət ortaya çıxır. Qurani-Kərimdə “il” mənasını verən “sənə” kəlməsindən isə (tək halda) 7, “illər” mənasını verən “sinin” kəlməsindən isə (cəm halda) 12 dəfə istifadə olunmuşdur ki, onların cəmi 19 - dur” .

Çillələrdə ayrı-ayrı ayınlar, mərasimlər icra olunur, çillələrin daxili aləmi, məramı, özəllikləri müvafiq nəğmələrdə xalq dilində diqqətə çatdırılırdı. Məsələn, “Çillə kəsmək” mərasimi ağırlığı, çətinliyi aradan qaldırmaq məqsədi ilə icra olunurdu. Ayınə görə, çilləni kəsən çilləsi kəsilənin əl və ayaqlarının baş barmaqlarını 3 dəfə ağ iplə bağlayır və deyir:

Həzrət Süleyman eşqinə,
Çin qızı Mərcan hökmünə,
Bəni adəmdən, bəni-heyvandan,
Cindən, şeytandan, axar sudan.
Köklü ağacdən, dibli qayadan,
Yeddi yolun ayrıcından
Hər kəsin çilləsinə düşübsə,
Çilləni kəsdim.. (5, 56).

İnanca görə, bu ayının yerinə yetirilməsi ilə insan əzab-əziyyətdən, müşküldən azad olur, yüngülləşir, çətinlikləri arxada qoyur, yeni həyata başlayır.

Çillələrlə, o cümlədən Böyük çillə ilə bağlı xalq arasında müxtəlif nəğmələr yaranıb formalaşmış və yaddaşlara həkk olunmuşdur:

Böyük çillə,
Boyu bir belə...
Gəldi elə

Gülə-gülə,
Getdi gülə-gülə
Ağ gülünü də
Göstərdi...(4, 225-226)

Göstərilən nəğmədə Böyük çillə təbiətə mülayim, insana ziyan vurmayan bir tərzdə şəxsləndirilərək folklorumuza daxil olmuşdur. Böyük çillə ilə bağlı xalq arasında müəyyən mətnlər də bu gün diqqəti cəlb edir: “Belə söyləyirlər ki, bir gün Böyük çillə deyir ki, “Mən dolu qazanlar üstə gəlmişəm. Sonra təndirləri yandırdım, kürsüləri qurdurdum, küplərin, çuvalların ağızlarını açdırdım” .

Böyük çillə 40 gün dövrən sürüb gedir. Yolda Kiçik çillə ilə rastlaşır. Hal-əhvaldan sonra Kiçik çillə soruşur ki, a Böyük çillə, de görüm, qırx gün gəlib atını çapdın, bu qırx gündə nə gördün, neynədin, işin-gücün nə oldu? Böyük çillə nə gördüyündən, nə etdiyindən söhbət açır.

Hikkəli Kiçik çillə istehza ilə gülüb cavab verir ki, eh, sən heç nə eləməmişən ki. Mən gəlmişəm, gör indi nələr eləyəcəyəm, nə tufan qoparacağam. Qazanları ağzı üstə çevirəcəyəm, adamları təndirin ağzından salıb külfədən çıxaracağam, küpləri, xaralları boşaldacağam, üzüqoylu qoyub gedəcəyəm. Onun coşduğunu gören Böyük çillə “ Çox da öyünmə, sən insanları tanımırsan” deyir. Mən qırx günlük ömrümlə bir iş görə bilmədim. Sənin isə cəmi-cümlətanı iyirmi günlük ömrün var. Bu iyirmi gündə heç yel də olub onların yanından ötə bilməzsən. Çünki qabağın yazdır, ömrün də azdır. Bu yandan da Boz ay özünü irəli verib deyir ki, siz məni uzaqda görmüsünüz, hə asaram-kəsərəm deyirsiniz. Sizin acığımıza, indi baxın, görün mən gedib nə eləyəcəyəm. Buzları əridəcəyəm, torpağın donunu açacağam, əkinləri, çölləri, yamacları cücərdəcəyəm. Bağ-bağçalarda gül-çiçək açdıracağam” (5 , 48).Göründüyü kimi qış fəslinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil edən Böyük çillə, Kiçik çillə və Boz ayın özəl xüsusiyyətlərini, daxili aləmini, gücünü-qüvvətini aydın şəkildə ifadə edən bədii mətnlər əcdadlarımızın təbiət hadisələrinə olan münasibətini, təbiət qüvvələrinə olan inamını bir daha əks etdirən amillərdəndir.Kiçik çillənin cəmi 20 gün – fevral ayının 1-dən başlayaraq davam etməsinə, ömrünün az olmasına baxmayaraq daha sərtədir, amansızdır, buna görə də həmin müddət xalq arasında “qışın oğlan çağı” adlanır. Kiçik çillənin sərt təbiəti müvafiq nəğmələrdə qorunub saxlanmışdır, onlardan birini oxuculara təqdim edirik:

“Kiçik çillə...
Boyu bir belə...
Hikkəsi ir belə...
Gəlişi oldu
Hayınan,
Gedişi oldu
Vayınan... (4, 226-227).

Göründüyü kimi, bu nəğmə Kiçik çillənin özü ilə müşküllük, əziyyət gətirməsi və nəhayət insanların Qışı başa vurub Yaza çıxması arzu və istəkləri ilə bağlı yaranmış, erkən təsəvvürdə mifik obrazlar şəklində şəxsləndirilmişdir. Qeyd etməliyik ki, qışın ilk ongünlüyündə türk xalqlarının folklorunda bolluq, firavanlıq etiqadları ilə bağlı yaranmış “Xıdır Nəbi” mərasiminin xüsusi yeri vardır. Bu, Kiçik çillənin çıxması münasibətilə keçirilən Novruzqabağı mərasimlərdəndir. (1, 213-215). Mənbələrdə “Xıdır Nəbi” mərasiminin təqribən fevralın 9-11-ci günlərində keçirilməsi qeyd olunur. Xıdır, yaxud Xızır mifoloji düşüncədə əbədiyyət bəxş edən dirilik suyunu tapıb içdiyinə görə peyğəmbərlik səviyyəsinə yüksəlmiş və “Nəbi” kimi qəbul edilmişdir. Bu obraz xalq tərəfindən sevilmiş və onun haqqında rəvayətlər dolaşmışdır. Rəvayətlərdən birində deyilir ki, Xızır və İlyas iki qardaş olmuşdur. Makedoniyalı İskəndər Zülqərneyn bu qardaşlarla birlikdə “abi-həyatı” – dirilik suyunu tapmaq üçün qaranlıq dünyaya səfər edir, müəyyən müddət keçəndən sonra qaranlıq dünyada fırtına qopur və onların hərəsi bir tərəfə düşüb dirilik suyunu axtarmalı olurlar. Xızır suyun üzündə, İlyas isə quruda gəzib-dolaşır. Bir gün qardaşlar rastlaşırlar və “abi-həyatı” birlikdə axtarmağa başlayırlar. Yorulub əldən düşəndə dincəlmək üçün su kənarında dayanırlar. Quru balığı təmizləmək üçün suya salarkən balıq dirilir. Qardaşlar bunun axtardıqları dirilik suyu olduğunu bilir, həmin sudan doyunca içib, əbədi həyat qazanırlar. Makedoniyalı İskəndər Zülqərneyn isə nə qardaşları, nə də dirilik suyunu tapa bilir, qeybə çəkilir” (5, 103-104).

Ümumilikdə, Xıdır xalqın şifahi yaddaşında müsbət, xeyirxah insana uğur gətirən bir obraz kimi əks olunmuşdur. İnanca görə, “Xıdır Nəbi” mərasimi hər evdə, hər ailədə qeyd olunmalı, Xıdırın şərəfinə məclis qurulmalı, süfrələr açılmalıdır. Əgər hər hansı bir evdə həmin gün süfrə açılmazsa, Xıdır küsüb gedəcək, baharın gəlişini yubadacaqdır. Mərasimin əsas atributlarından biri qovutdur, buğda qovrulub qovut çəkilir və süfrəyə qoyulur. Erkən etiqadlara görə, Xıdır əlini qovuta çəkir, bununla da özü ilə bolluq, bərəkət, xoşbəxtlik gətirir.

“Xıdır Nəbi” mərasiminin digər atributları Su və Torpaqdır. Erkən etiqadlara görə Boz atlı Xıdır Nəbi torpağı, təbiəti ağ örpəyə bürüyür, onun atının dırnağı torpağa dəyəndə il boyu insanlar quraqlıqdan əziyyət çəkmir. İnanca görə, torpaq ölməsə, yenidən dirilməz. Qarlı, şaxtalı qış fəsli torpağı təmizləyir, bolluq, bərəkət, firavanlıq gətirir. “Xıdır Nəbi” mərasimi üç gün davam edir, mərasimin birinci günü Xan Xıdır, ikinci günü Rəiyyət Xıdır, üçüncü günü isə Çillə Xıdır kimi qeyd olunur. Bu mərasim erkən əkinçilik təsəvvürləri ilə bağlı yaranan Novruzqabağı mərasimlərə daxildir. Mərasimin birinci günündə torpaq üzərində od, ocaq qalayardılar, ikinci gün əkinə yarayan hər öküzün adına üç duzsuz kömbə bişirib öküzlərin qarnının altından diyiyləndirib belə oxuyardılar:

Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas,

Bitdi çiçək, oldu yaz!

Üçüncü gün cütçü və əkinçiləri tərif edərdilər. Xıdır Nəbinin əlində məşəl olacağını təsəvvür edir, onun gəlişi ilə istilik, su, sağlamlıq gətirəcəyinə ümid bəsləyirdilər. Mərasim zamanı insanlar əkin yerlərinə gedib Xıdır Nəbini axtarardılar. Onlara “Xıdırçılar” deyilirdi. Onlar hələ də yeri sökülməmiş Xıdırın dalınca əllərində məşəl gedərdilər. “Xıdır Nəbi” mərasiminin əsas amalı, məqsədi insanların qışdan salamat çıxması, üzləşdikləri çətinliklərə sinə gərməsini, yazın gəlişini gözləməsini əks etdirməkdir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, sözü gedən mərasim Türkiyədə, xüsusən də Anadolunun ayrı-ayrı bölgələrində “Xıdırəlləz” yaz bayramı kimi may ayının 5-6 arasında xalq arasında geniş qeyd olunur. “Xıdır Nəbi” mərasimi ilə bağlı çoxlu nəgmə mətnləri bu günümüzədək qorunub saxlanılıb, onlardan birinə diqqət yetirək:

Xıdır, xıdır, xıd gətir,
Var dərədən od gətir.
Mən Xıdırın nəyiyəm,
Bircə belə dayıyam,
Ayağının naliyam...(5, 103)

Qış fəslinin son ayı Boz aydır. Boz ay Kiçik Çillənin sonuncu günündən Novruz bayramına qədər davam edir, xalq arasında həm də Boz Çillə, ala çillə, yazayağı və s. adlandırılır. Boz ayda hava dəyişkən keçir, ona görə də xalq arasında belə bir deyim uzun əsrlərdən süzülüb gəlmişdir ki, “Boz ay bozara-bozara keçər”. Azərbaycanın bəzi bölgələrində Boz aya Döl ayı da deyilir, xalq arasında “Boz ayınız bozarsa da döl ayıdır ki, döl ayı” ifadəsi buna bariz nümunədir. Erkən dövrlərdə Boz ayın Döl ayı kimi tanınmasının səbəbi tamamilə məntiqlidir, çünki həmin müddətdə xalq arasında dölün uğurlu olması ilə bağlı mərasimlər keçirilir, ayınlar, icra edərdilər, məsələn, bir oğlan uşağını qoçun belinə mindirib sürünün içinə buraxardılar, yaxud qoyun sürüsünün yanında vəhşi heyvandan, canavardan danışmazdılar. Bütün bunlar xalqımızın erkən təsəvvürləri ilə bağlı yaranmış inanc və etiqadlar sisteminə daxildir. Boz ayla bağlı erkən təsəvvürləri əks etdirən folklor mətnlərinin birində oxuyuruq: “Çox qədim zamanlarda insanlar ay haqq-hesabını bilmirdilər, elə ona görə də günü-günə, ayı-aya qarışdırırdılar. Bu çaşbaşlıq insanları belə qənaətə gətirir ki, ili aylara, ayları isə günlərə bölsünlər. İl 12 ay, hər aya isə 32 gün verirlər. Ancaq bölgü vaxtı Boz aya cəmi 14 gün düşür. İnciklik olmasın deyə hər aydan bir gün götürüb Boz ayın günlərinə əlavə edirlər. Görürlər ki, yenə də haqsızlıq baş verdi, hər ayın 31 günü, Boz ayın isə cəmi 25 günü oldu. Onda yenidən aylara müraciət edirlər ki, hərəniz 1 gün də Boz aya verin. Ayların yarısı razılaşır, yarısı isə razılaşmır; nəhayət, biri 1, digəri 2, fevral isə hətta 3 gününü verir. Beləliklə, Boz ay olur 31 gün. Ancaq öz günlərini ilin müxtəlif fəsilələrindən olan aylardan aldığı üçün günün biri hava baxımından o birisinə oxşamır”.

Boz ay Novruz bayramına qədər olan mərhələdə dörd həftəlik çərşənbələri əhatə edir. Yerin Günəş ətrafında hərəkəti ilə fəsilərin bir-birini əvəz etməsi, qışdan sonra yazın gəlməsi, gecə ilə gündüzün bərabərləşməsi Şimal yarımkürəsində yaşayan xalqlar tərəfindən təntənə ilə qeyd edilir. Tarixin yaddaşından süzülüb gələn folklorumuzda çillələrlə, Boz ayla bağlı zəngin ayın və etiqadlar sistemi təbiətin oyanmasını, suyun, havanın istiləşməsini, yeni əmək mövsümünün başlanmasını bütün etnoqrafik detallarla birgə tərənnüm edən möhtəşəm Novruz bayramının mahiyyətini dünya xalqlarına çatdırmağa imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanda Novruz (Toplayanı, nəşrə hazırlayanı və elmi redaktoru A.Nəbiyev) Bakı, Çıraq, 2012, 272s.
2. Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı, Elm, 2003, 418s 3. Qurani-Kərim. Bəqərə surəsi, ayə 164
4. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I kitab, Dərslik, təkrar nəşr, Bakı, Apostroff, 2014, 592 s.
5. Novruz Bayramı Ensiklopediyası. (Tərtib edənlər B.Abdulla, T.Babayev) Bakı, Şərq- Qərb, 2008, 208s.

Улькер Набиева

Бакинский государственный университет

Чилляяр – этап подготовки к празднику Новруз

Резюме

В представленной статье проводится исследование о «чилляяр», которые в мифологическом мышлении тюркских народов принимаются как период смерти и возрождения. Здесь сначала были рассмотрены различные мнения об этимологии слова «чилля», а также фольклорные источники и научные исследования, раскрывающие основную суть Большой и Малой чилля. В статье также дается информация о ритуалах и обрядах, связанных с чилляяр, в том числе об обычае «вырезание чилля». Здесь особо отмечаются основные характерные особенности периодов Большой и Малой чилля, являющихся олицетворением мифологических образов в ранних представлениях. В статье также рассматривается обряд «Хыдыр Наби», который проводился в первой декаде февраля, а также образ Хыдыра или Хызыра в тюркском мифологическом мышлении. В конце статьи дается краткая информация о «Боз ай», который длится с конца Малой чилля до праздника Новруз.

Ulker Nəbiyeva

Chilleler as the preparation stage for the Novruz holiday

Summary

The article deals with the “Chilleler”, which accepted as a period of Death and Rebirth in the mythological thinking of the Turkic peoples. There are different opinions about the etymology of the word “Chille” were first discussed, as well as folkloric sources and research that reveal the basic essence of the Major and Minor Chille.

The article also provides information about the rituals and ceremonies associated with chilleler, including the custom “cutting the Chille”. It particularly highlights the main characteristics of periods of Major and Minor Chille, is the personification of mythological images in earlier submissions.

The article examines the ritual take “Khydyr Nabi”, which was held in early February, as well as an image of Khydyr Khyzyr in Turkic mythological thinking. At the conclusion part of the article is provides a brief information about the “Boz Ay” (“Gray Month”), which continuous from the end of the Minor Chille to Novruz holiday.

Rəyçi:

Etibar Təlibli
filologiyaüzrə elmlər doktoru, dosent

NİZAMİ MURADOĞLU
Fil.ü.f.doktoru, dosent
AMEA Folklor İnstitutu
nizamimurad@gmail.com

ÇAĞDAŞ POEZİYADA “KOROĞLU” DASTANININ ŞEİR QƏLIBLƏRİNDƏN İSTİFADƏ HAQQINDA

Açar sözlər: “Koroğlu” dastanı, şeir, qoşma, gəraylı, çağdaş poeziya, şairlər.

Ключевые слова: Эпос "Короглы", стих, гошма, герайлы, современная поэзия, поэты.

Key words: the epos “Koroglu”, poem, goshma, garayli, modern poetry, poets.

“Koroğlu” dastanının poetikası hələ 1830- cü illərdən başlayaraq Avropada tədqiq olunmağa başlayır və dastanda verilmiş şeir parçalarına maraq göstərilir. Akademik Muratgəldi Söyegov bu məsələ ilə bağlı “Koroğlu dastanlarından bəzi şiirlərin XIX. Yüzyılda Birləşik Kırallıqta və ABD-de incelenmesi (yazarlar, eserleri ve tercümeleri hakkında kısa notlar) məqaləsində yazır: “Koroğlu” dastanlarından ilk şiiri 1834 yılında ingilizce olarak Londrada basılan kitabında Sir Aleksandr Burnes yayımlamışdır. Biz, A. Burnesin kitabının 84-85. sayfalarındaki bu çevriyi, Koroğlu dastanlarının Ata Kavsutov ve Mehti Kğseyev tarafından yayına hazırlanan ve 1980 yılında neşr olan metnindeki “Kempir” dastanının ikinci ve “Kırk binler” dastanının en sonki şiirləriylə karşılaştırarak asıl nushasını meydana getirdik. 1830-lu yılların başında bahşılarımız tarafından türkü olarak söylenen şiirle, ingilizceye çevrisinden 1849 yılında yapılan rusca çevrisini beraber okuyalım:

Bedev ati üç gün, dört gün saklarlar,
Goç yigidin sayasında uklarlar,
Garıp ölse, üç aydan son yoklarlar,
Bedev atlı, demir donlu Koroğlu!

Я берегу арабского коня на день битвы,
В этот день я живу под его тенью.
С ним я убиваю в схватках героя.

Береги арабского коня, вооружайся железным щитом, Карули!”
(9,16)

Göründüyü kimi “Koroğlu” dastanının poetik dilinin özünəməxsusluğu həmişə diqqəti cəlb etmişdir. Dastanda verilən şeirlərin dili quruluşu və

tərkibi etibarlı ilə sadə, ahəngdar və aydındır. Poetik parçalarda canlı xalq dilindən alınmış ifadə formaları, xalq ruhu əsas yer tutur. Şeirlərin əksəriyyətində canlı danışiq dilinin xüsusiyyətləri ilə rastlaşırıq. Bu şeirlər xalq dilinin bütün incəliklərini, zənginliklərini özündə təcəssüm etdirir. Bütün bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, dastanın Azərbaycan türkcəsində olan dili ilə bağlı məsələyə Nizami Cəfərov “Eposdan kitaba” monoqrafiyasında münasibət bildirərək aydınlıq gətirmişdir: “Koroğlu”nun dili sadəcə xalq danışiq dili deyildir, xalq dilinə əsaslanan, xüsusi üslub tipologiyası ilə seçilən folklor (daha dəqiq desək, aşiq!) dilidir ki, o zəngin linqvopoetik ifadə imkanlarına malikdir...”(1,170).

Linqvopoetik ifadə imkanları dedikdə, ilk növbədə dastanın nəzm parçalarında səslənməsinə görə sabitliyini qoruyub saxlayan bədii ifadə vasitələri nəzərdə tutulur. Əzizxan Tanrıverdi “Koroğlu”nun şeir dili kitabında dastanın ifadə imkanlarına ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik prizmasından qarşılıqlı şəkildə yanaşaraq geniş təhlil aparmışdır. Bizim məqsədimiz isə dastanda qəlibləşmiş ifadə vasitələrinin müasir poeziyamızda tutduğu yeri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Dastandakı şeir nümunələrinin əksəriyyətini təşkil edən qoşma və gəraylılar xalq yaradıcılığının mükəmməl örnəklərindən olub tarixi qəhrəmanlıq hissləri aşılamaqla yanaşı, bəzi ifadələrdə aforizmə çevrilmə prosesi və qəlibləşmə də baş vermişdir. Bu baxımdan müasir poeziyada dastanın mükəmməl qəliblərindən yetərinə istifadə olunmuşdur. Belə qəliblərdən biri də İslam Sadıqın dastandan iqtibas edərək “Sənin Eyvazından xəbərin varmı?” başlığı ilə yazdığı qoşmadır. Şair yazır:

Ömrün fəsilləri özgə cür gəlir,
Payız budağında bar görür gəlir.
Qış qəmi başına götürür gəlir,
Yayından, yazından xəbərin varmı?!

Xotkarın əlinə keçib Çənlibel,
Kəfdədi yanında qırx min incəbel.
Sel axır Qıratın gözlərindən, sel,
“Sənin Eyvazından xəbərin varmı?!” (8,33)

İslam Sadıqın bu qoşmasının mayalandığı “Koroğlu” dastanının “Durna teli” hissəsindəki Xoca Əzizin söyləməsi ilə müqayisə edək. “Xoca Əziz dedi:

Qoç Koroğlu, sənə xəbər söyləyim,
Sənin Eyvazından xəbərin varmı?
Qaranlıq könlünü işıq eyləyim,
Sənin Eyvazından xəbərin varmı?

İgid də igiddən çəkərmə minnət?
Paşa qabağında buyurur cəllad.
Hanı Dəmirçioğlu, o Bəlli Əhməd?
Sənin Eyvazından xəbərin varmı?(5,130)

“**Xəbərin varmı?**” qəlibindən istifadə edən şairlərdən biri də Zöhrə Xəlilidir. Qaçqın həyatı yaşayan, savaşda atasını və qardaşını itirən şairə üzünü şəxsləşdirdiyi dağlara tutub soruşur:

Qardaş sorağıyla üz tutdum sənə,
Dağlar, qardaşımdan xəbərin varmı?
Ürəyim doludu kimə söyləyim,
Söylə, sirdaşımdan xəbərin varmı?

Sənə də həsrətəm bəlli üzümdən,
Hicrandan kəsilib taqət dizimdən.
Səndən uzaqlarda bulaq gözümdən,
Axan yaşlarından xəbərin varmı? (11,78)

Zöhrə Xəlilinin “Yerindəmi” gəraylısının ümumi məzmunu dastanın “Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi” qolunda Koroğlu Ərəb Reyhan tərəfindən sıxışdırıldığı zaman dediyi gəraylının ümumi məzmunu ilə səsleşir. Dastanda: “Koroğluya yalqızlıq əl verdi. Çənlibel, dəlilər yadına düşdü. Bu ağır vaxtda onları yanında görmək istəyirdi. Bir də baxdı ki, budur, Çənlibel tərəfdən bir dəstə durna gəlir, ürəyi qubar elədi. Sazı döşünə basdı, aldı görək nə dedi:

Göydən gedən beş durnalar,
Bizim ellər yerindəmi?
Bir-birindən xoş durnalar,
Bizim ellər yerindəmi?(5,116)

Zöhrə Xəlili dədə-baba yurdundan didərgin salınandan sonra ümumən bütün qaçqınların dərdi olan Vətən həsrətini göydə uçan quşlar və uzaqdan görünən başı qarlı dağlar ilə bölüşmək istəyir. Şeir bədii siqlətini artırmaq, ifadə tərzini sərrast və daha mənalı etmək məqsədi ilə “Koroğlu”dakı hazır qəliblərdən istifadə edir:

Uçan quşlar, uçan quşlar,
Bizim yerlər yerindəmi?
Ay səmanı qucan quşlar,
Bizim yerlər yerindəmi?

Anam, bacım qaldı ağlar,
Ağ geyinib, qara bağlar.
Başı qarlı uca dağlar,
Bizim ellər yerindəmi? (11,99)

Fəxrəddin Əliyevin Azərbaycan jurnalında çap olunmuş “Yeriyin düşmən üstünə” şeirinin leytmotivi də dastanın “Durna teli” hissəsindəki Koroğlunun dəlilərinə müraciətindən iqtibas edilmişdir. Şeirdə:

Haydı, igidlərim, qeyrət vaxtıdır,
Yeriyin,
yeriyin düşmən üstünə (3,140)

“Koroğluda”:
Hoydu, dəlilərim, hoydu,
Yeriyin düşmən üstünə!(5,140)

Göründüyü kimi hər iki şeirin süjet xətti, qayəsi, məramı, ifadələri birbirini təkrar edir. Fərqli şeirin qoşma tərzində yazılması, Koroğlunun oxuduğu türkünün gəraylı şəklində olmasındadır.

Atif İslamzadənin “Bu qılınckəsməyə...” şeirindəki “Üyüt gəlsin dən, deyib, döy başına yan, deyib”(5,51) misralarında “**üyüt gəlsin dən, döy başına yan**” ifadələri dastanın “Həmzənin Qıratı aparması” qolunda Koroğlunun dəyirmanında Keçəl Həmzə tərəfindən aldadılmasından sonra dediyi türkünün təsirindən yaranmış ifadələrin təkrarıdır.

Dastanda:
Çünki oldun dəyirmançı,
Çağır gəlsin dən, Koroğlu!
Verdin Qırı, aldın Dürü,
Döy başına yan, Koroğlu!(5,159)

Dastanın “Durna teli” qolunda Eyvaz əsir düşəndən sonra Nigar xanımın saçından üç tel ayıraraq sinəsinə basaraq dediyi “Dağlar, Eyvazı neynədiz?!” gəraylısına iqtibas olaraq Gəray Məlikoğlu “Dağlar, Eyvazı neylədiz?!” gəraylısı ilə Eyvaz dərini müasirləşdirərək bu günümüze gətirir.

Dastanda:
Başı ərşə duran dağlar,
Dağlar, Eyvazı neynədiz?

Üç igidi udan dağlar,
Dağlar, Eyvazı neynədiz?

...Mən Nigaram, ah çəkərəm,
Daşın çaylara tökərəm.
Yerində burc-bar tikərəm,
Dağlar, üç nazı neynədiz?!(5,130)

Gəray Məlikoğlunun şeirində:

...”Cəngi” üstündə saz vardı,
Qılinc vardı, dəryaz vardı.
Bir zamanlar Eyvaz vardı,
Dağlar, Eyvazı neylədiz?!

Çənlibeldə qala qaldı,
Yurdum daldan-dala qaldı.
O dağlar çaqqala qaldı,
Dağlar, Eyvazı neylədiz?!

Alışmışam dilim-dilim,
Küləklərə paydı külüm.
Nigar ağlar zülüm-zülüm,
Dağlar, Eyvazı neylədiz?!(7,108)

Qarşılaşdığımız şeirlərdən verilən bəndlərdə eyni nitq qəliblərindən istifadə edildiyinin bir daha şahidi olduq. Bütün bunlar “Koroğlu” dastanının Azərbaycan şairləri içərisində yerini müəyyənləşdirməklə yanaşı dastanın poetik nümunələrinin təsir dairəsinin də geniş olduğunu təsdiq edir. Dastandan müasir poeziyamıza keçən sabitləşmiş nitq qəlibləri özünə yeni funksiyalar qazandırmış olur. “Sənin Eyvazından xəbərin varmı?”, yaxud “Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən, Koroğlu” kimi poetik ifadələr atalar sözlünə, zərbi-məsəllərə çevrilməkdədir. Şövkət Dağlar qızının “Necoldu” qoşması dastanın “Koroğlu ilə Bolu bəy” qolunda Koroğlunun Bolu bəyə ünvanladığı qoşması ilə oxşardır:

Dastanda:
Deyirdin zamana gedəcək belə,
Uymuşdun şeytana, fitnəyə, felə.
Hərdən hökm eyləyib basırdın gölə,
Koroğlunu tutan dəmlər necoldu? (5,251)
Şövkət Dağlarqızın qoşmasında:

Həsərlə gözlərdik bahar ayını,
Xonça bəzəyərdik gəlin payını.
Qocalar içərdi elçi çayını,
Göz oxşayan gözəl anlar necoldu? (2,6)

Azərbaycanın inqilabçı şairi Xəlil Rza Moskvadakı Lefertovo zindanında yatarkən həyat yoldaşı Firəngiz xanım onu ziyarət etmişdi. Ay-rılıq zamanı Firəngiz xanımın kədərli baxışları, qəmli sözləri şairi sarsıdır, Firəngiz xanımın surətində Nigarın sədaqətini görür. Şair Nigarın Koroğluya müraciətlə dediyi gəraylıyı xatırlayır:

Necə baxım ev-eşiyə,
Yaralı könlüm üşüyə?
Toz bürümüş boş beşiyə,
Şirin layla çalan yoxdu (6,80).

Nigar bütün qəlbi ilə sevdiyi Koroğludan övlad istəyirdi. Bu sevgiyə ana olmaq mehri qovuşduğundan ilahi bir məhəbbətin təzahürü kimi səslənirdi. Xəlil Rzanın övladlarının anası Firəngiz xanımda da Nigar eşqi, məhəbbəti zamanın ağır sınaqlarından çıxmışdı. Bu sədaqəti, ülfəti görən şair məhz Nigar xanımın dediyi şeir qəlibi ilə Firəngiz xanımın kədərini ifadə etməyə çalışırdı. Bu məhəbbətin dərin qatlarında bir doğmalaşma, bir vəhdət, daha doğrusu elə bir bağlantı yaranıbdır ki, onu yaşamaq, yaşayaraq duymaq mümkündür:

“Necə baxım ev-eşiyə,
Yaralı könlüm üşüyə?”
Döndüm solan bənövşəyə,
Sənsiz nə cür dönüm evə? (10,141)

Bütün bunlar göstərir ki, Koroğlu dastanının poetik dili Azərbaycan şairlərini hər zaman cəlb etmiş, ayrı-ayrı qollarda verilən qoşma və gəraylıların təsiri ilə ədəbiyyatımızda yeni şeirlər yaranmışdır. Xüsusilə qəhrəmanlıq nəğmələri ənənəvi seçimə çevrilmiş, igidliyin, mərdliyin, mübarizliyin tərənnümü baxımından xarakter yaradılmasını təmin etmişdir. Bütün bu saydıqlarımızdan görünür ki, dastanda verilən şeirlər bədii cəhətdən mükəmməl olmaqla yanaşı böyük təsir qüvvəsinə malikdir, poetik sözün rəngarəngliyi ilə seçilir.

“Koroğlu” dastanınındakı poeziya nümunələri və bu şeirlərin dili müasir poeziyamızın qidalandığı ən zəngin mənbələrdən biridir. Burada verilən qoşma və gəraylılar xalq yaradıcılığı bulağının çağlayan saf sularında yuyunub arınmış, cilalanmış nümunələrdən ibarətdir ki, yarandığı zamandan uzun illər keçsə də, öz bədii təsir qüvvəsini qoruyub saxlayır və daha da dərinlən duyulur.

Bütün bunların nəticəsidir ki, müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasını təmsil edən şairlərin yaradıcılığında "Koroğlu" dastanının obraz və motivlərindən geniş şəkildə istifadə edilir.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov Nizami, Eposdan kitaba, Bakı, Maarif, 1999, 220 s.
2. Dağlarqızı Şövkət, Axtar kitabımı, al, oxu məni. Tbilisi, Universal, 2010, 182 s.
3. Əliyev Fəxrəddin, Yeriyn düşmən üstünə, Azərbaycan jurnalı-1999/8, s.140
4. İslamzadə Atif, Qırxıncı otaq, Bakı, Nurlan, 2010, 332 s.)
5. Koroğlu, Tərtib edən M.H.Təhmasib, Bakı, AEA Nəşriyyatı, 1956, 454 s.
6. Koroğlu, Çapa hazırlayanı, filoloji elmlər doktoru M.H.Təhmasib, Bakı, Gənclik, 1974, 366 s.
7. Məlikoğlu Gəray, "Dağlar, Eyvazı neylədiz?!", Azərbaycan j., 1992, 7-8, s.108
8. Sadıq İ. Ağrı, ürəyim, ağrı, Bakı, Azərənəşr, 1995, 176 s.
9. Söyegov Muratgeldi, Koroğlu destanlarından bəzi şiirlərin XIX. Yüzyılda Birləşik Kırallıqta və ABD-də incelenməsi (yazarlar, eserləri və tercümeləri hakkında kısa notlar) Qafqaz universiteti, Türk halklarının edebi geçmişi: türk destanları uluslar arası sempozyumu, Bakü, 6-7 may 2004, s.14-18
10. *Ulutürk Xəlil Rza, Uzun süürən gənclik, Bakı, Azərənəşr, 1993, 437 s.*
11. Zöhrə Xəlili, Oğul həsrətiylə qocalır anam, Bakı, Şəms, 2005, 124 s.

Низами Мурадоглы

Об использовании стихотворных форм эпоса "Короглы" в современной поэзии

Резюме

Еще в начале XIX века Европейские ученые начали интересоваться поэтикой эпоса "Короглы". В последующие года в Азербайджанском литературоведении были исследованы художественные особенности этого эпоса.

В особенности в советское время были проведены масштабные работы в этом направлении. В настоящее время эпос изучается в различных аспектах. Совершенные гошма и герайлы этого эпоса стали объектом исследования ученых, а также заинтересовали современных поэтов. Поэты ссылаясь на эти образцы, заимствуя их создают

оригинальные образцы. Иногда формы герайлы и гошма из эпоса в точности используются в творчестве современных поэтов. В статье рассматриваются эти вопросы

Nizami Muradoglu

**About the utilization from the poem patterns of the epos “Koroglu” in
modern poetry
Summary**

European scientists have been interested in the poetics of the epos “Koroglu” at the beginning of the 19th century. The artistic peculiarities of the epos have been learnt in the following periods in Azerbaijan literature. Especially in Soviet time the great things have been done on this sphere. Today the epos has been learning in different aspects. Giving in the epos the wonderful “goshma” and “garays” (a form of an Azerbaijani poem) are not only being the investigation object of scientists but also attract the attentions of modern poets. Poets create the original samples by giving quotation from the poem couplets that giving in the epos. Giving in the epos the patterns of goshma and garayli are also taking part in the creation of poets.

In the article the investigations about this theme take an important place.

Rəyçi: Seyfəddin Rzasoy
filologiya üzrə elmlər doktoru

PƏRVANƏ QULİYEVA
Gəncə Dövlət Universitetinin
Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrasının
yegane.huseyinli@box.az

SABİR ƏDƏBİ MƏKTƏBİ VƏ İCTİMAİ-SİYASİ LİRİK MƏSƏLƏSİ

Açar sözləri: sənətkarlıq, lirika, ədəbi məktəb, satira, poeziya, yaradıcılıq, şair.

Ключевые слова: мастерство, лирика, литературная школа, сатира, поэзия, творчество, поэт.

Key words: Handicraft, lyrics, literary school, satire, poetry, creative activities, poet.

Azərbaycan poeziyasında Sabir sənətinin növatorluğunu şərtləndirən ən mühüm cəhətlərdən biri ictimai mündəricənin dərinliyi – dövrün öz həllini gözləyən problemlərinin diqqət mərkəzinə çəkilməsi ilə əlaqədardır.

Həm də bu məsələ böyük şairin sənətkarlıq qüdrətini əks etdirən rəngarəng üsullarla, bədii idrak və inikas vasitələri ilə ifadə olunmuşdur. Burada sənətkarın ictimai gerçəkliyə estetik münasibəti müxtəlif şəkildə təzahür edir: kinayəli satirik inkar, bədii təhlil, lirik-emosional təsvir şairin həyatı əks etdirmə üsulları kimi özünü göstərir. Sabirin poeziyası ənənəvi olaraq ədəbiyyatşünaslıqda inqilabi-satirik poeziya kimi müəyyənləşdirilmişdir. Buna uyğun olaraq şairin milli poeziyada açdığı yol, yaratdığı ədəbi məktəb inqilabi-satirik poeziya məktəbi adlandırılır. Ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünaslığımızda Sabir və C.Məmmədquluzadənin adı ilə bağlı ədəbiyyat, ədəbi cərəyan – satira ədəbiyyatı çox ümumi və geniş bir anlayışdır. Sabirin də, C.Məmmədquluzadənin də daxil olduqları ədəbi cərəyan, ədəbi məktəb – inqilabi-satirik ədəbiyyatdır. Lakin Sabir yaradıcılığı və onun ədəbi məktəbi haqqındakı bu fikri təsdiq etməklə yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, Sabir və onun ədəbi məktəbinə mənsub şairlərin yaradıcılığını yalnız satirik şeirlərdən ibarət hesab etmək bu poetik hadisənin bütün mahiyyətini tam əhatə etmir. Sabirin yaradıcılığı, onun satirik şeirləri də daxil olmaqla inqilabi-satirik anlayışdan daha geniş və zəngin bir bədii-estetik anlayışdır. İnqilabi satira Sabir poeziyasının nə qədər mühüm və əsas cəhəti olsa da, onun yeganə xüsusiyyəti hesab edilə bilməz. Ümumiyyətlə, satira bütün Sabir poeziyasının və Sabir ədəbi məktəbinin ən aparıcı sahəsidir.

Sabir Azərbaycan şeirinin, ilk növbədə lirik poeziyanın şekillərindən istifadə etmişdir. Lakin Sabir onların vasitəsilə tamamilə yeni keyfiyyətli

inqilabi poeziya yaratmışdır; elə poeziya ki, burada satira və lirika ayrılmaz bir vəhdət halında çıxış edirlər. M.Arif yazırdı: “Mahiyyət etibarilə Axundovun dram və nəsr üçün gördüyü işi Sabir poeziya üçün görmüşdür, lakin o, bunu özünəməxsus şəkildə etmişdir”. Bu deyilənlərə əsaslanaraq göstərməliyik ki, Sabirdən yalnız inqilabi-satirik şair kimi yox, həm də eyni səviyyədə lirik şair kimi danışmaq və söz açmaq olar.

Sabir satirik şeirlərdən qabaq lirik şeirlər yazmışdır. O, yaradıcılığa lirik şair kimi başlamışdır. Sabirin əldə olan şeirləri arasında elə klassik qəzəlləri vardır ki, onun lirik şair kimi sənətkarlığından, şairənə hissləri qəzələ xas bitkin obrazlarla, kamil forma ilə ifadə etmək məharətindən danışmağa imkan verir.

İstəsən könlüm kimi zülfün pərişan olmasın,
Ol qədər cövr et mənə ah etmək imkan olmasın.
Dərdi-eşqin qəsd-i-can etdisə, mən həm şakirəm,
İstərəm cismimdə dərd olsun, dəxi can olmasın.

Bu qəzəldəki bədii bitkinlik, obrazlılıq, ifadəlilik şairin yüksək sənətkarlığa malik olduğunu göstərir. Bunun nəticəsidir ki, Sabir Füzulinin qəhrəmanı ilə yarışa bilən aşiq obrazı yarada bilmişdir. Öz böyük sələfinin aşiqi kimi Sabirin qəzəlindəki aşiq də öz eşqi, öz məhəbbəti yolunda hər cür əzaba dözməyə hazırdır; yar yolunda çəkilən əzabı o, səadət kimi qəbul etməyi bacarır:

Derlər, aşiqküş nigarım qətlimə amədədir,
Allah, allah, bir səbəb qıl kimi, peşiman olmasın.

Sabirin sayca çox az olan qəzəlləri içərisində elələri də vardır ki, bunlarda şairin qəzələ xoş, incə yumoristik hisslər gətirdiyini görürük:

Bəlakeş Sabirəm, səbrim tükənmiş hicri-ruyindən,
Gözüm yaşına rəhm eylə, turalım çox günahım var.

Sabir poeziyası ancaq satiradan ibarət deyildir. Azərbaycan şeirinin, daha doğrusu, XX əsr şeirimizin inkişafında Sabirin yerini və mövqeyini təyin edən təkcə satira deyil, bu sözün həqiqi və geniş mənasında başa düşülən vətəndaşlıq poeziyasıdır. Sabirin satirası da ona görə belə ciddi ideya-estetik əhəmiyyətə malikdir ki, o, bütün mahiyyəti ilə şairin vətəndaşlıq mövqeyini ifadə edir.

Sabirin vətəndaşlıq və xalq xadimi kimi poetik “mən”i onun fikir və hissləri, kədəri və təəssüf, qəzəb və nifrəti hər iki üslubda olan şeirlərinin ideya-bədii mündəricəsində bütün parlaqlığı ilə nəzərə çarpır. Sabirin poeziyasında ictimai-siyasi lirikanın bir janr, bir poetik təmayül kimi mövqeyindən danışarkən bu cəhət mütləq nəzərə alınmalıdır. Lakin Sabirin xüsusi siyasi-ictimai məzmunlu elə şeirləri var ki, onun yaradıcılığında lirikanın miqyasını və hədudunu təyin etmək üçün yaxşı material verir. Sabir

bu şeirləri ilə də müasirlərinə və davamçılarına təsir göstərə bilmiş, onları vətəndaşlıq motivləri ilə dolu şeirlər yazmağa istiqamətləndirmişdir.

III. Sabirin ədəbi məktəbində satirik şeirlər. Sabir ədəbi məktəbinin ideya-estetik xüsusiyyətlərini araşdıran tədqiqatçılar onun nümayəndələrinin ancaq satirik şeirlərini təhlil edirlər. Sabirin satirik şeirləri kimi ictimai məzmunlu lirik şeirləri də tənqidi təfəkkür, analitik təhlil, həyat faktına ciddi və tələbkar münasibət, yüksək vətəndaşlıq mövqeyi ilə seçilir. Bütün bu xüsusiyyətlər şairin lirik şeirlərində realizmin başlıca keyfiyyətlərini təşkil edir. Sabirin ictimai-siyasi və vətəndaşlıq lirikası onun yaratdığı ədəbi məktəbin janr sistemində müəyyən yer tutur. Lirik-ictimai şeirlərdə satirik kinayəni sarkazmı həyata açıq-aşkar tənqidi münasibət bədii inkar əvəz edir. Şair bəzən şeirlərində satirik tərzdə əks etdirilməsi qeyri-mümkün olan mövzulara da toxunmuşdur. Sabir ədəbi məktəbi xalqiliyə və ümumbəşəriliyə əsaslanan yaradıcılıq hadisəsidir. Onun davamçıları Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, B.Abbaszaadə, M.Ə.Möcüz və başqalarının əsərlərinin başlıca mövzusu, ideya istiqaməti də xalqın ictimai mənafeyini müdafiə qayəsini təşkil edir. Məhz bu səbəbdən də həyatın aktual siyasi-sosial məsələlərinin bədii həlli Sabirin və onun məktəbinə daxil olan şairlərin yaradıcılıqlarında dərin vətəndaşlıq və xalqilik keyfiyyəti daşıyırdı. Sabir yazırdı:

Süluki şairin öynən səfa deyil də, nədir?
Vətənpərəstə bu məslək rəva deyil də, nədir?
Nasıl da əsrə görə məzhər olması şair?!
Füadı lövhəyi-giytunüma deyil də, nədir?

Sabirçilərin ictimai-siyasi lirikası yalnız bu və ya digər ictimai hadisəyə qarşı şəxsi – fərdi sənətkar mövqeyini göstərmirdi, həm də real həyat hadisələrinin doğurduğu münasibətin ifadəsi idi. Həyat faktları bu lirikanın məğzi və mündəricəsi idi. Ə.Qəmküsarın “Həs-bhal” şeiri bu mənada xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu şeirdə xalq azadlığı uğrunda çətin və kəşmə-kəşli yol keçmiş şairin ümumiləşdirilmiş surətini görürük.

Məzmunca bu şeir avtobiografikdir. Şair öz tərcümeyi-halını lirik planda verir, lirik hisslərini tərcümeyi-hal vasitəsi ilə oxucuya çatdırır. Şairin keçdiyi həyat yolu kədərli və qüssəlidir. Şair arzularının, ümidlərinin doğrulması yollarında məhrumiyyətlərlə üzləşsə də, gələcəyə olan ümidini itirmir. Ə.Qəmküsarın satira və felyetonlarında olduğu kimi, ictimai ruhlu lirik şeirlərində də Şərq despotizmi və irticası, imperiaлизм dairələrinin Şərq ölkələrində yeritdikləri siyasətin antihumanist hiyləgər mahiyyəti kəskin ifşa olunurdu. Məsələn, onun 1918-ci ildə ingilislərin Bakıya və Azərbaycana gəlişi mövzusunda yazdığı “İngiltərə” şeiri realist lirikanın yaxşı nümunələrindən sayılır. Bu şeirin məziyyəti imperiaлиzm-in daxili mahiyyətini, konkret, real təzahürlərini açıb göstərə bilmək məharətində idi. Şair ingilislərin Qafqaza gəlməsini buradakı xalqlar üçün müsibət və faciə adlandırırdı, xalqları

“ingilis bəlasına” qarşı mübarizəyə səsləyirdi. Ə.Qəmküsarın milli cümhuriyyət dövrünün ictimai ədalətsizliklərindən danışan bu şeiri siyasi lirika nümunəsidir. O, burada mövcud dövlətin, siyasi quruluşun kəskin tənqidini verir. Realist poeziya əslində nə xalis satirik, nə də xalis lirika deyildi; bu poeziyada satira və lirika ayrılmazdı. Hətta xalis satirik şeirdə belə lirik ünsürlər və başlanğıc olurdu. Möcüzün yaradıcılığında satiraları ilə lirikası arasında daxili ideya – mövzu vəhdəti aşkar müşahidə olunur. Möcüz müasirləri kimi, gülüşü, istehzanı ciddi, müstəqim şeirlə əvəz etməyi bacarırdı. Sabir kimi, Möcüz də coğrafi məhdudiyyət tanımırdı. Onun poetik nəzərləri geniş aləmi qavrayırdı. M.Ə.Möcüzün “Vətən” şeiri doğma vətənə sonsuz məhəbbətini, ona fəda olmaq əzmini əks etdirirdi. Möcüz öz şeirlərində tərəqqini, milli oyanışı əks etməklə yanaşı mövhumata, ətalətə, elmsizliyə qarşı da mübarizə aparırdı. Sabirin davamçıları çox vaxt eyni ictimai hadisələrə müxtəlif cəhətdən işıq saldıqları kimi, bu hadisələrin bədii təsvirində də əlvanlığa təşəbbüs göstərirdilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı. Bakı, 1966.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild. Bakı, 1960.
3. Mir Cəlil , Firidun Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. “Maarif” nəşriyyatı. Bakı, 1982.
4. Mir Cəlil. XX əsr ədəbiyyatı, Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild. Bakı 1944.
5. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər (XIX-XX əsrlər). Bakı, 1981.

P.Guliyeva

Sabir's literary school and social-politic lyric problem

Summary

Sabir's poetry traditionally have been defined as revolutionary, satirist poetry in the literary criticism . Way having opened poet according to this in the national poetry, literary school created is named revolutionary satirist poetry school. In general, literature connected with name of Sabir and J. Mammadgulizadeh in our literary criticism, literary current - satire literature is the very general and wide conception. Literary current where entered Sabir and J. Mammadgulizadeh too, literary school is the revolutionary satirist literature. But necessary to note side by side with

affirming about the Sabir creative work and his literary school this thought that Sabir and to consider only consisting of satirist poems does not surround the creative work of the belonging poets all essence of this poetical event to his literary school full. Sabir's creative work, including his satirist poems is the wider and the rich artistic-aesthetic conception from the revolutionary satirist conception. If revolutionary satire is important and basic side of the Sabir's poetry much, cannot consider only his feature. In general, satire is the most leader area of all the Sabir's poetry and Sabir's literary school.

П.Кулиева

**Литературная школа Сабира и задача
общественно-политической лирики**

Резюме

Поэзия Сабира традиционно в литературной критике определилась как революционно-сатирическая поэзия. Соответственно этому, путь, открытый поэтом в национальной поэзии, созданная литературная школа называется революционно-сатирическая поэтическая школа. В общем, в литературоведении литература, связанная с именами Сабира и Дж. Мамедкулизаде, литературное течение – сатирическая литература очень обобщенное и широкое понятие. Литературное течение, литературная школа, куда входят и Сабир, и Дж.Мамедкулизаде является революционно – сатирическая литература. Но наряду подтверждением мысли о творчестве Сабира и его литературной школе, надо отметить, что творчество поэтов, относящихся к его литературной школе нельзя считать только сборником сатирических стихов, это не совсем охватывает всю суть этого литературного события. Творчество Сабира, включая его сатирические стихи, является более широким и богатым литературно-эстетическим понятием, чем революционно – сатирическое понятие. Сколько бы революционная сатира поэзии Сабира не была важной и основной, она не может считаться его единственным свойством. Вообще, сатира является ведущей областью всей поэзии Сабира и его и его литературной школы.

Rəyçi:

Xəlil Yusifli
filologiya elmləri doktoru, professor

FƏRMAN XƏLİLOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
fermanhalilov@yahoo.com

HÜSEYN RAZİNİN ƏDƏBİ İRSİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: Hüseyn Razi, Dövrü mətbuat, Naxçıvan ədəbi mühiti, tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar, ədəbi irs.

Key words: Huseyn Razi, periodical press, Nakhchivan literary environment, critic and literature study, literary heritage.

Ключевые слова: Гусейн Рази, периодическая пресса, Нахчыванская литературная среда, критики и литературоведы, литературное наследие.

H.Razinin həyatı, ədəbi-ictimai fəaliyyəti, şəxsiyyəti, yaradıcılığının ayrı-ayrı mərhələləri və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş müxtəlif vaxtlarda yazılan xeyli məqalə və очерklər vardır. Bu yazılar dövrü mətbuat, almanax və kitablarda çap olunmuşdur. Onun haqqında yazan müəlliflərin tərkibi elmi-ədəbi ictimaiyyətin müxtəlif təbəqələrini əhatə edir: şair və yazıçılar, ədəbiyyatşünas və tənqidçilər, jurnalist və oxucular.

Məqələmizdə H.Razinin yaradıcılığının ikinci və üçüncü mərhələlərinin dəyərləndirilməsi üzərində dayanacağıq.

Şairin yaradıcılığının ikinci mərhələsində çap olunan ilk kitabı “Ömür yolları” adlanır (1964). Kitab haqqında o dövrün mətbuatında dərc olunan məqalələrdə xeyli maraqlı və ciddi dəyərləndirmələr vardır. İlk rəy xalq yazıçısı, akademik Mirzə İbrahimova məxsusdur: “H.Razi bilavasitə və təbii bir əda ilə hissiyyatını ifadə edən şairdir... Onun şeirlərindəki səmimiyyət oxucuda lirik qəhrəmana daxili bir məhəbbət və inam yaradır. Hiss edirsən ki, H.Razi sənətkarlıqla peşəkarlıq arasındakı fərqi yaxşı duyur və bir şair olaraq inandığı həqiqətlərdən yazdığı üçün demək olar ki, **böğazdan yuxarı** söz demir, daxilən duymadığı, valeh olmadığı obrazlar işlətmir. Yəni onun sazı saxta havalar çəlmir.” (18, s. 4).

M.İbrahimov kitaba daxil edilən şeirlərdə “zəif və yolverilməz qafiyələrin” olduğunu və “bəzi təşbehlərin təkrar edildiyini” də şairin diqqətinə çatdırır.

Şair Xəlil Rza isə “Ömür yolları” kitabındakı şeirlərə əsasən H.Razinin yaradıcılığı haqqında mülahizələrini ümumiləşdirərək yazır ki, bu şeirlər “onun poeziyaya ötürü bir həvəs ucbatından deyil, ürəkdən bağlandığını, yazıb-yaratmaq ehtirasının soyumadığını, əksinə, fikir və bədii sənətkarlıq cəhətdən xeyli irəlilədiyini sübut edir” (32, s. 4). Məqalə müəllifi tənqidi fikirlərini isə belə ifadə edir: “Onun kitaba daxil olan bir çox şeirlərinin bədii səviyyəsi

aşağıdır. Misal üçün “Kommunizmin dastanı”, “Danışır Moskva”, “Mən səni görürəm” şeirlərini göstərmək olar. H.Razi şeirlərinin forma rəngarəngliyinə də fikir verməlidir” (32, s. 4).

Bizcə, belə şeirlərin zəif çıxmasının bircə səbəbi var idi: **Boğazdan yuxarı** (M.İbrahimov) yazılması! Bəli, cəsarətlə demək olar ki, H.Razinin kommunist ideologiyasının təsiri altında ortaya çıxan bütün şeirləri “boğazdan yuxarı” yazılmışdır. Çünki bu cür şeirlərdə şairin ifadə etdikləri “inandığı həqiqətlər” (M.İbrahimov) deyildi.

H.Razinin yaradıcılığının ikinci mərhələsinin birinci onilliyinə 1970-ci ildə çap olunan “Səsləşən dağlar” kitabı ilə yekun vurulur. Kitaba “Qələbə yollarında”, “Mənim respublikam”, “Səyahət dəftərindən”, “Lermantov haqqında nəğmələr”, “Lirik düşüncələr”, “Məhəbbət sətirləri”, “Qəzəllər” və “Satirik şeirlər” başlıqları altında 88 şeir daxil edilmişdir.

İkinci on ildir şeir yazıram,

Mən hələ “şairəm” deyə bilmirəm –

deməsinə baxmayaraq, həmin kitabdakı şeirlərdə “artıq H.Razinin fərdi üslubu tam şəkildə müəyyənlanmış, dili sadələşmiş, özünəməxsus deyim tərzı formalaşmışdır” (22, s. 54).

H.Razi yaradıcılığının ikinci mərhələsinin məhsulu olan “Həmişəbahar” (1974), “Canlı tonqal” (1977) və “Ayrılmaram” (1981) kitablarına daxil edilən bir çox şeir və poemaları da mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmiş və onları dəyərləndirən məqalələr yazılmışdır. Adı çəkilən kitablarda H.Razinin kommunistşayağı tərif və alqışa layiq olan “boğazdan yuxarı” yazılmış şeirlərindən fərqli olaraq ürəkdən gələn bir yanğı ilə yazılmış əsərləri daha çoxdur. Elə məqalə müəllifləri də belə əsərlərə daha çox diqqət yetirmiş, onları yüksək qiymətləndirmişlər. Məsələn, şair Muxtar Qasımzadə yazır ki, H.Razinin “səyahət şeirləri oxucuda böyük maraq doğurur. Onun Koktebeldə, Yaltada, Riqada, Praqada, Budapeştdə, Bratislavda və başqa coğrafi hüdudlarda qələmə aldığı onlarla şeir şair qələminin ən yaxşı poetik məhsuludur” (25, s. 4).

Filologiya elmləri namizədi (sonralar elmlər doktoru) Azad Nəbiyev isə diqqəti H.Razinin “Naxçıvan lövhələri” silsiləsinə daxil olan şeirlərinə yönəldir və belə qənaətə gəlir ki, “H.Razi təbiət gözəlliklərindən bəhs edəndə də onu xalqımızın tarixindən, qəhrəman keçmişindən təcrid etmir” (28, s. 4).

H.Razinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında filologiya elmləri namizədi Arif Əliyevin fikirləri də maraqlıdır: “Bədii təsvir vasitələrinin əlvanlığına, mənə dəyəri və misraların ahəngdarlığına görə “Sevinc”, “50 yaşım”, “Mənim xəyallarım”, “Çinar və başqa şeirlər xüsusilə diqqəti cəlb edir. Müəllif bu şairlərində emosional təsirin vəhdətinə, hiss və duyğuların tərəvətinə, misraların cilalanmasına çox diqqət yetirmişdir” (11, s. 4).

Şair Mustafa İsgəndərzadə H.Razinin şeirlərini “qədim diyarın nəğmələri” adlandırır və bu şeirlərdə müşahidə etdiyi səciyyəvi xüsusiyyətlərdən söz açır (20, s. 4).

H.Razi yaradıcılığının ikinci mərhələsində “Buludlar arasında” və “Həyəcanlı gecə” adlı iki povest də yazmış və bu əsərlər kitab şəklində çap olunmuşdur. Hər iki povest haqqında mətbuatda məqalələr dərc edilmiş, onların bədii məziyyətləri dəyərləndirilmişdir. “Buludlar arasında” povesti şair Əlyar Yusiflinin fikrincə, “səlis, oynaq, obrazlı və sadə bir dildə yazılmışdır” (34, s. 4).

Müəllifin “Həyəcanlı gecə” povesti isə 1964-cü ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı və Azərbaycan SSR İctimai Asayışı Mühafizə Nazirliyinin sovet milisinə həsr olunmuş ən yaxşı əsərlərin müsabiqəsində həvəsləndirici mükafata layiq görülmüşdür. Povest haqqında şair-tərcüməçi Şamil Zamanov və filologiya elmləri namizədi Abbas Hacıyevin məqalələrində də əsər yüksək qiymətləndirilmişdir (14; 35).

H.Razinin 1960-1970-ci illərdə meydana çıxan əsərlərinə dair tənqidi fikirlər də olmuşdur. Belə fikirlər əsasən şairin poetik imkanlarından aşağı səviyyədə yazdığı şeirlərində “məlum həqiqətləri təkrar etməsi”, “təsvirçiliyə” (28, s. 4), “sözçülüyə”, “ifadə və dil xətlərinə” (11, s. 4) yol verməsi, povestlərində isə “bəzən hadisəhadisələrin bir-birinə oxşaması” (60, s. 4), “bəzi cümlələrdə arxaik və dialekt sözlərə təsadüf edilməsi” (35, s. 4), “süet xəttinin inkişafına, ayrı-ayrı surətlərin xarakterinin kamilləşməsinə, bütövləşməsinə kömək etməyən əhvalat və söhbətlərə yer verilməsi” (14, s. 15) ilə əlaqədardır.

H.Razinin yaradıcılığının üçüncü mərhələsində, yəni 1980-1990-cı illərdə yazdığı şeir və poemaları “Sahil həsrəti” (1985) və “Gözün aydın” (1996) adlı kitablarında toplanmışdır. Həmin kitablar ədəbi tənqid və ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış, M.Qasımov və P.Cəfərov, F.Əliyev, Y.Axundlu bu əsərlər haqqında öz mülahizələrini söyləmişlər. Onların fikrincə, “təbiətə vurğunluq, ana torpağa səcdə bədii ümumiləşdirmələrlə o qədər canlı, o qədər dolğun göstərilir ki, həmin şeirləri həyəcansız oxumaq olmur” (9 s. 4); “Şairin lirik “mən”i həmişə həyatın qaynarındadır, ictimai həyatın iştirakçısıdır, biganəliyin, laqeydliyin, bitərəfliyin, ictimai şüurdan məhrumluğun qəti əleyhdarıdır” (24, s. 4).

Professor Y.Axundlunun məqaləsi isə şairin müstəqillik illərində çap olunan “Gözün aydın” kitabındakı əsərlərin dəyərləndirilməsinə həsr olunmuşdur. Məqalənin dərc edildiyi 1997-ci ildə, yəni avtoritar sovet rejiminin çökdüyü bir vaxt artıq deyilməsi mümkün olduğu üçün professor Y.Axundlu etiraf edir: “Şair (H.Razi – F.X.) ömrü boyu azadlıq həsrəti ilə yaşamış, gerçək həyatda bunu görməsə də, heç olmasa, yuxularında bu səadətə qovuşmuşdur” (2, s. 3).

H.Razi dramaturgiya sahəsində də qələmini sınıamışdır. Onun altı pyesi vardır: “Tarla gözəli”, “Odlu diyar”, “Arxalı dağlar”, “Haray səsi”, “Günəş”, “Acı şirinlik”. Tarixi və müasir mövzularda yazılan bu pyeslərin səhnəyə qoyulduğu yerlər müxtəlifdir: Bakı, Naxçıvan, Sumqayıt, Ordubad, Lənkəran, Füzuli rayonu.

Cabir Səfərov (33, s. 4), Ələsgər Ələkbərov (10, s. 4), Adil Babayev (8, s. 6), Əli İldırımoglu (19, s. 4), Mahmud Allahverdiyev (6, s. 4), Yavuz Axunlu (4, s. 4), Kəmalə Ağayeva (1, s. 4), Şəkər Aslan (7, s.4), İsa Məmmədov (27, s. 4), Həsən Əliyev (12, s. 4) kimi teatrşünas, filoloq, şair və adi oxucunun tamaşalara yazdığı rəylərdə bu pyeslərin mövzu, məzmun və ideyasının aktuallığı, dinamikası və dramatizmi, konflikti, həmçinin personajlarının fərdi xüsusiyyətləri, müəllifin teatr ənənələrindən istifadə etmə bacarığına müsbət dəyər vermişlər. Bu yazılarda həm də tamaşaların quruluşu, rejissor işi, aktyorların ifası, bədii və musiqi tərtibatı, dekorların əsərin mövzu və məzmununa uyğunluğu haqqında mülahizələr vardır. Həmin yazılarda tamaşaların tərbiyəvi əhəmiyyəti haqqında tərifli sözlərə meylin həddini aşdığı özünü göstərir. Buna rəvac verən şübhəsiz ki, H.Razinin öz pyeslərini kommunist ideologiyası mövqeyindən yazmasıdır. Sovet hakimiyyətinin qılincının dalı da, qabağı da kəsdiyi bir vaxtda nə müəllif H.Razi, nə də bu pyeslərin tərbiyəvi əhəmiyyətini göylərə qaldıran rəyçilər günahkar idilər. Əsl günahkar avtoritar sovet rejimi idi!

H.Razinin kitablarına və pyeslərinin tamaşasına həsr olunan rəylərdən başqa həm sovet, həm də müstəqillik illərində onun haqqında yazılan xeyli məqalələr də vardır. Naxçıvan ədəbi mühitinə həsr olunan yazılarda da H.Razinin yaradıcılığının dəyərləndirilməsinə yer verilmişdir. Hər iki istiqamətdə yazılan məqalələrdə H.Razinin şairin vəzifəsi nədən ibarətdir və əsl şeir necə olar sualları ətrafında düşüncələri (31, s. 33; 29, s. 4), əsərlərində vətənpərvərlik motivləri (3, s. 4; 30, s. 6), müxtəlif şeir yanrlarına müraciəti və bu istiqamətdə uğurları (23, s. 127), kənd həyatının təsviri (17, s. 4), əsərlərində Cənubi Azərbaycan mövzusu (15, s. 4; 16, s. 73-80), İkinci Dünya müharibəsinin törətdiyi faciələrə münasibəti (5, s. 4), əsərlərində insanlara sevgi, məhəbbət duyğuları, təbiət gözəlliklərinin təsviri (16, s. 95), dini şeirləri (26, s. 4) əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri (13, s. 177) məsələlərinə toxunulmuş, müsbət fikirlər irəli sürülmüşdür.

Müstəqillik illərində H.Raziyə aid yazılan məqalələrdə şairin yaradıcılığı və xüsusilə şəxsi keyfiyyətləri haqqında sovet dövründə deyilməsi mümkün olmayan həqiqətlər də etiraf olunmağa başladı. Bu baxımdan dosent Xanəli Kərimovun məqalələri daha çox diqqəti cəlb edir. “Etiraf insanı ucaldır” və “Həyatın rəngi, sözün ahəngi” adlandırılan bu məqalələrdə (16, s. 45-49; 50-56) ilk dəfə olaraq “bolşevik-sovet ideologiyasının ab-havası ilə “pərvəriş” tapan, üzde təbəssüm, içində qara

qanlar axıdan bir mühitin şairi olan” H.Razinin hələ keçən əsrin 60-70-ci illərində “çürük və əsası olmayan totalitar rejimin ictimai eybəcərliklərini qamçılamaşı”ndan söz açılır, eyni zamanda kommunist ideologiyasının dirijorluğu ilə “yalanların neçə səslə xorunda” (H.Razi) “oxuduğu” üçün peşman olub “üzüntülü günahlarını” etiraf etməsinin üzərində dayanılır, “uzun illər bolşevik-sovet ideologiyasına “bəslədiyi” ümid və inamın ölmə” prosesini konkret bədii materiallara istinad edilməklə aşkara çıxarılır və əsaslandırılır.

Müstəqillik illərində H.Raziyə həsr olunan ən sanballı tədqiqat işi dosent Nadir İsmayılovun “Hüseyn Razinin yaradıcılıq yolu” mövzusunda yazdığı fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası və eyni adlı monoqrafiyasıdır (21; 22). Bu tədqiqat işində H.Razinin həyat və yaradıcılıq yolu ilk dəfə olaraq bütöv və sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

Beləliklə, araşdırmalarımızı ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Yaradıcılığının ikinci mərhələsində çap olunmuş kitablarına daxil edilən əsərləri təhlil olunaraq yaradıcılıq imkanları və uğurları dəyərləndirilmiş, əsərlərində diqqəti cəlb edən bəzi qüsurlara tənqidi münasibət bildirilmişdir. Bu tənqidlər əvvəlki kimi ideoloji səciyyə daşmamış, yalnız sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə bağlı olmuşdur ki, bu da şairin gələcək yaradıcılıq fəaliyyəti üçün faydalı olmuşdur.

2. Yaradıcılığının üçüncü mərhələsinə aid əsərləri ədəbi tənqid tərəfindən öz yüksək qiymətini almış, ilk dəfə olaraq kommunist ideologiyasının basqıları altında yaşadığı illərdə yazdığı əsərlərində mətnaltı mənalarından istifadə etməklə və sandıq şeirlərində sovet rejiminin rəzalətlərindən söz açmasından bəhs olunmuşdur.

3. H.Razi haqqında yazılan məqalələrdə və yaradıcılıq yolu bütöv və sistemli şəkildə araşdırılan tədqiqat işlərində onun ədəbi-ictimai fəaliyyəti, həmçinin poeziyası, nəsr əsərləri, pyesləri, ədəbi-tənqidi və publisistik məqalələri ciddi şəkildə araşdırılmış və elmi baxımdan dəyərləndirilmişdir.

H.Razinin ədəbi irsinin öyrənilməsi və dəyərləndirilməsi istiqamətində aparılan araşdırmaların şairin həyat və yaradıcılıq yolu haqqında dolğun təsəvvür əldə etmək üçün mühüm elmi əhəmiyyəti vardır.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva K. “Arxalı dağlar” // “Şərq qapısı” qəz., 1971, 23 may.
2. Axundlu Y. Gözün aydın, şair // “Şərq qapısı” qəz., 1997, 16 iyul.
3. Axundlu Y. Ömür yolu - sənət yolu // “Şərq qapısı” qəz., 2012, 7 aprel.
4. Axundov Y. Mənəvi saflığa çağırış // “Şərq qapısı” qəz., 1977, 22 iyun.

5. Axundov A. Naxçıvan ədəbi mühiti (1941-1945-ci illərin poeziyası və nəsr). "Şərq qapısı" qəz., 2007, 24 noyabr.
6. Allahverdiyev M. "Odlu diyar" // "Azərbaycan gəncləri" qəz., 1965, 18 iyun.
7. Aslan Ş. Mənəvi ucalığa çağırış // "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1981, 18 dekabr.
8. Babayev Adil, Səfərov C. Teatrın sabahı naminə (Naxçıvan teatrı haqqında mülahizələr) // "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1965, 3 iyul.
9. Cəfərov P., Qasımzadə M. Sətirlərin işığında // "Əmək bayrağı" qəz., 1986, 1 oktyabr.
10. Ələkbərov Ə. "Odlu diyar" // "Bakı" qəz., 1965, 17 iyun.
11. Əliyev A. Şeirə dönmüş xatirələr // "Şərq qapısı" qəz., 1977, 10 dekabr.
12. Əliyev H. "Canlı tonqal" // "Şərq qapısı" qəz., 1970, 20 mart.
13. Əsgərova Q. Hüseyn Razinin dilində dialekt və köhnəlmiş sözlərin üslub imkanları // "Naxçıvan" Universitetinin Elmi əsərləri, 2015, № 1, s. 174-177)
14. Hacıyev A. Gecənin həyəcanları // "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1967, 28 yanvar.
15. Hüseynov H. Poeziya nuruna bələnmiş ömür // "Mədəniyyət" qəz., 2009, 8 aprel.
16. Xatirələr işığında. Tərtib edən R.Oday. Bakı: Nurlan. 2004, 256 s.
17. İbrahimov H. Şairlər kəndi tərənnüm edirlər // "Sovet kəndi" qəz., 1964, 15 oktyabr.
18. İbrahimov M. Təmiz duyğular // "Kommunist" qəz., 1964, 16 oktyabr.
19. İldırımoglu Ə. «Odlu diyar» // "Kommunist" qəz., 1963, 26 may.
20. İsgəndərzadə M. Qədim diyarın nəğmələri // "Sovet Naxçıvanı" qəz., 1981, 17 may.
21. İsmayılov N. Hüseyn Razinin yaradıcılıq yolu. Filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanası, 2003, № 21. 144 s.
22. İsmayılov N. Hüseyn Razinin yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm. 2003, 248 s.
23. Kərim Ə. Naxçıvanda yaşayan şairlərin əsərləri haqqında bəzi qeydlər (Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Naxçıvan filialında edilmiş məruzədən) // "Azərbaycan" jur., 1964, № 6, s. 127- 128.
24. Qasımov A. "Sahil həsrəti" // "Sovet Naxçıvanı" qəz., 1986, 16 oktyabr.

25. Qasımzadə M. Söz çeşməsi // “Əmək bayrağı” qəz., 1981, 28 iyun.
26. Quluzadə M. Müasir Azərbaycan şeirində dini düşüncələr // Ruznameyi-Dəvət (nəşriyyeyi-siyasi, ictimai, fərhəngi, iqtisadi Ostane-Azərbaycane- Qərbi) 1385 ş., 28 Ordubehşt (2006 18 may), s.6.
27. Məmmədov İ. “Günəş” // “Şərq qapısı” qəz., 1968, 3 mart.
28. Nəbiyev A. “Həmişəbahar”ın tərəvəti // “Şərq qapısı” qəz., 1974, 24 sentyabr.
29. Nəsirli M. Vətənpərvər şair // “Şərq qapısı” qəz., 1975, 15 fevral.
30. Oğuz H. Vətənpərvər şair // “Hürriyyət” qəz., 2001, 18-19 oktyabr.
31. Rahim M. Şeirimizdə sənətkarlıq // “Azərbaycan” jur., 1966, № 6, s. 56-57.
32. Rza X. Vətən məhəbbətinin tərənnümü // “Bakı” qəz., 1964, 18 avqust.
33. Səfərov C. Naxçıvan teatrı haqqında qeydlər // “Kommunist” qəz., 1968, 14 aprel.
34. Yusifli Ə. “Buludlar arasında” // “Şərq qapısı” qəz., 1961. - 22 noyabr.
35. Zamanov Ş. “Həyəcanlı gecə” // “Şərq qapısı” qəz., 1966, 21 dekabr.

Farman Khalilov

The Learning And Estimation Of Huseyn Razi'S Literary Heritage

Summary

The article has been devoted to the investigation of second and third stage of poet HuseynRazi's (1924-1998).

Creative work who is one of the prominent representative of Azerbaijan poetry and formed in Nakhchivan literary environment.

The author looks through the press materials connected with the learning and estimation of HuseynRazi's.

Literary activity and creative works and comes such a conclusion that the investigations on this direction give opportunity to get a substantial and important scientific information about the poet's life and creative work.

Фарман Халилов

**Изучение и оценивание литературного наследия
Гусейна Рази**

Резюме

В статье рассказывается о проведенных исследованиях второго и третьего периодов творчества поэта Гусейна Рази (1924-1998).

Созревший в Нахчыванской литературной среде и став популярным как известный представитель Азербайджанской поэзии.

Просматривая материалы, связанные с изучением и оцениванием литературной деятельности и творчества Г.Рази.

Автор приходит к такому выводу, что проведенные изыскания в этом направлении, несет важное научное значение для достижения полноценного представления о жизненном и творческом пути поэта.

Rəyçi: Əbülfəz Quliyev
AMEA-nın müxbir üzvü
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ELXAN YURDOĞLU-MƏMMƏDOV

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

elxan.yurdoglu@yahoo.com

AMEA Naxçıvan Bölməsi

UOT: 398

AZƏRBAYCAN DASTANLARININ TOPLANMASI, TƏDQIQI VƏ NƏŞRİNDƏ MƏHƏMMƏDHÜSEYN TƏHMASİBİN ROLU

açar sözlər: M.Təhmasib, Azərbaycan dastanları, folklor, 99 dastan

Key words: M.Tahmasib, Azerbaijani eposes, folklore, 99 epos

Ключевые слова: М.Тахмасиб, Азербайджанских эпосов, фольклор, 99 эпос,

XIX əsrin əvvəllərindən pərakəndə şəkildə toplanan və məhdud nümunələrlə nəşri həyata keçirilən Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı həmin əsrin sonlarında mütərəqqi ziyalıları tərəfindən daha ətraflı toplanmağa, ilkin elmi mülahizələrdən keçərək nəşr olunmağa başlandı.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının daha sistemli və elmi cəhətdən araşdırılaraq tədqiqi, bu işlə birbaşa məşğul olan görkəmli folklorşünas alimlər tərəfindən toplanması, öyrənilməsi, janrlar üzrə bölgüsünün aparılması, toplular halında nəşri isə ötən əsrin birinci rübündən etibarən həyata vəsiqə aldı. Həmin dövrdə Firidun bəy Köçərli, Yusif Vəzir Çəmənəzəminli, Vəli Xulufu, Hənəfi Zeynallı, Əmin Abid, Salman Mümtaz, Hümmət Əlizadə və digərləri Azərbaycan folklorunun ilk sistemli tədqiqatçıları olmaqla bərabər, həm də Azərbaycan folklorşünaslığının elm kimi formalaşmasında misilsiz xidmətlər göstərdilər.

Sonrakı mərhələdə folklorşünaslıq elmimiz Əhliman Axundov, Məhəmmədhüseyn Təhmasib, Həmid Araslı və başqalarının sayəsində yenidən təşəkkül tapmağa başladı. Bu alimlər içərisində Məhəmmədhüseyn Təhmasibin xüsusi yeri vardır. Təsadüfi deyildir ki, Paşa Əfəndiyev özünün “Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi” adlı doktorluq dissertasiyasında yazır: “M.Təhmasib respublikamızın ən görkəmli folklorşünası, yaradıcılıq dairəsi çox geniş olan, 35 il Azərbaycan folklorşünaslığının inkişafında yorulmadan əmək sərf edən bir alimdir. O demək olar ki, bütün janrlarda qələmini sınamış, çoxşaxəli yaradıcılığa malik olan biri idi. Ancaq cəsarətlə deməliyik ki, Azərbaycan eposunun sözün həqiqi mənasında tədqiqi məhz M.Təhmasibin adı ilə bağlıdır”(4, s.369).

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bir çox janrları haqqında mükəmməl araşdırmaları ilə yadda qalan M.Təhmasibin tədqiqatçılıq sferasının böyük bir hissəsini Azərbaycan dastanları təşkil edir.

M.Təhmasib 50 ilə yaxın folklorşünaslıq fəaliyyəti ərzində bu elmin bütün sahələrində fəaliyyətini paralel olaraq davam etdirmişdir. O, həm Azərbaycanın müxtəlif bölgələrini dolaşaraq folklor nümunələrini toplayır, daha sonra topladığı nümunələri yazıya alır, sistemləşdirir, kataloqlaşdırır, eyni zamanda həmin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri haqqında tədqiqatlarını ayrı-ayrı məqalə və monoqrafiyalar şəklində ictimaiyyətə təqdim edir, bütün xam materialları nəşr etdirib gələcək nəsillərə çatdırırdı.

M.Təhmasibin Azərbaycan dastanlarının toplaması fəaliyyəti ilk olaraq 1938-ci ildən başlayır. Təsadüfi deyil ki, o, 1938-1965-ci illər ərzində müxtəlif aşığılardan 99 dastan toplamışdır. Görkəmli alimin dastan toplayıcılığı fəaliyyəti bu baxımdan söz yaddaşına fədakarlıq nümunəsi kimi öyrənilməyə layiqdir.

Müxtəlif dövrlərdə folklor ekspedisiyaları zamanı topladığı dastan nümunələrini sistemləşdirən, öyrənən görkəmli alim sonrakı mərhələdə, daha dəqiq desək, 1965-1972-ci illərdə çap edilən 5 cildlik Azərbaycan dastanları fundamental nəşrinin əsas fiqurlarından biri idi. Belə ki, o, bu beşcildlikdə ayrı-ayrı cildlər üzrə ya redaktor, ya da tərtibçi kimi birbaşa iştirak edirdi. Bir məqamı qeyd etməklə Məhəmmədhusəyn Təhmasib və Azərbaycan dastanları məsələsinin ümumi mənzərəsini gözümüz önündə canlandırmaq istədim. Beş cildliyin birinci cildinə Təhmasib ön söz yazmışdır. 52 səhifəlik bu ön sözdə folklorşünas alimin dastan yaradıcılığı, dastan toplayıcılığı, dastanşünaslıq məsələləri ilə bağlı çox dəyərli fikirləri özünə yer tapmışdır (1, s.5-56). Bu məqama toxunan M.Təhmasibin folklorşünaslıq irsinin tədqiqatçısı Xəyalə Əliyeva yazır: “Bu müqəddimədə dastanlar, onların səciyyəvi xüsusiyyətləri barədə məlumat verilir, dastanlar təsnif edilir, onların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, obrazları, sujet-mövzu tərkibi barədə də söhbət açılır” (5, s.26).

Təhmasibin yazmış olduğu həmin ön sözdə təkcə beşcildliyin birinci cildinə daxil edilmiş dastanlar deyil, ümumiyyətlə beş cildin hər birində yer alan dastanlar əhatəli şəkildə şərh olunub. Maraqlıdır ki, beşcildliyin dördüncü cildinə də ön söz yazılmışdır və biz burada da Təhmasib imzasının şahidi oluruq. Belə ki, dördüncü cildə sadəcə – “Koroğlu” dastanı daxil edilmişdir. Təhmasib də qısa müqəddimədə dastanın toplanması, variantları, söyləyicilər və digər məsələlər haqqında məlumat vermişdir.

Onu da bildirək ki, “Koroğlu” dastanı hələ 1941-ci ildə Hümmət Əlizadənin tərtibçiliyi ilə nəşr edilsə də, Təhmasibin toplayıb tərtib etdiyi “Koroğlu” dastanı beşcildliyə qədər 1949-cu ildə, sonra isə daha da təkmilləşmiş variantda 1956-cı ildə iki dəfə nəşr olunmuşdur.

“Koroğlu” dastanının nəşrindən danışarkən bir məsələni xüsusi izah etməyə ehtiyac var. H.Əlizadədən fərqli olaraq Təhmasibin toplayıb nəşr etdirdiyi “Koroğlu” dastanı 17 qoldan ibarət idi. Görkəmli alim dastanın bir

neçə qolunu ilk dəfə toplayaraq öz nəşrinə daxil etmişdir. Bunlar “Koroğlu ilə Dəli Həsən”, “Qulun qaçması”, “Koroğlunun Qars səfəri”, “Həsən paşanın Çənlibelə gəlməsi” qolları idi. Heç şübhəsiz, dastanın ən oxunaqlı və əhatəli nəşri M.Təhmasibin tərtib etdiyi variant sayılır. Hətta bu məqamı vurğulayan folklorşünas alim, professor Məhərrəm Qasımlı yazır ki, “Bədxahların dünən və ya bu gün də nə söyləməsindən, hansı səviyyədə irad tutmasından asılı olmayaraq, “Koroğlu” eposunun nəşri təcrübəsinin ən mükəmməl örnəyi M.Təhmasibin hazırladığı mətn olaraq qalır” (6, s.4).

Dastanların nəşri məsələsindən danışarkən bir tarixi faktı da qeyd etmək yerinə düşər. Belə ki, hələ 1950-ci ildə M.Təhmasib Həmid Araslı ilə birlikdə rus şərqşünası V.V.Bartoldun “Kitabi-Dədə Qorqud”un rus dilinə tərcüməsini də Bakıda nəşr etdirmişlər.

Özünün “Dastan yaradıcılığımız haqqında” sərlövhəli məqaləsində M.Təhmasib dastan yaradıcılığının ilkin yaranma və təkmilləşmə prosesi məsələsinə toxunaraq yazır: “Müasir eposşünaslıqda indi belə qəti bir rəy əmələ gəlmişdir ki, klassik və hətta arxaik eposun əsasən abidələr şəklində bizə gəlib çatmış olan qədim hind, yunan, monqol, hətta Akkad-Şumer nümunələrinin yaranma və təkmilləşmə prosesini düzgün başa düşmək üçün hazırda yaşamaqda olan canlı epik ənənənin qanun-qaydalarını öyrənmək və bu günün ənənəsindən bir açar kimi istifadə etmək lazımdır. Məsələyə bu baxımla yanaşdıqda bizim dastanlarımızın daha aydın, daha konkret material verə biləcəyi, daha yaxşı açar ola biləcəyi ortaya çıxır” (8, s.6).

Dastanların tədqiqi istiqamətindəki geniş diapazonlu elmi fikirləri Təhmasibi təkcə Azərbaycan dastanşünaslığı üçün nəhəng alim olmaqla məhdud çərçivəyə salmır. O, özünün hərtəfli elmi yanaşmaları, dünya dastanşünaslıq ənənələri barədəki dəyərli mülahizələri, irəli sürdüyü yenilikçi elmi fikirləri ilə həm də dünya dastanşünaslığında da fikirlərinə istinad edilən bir elm adamına çevrilir.

Türk xalqlarının yaşayışına, geyim, kulinariya, söz yaddaşına işiq tutan, dünya folklorşünas və şərqşünasları tərəfindən də tədqiq edilən “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında M.Təhmasibin qələmə aldığı məqalələri adıçəkilən dastanın əhatəli öyrənilməsində də mühüm məxəzlərdəndir. Onun “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları haqqında” I və II məqalələrində M.Təhmasib bir sıra vacib cəhətlərə diqqəti cəkilir. Əgər məqalələrin birincisində sırf “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy” haqqında geniş məlumatlar verilir, həmin boy struktur-poetik cəhətdən tədqiqata cəlb edilirdisə, ikinci məqalədə dastan bütöv şəkildə və əhatəli olaraq elmi fikir süzɡəcindən keçirilirdi. İkinci məqalənin girişində Təhmasib “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə tarix etibarıyla bizə daha yaxın olan zaman kəsiyində meydana gələn dastanlar arasındakı fərqlərə diqqət çəkir və bir xalqın söz yaradıcılığı və şifahi yaddaşına orijinal biçimdə qiymət verir: “Dədə Qorqud boyları ilə bugünkü

dastanlarımız arasında fərqli cəhətlər vardır. Lakin bu fərq sələflə xələf arasındakı fərqdən artıq deyildir. Bu fərq, əgər belə demək mümkünsə, bütün ömrünü dağlarda keçirmiş, əsasən köçəri həyat sürmüş ağ saqqallı baba ilə az-çox mədrəsə təhsili görmüş, şəhərlərdə yaşamış, hətta sufilik, hürufilik kimi dini təriqətlərin, zahiri də olsa, təsirinə məruz qalmış bir nənə arasındakı fərqdən qüvvətli deyildir” (9, s.183).

Göründüyü kimi qədim və qismən müasir dastanları müqayisə edən M.Təhmasib şifahi xalq ədəbiyyatımızın yaradıcı, daşıyıcı, yayıcı və söyləyicisi olan baba-nənə paralelliyini də qeyri-adi müqayisə ilə simvolizə edir. Əslində isə burada baba-nənə fizioloji-bioloji varlıqdan daha çox ulu əcdad, xələf funksiyasında Təhmasib nitqinə daxil olur.

Təhmasibin dastanların tədqiqi sahəsindəki fəaliyyətindən bəhs edərkən onun 1941-ci ildə yazdığı, “Azərbaycan dastanları” beçcildliyinin sonuncu nəşrində ön söz kimi təqdim olunan “Dastanlar” (2, s.4-34) məqaləsinin adını xüsusilə çəkməliyik. Digər məqalələrindən fərqli olaraq görkəmli alim bu məqaləsində Azərbaycan dastanlarını üç yerə bölür. Bildiyimiz kimi folklorşünaslıq elmi dastanları qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları olaraq iki şəkildə təsnifləşdirdiyi halda, Təhmasib bu bölgüyə daha birini – ailə-əxlaq dastanlarını əlavə edir.

Bu üç qrupa ayırdığı dastanları sonrakı mərhələdə doktorluq işində daha da genişləndirir və qruplar daxilində də bir neçə yerə bölür. Qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarının hər birini ayrıca üç bölməyə ayırır. Adıçəkilən məqalədə biz dastanlarla bağlı bir çox poetik araşdırmaların da şahidi oluruq. Belə ki, M.Təhmasib öz elmi yükü ilə təkcə dastanşünaslıq istiqamətində deyil, ümumiyyətlə folklorşünaslıq cəhətdən də mühüm mənbə olan həmin məqaləsində dastanlardakı bir çox məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Belə ki, dastanlarda sujetin ümumi strukturu, bu struktura aid olan qəhrəmanın möcüzəli doğuluşu, buta alma mərhələsi, qarşıya çıxan əngəllər və onlarla mübarizə, sınaqdan çıxma motivlərindən bəhs edir, onları şərh edərək ətəflı şəkildə diqqətə çatdırır. Həmçinin məcazi və astral dastanların fərqləndirici keyfiyyətlərinə nəzər salır.

Ümumilikdə M.Təhmasib bu məqaləsində 10-dan çox dastanın poetik analizini verir və məqalənin sonunda qeyd etdiyi bu fikirlə həm də Azərbaycanda dastan yaradıcılığı və dastan repertuarı haqqında da bilgi sahibi olmamıza köməklik edir. O yazır: “Azərbaycan xalq dastançılığı özünün çiçəklənmə mərhələsini orta yüzillikdə keçirmişdir. ...XVIII-XIX yüzilliklərdə dastan yaradıcılığı əvvəlki tempini yavaş-yavaş azaltmış və dastan ifadəliliyinə diqqət artırılmışdır. Dastanların ayrı-ayrı aşiq mühitlərində dəyişikliklərə məruz qalaraq variantlaşması prosesi də, əsasən, bu tarixi mərhələdə getmişdir” (2, s.4-34). Bu fikirlərinin davamında xalq

dastanlarının ümumi sayının yüzdən yuxarı olduğunu bildirir və variantları da nəzərə alınmaqla 300-ə yaxın dastanın mövcudluğunu qeyd edir.

Bununla bərabər M.Təhmasibin hələ ötən əsrin ortalarında qələmə aldığı “Bir neçə söz”, “Bir tarixi həqiqətin eposdakı izləri”, “Dastanlarımızın bir növü haqqında”, “Dastan yaradıcılığımız haqqında”, “Ələsgərin dastan yaradıcılığı” kimi məqalələrində dastanlarımızın tədqiqi sahəsində çox əhəmiyyətli və dəyərli fikirlər özünə yer tapmışdır.

Onun tələbəsi olmuş folklorşünas alimlərdən biri Məhərrəm Cəfərli “Təhmasib məktəbi” məqaləsində alimin dastanşünas kimi yüksək dəyərinə işarə edir. Həmin məqalədə oxuyuruq: “Təhmasib bütün türk dünyasında qəbul olunan folklorşünas idi: həm toplayıcı-tərtibçi, həm də tədqiqatçı alim kimi. Azərbaycan xalq dastanlarının morfoloji strukturunun öyrənilməsiylə bağlı doktorluq dissertasiyası təkcə Azərbaycan eposşünaslığında deyil, dünya türkologiyasının ən möhtəşəm əsərlərindəndir” (3, s.218).

Məhəmmədhüseyn Təhmasib doktorluq dissertasiyasında “dastan” sözünün bir istilah kimi mənasına da toxunur. Alim göstərir ki, “Aşıq kimi dastan da çoxmənalı sözdür. O sadə bir söz olaraq həm bacarıq, məharət, hiylə, həm də igid, qəhrəman deməkdir. ...Dastan eyni zamanda bir istilah kimi musiqi havası, melodiya və s. mənalarda da işlənməkdədir. “Dastan” sözünün belə ikinci dərəcəli mənaları çoxdur. Özü də bu mənaların bəzisi tez-tez və geniş şəkildə işlənmiş, bəziləri isə tamamilə unudulmaq dərəcəsinə çatmışdır. Lakin belə mənalar nə qədər çox olsa da, dastan bütün əsrlərdə daha çox ədəbi istilah kimi istifadə edilmiş, indi də edilməkdədir. ...Geniş mənada bu söz, bədii əsər mənasını daşıyır; buna görə də misal üçün, müasir fars dilində yazıçıya həm də dastannəvis də deyilir” (10, s.62).

M.Təhmasibin dastanların öyrənilməsi istiqamətindəki ən böyük əsəri isə, heç şübhəsiz, “Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)” doktorluq dissertasiyasıdır. Bu barədə professor K.Məmmədov məqalələrinin birində “Azərbaycan xalq dastanları” əsərini Məhəmmədhüseyn Təhmasibin şah əsəri kimi qiymətləndirir: “Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)” kitabı türkologiya aləmində yaxşı bir təşəbbüsün başlanğıcı, bütün türk xalqları, hətta, ümumiyyətlə, Şərq xalqları şifahi ədəbiyyatının qarşılıqlı, əlaqəli tədqiqinin gözəl nümunəsidir.

Həmin əsər yalnız folklorşünaslar üçün əhəmiyyətli olmayıb, həm də ədəbiyyatşünas, tarixçi, sənətşünas, dilçi, memar və etnoqraflar üçün də lazımi mənbələrdən biridir” (7, s.249-257).

Məhəmmədhüseyn Təhmasib və dastanların toplanması, tədqiqi və nəşri mövzusunda geniş müzakirə aparmaq mümkün olsa da biz fikrimizin yekununda bir cəhəti xüsusilə vurğulamaq istəyirik. Belə ki, bu gün folklorşünaslıq kulislərində dastan yaradıcılığı, toplanması, tərtibi və nəşrindən söhbət düşəndə ilk olaraq ağla M.Təhmasib gəlir. Eləcə də

Təhmasib deyiləndə əvvəlcə onun Azərbaycan dastanlarının öyrənilməsi sahəsindəki xidmətləri xatırlanır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dastanları. 5 cildə. I cild. / Tərtib edənlər Ə. Axundov, M. Təhmasib. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1965, 383 s.
2. Azərbaycan dastanları. 5 cildə. I cild. / Tərtib edənlər Ə. Axundov, M. Təhmasib. Bakı: "Lider", 2005, 392 s.
3. Cəfəri M. Azərbaycan folklorşünaslıq tarixi və Məhəmmədhusəyn Təhmasib / AMEA Naxçıvan Bölməsinin "Xəbərlər"i. Naxçıvan: 2008, №1. s.216-221
4. Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslıq tarixi. Bakı: ADPU, 2006, 476 s.
5. Əliyeva X. Məhəmmədhusəyn Təhmasibin folklorşünaslıq görüşləri. Bakı: Nurlan, 2009, 156 s.
6. Qasımlı M. Folklor karvanımızın müdrik sarvanı. "Respublika" qəzeti. 12 aprel 2007.
7. Məmmədov K. M. Təhmasib / Fikrin karvanı. Bakı: Yazıçı, 1984, s.249-257
8. Təhmasib M. Dastan yaradıcılığı haqqında. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1967, 4 fevral.
9. Təhmasib M. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı: "Mütərcim", 2010, 488 s.
10. Təhmasib M. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. II cild. Bakı: "Kitab aləmi" NPM, 2011, 440 s.

Elkhan Yurdoglu Memmedov

Role of Muhammedhuseyn Tahmasib in collection, investigation and publishing of Azerbaijani eposes

Summary

Muhammedhuseyn Tahmasib is one of those folk scholars who has contributed to the research and investigation of Azerbaijani folk literature both systematically and scientifically. He has tirelessly worked with almost all genres on the development of Azerbaijan folklore heritage. Particularly, the study of Azerbaijani epos and legends associated with his name.

Being memorized of his flawless research about most genres of Azerbaijan's verbal literature he visits every single region of Azerbaijan,

collects folk samples, writes them down, systematizes them as catalogs, and at the same time gives scientific opinions about folk literature samples.

Muhammedhuseyn Tahmasib dedicated most of his folkloristic researches to epos. He has priceless labor on collecting, learning and publishing Azerbaijan's epos. It is a fact that, between the years 1938-1965 he collected 99 epos from different ashugs (bard-poets).

In this article, Muhammedhuseyn Tahmasib's role in collecting, study and publishing of Azerbaijan's epos is researched.

Эльхан Юрдоглу-Мамедов

**Роль Мамедгусейна Тахмасиба в собрании, исследовании и издании
Азербайджанских эпосов**

Резюме

Мамедгусейн Тахмасиб один из фольклороведов-ученых, который внес большой вклад исследованию в систематическо научной изыскании Азербайджанской устной народной литературы. В развитии Азербайджанского фольклороведения неустанно тратив труд, ученый можно сказать во всех жанрах испытал свое перо. Особенно исследование Азербайджанских эпосов связано непосредственно с именем М.Тахмасиба. М.Тахмасиб живёт в памяти со своими безукоризненными исследованиями о нескольких жанрах Азербайджанской собрав фольклорные образцы, которых написал заново, систематизировал, собрал в каталог, в то же время выступал научными рассуждениями об этих образцах устной народной литературы. В фольклороведческой деятельности М.Тахмасиба самое значительное место занимает эпосы. У этого выдающегося ученого бесподобные заслуги в собрании, изучении, издании Азербайджанских эпосов. Неслучайно, что он в течении 1938-1965 годах от разных ашугов собрал 99 эпосов.

В статье исследована роль М.Тахмасиба в собрании, изучении и издании Азербайджанских эпосов.

Rəyçi: Fərman Xəlilov
Filologiya elmləri doktoru

ELNUR HÜSEYNOV
Magistr 2-ci kurs, Bakı Mühəndislik Universiteti
elnur_066.88@gmail.com

XIX CENTURY SCOTTISH CHILDREN'S WRITERS

Açar sözlər: XIX, əsr, Şotlandiya, uşaq, yazıçıları,

Ключевые слова: XIX век, Шотландия, Дети, писатели

Key words: XIX, century, Scotland, Children, writers

Introduction: Scottish literature in the eighteenth century is that literature which was written in Scotland or by Scottish writers in the 19th century. It accepts literature scribed in Scots, Scottish Gaelic and English, in signifier cover poesy, drama and romances. Later the Union in 1708 literature of Scotland nation improved a noticeable national uniqueness. Allan Ramsay led a "general renaissance", the desire for bucolic poetry and improved the Habbie clasp. He was part of a society of affinities of poets trying writing in Scots and English who fenced William Hamilton of Bangour, William Hamilton of Gilbert field, James Thompson, Alison Rutherford Cockburn, Robert Crawford and Alexander Ross. The eighteenth century was also a time of innovation in Gaelic motherly poetry.

After the Union in 1708 Scottish literature formulated a distinct national individuality and began to enjoy an external reputation. Allan Ramsay was the most significant literary scheme of the era, frequently delineate as leading a "vernacular renaissance". He laid the base of a reawakening of involvement in older Scottish literature, publication *The Ever Green*, a aggregation that involved many main poetic works of the Stewart time [1, 39].

Henry Mackenzie was the primary Scott to have a play execute *The Prince of Tunis* at the recently Theatre Royal, in 1774. The play went on to achiever in some Scotland and London and as well as starting a lucky novelist Mackenzie created plays including *Force of Fashion* and *The Shipwreck*. *Runnamede*, tragedy of John Logan was enactment in the Edinburgh Theatre in 1782. It meditated contemporary politics in its accent on the liberties of the subject, drafting equivalents between George III and King John, and for that cause the deletion of the Lord Chamberlain had forestall its production on the London phase [4, 4].

Robert Louis Stevenson was a nineteenth century Scottish author noteworthy for these romances Kidnapped as Treasure Island, Strange Case of Dr. Jekyll, and Mr. Hyde.

Born on 14 November 1851, in Edinburgh, Scotland, Robert Louis Stevenson traveled frequently, and his global planetary lent themselves well to his make of fiction. Stevenson improved a wish to write previously in life, having no involvement in the family business of beacon engineering. He was often overseas, usually for health grounds, and his travels conduct Robert's several early literary plays. Publication his initial publication at the period of 28, Stevenson turn to literary fame while his vital when busy like as *Kidnapped also Strange Case of Dr and Treasure Island. Mr. Hyde and Jekyll* were liberated to exciting readers and audience. Stevenson lost his life in 1894 in Samoa.

The idea for *Treasure Island* was kindled by a map that Stevenson had careworn for his boy who was 12; Stevenson had raised a pirate adventure story to attach to the drawing, and it was arranged in the magazine of little boy's *Young Folks* since 1882 October to January 1883. When *Treasure Island* was promulgated in book form in 1884, Stevenson gained his initial true flavor of far-flung popularity, and his career as a fruitful writer had eventually started. Stevenson's first comprehensive book was fabricated work, as well as the first of his scenario that would be interpreted "for little people (children)." In the finished period of 1880 years, it was one of the time's absolutely well - known and broad read books.

Debi Gliori (born 1959) is a Scot man and writer, artist of children's books. Gliori was born in Glasgow and matured there like one child. She began working with children's books in 1976 and accompanied art school in Edinburgh since 1978 up to 1984. She then accepted an Andrew Grant journeying scholarship accolade to go to Milan, and worked as a mercenary from 1984. In 1988, Walker Books which is the autonomous children's book publisher, gestural her, and she got a performer three years after [3].

Gliori is the generator of many children's books admits the *Mr Bear image book* lines. She scribed the black joking work *Deadlines* for aged children, with *Pure Dead Magic* being her primary work.

Sir James Matthew Barrie was a Scot playwright, best familiar for scribing the novel and theatre play *Peter Pan*.

He was born in Scotland on ninth May, in 1860. The famous writer of *The Boy Who Would Never Grow Up* or *Peter Pan* by J.M. Barrie was a Scot scenarist. The famous and lovely representative of Scottish artificer moved to London to prosecute his interest in becoming a dramatist. There he came across by Davies Lewelyn boys who divine his masterpiece. Based on Barrie's bewitching characters, Disney created the *Peter Pan*, in 1953 who was the alive classic.

Writer and dramatist J.M. Barrie promulgated *Better Dead*, which his starting with this novel to his writing career in 1887. Barrie early had a twine of well – known novels set in Scotland, admit *A Window in Thrums*.

The well – known personage of Peter Pan first seem in *The Little White Bird* book in 1902. After two years, his play *Peter Pan* primed on the London level and turn to a great achiever. Audiences were careworn into the fantastical story of the quick boy who never grew and his escapade with the Darling children in Neverland. Barrie published a book founded also on the play named *Peter and Wendy*, which was promulgated in 1911. The book attained raves from critics.

Kenneth Grahame was a Scottish writer best popular for writing the children's book which called *The Wind in the Willows*.

Kenneth Grahame in 1859 on 8 March, was born in Scotland Edinburgh. He busy with economic career at the England Bank portion scribed in his reserve times; according to authoring books before perform happiness in 1908 with *The Wind in the Willows*. This book was heavenly by bedtime tales that Grahame said to his son, Alastair. He stopped writing career later Alastair's death in 1920 and had lost his life in 1932 on 6 July, in Pangbourne, England.

In the period of his former ages in London, Grahame turned to involver in local literary circles. He began published stories in little printed process. He then bifurcated out to print in literary lournals, enclosing, *The Yellow Book*, the *National Observer* and the *St. James Gazette*.

Some of the tales he scribed about children, who had not got their mothers and fathers, author's this work named *The Olympians*. In 1895, 18 of these little tales were published in an aggregation named *The Golden Age*. A next works series *Dream Days* was printed in 1898. Although little familiar today, *Dream Days* and *The Golden Age* were plaudits at the time of their first publication.

Grahame's professional achiever did not carry complete into his personal life. His matrimony was dysphonic, and his son, Alastair, grew progressively troubled through his immaturity. Alastair struggled in school and was exclude from several schools before inscribe at Oxford, Christ Church. In 1920 on May, in his next year at Christ Church, Alastair returned a walk to the railroad flowing among Wolvercote and Oxford. He was dead on the paths the under mentioned morning. Although prescribed records delineated the death as inadvertent, many signs showed that this is suicide. Following the formal, the wasted Grahams got a long holiday in Italy, far from their home and its retention of their son [5].

Conclusion

For conclude our thinks about Scottish children's literature we can say that children literature is effective and take great role for children's growing up process in every century. At the same time, though, the interest in contemporary Scottish children's literature is not based exclusively on linguistic issues but rather on broader, more pressing thematic concerns. It is a sign of the vitality of modern Scottish children's literature that it is more difficult than ever to restrict it to neat definitions, categories or traditions. Instead we have individual voices expressing themselves with originality and growing self-confidence.

Writers are able to transform local experience into global experience but with the added advantage of the inimitable uniqueness of the Scottish voice. After all, when reading the literature of an 'other' culture, what the reader is seeking is the voices of the people who live there. Another, and some might argue, fundamental, change is that with the growing confidence of Scottish writers and of Scottish identity, there is no longer the need to write exclusively using specifically Scottish settings, Scottish concerns or using Scots language.

Writers are able to transform local experience into global experience but with the added advantage of the inimitable uniqueness of the Scottish voice. After all, when reading the literature of an 'other' culture, what the reader is seeking is the voices of the people who live there. Another, and some might argue, fundamental, change is that with the growing confidence of Scottish writers and of Scottish identity, there is no longer the need to write exclusively using specifically Scottish settings, Scottish concerns or using Scots language.

Elnur Hüseynov

XIX əsr Şotland uşaq yazıçıları

Xülasə

Məqalə XIX əsr Şotlandiya uşaq ədəbiyyatı tarixindən behs edir. Uşaq ədəbiyyatının yaranması və sonrakı mərhələləri öz eksini tapmışdır. Məqalədə həmin dövrün bəzi yazıçıları haqqında məlumat verilmişdir. Həmçinin Şotlandiya uşaq ədəbiyyatı tarixinin bəzi inkişaf mərhələləri göstərilmişdir. Məqalədə Şotlandiya Uşaq ədəbiyyatına böyük töhfə vermiş bir çox yazıçıların həyat və yaradıcılığından bəhs olunur. Həmçinin məqalədə həmin dövrdə yazılmış əsərlərdə qeyd olunub. Qeyd olunmuş əsərlərin o dövrün uşaq ədəbiyyatındakı rolundan danışılır. Həmçinin o dövrdə uşaq ədəbiyyatı, dövrünün uşaqları üçün böyük əhəmiyyət kəsb

etdiyini görə bilərik. Hətta uşaqların böyüməsində və dünya görüşlərinin inkişaf etməsində xüsusi rol oynadığını da göstərir.

Елнур Гусейнов

Шотландские детские писатели XIX века

Резюме

В статье приводится информация о детской литературе и писателях Шотландии XIX века. В этой статье были описаны некоторые этапы развития Шотландской детской литературы. Описано много жизни и деятельности писателей, которые внесли большой вклад в Шотландскую детскую литературу. Также некоторые работы были упомянуты в статье, которая была написана в это время. Говорится о роли этих упомянутых произведений в детской литературе того времени. Мы можем видеть, что детская литература для детей того времени необходима. Она также играет важную роль в росте детей и развитии их мировоззрения.

Rəyçi:

Şəfəq Dadaşova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

LALƏ İSMAYILOVA

BMU

ismayilovalala2@gmail.com

ƏDALƏT AĞAOĞLUNUN “DAR ZAMANLAR” TRİLOGİYASINDA KİŞİ OBRAZLARI

Açar sözlər: Türk ədəbiyyatı, Ədalət Ağaoğlu, kişi obrazları

Key words: Turkish literature, Adalet Agaoglu, male characters

Ключевые слова: Турецкая литература, Адалет Агаоглу, мужские образы

Ədalət Ağaoğlu Türkiyə Cumhuriyyət dövrü ədəbiyyatının ən görkəmli yazıçılarından biridir. Əsərləri Azərbaycan oxucusuna çox tanış olmasa da, XX əsr Türk ədəbiyyatına iz qoymuş və çoxlu mükafatlara layiq görülmüş yazıçılardan biridir.

Ə. Ağaoğlu 13 Oktyabr 1929-cu ildə Ankaranın Nallıhan rayonunda anadan olub. İlk təhsilini də elə orada alan Ədalət liseyi Ankarada davam etdirib. Daha sonra Ankara Universitetinin Dil və Tarix-Coğrafiya fakültəsinin Fransız dili və Ədəbiyyatı bölməsinə daxil olub. Kariyerasına “Ulus” qəzetində teatr tənqidləri yazaraq başlayan Ə. Ağaoğlu 1953-cü ildə Sevim Uzungörənlə birlikdə “Bir pyes yazaq” (“Bir pyes yazalım”) adlı tamaşanın həmmüəllifi olub və əsər uğurla səhnələşdirilib.

1955-ci ildə Halim Ağaoğlu ilə ailə həyatı qurub və qızlıq soyadı Sumeri Ağaoğlu ilə əvəz edib və ədəbi camiadə də bu soyadla tanınmağa başlayıb.

Siyasi hadisələrə tez-tez qarışan və öz münasibətini əsərlərində də ifadə edən yazıçı “Bir toy gecəsi” (“Bir düğün gecəsi”) romanına görə məhkəməyə verilib, illər sonra bəraət qazanıb. Yazıçı əsərlərinə görə bir çox mükafatlara layiq görülüb: “Sait Faiq Hekayə Mükafatı”, “Türk Dil Qurumu Teatr Mükafatı”, “Türkiyə İş Bankı Ədəbiyyat Mükafatı”, “Orxan Kamal Roman Mükafatı” və s.

1996-cı ildə evinin yaxınlığında oturarkən yoldan çıxan bir maşın yazıçını ağır yaralayıb və o, uzun müddət xəstə yatıb və bu qəza onun yaradıcılığına mənfi təsir göstərüb.

Ə. Ağaoğlu hələ məktəb vaxtlarından ədəbiyyata maraq göstərirdi. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, ciddi ədəbi fəaliyyətinə teatr tənqidləri yazaraq başlamışdı. 70-ci illərə kimi yazıçı sadəcə pyeslər yazmışdı. “Bir pyes yazaq” (Bir piyes yazalım) (1953), “Yaşamaq” (Yaşamak) (1955-56), “Damdakı çat” (Çatıdaki çatlak) (1969), “Özünü yazan mahnı” (Kendini yazan şarkı) (1976), “Çox uzaq, çox yaxın” (Çok uzak - fazla yakın) (1991),

“Fikrimin incə gülü” (Fikrimin incə gülü) (1996) və s. pyesləri bu qəbildədir. 1970-dən sonra isə Ə. Ağaoğlu artıq roman janrına üz tutdu. İlk romanı olan “Ölməyə yatmaq”ı (Ölməyə yatmaq) 1973-cü ildə nəşr etdirdi. Roman qısa vaxtda kifayət qədər məşhurlaşdı. Daha sonra ard-arda “Fikrimin incə gülü” (Fikrimin incə gülü) (1976), “Bir toy gecəsi” (Bir düğün gecəsi) (1979), “Yay sonu” (Yazsonu) (1980), “Üç-beş nəfər” (Üç beş kişi) (1984), “Xeyr...” (Hayır...) (1987), “Ruhun üşüməsi” (Ruh üşümesi) (1991), “Romantik bir Vyana yayı” (Romantik Bir Viyana Yazı) (1993), “Dərd dinləmə ustası” (Dərd dinləmə uzmanı) (2014) romanlarını nəşr etdirdi.

Sadəcə pyes və roman yazmaqla kifayətlənməyən Ə. Ağaoğlu həm də hekayə və oçerk janrlarına da müraciət edirdi. “Sükutun ilk səsi” (Sessizliğin ilk sesi) (1978), “Həyatı müdafiə formaları” (Hayatı savunma biçimleri) (1997), “Qarşılaşmalar” (Karşılaşmalar) (1993), “Başqa qarşılaşmalar” (Başka karşılaşmalar) (1996), “Yeni qarşılaşmalar”ı (Yeni karşılaşmalar) (2011) bunlara misal göstərə bilərik.

Ə. Ağaoğlu həmçinin, öz gündəliklərini də “Damla-damla günlər” (Damla damla günler) başlığı altında toplayaraq nəşr etdirmişdi. Gündəliklərdə dövrün siyasi hadisələrindən tutmuş, şəxsi həyatının bəzi məqamlarına, yaradıcı prosesin incəliklərinə qədər çoxlu məlumatlar öz əksini tapır.

Onun “Ölməyə yatmaq”, “Bir toy gecəsi” və “Xeyir...” romanları “Dar zamanlar” adı ilə bir arada cəm olub. Hər üç romanın da əsas qəhrəmanı Aysel adlı bir qadındır. Romanlarda Ayselin ona doğma və yad olan insanlarla münasibətləri öz əksini tapır. Bu topluya “Dar zamanlar” adının verilməsi heç də təsadüfi deyil. Hər üç romanda da hadisələr qısa zaman çərçivəsində baş verir, lakin yazıçı bu dar zamana müxtəlif həyatları, fəlsəfi fikirləri, dərin düşüncələri ustalıqla sığışdırıb. Bunun üçün də yazıçı romanlarında yazılı ədəbiyyatın şeir, məktub, gündəlik və s. kimi bir çox janrlarından istifadə edib. “Dar zamanlar” trilogiyasını oxuduğumuz zaman bu romanların klassik, məlum roman tərzindən xeyli fərqləndiyini görürük. Çünki sadələdizlərimiz estetik romanlardır və onlarda zaman, məkan anlayışı ön planda olmur. Yazıçı qəhrəmanlarının daxili monoloqları vasitəsi ilə keçmişə və gələcəyə səyahətlər edə bilər. “Ölməyə yatmaq” romanında Aysel ölüm yuxusuna getmək üçün bir otelə gəlir və özünə bir otaq tutur. Soyunub yatağa uzanır və səhərə qədər həyatında yaşadıklarını, şəxsi münasibətlərini, ailəsini düşünür, götür-qoy edir. Yazıçı romanda həmçinin digər qəhrəmanların da həyatına xüsusi incəliklə güzgü tutur. Ayselin kənd məktəbində sinif yoldaşı olmuş Aydının həyatını onun gündəliklərində, digər sinif yoldaşı Əlinin başına gələnləri onun daxili monoloqlarında daha müfəssəl duyuruq. “Bir toy gecəsi” əsərində isə müxtəlif təbəqələrdən olan insanlar İlhanın (Ayselin qardaşı) qızı Aysənin toy məclisinə yığışblar.

Aysel toyda iştirak etmədiyi üçün əsərdə arxa planda qalır. Ayselin həyat yoldaşı Ömər və bacısı Təzəl isə romanın əsas qəhrəmanlarıdır. Üçüncü roman “Xeyr...”də isə artıq Aysel yaşa dolmuş bir qadındır və axşam onun şərəfinə mükafatlandırma mərasimi keçiriləcək. Burada Ayselin yuxudan oyanıb axşamki məclisə hazırlaşdığı zaman müddətində keçirdiyi hisslərdən bəhs olunur.

İstər “Dar zamanlar” trilogiyasında, istərsə də digər romanlarında Ə. Ağaoğlu bütün obrazları xüsusi incəliklə qələmə alıb. Romanda ikinci dərəcəli obrazlar belə özünəməxsus xarakter və düşüncələri ilə mükəmməl şəkildə oxucuya təqdim edilir. Yazıcının bu trilogiyasındakı obrazların mühüm bir cəhəti də odur ki, burada müxtəlif siyasi görüşlərə sahib, həmçinin ayrı-ayrı təhsil səviyyələrində olan, fərqli düşünən, mühafizəkar yaxud qərbyönümlü, ümumilikdə bir çox təbəqələrin nümayəndələrini görmək olar və bu insanların hamısı bir-birilə mütləq şəkildə bağlıdırlar.

“Dar zamanlar”ın ən önəmli kişi obrazlarından biri Ayselin həyat yoldaşı Ömərdir. Ömər, Ə. Ağaoğlu tərəfindən yaradılmış ən ideal obrazdır. Oksford universitetinin məzunu Ömər həm də ziyalı bir ailədə böyümüş, yoxluq çəkməmiş insandır. Bütün bunlara baxmayaraq, Ömər kommunistdir və həmişə kasıbın, işçi sinifinin haqları üçün mübarizə aparır. Tələbələri, ətrafındakılar, hətta onunla düşüncə, siyasi görüş və təhsil baxımından eyni olmayan insanlar belə Öməyə dərin hörmət bəsləyir və ondan çəkinirlər. Məhz “Bir toy gecəsi” romanında illərdir evli olan Aysel və Ömərin münasibətlərində zaman keçdikcə müəyyən problemlərin yarandığını müşahidə edirik. Toyu olan gənc qız Ayşən (Ayselin qardaşı qızı) daxilən “Ömər abi”sinə gizli sevgi bəsləyir. Ömər də bu gənc qızın ona qarşı olan hisslərinin fərqindədir. İşin qəribə tərəfi odur ki, Ömər də onun hisslərinə laqeyd qala bilmir. Bununla Ə. Ağaoğlu insanların nə qədər güclü olurlarsa olsunlar mütləq zəif tərəflərinin olduğunu, bəzən nəfslərinə yenildiklərini oxucuya izah etməyə çalışır.

Ayselin həyatında Ömərdən sonra ikinci ən dəyərli kişi Engindir. Engin də inqilabçı ruhlu bir gəncdir. İlk vaxtlarda sadəcə universitetdə dərs dediyi tələbələrdən biri olsa da, sonra Enginlə münasibətləri istiləşir. Bu gizli münasibət Ayselə psixoloji cəhətdən təsir edir, Öməyə qarşısında özünü günahkar hiss etməyə başlayır. Sonralar bu münasibətdən xəbər tutan Ömərin Ayselə qarşı düşüncələri dəyişmir. Hətta, Engin həbs olunanda Ömərin ona çox köməyi dəyir. Bir gün həbsdə olan Engindən məktub gəldiyini Aysel Öməyə sevinərək dediyi zaman Ömər içində saxladığı qəzəbini biruzə verir. Aysel, sonralar Ayşənlə münasibət yaşayan, hətta onunla evlənən Ömərin ondan intiqam aldığını düşünür.

Ayselin qardaşı İlhan yuxarıdakı iki obrazdan tamamilə fərqlidir. İlhan qatı millətçi və irqçi bir obrazdır. O, Türk irqinin bütün millətlərdən daha

üstün olduğunu düşünür, bu yolda həmfikir dostları ilə birlikdə addımlayır, qadağan olunmuş jurnallar nəşr etdirir, universitet və məktəblərdə gizli təbliğat aparır. Buna görə də atası Salim əfəndi ilə aralarında ciddi problemlər yaranır. Lisey təhsilinə başlayaraq Ankara şəhərinə köçən, hətta atası ilə universitet təhsili almaq üçün mübahisə edən İlhan, qadınların oxumağına qarşıdır. Anası Fitnat xanımın və bacısı Ayselin qərarlarına, geyimlərinə qarışır, onlara qadağalar qoyur. “Bu da yeni dəbdır! Qızlar da oxuyurmuş... Bizimki də oxuyur. Hakim olacaqmış. Vay, vay... Qadının ən müqəddəs vəzifəsi analıqdır, analıq!..” kimi fikirləriylə qadına, qadın təhsilinə qarşı etirazını biruzə verir.

“Ölməyə yatmaq” və “Bir toy gecəsi” romanlarında ən maraqlı kişi obrazlardan biri də Əlidir. Kənd məktəbində Ayselin sinif yoldaşı olmuş Əli, həm də sinifin ən kasıb və ən ağıllı uşağıdır. Əli atası öldüyü üçün ibtidai sinifi bitirdikdən sonra məktəbi davam etdirə bilmir və tarlada anasına kömək edir. Bir gün Əlini ulağın belində, üstü-başı kirli, məktəbə gəldiyi ilk günlərdə olduğundan da pis vəziyyətdə görən Dünder müəllimin ürəyi sızıldayır. İbtidai sinifi bitirdikdən sonra Əliylə maraqlanmadığına, onu unuttuğuna görə özünü qınayır və səhvini düzəltmək üçün əlindən gələni edir. Əli və Dünder müəllim, Əlinin anası və əmilərinin etirazlarına, yaratdığı çətinliklərə baxmayaraq sona qədər mübarizə aparırlar. Dünder müəllim Əlinin axır ki Ankarada sənət məktəbində oxumağına nail olur. Əli Ankarada bir qarnı ac, bir qarnı tox, çətinliklə yaşasa da, bir işi, düzgün geyimi olmadan əsla kəndə geri qayıtmayacağına and içir. O, inqilabçı ruhlu, düzgün, saf bir obrazdır. Ayselə qarşı olan məhəbbətini də həmişə ürəyində gizli saxlayır.

Türkiyədə Cumhuriyyət qurulduqdan sonra insanların düşüncələrində kəskin fikir ayrılıqları yaranmağa başlamışdı. Bəzi insanlar hələ Osmanlı mədəniyyətinin təsiri altında qalsa da, bəziləri kəskin şəkildə müasirləşməyə, Avropalaşmağa meyilli idi. “Ölməyə yatmaq” romanının Dünder müəllimi Avropalaşmağa meyilli insanların prototipi olaraq yaradılıb. Ə. Ağaoğlu Dünder müəllimi bütün yaxşı və pis tərəfləriylə oxucuya təqdim edir. Dünder müəllim “Ulus” qəzeti əlindən düşməyən, Atatürk və onun prinsiplərinə ürəkdən bağlı bir obrazdır. Dərs dediyi kənd məktəbində də uşaqları müasir, savadlı, Atatürkə sadıq tələbələr kimi yetişdirmək istəyir.

Kənddəki valideynlərin çoxu Dünder müəllimi sevmirdilər. Bunlardan biri də Ayselin atası Salim əfəndidir. Oğlu İlhanı Ankarda oxudan Salim əfəndi, Dünder müəllimin təzyiqləri nəticəsində qızı Ayseli də Ankaraya göndərir. Uşaqlarını oxutmayan valideynləri Dünder müəllim vətən xaini adlandırır və bu adla hədələyir. Dünder müəllim bütün bu idealları həyata keçirərkən həmişə tələsir. Onun başa düşmədiyi bir şey var – müasir həyatın bir parçası olmaq düşünülüyü qədər asan deyil. Bu nəticəsi tədricən ortaya

çıxan bir prosesdir. Bu tələskənlik ucbatından Dündar müəllim insanlar tərəfindən səhv başa düşülür və valideynlərlə arasında ixtilaflar yaranır.

Ayselin kənd məktəbindən digər bir sinif yoldaşı da Aydındır. Aydının atası kəndin kəndxudasıdır deyə, o, sinifin ən varlı uşağıdır. Aydınin ailəsi mühafizəkar deyil və uşaqlıqdan yoxluq çəkmədiyinə görə başqalarının problemlərini başa düşə bilmir, həmişə onları qınayır. Türk qadınının heç vaxt Atatürkün istədiyi kimi müasir, avropalı olmayacağını düşünür. Onun fikrincə Avropada paltaryuyan qadınlar belə Türk qadınlarından daha üstün, daha müasirdirlər. Bütün bunlara baxmayaraq Aydın mənfi bir obraz deyil. “Ölməyə yatmaq” romanında onun həyatını Galatasaray liseyində yazmağa başladığı və ən yaxın dostu adlandırdığı gündəliklərdən öyrənirik. İçində Ayselə qarşı sevgi bəsləsə də, bu sevgini heç vaxt açıq şəkildə biruzə verə bilmir.

Yuxarıda sadaladığımız obrazlardan başqa “Dar zamanlar” toplusunda ikinci və üçüncü dərəcəli kişi obrazları da var. Tuncer Ömər in kommunist düşüncəli, inqilabçı ruhlu köhnə tələbələrindəndir. Ömər onunla Ayşənin toyunda yenidən qarşılaşır. Tuncer artıq köhnə fikirlərinin əksinə, nifrət etdiyi təbəqənin nümayəndəsi – millət vəkili Rəmzi bəyin qızı Yıldız ilə evlənib və İsveçrədə yaşayır. Müəllimi ilə qəflətən qarşılaşması onu çox çətin vəziyyətdə qoyur, dili dolaşır, nə deyəcəyini bilmir.

Növbəti kişi obrazı isə “Xeyir...” romanından Yazıçı dostdur (Yazar arkadaş). Ə. Ağaoğlu roman boyunca bu dostun əsl adını çəkmir. Yazıçı dost Ayselin fikirlərini bölüşdüyü insanlardan biridir. Ömər Ayseldən boşanıb Ayşənlə evləndikdən sonra Yazıçı dost Aysellə yaxın münasibət qurmağa cəhd edir, ona məhəbbəti artır, lakin bunu dilə gətirə bilmir.

“Xeyir...” romanında bir maraqlı obraz da Yeninsdir. Yenins əslində mövcud deyil və Ayselin xəyali dostudur. Yazıçı dost bir dəfə bu adı görür və onun mənasının yeni insan olacağı qənaətinə gəlir.

Ərtürk obrazı da Ayselin kənd məktəbində sinif yoldaşı olub. O, köhnə Koreya zabitidir. Ə. Ağaoğlunun bu obrazı tez-tez gülüş hədəfinə çevrilir.

Romanda adı keçən digər kişi obrazları Ayselin atası Salim əfəndi, Əlinin bacısı uşaqları – Murad və polis Əhməd, Ərtürkün qardaşı Rəmzi bəy, Ayşənin evləndiyi Ercan, Ercanın qardaşı və sonradan ona düşmən olmuş Hakan, Ayselin sinif yoldaşları – Namiq və Həsib, Təzəlin keçmiş həyat yoldaşı Oqtay, Ayselin fransız sevgilisi Allain, doktor Bernt və Camal obrazlarıdır. Yazıçı bu obrazlarla cəmiyyətin müxtəlif düşüncəli, fərqli arzu və ideallar uğrunda mübarizə aparan insanların bir araya cəm edir. Tarixi müəyyən kəsiminə güzgü tutan yazıçı, bir çox siyasi görüşlərin bir-birini əvəzlədiyi zamanda kişilərin hadisələrə fərqli münasibətini, davranışlarını oxuculara təqdim edir.

Ədəbiyyat

1. A. Ağaoğlu. Ölmeye yatmak, Everest, İstanbul, 2014, 400 s.
2. A. Ağaoğlu. Bir düşün gecesi, , Everest, İstanbul, 2014, 380 s.
3. A. Ağaoğlu. Hayır..., Everest, İstanbul, 2014, 305 s.
4. Nurullah Çetin. Roman çözümleme yöntemi, Öncü kitap, İstanbul, 2009, 304 s.
5. Şaban Sağlık, Popüler roman Estetik roman, , Akçağ yayınları, Ankara, 2010, 344 s.
6. Türk edebiyatı tarihi IV, , Mas matbaacılık, 2007
7. Büşra Sürgit, Adalet Ağaoğlu'nun Ölmeye Yatmak Adlı Romanında Eğitsel Sorunlar ve Öğretmen İmgesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 2014.
8. <http://www.milliyetsanat.com/kitap/kapak-konusu/turk-edebiyatinin-adaletli-sesi-adalet-agaoglu/400>
9. <https://t24.com.tr/haber/adalet-agaoglu-ben-oyumu-hdp-verecegim,297764>

Ila Ismayilova

Male characters of Adalet Agaoglu's trilogy "Narrow Times"

Summary

Adalet Agaoglu is one of the famous female writer of modern Turkish literature. She was born in Ankara. She has written a lot of novels, plays and stories so far. Women's freedom, women's education and other other social issues are the main theme of her works. She had been known as a play writer until 70's. Her first novel was published in 1973 and after that she has been continuing to write novels. She has been rewarded with numerous honors besides the literary awards she won in the fields of novel, short story and drama. For her perception of subtle and overt changes in modern Turkish society and her writing entitled "Modernism and Social Change", Adalet Ağaoğlu received the "Turkish Presidency Merit Award" in 1995. Her male characters were created as perfect as her female characters. Omar, Ali, Aydin, Dundar, Engin are some of her main male characters. Some of these characters were highly appreciated by her, while others were created by humorous way.

Лала Исмаилова

Мужские образы в трилогии А.Агаоглу "Ограниченные времена"

Резюме

Адалет Агаоглу одна из известных писательниц современной турецкой литературы. Она родилась в городе Анкара и является автором многих известных романов, пьес и рассказов. В своих произведениях она часто затрагивает темы свободы женщин, их права на образование и других женских проблем. Хотя до 70-х годов Агаоглу выделялась своими пьесами, в 1973 году она опубликовала свой первый роман и дальше продолжила свое творчество в этом литературном жанре. Адалет была награждена многочисленными почестями наряду с литературными премиями, которых она удостоена за новеллы, короткие рассказы и драмы. В 1995 году за восприятие тонких и явных изменений в современном турецком обществе и за сочинение под названием "Модернизм и социальная перемена" ей было присуждено Гран-при Президента Турецкой Республики. Наряду с женскими, писательница с большим успехом создавала и мужские образы. Омар, Али, Айдын, Дундар, Энгин - лишь часть её мужских персонажей. Некоторые из этих персонажей были высоко оценены писательницей, в то время как другие были созданы в юмористическом ключе.

Rəyçi:

Seyran Qayıbov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SƏADƏT CAHANGİRZADƏ
cahangirzade@mail.ru

H.CAVİDİN «ŞEYDA» ƏSƏRİNDƏ REALİST MÖVZU VƏ ROMANTİK QƏHRƏMAN

Açar sözlər: H.Cavid, Şeyda, xəyalpərəst, mətbəə, romantik, inqilabçı, Qara Musa, realist

Ключевые слова: Г.Джавид, Шейда, мечтатель, типография, романтические, революционер, Кара Муса, реалист

Key words: H.Djavid, Shades, dreamer, the printing, the romantic, revolutionists, Black Moses, a realist

Böyük dramaturq H.Cavid «Şeyda» əsərini iki möhtəşəm faciənin - «Şeyx Sənan»(1914) və «İblis» (1918)arasında 1916-cı ildə yazıb.«Şeyx Sənan» və «Şeyda» əsərləri 1917-ci ildə«Açıq söz» qəzetinin mətbəəsində çap olunub. «Şeyda» pyesi ilk dəfə 1922- ci il dekabrın 15-də Hökumət teatrında tamaşaya qoyulub.

Əsərin mövzusu mətbəə işçilərinin ağır və dözülməz həyatından alınıb. H.Cavid bu dövrdə Rusiyada baş verən geniş inqilabi hərəkətdən ruhlanaraq, bir türkçü kimi türk xalqlarının düşməni olan Rus çarizmini məhvə doğru aparan siyasəti iğtişəşlərdən vəcdə gələrək fəhlə mövzusunə müraciət edir. Əsər tamaşaya qoyulduqdan sonra dövrün tənqidi, xüsusən H.Cavidlə sistemli şəkildə məşğul olan Hənəfi Zeynallı ona müsbət fikir söyləyir, Akademik M.Cəfər «Hüseyn Cavid» monoqrafiyasında yazır: «Cavidin yaradıcılığı ilə məşğul olan ilk sovet tənqidçisi Hənəfi Zeynallıdır. Tənqidçinin xüsusən «Şeyx Sənan»,«Şeyda» və «Maral» haqqında mülahizələri, təhlilləri maraqlı idi. O, haqlı olaraq«Şeyx Sənan»ı ruhaniliyi, fanatizmi, bütün köhnəlmiş təriqətləri rədd edən bir əsər hesab edir,«Şeyda» faciəsində şairin inqilabçılara rəğbət bəslədiyini, «Maral» da feodal zülmünü və əxlaqını ittiham etdiyini, qadın hüququnu müdafiə etdiyini göstərirdi. H.Zeynallı Cavidin Şeyda kimi romantik qəhrəmanlarında olan zəif cəhətləri,ziddiyyətləri, tərəddüdləri də meydan çıxarır, tənqid edirdi».[1,6-7] Əlbəttə ki, bu Cavid yaradıcılığına birtərəfli yanaşma idi.

H.Zeynallı H.Cavidin müasiri idi. Ona görə də sovet dövrü üçün onun bu böyük dramaturq və romantik filosof haqqında yazdıqları inandırıcı, kəsərli, sanballı söz idi. H.Zeynallı H.Cavid haqqında tənqid, hədyan yazmadı, elmi fikirlərini yazdı. O, H.Cavid haqqında obyektiv həqiqəti yazan ilk sovet cavidşünası idi. Onu Azərbaycan Cavidşünaslığının banisi hesab etmək olar.

Sovet dövrü tənqidçiləri bu faciəni dövrün reallığını əks etdirən, real həyatla səsləşən, inqilabi ruhlu əsər hesab edirdilər. «Maarif və mədəniyyət» məcmuəsinin 1923-cü il birinci sayında H.Zeynallının «Şeyda» xüsusunda qısa bir mülahizə» adlı yazısı çap olunur. H.Zeynallı əsəri müasirlik kateqoriyasının nəzəri-estetik prinsipləri ilə təhlil edərək yazırdı: «Zəminəsini Qafqaziya və qəhrəmanlarını Qafqaz türkləri təşkil edən «Şeyda» faciəsi Hüseyn Cavidin bir sıra yazılan pyeslərini nisbətən yaşadığımız həyatdan alındığı cəhətlə daha müasir və ona görə inqilabi ruhlu bir əsər sayılabilir». [2]

H.Zeynallı düzgün olaraq qeyd edirdi: «Şeyda» məzmunca inqilabi, ruhu etibarilə romantik bir əsər idi. H.Cavid sinfi ziddiyyətləri romantik pafosla həll etməyə çalışır, ona görə də Şeyda ziddiyyətli romantik qəhrəman idi. Cavidşünas tədqiqatçı əsərin sosioloji qatına üstünlük verərək yazır: «Qara Musa isə pyesin ikinci və Şeydadan qat-qat canlı, diri və əzmindən dönməz bir qəhrəmanıdır. Şeyda nə qədər xəyalpərvər, idealist, hissiyyətə qapılan, fikri ilə hərəkətini uzlaşdırmayan və ona görə rəqibi Əşrəf ilə sinfi düşməni Məcid əfəndilərin əlində zəif düşmənlərdən olsa da Qara Musa həyatın acı həqiqətlərini duymuş qayət realist, tərəhhüm və rıqqət nə olduğunu bilməz və qarşısında duran sinfi yangısına var-yoxunu versə də, nəhayət ona gec, fəqət güclü bir zərbəvurmaq üçün can atar, əzmindən dönməz və nəhayət, onu məhv etməyə başlayan düşmən sinfi də bitirər». [3,83]

Bu tənqid usulunda 20-ci illər üçün xarakterik olan iki cəhət var: birincisi odur ki, 20-ci illər mübariz müsbət (sinfi, inqilabçı) qəhrəmana ciddi ehtiyac duyurdu və Qara Musa bir qədər bu ölçülərə uyğun gəlirdi; ikincisi də bu idi ki, romantizm idealizmlə bərabərləşdirilir və təbii ki, marksist-leninçi metodologiyani əldə rəhbər tutan tənqid, elə H.Zeynallıda olduğu kimi, romantik qəhrəmanı idealist, xəyalpərvər, hissiyyətə qapılan zəif qəhrəman hesab edir.

«Şeyda»da Rəufla Məsudun dialoquna diqqət yetirək: «Rəuf. Yəqindir ki, qocaman şimal ayısının dərisi parçalansın. Müstəbid rus zənciri üzərimizdən qalqsın və hər millət kəndi yurduna, kəndi hüququna qavuşsun.

Məsud. Gəl. canım, gəl... sən də Şeyda kibi xəyalpərəst olma!...» [4,309] H.Cavidin və bir çox ziyalıların arzusu, amalı rus zəncirini qırıb əsarətdən xilas olmaq, yaşadığı ölkəni müstəqil görmək idi. 1905-1907-ci illər inqilabından sonra, ucqarlarda da müstəmləkəçi rus çarizminə qarşı milli azadlıq hərəkətləri başlanmış, Azərbaycanda da XIX əsrin ikinci yarısından geniş vüsət alan maarifçi hərəkət, XX əsrin əvvəllərində türkçülük və azərbaycançılıq kimi fikri axınlarla birləşərək «Şeyda» yazılandan az sonra - 1917-ci il inqilabı nəticəsində Rus çarizminin süqutundan Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaranması ilə nəticələndi. Ancaq bu müstəqilliyin ömrü az oldu. 1920-ci ildə Müstəqil Azərbaycan yenə Sovet İttifaqı adlı rus zəncirinin əsarətinə keçdi. Sanki

H.Cavid bunu hiss edirdi ki, Məsudun dili ilə «xəyalpərəst olma!» deyirdi və yaxud gələcəyi «kabusla dolu qaranlıq gecə», keçmiş isə «gözəl xatireyi-şövqü-şətarət» adlandırırdı, bəzən romantik qəhrəmanın xəyalı dövrün gerçəkliklərini görüb məyus olurdu. Ancaq ədib heç vaxt ümidini itirmirdi.

«Şeyda» 1917-ci il inqilabının ərəfəsində mövcud konfliktləri əks etdirən romantik dram əsəridir. Konfliktin bir tərəfində mətbəə müdiri, qəddar Məcid Əfəndi, onun oğlu Əsrəf, digər tərəfində Şeyda, Qara Musa, Raufdayandır. Müəllifbaş mürəttib Məsudun simasında liberal mövqeli adamların, həmçinin milliyyətcə alman olan rəssam Marks Millerin, arvadı Mariyanın, gözəl qızı Rozanın obrazlarını da yaradıb. Əsərdə H.Cavidin və ümumən romantiklərin yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan məzarçı, qara geyimli mələk obrazları da var.

Hənəfi Zeynallı yazır: «Məcid Əfəndi mənəviyyatca kor bir sahibkardır. Yalnız kəndi faydasını düşünməkdən fazla heç bir şey anlamaq istəmir.»[2]

Əlbəttə, Məcid əfəndi XX əsrin əvvəllərində qüvvətli bir şəkildə formalaşmış mili kapitalizmin liderlərindən heç birinin təmsilçisi deyil. Əsrin əvvəllərində mətbuatın vüsət aldığı bir dövrdə yaranan çap işinin təşkilatçılarından. H.Zeynallının təbirincə desək, o, nəyin hesabına olursa-olsun öz mənafeələrini və əlbəttə mənsub olduğu cəmiyyətin mənafeələrini qorumağı bacarır. Məcid əfəndi əsərdə az görünür, özündən çox əməllərindən xəbər tuturuq. Fəhlələrin oxuduğu inqilabi şeirin müəllifinin Şeyda olduğunu biləndə, o, açıq danışır, mövqeyini dəqiq bəyan edir: «Məcid Əfəndi. Mühərrirlər içində səndən başqa böylə yazı yazan yox... (Qızgın) Bunları sənmi yazdın? Şeyda: (qısa bir tərəddüddən sonra) Əvət...

Məcid Əfəndi: Öylə isə daha burada sənlik bir iş yox. Ah, bəni Nikolayın jandarmalarına təslim etməkmi istiyorsun? Söylə, sana burası mətbəəmi, yaxud inqilab ocağımı?» [4, 290] Bununla da Şeyda mətbəə ilə vidalaşır. Məcid əfəndinin əsərin əsas qəhrəmanlarından olan Qara Musa ilə münasibəti də beləcə dəqiq, konkret və sərtidir. O, nəinki bir əlini mətbəədə itirmiş Qara Musaya iş vermir, onun vərəmlə qardaşı Yusifi müalicə etdirmir, hətta evini satın alır, ailəsini çöldə qoyur: «Musa. Mətbəədə bir iş veriniz, tək əlimlə də olsa çalışmaq istərim.

Məcid əfəndi (para çantasını çıxarır, bir kaç qaimə verərək). Al, bu da evinə biçilən qiymətin üçdə biri, son qismi. Daha bir alacağın qalmıyor... İki ay sonra evdən çıxıb da kəndinə başqa yer bulmalısən, anladınmı?!

Musa. Pəki, bir əl ki, mətbəədə əzilmiş, o əl sahibinə burada da bir iş bulunmazsa, əcəba, nerdə bulunur?

Məcid əfəndi (son dərəcə hiddətlə): Dedim ya, saçma dinləməyə vaxtım yox... Tək əl işə yaramaz, eşitmiyorsun?» [4,29]

Lakin həmin tək əllə inqilabçı Musa Məcid əfəndini, onun oğlu Əşrəfi, Rozanı qətlə yetirir. Həbs olunmuş dostları Raufu, Məsudu və digər mürəttibləri azad edir. Ancaq izzatlıqlar içərisində ölənlər Şeydaya yetə bilmir.

Tədqiqatçı Ş.Sadiq Qara Musanı inqilabi proseslərdən kənarda qalan bir obraz kimi xarakterizə edir: «İnqilabçılara qoşulmayan, şüarlar söyləməyən, marş oxumayan, inqilabi prosesdən kənarda gəzən bir adamı inqilabçı adlandırır, inqilabi şüurunun zəifliyi barədə danışmaq nə qədər düzgün olardı?» [6,110] Tədqiqatçı Musanı şəxsi intiqamını hər şeydən üstün tutan bir obraz adlandırır.

Bizim qənaətimizcə, inqilabi mübarizə məhz Məcid əfəndi kimi öz mənafeyini qoruyan sahibkarlara qarşı idi. Qara Musa isə həmin inqilabçıların əsərdə ən parlaq obrazıdır. Əsərdə mürəttiblər arasında olan dialoqda inqilabçıların fikirləri ilə Qara Musanın mübarizəsi arasında olan yaxınlığa diqqət yetirək: «Bu dünya çəkişib-çarpışma dünyasıdır. Təbii o, sizin qanınızı sorub sümürmək istər, fəqət sizdə də himmət olmalı, əldən gəlmiş qədər kəndinizi müdafiə etməlisiniz, yoxsa insaf, mərhəmət xülyaları ilə sürünəcək olsanız, nəticədə zillət və səfalətdən başqa bir şey bulamazsınız. Bu gün Yusiflə Musanın boğazlandığını görüb də qoyun sürüsü kibi kənardan seyre diyorsunuz; halbuki yarın həpiniz şu qanlı, şu uçurumlu keçiddən keçməyə məcbur olacaqsınız». [4,245] Əsərdən göründüyü kimi H.Cavid inqilabçıların, haqsızlığa, ədalətsizliyə qarşı mübarizələrin fikir, düşüncələrini, məqsəd və məramlarını, mübarizəsini, etirazlarını Qara Musa obrazında daha qabarıq vermişdir. Tədqiqatçı Ş.Sadiq əvvəlki fikrinin əksinə olaraq sonda Qara Musanı inqilab fədailəri içərisində olduğunu yazır. Bu baxımdan Qara Musanı inqilabdan kənarda qalan obraz adlandırmaq düzgün olmaz.

H.Cavid Şeydanı azadlıq uğrunda mübarizə aparanların ideya rəhbəri vəsevən romantik aşiq kimi verir. Şeyda mürəttib yoldaşlarına deyir: «Yer üzünü sarmış olan bütün əməllər, bütün fəqərəyi-kasibə həp sizin kimi düşüncələr, bəşəriyyət bir çox əsrlər daha ayaqlar altında əzilməyə məhkum olur. Halbuki bütün cihanı bəsləyən, bütün orduları silahlandıran, bütün sərmayədarları - bütün sahibkarları sərəməldən həp şu aciz sandığınız əməllər, həp o nasirli əllərdir». [4, 288] Şeyda onları qeyrət və cəsarətlə səsləyir, onlardan səbat və mətanət tələb edir.

«Haqq alınar, verilməz!» Şeydanın (Hüseyn Cavidin) qənaəti budur. O, mürəttiblərdən əlbirliyi, dil birliyi istəyir. Bu əslində böyük türkçü Qasımlıdan «Tərcüman» məcmuəsindən gələn «Dildə, fikirdə və işdə birlik!» şüarının ifadəsidir. Əsərdə liberalmövqeli obrazlardan olan tələbnamə «Bana qalırsa, azacıq yüngül və mülayim yazılmalıydı». - deyən, «o güclü bir aciz» söyləyən Məsuda Şeyda deyir: «Fironu qəhr edən Musa bir çobandan başqa bir şey deyildi. Lakin sarsılmaz bir ruh ilə meydana atıldı. Öylə qəddar,

zalım bir imperatora qalib gəldi. Zöhhakı məhv edən Gavə yoxsul, arxasız bir dəmirçi idi. Fəqət atəşli bir qələblə inqilaba başladı, öylə xunxar, məğrur bir hökmdarın taxtını başına çevirdi. Məcid əfəndi kimdir?.. Yalnız o deyil, hətta onu qudurdan qocaman rus çarlığı belə bu gün-yarın yerinə dibinə batır». [4,296]

H.Cavid digər qəhrəmanlarının dili ilə rus çarlığının məhvi üzərindəki qələbəni alqışlayır. Həbsxanada olarkən Rəuf Məsuda deyir: «Hələ tühaf bir xəbər var ki, sən deyil, hətta bən kəndim inanmıyordum. Söylənən sözlər doğru çıxarsa, yalnız biz deyil, bütün millət, bütün məmləkət qurtulmuş olur.

Rəuf. Böyük və dəhşətli bir inqilab, müstəbid Rusiyanı alt-üst edəcək bir inqilab». [4, 315] Məsud bunu da bir rəya adlandırır. Əsərin sonunda inqilabın qələbəsinə ifadə edən inqilab marşı oxunanda Rəuf deyir: «İştə inqilab marşı, inqilab nəğməsi! Of nəhayət istibdad heykəli devrildi. Rusiya çarlığı məhv oldu, qara buludlar çəkildi». [4, 320] Bu əslində H.Cavidin bir türkçü kimi hürr olmaq, ölkəni azad və müstəqil görmək onun ən böyük arzularından biri idi.

«Şeyda» pyesindəki hadisələr iki xətt üzrə inkişaf edir: Bir sonu istibdadı devirməklə nəticələnən hadisələrin inkişaf xətti, bir də Şeyda, Roza və Əşrəf üçbucağı üzrə inkişaf romantik məhəbbət xətti.

Qənirsiz gözəl olan Roza Məcid əfəndinin mətbəəsində işləyən alman Maks Müllərin yeganə qızıdır. Onun anası Mariya nəcib bir avropalı qadındır. Həm Şeyda, həm də Əşrəf Rozaya dəlicəsinə vurulur. Roza Şeydaya laqeyd deyil. Maks Müllər Şeydaya öz otağı ilə yanbayan otaq kiralayır. Bununla da Şeyda üçün Roza ilə ünsiyyətdə olmaq şəraiti yaranır. Müllərlər ailəsi, xüsusilə ana - Mariya varlı Əşrəfə üstünlük verir və qızının xoşbəxt olması arzusu ilə yaşayır. Lakin Şeyda işdən çıxarılandan sonra fəal bir gənc kimi həm sevgisi, həm azadlığı, haqları uğrunda mübarizə aparmaq əvəzinə şaşırır, romantik xülyalara qapılır. Əsərdə Rozanın və Mariyanın dedikləri Şeydanın psixoloji durumunun bərbad olduğunu tamaşaçıya bəyan edir: «Roza (Əşrəfə) İnan, Şeydayı görsəniz tanıyamazsınız, mətbəədən çıxalı bəri büsbütün dəyişmiş (masa üzərindəki raqi qədəhini göstərir.) Həm içkiyə pək düşkün, həm də son dərəcə sinirli və bədbin olmuş...

Mariya. Gecələr çılğın, sərsəm bir aktyor gibi həm çığırır bağırıyor.

Əşrəf (Mariya çıxdığı gibi Rozanın əlini öpər) Roza, yenə Şeydayı seviyorsun deyilmi?

Roza. (heyrət və təbəssümlə) Sevməkmi!? Heyhat! Bən yalnız ona acıyorum. Həm də bir zavallıya acır gibi acıyorum». [4,293] Şeyda özünü dərviş adlandırır, Əşrəf ona «mən bu dərvişliyi sultanlığa tərcih edərim». deyir.

H.Zeynallı Şeydanı zəiflikdə, xülyapərəstlikdə suçlayır. Müasir dövrdə Ş.Sadiq də Şeydanı zəif iradəlilikdə günahlandıraraq yazır: «Yəni, mövcud

şəraitdə insanların oyanıb inqilabi mübarizəyə qovuşduğu dövrdə qızğın təbiətli, terrorçuluq yolu tutan Qara Musa, ayıq və nikbin Rauf, bir qədər mülayim Məcid ilə yanaşı mütərəddid və zəif iradəli Şeydalar da fəaliyyət göstərir».[6,110] Şeyda Qara Musaya haqq qazandırır:«Bu gün yer yüzünün səadət və fəlakəti o əllərə baqıyor. Əmin olunuz ki, o əllər bir gün çalışmaz olursa, bütün bəşəriyyət şaşırır, bütün dünya hərəkətsiz qalır». [4, 246] Lakin qan tökməyə razı deyil. Şeyda bir ideya daşıyıcısıdır, fəaliyyət, əməl adamı deyil. O, sevgisi uğrunda mübarizə aparmır, ədəbi etdiyi kimi, Qara Musa xarakter kimi ondan güclüdür. O, idealist bir xəyalpərəstdir. Roza Əşrəfə tuşlanmış qəfil güllənin qurbanı olduğu kimi, Şeyda da qara geyimli mələyin ardınca Rozanın xəyalına doğru gedərək qeyb olur. Dustaqxananın qapılarını qırıb dustaqları azadlığa buraxan inqilab rəhbəri Qara Musa zindan da onun meyidini tapır. «Şeyda» pyesinin əsasında duran əsas konsepsiyainsan yalnız yaşamaq üçün deyil, yaşatmaq və yaratmaq üçün yaşmalıdır.

«Şeyda» pyesinin əsas romantik xəttini Şeydanın qara geyimli mələklə söhbəti müəyyənləşdirir. H.Cavid bu ölüm mələyini rəğbətli bir dillə təqdim edir:«Bu halda(Rozanın xəyalı ilə danışdığı zaman!) qəhrəman simalı, durğun baxışlı, qara geyimli bir mələk gəlir.

Şeyda ondan soruşur: Ah, sən kimsin?

Qara geyimli mələk... Bən oyam ki, bütün ağlar gözlər, yaralı könüllər, bütün iztirablar və həyəcanlar həp bənim sayəmdə rahat bulur, həp bənimlə mütəsəlli olur». [4, 316]

«Şeyda» bir növ realizm və romantizmin çarpazlaşması əsasında yazılıb. Xəyal içində həqiqəti göstərmək H.Cavid yaradıcılığına xas olan xüsusiyyətdir. Romantiklər həqiqəti, cəmiyyətdə olan reallığı dolayı vasitə ilə əks etdirirdilər. Bu xüsusiyyəti tədqiqatçı Ş.Sadiq doğru olaraq belə səciyyələndirir:«Cavidin yaradıcılığı romantik ideyalar üstündə qurulub. Bütün tədqiqatçılar da bu fikrin təbliğçisi və tədqiqatçısı olmuşdur. Lakin diqqət edildikdə görürük ki, Cavid yaradıcılığında reallıq romantik şəkildə elə düzgün, elə səlis təqdim edilmişdir ki, Cəlilin sərt realizm silləsi kimi sifətimizə dəymir». [6,12]

H.Cavid «Şeyda» da təkcə iki gəncin - Şeydanın və Əşrəfin Rozaya olan sevgisinin və Rozanın qəfil gülləyə qurban getməsi ilə faciəyə çevrilən məhəbbətin nakam tarixçəsini vermir, həm də özünün məhəbbət haqqında qənaətlərini verir. Şeydanın dərdinə şərik olan dostları belə söyləyirlər:

«Məsud. Doğrusu məhəbbət çəkilməz bir bəladır.

Rəuf. Əvət, bəla... Fəqət ən sevimli bir bəla....

Birinci mürəttib. Xayır, məhəbbət bulunmaz bir səadətdir.

İkinci mürəttib. Əvət, səadət... Fəqət ən fəlakətli səadət». [4,300]

H.Cavidin bütün əsərlərində eşq əzabı qəhrəmanların həm fəlakəti, həm səadəti kimi verilir. «Şeyda» pyesində qara geyimli mələk belə Rozanın

Teyfi ilə danışan Şeydaya «o sənın məftununsa, sən də onun Məcnunusan» deyir.«Şeyx Sənan» da olduğu kimiburada da H.Cavid«ilahi eşq»anlayışını işlədir:«Qara geyimli mələk. Əmin ol Şeyda əmin ol! Bundan sonra heç bir maneə, heç bir qüvvət sizi ayıramaz (Açıq pəncərəyə nifrətlə) Baqsana! İştə bu ilahi eşqi yıldızlarda alqışlayır, mələklər də təqdis ediyor». [4, 317] Bu ilahi eşqin nurunda Şeyda dustaqxananın pəncərəsindən baxaraq bir cənnət görür və ona sarı can atır:«Şeyda. Aman, Ya Rəbbi! O incə bulutların toqquşması, şu parlaq yıldızlının alışması nə gözəl!... Ah, o rəngarəng quşlar, şu al qanatlı mələklər nasıl da oynayıyor, necə də uçuşuyor!» [4,317] Beləliklə də bir tərəfdə nakam (fəqət ilahi) eşqdən doğan romantik xəyal, digər tərəfdən isə inqilab hayqırıtları. XX əsr romantik qəhrəmanının yaşam fəzası bu idi.

Ədəbiyyat:

1. Cəfər.M «Seçilmiş əsərləri» II cildə, II cild. Bakı: Azərnəşr 1974
2. Zeynallı.H «Şeyda» xüsusunda qısa mülahizə\\ Maarif və mədəniyyət jurnalı 1923, № 1 s. 31-32
3. Cavidşünaslıq II-III cild. Bakı: Elm 2007
4. Cavid.H «Əsərləri» V cildə, II cild. Bakı: Lider 2005
5. Zeynallı.H «Seçilmiş əsərləri» Bakı:Yazıçı 1983
6. Sadiq.Ş «Hüseyn Cavidin yaradıcılığında qəhrəman konsepsiyası» Bakı: Yazıçı 1983

С.Джангирзаде

В произведение Гусейна Джавида «Шейда» реалистический тема и романтический герой

Резюме

В статье рассматриваются вопросы по состоянию изученности жизни и творчества великого азербайджанского поэта и драматурга Г.Джавида. Особое внимание уделяется начальному этапу становления и формирования джавидоведение в Азербайджане.

«Шейда» романтический произведение рассказывающий о существующих конфликтах накануне революции 1917 года. Это тема рассказывает о тяжелых, невыносимых жизни работников типографии. Г.Джавид старается решить классовые противоречия с романтическом пафосом, поэтому Шейда противоречий романтический герой. Действительности в виденье показать присущие творчества Г.Джавида.

S.Djahangirzade

Realistic theme and romantic hero in the product H.Javid's «Shade»

Summary

The article deals with the questions of studying of H.Djavid's life and creativity, who is the one of the great Azerbaijan poet and the playwrights.

The special attention is given to the formation of initial stage of Djavid's studying in Azerbaijan.

«Shade» is the romantic dramas reflecting the current conflict of the 1917 revolution before. Works hard and unbearable life was the theme of workers of the printing. H.Javid is trying to resolve differences class of romantic pathos, so Shade is a controversial romantic hero.

Inside fantasy to reality inherent features of creativity H.Javid.

Rəyçi:

Rüfət Rüstəmov
filologiya elmləri doktoru, professor

SƏBİNƏ ƏHMƏDOVA
AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutunun kiçik elmi işçisi
ehmedova3@mail.ru

HÜSEYN NADİM NAXÇIVANININ LİRİKASI

Açar sözlər: qəzəl, şeir, aşiq, nikbin, bədbin, lirika, əsr.

Key words: gazel, poem, lover, optimistic, pessimist, lyrics, century

Ключевые слова: газель, стихотворение, поклонник, оптимист, пессимист, лирика, век

Hüseyn Nadimin (1971-1927) yaradıcılığının xüsusi ədəbi təhlili çətinidir. Şairin poeziyasına klassik Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatı kontekstindən, dini-fəlsəfi görüşlərinə də eyni ədəbiyyatın primasından yanaşmaq lazımdır. Bu çox klassik Şərq şairləri kimi Hüseyn Nadimin şeirlərində daha çox duaya meyil, Allah sevgisi, ilahi, dünyəvi eşq, Əhli-beyt eşqi, dünyanı tanımaq cəhdi özünü biruzə verir.

Bir çox klassik Şərq, eləcə də Azərbaycan şairləri kimi Hüseyn Nadim Naxçıvani də "Divan" bağlamış, divan ənənəsini davam etdirmişdir və divan şeirinin–qəzəlin gözəl bədii-poetik nümunələrini yaratmışdır. Onun lirik yaradıcılığı nə qədər müxtəlif mövzuları əhatə etsə də eşq, məhəbbət bu lirik-poetik əsərlərin leytmotivini təşkil edir. Nadim həmçinin dini mövzulu qəzəllər də yazmışdır.

"Hüseyn Nadimin qəzəllərindən danışarkən, şairin klassik üslubda yazılmış aşiqanə-lirik qəzəlləri ilə yanaşı, dini-ictimai motivli qəzəllərini də xüsusi qeyd etməliyik. Vətən və millətin taleyi, din və əqidə təəssübkeşliyi, insaf və ədalət axtarışları Nadim qəzəllərinin əsas leytmotivini təşkil edir" (2,12)

Mən Nadiməm, zamanədə millət cünuniyəm,

Ağlar gözüüm həmişə bu biçarə millətə! (2,22)

Nadimin qəzəllərində vüsal dəmlərini sevinc və şadlıq hissləri ilə əks etdirərək oxucusunu da sevincə, şadlığa səsləyib. Şairin qəzəllərini bir qədər geniş şəkildə nəzərdən keçirərkən aydın olur ki, bu qəzəllər insan haqqında dərin düşüncələrin məhsuludur. Bu qəzəllər ancaq geniş fəlsəfi mənada aşiqanə əsərlərdir. İnsanlığın, gözəlliyin, idealın təsdiqidir. Bu qəzəlləri sadədən mürəkkəbə, müəyyənlikdən mücərrədliyə, dünyəvi məhəbbətdən fəlsəfi məhəbbətə doğru inkişafı təzahür etdirmək baxımından ardıcılıqla, poetik qanunauyğunluqla klassik divan ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələri kimi qiymətləndirməyə bizə haqq qazandırır.

Qurbanolum o qarəgözə, can fədasənə,

Sədafərinkəmaluva, yüzmərhəbasənə.

Cananımbucanımməneylərəmfəda,
Sidqiləşiqolmuşam, eyaşına, sənə.

Təqsiməndəruzi-əzəlXaliqaləmi,
Bəxşeyləyübdisurətühüsni, Xudasənə.

Qoypayüvibusinəmə, minnətdicanıma,
Pabəstəolmuşamgenə, eyməhliqa, sənə.

Hüsnücemaldə, gözəlim, yoxbərabərün,
Həsərətçəkilləcümləhamıəqrəbasənə.

Mə'yusqılmaNadimi, Allah rızasinə,
Müştaqdurkönülquşı, çeşmiqəra, sənə.(2,33)

Nadimin qəzəlləri istər mövzusu, istərsə də bədii gözəlliklərinə görə səciyyəvidir. Bu qəzəllər bədii ümumiləşdirmələri, forma rəngarəngliklərini nümayiş etdirən heyratamız bir gözəlliyi vəsf edir:

Gözüm aludə olub aşıqı-şeyda gözünə,
Maşaallah ola ol hüsnüvə, şəhla gözünə.(2,37)

Nadim həyatda, eşq dünyasında özünün nəyə qadir olduğunu bildirir. Füzuli - “ Keçdi Məcnun növbəti, indi mənəm rüsvayi eşq”- deyəndə, özünü millət Məcnunu hesab edən Hüseyn Nadim isə eşqdəözünü Leylanın (Leylinin- S.Ə) cünunu (Məcnunu- S.Ə) sayır:

Vallah, budurki, Nadim o Leyla cünunidir,
Səhni-çəməndəismionunbağbankeçər.(2,68)

Satiralarında olduğu kimi, qəzəllərində də Hüseyn Nadim Naxçıvanının müraciət və tənqid etdiyi, kinayə ilə yanaşdığı ruhanilərdir. Lirik əsərlərində iki Nadim görürük. Biri Allahı, İslamı, peyğəmbərləri, Əhli-beyti sidq-ürəklə, məhəbbətlə tərənnüm edən Nadim, digəri isə ruhanilərə tənqidi yanaşan Nadim:

Ki, Peyəmbər qoyub aləmdə həlal ilə həram,
Yeməgə mə`dəsi amadə bu ruhanilərün.

Şamə sədr düğüsündən plov, üstündə cücə,
Küftə, dolma ilə həlva da bu ruhanilərün.

Arizu eyləmə, Nadim, dəxi dümbəkçiligin,
Toy, kəmança ilə zurna da bu ruhanilərün.(2,67)

Yumoristik səpkili, satirik boyalarla dövrün, mühitin mənzərəsini əks etdirən, bəzi ruhanilərin bu gün də davam edən acgözlüyünü ifşa edən bu qəzəl yüksək bədii-poetik səciyyə daşıyır və çağdaş günümüzdə də aktualdır.

Hüseyn Nadim müraciət və təsvir etdiyi gözəllərin zahiri aləmini vəsf edir; göz, qaş, dodaq, ağız, zülf, yanaq, kiprik və s.kimi elementlər Nadimə məxsus tərzdə tərənnüm olunur.

“Gülüm, əmr et, yüzündən ol qarə zülfün kənar olsun”(2,64), “Dəhanın badeyi-şərbət, ləbin yaquti-pürqiymət”(2,62), “Çəkilsün əbri-zülmət, mah üzün bir aşkar olsun”(2,64)

Şairin qəzəlləri min ilə yaxın tarixi olan Azərbaycan qəzəlinin – divan şeirinin poetik mənzərəsində öz yeri vardır. Onun qəzəllərində məhəbbətin ülviliyi, hisslərin səmimiliyi, gözəllik fəlsəfi şərhli reallıq diqqəti cəlb edir. Dil təmizliyi və məna aydınlığı Nadim lirikasının ən başlıca bədii məziyyətlərindən biridir.

H.N.Naxçıvaninin lirikası süjetsiz lirikadır. Şairin qəzəllərindəki beytlər mükəmməl, bitkindir. Orijinal və əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi bədii-poetik cəhətdən yüksəkdir. Onun qəzəllərinin hər birini ayrıca ədəbi təhlil süzgəcindən keçirməyə ehtiyac yaranır. Bu qəzəllərin hər biri ayrıca bir bitkin əsərdir. “Gəlməyeydim kaş”, “Günüdür”, “Səbr et”, “Gəlmədi”, “Xari-rüzgar eylədi”, “Qanı ola”, və s.rədifli qəzəllərində şair daha çox sevgidən kənar ictimai məsələlərdən danışır. Füzulidə olduğu kimi bəzən hər beytdə müstəqil fikir söylənir:

Olmuşam dünyadə mən zarü hərasan, ağlaram,
Adətim dünyadə oldı ahü əfğan, ağlaram.
Ağlamaqdan qan olub könlüm, üzüm gülməz mənim,
Qüssədən qan oldı könlüm, çünki hər an ağlaram.(2,49)

İlahi bir ənginlik düyülən bu qəzələrdə əhli-həqqin Tanrıya məhəbbəti də zaman-zaman öz əksini tapır. “O insani gözəliyi düymaq, dərk etməyi öyrədir, daxilən təmizliyə, şəxsi varlılığından belə keçməyə, qorxmazlığa sövq edir”(Həmid Araslı 3,5)

Nadim sevgilisini Leylidən, Züleyxadan gözəl sanır. Məhəbbətdən doğan poetik mübaliqəni aşağıdakı nümunədə görmək olar:

Xubru, hər hüsn var kim, səndə Leyladən gözəl,
Bil ki, bu aləmdə sənsən ol Züleyxadən gözəl.(2,48)

Gah da yarın saçları-zülfünə istixarə edir. Məlimdur ki, İslam dinində təsbehlə ixtisarə edir, fala baxırlar. Sevgilisinin zülfünə istixarə edən şair gələcəyinin yaxşı olmasını arzulayır:

Zülfilə istixarə edir, öldürür məni,
Yaxşı gələydi hurivəşin istixarəsi.(2,46)

Şair bəxtini yarının saçlarına-qara zülfünə bənzədir, qara bəxtini qara saçlara bənzədir. Deyir ki, kəc qaşların bəxtimi qara edib. Könlümü açmaq, bəxtimi oyatmaq üçün lütf edib mənə bir büsə ver:

Bəxtimi kəc qaşların zülfün təkin eylüb qəra,
Tazədən lütf etməgə bir busə dildar istəmə.(2,52)
Nadimin sevgilisini gözəllikdə tayı-bərabəri yoxdur:
Səni mən lə'li-Bədəxşanə bərabər bilübəm,
Eşq bəzmində səni lə'li-Bədəxşan demişəm.(2,52)

Gül yanağın, bal dodağın, ağ buxaq, qarə gözün,
Saymağa gəlməz, vücudində nə ki var, istəmə.(2,53)

Sibi-əhmərdür yanağın, gül yüzün, şəhla gözün,
Ləblərin gül bərgi tək zibadı, zibadə gözəl.(2,48)

Göründüyü kimi Nadim sevgilisini lə'lə bənzədir. Yanağını, dodağını, buxağını, gözünü vəsf edir, dodaqları gül yarpağına bənzədir. Onu gözəldən də gözəl sayır. Bu yerdə Süleyman Rüstəmin "Sən gözəllər gözəldən də gözəlsən gözəlim" rədifli qəzəl ruhlu şeiri yada düşür.

"Hüseyn Nadim o qədər də xoş güzəran keçirməmişdir. Atasının vəfatından sonra Nadim Nehrəm kəndində kiçik bir çayxana açmış və həmin çayxananın cüzi gəliri ilə dolanmışdır. Deyilənlərə görə, Nadimin çayxanası şeir-sənət adamları ilə dolu olarmış. Culfa və Ordubaddan bir sıra şeir həvəskarları və şairlər gəlib Nadimlə şeirləşər, Nadim də tez-tez Ordubada gedib ədəbi məclislərdə iştirak edərmiş"(1,117)

Bizə belə gəlir ki, Nadimin ictimai məzmunlu qəzəlləri və müxtəlif mövzulu şeirlərində qədimdən üzü bəri poeziyamızda olduğu kimi ağır güzəran, maddi sıxıntı, haqsızlıq, sosial problemlərin təsiridir ki, şairin dövrdən şikayətlənməsinə səbəb olub. Deyərdim ki, şairin tərcümeyi-halı barədə məlumat azlıq təşkil etsə də onun poeziyası ilə dərinədən tanışlıq keçdiyi enişli-yoxuşlu həyat yolundan xəbər verir:

Versün səsimizə səsin, eyləsin mədəd,
Bir çarə eyləsin bu günü qarə millətə.(2,22)

Və yaxud:

Fələk salubdı məni möhnətü mələlə genə,
Olubdı adətim, aləmdə ahü nalə genə.(2,32)

Bəlayə səbr edirəm, tazə bir bəla yetirür,
Qəmin fəraqı bükübdür, bu qəddi-rə'nanı.(2,40)

Başqa bir misal:

Zəmanə yaxşı məni xari-ruzigar elədi,
Bəlavü möhnətə afaqdə düçar elədi.(2,44)

Aşıqanə-lirik qəzəllərində pak, ülvə, təmiz məhəbbəti tərənnüm edən Nadim göründüyü kimi ictimai məzmunlu qəzəllərində bədbinliyə qapılır.

Ümumiyyətlə, nikbin şair olan Hüseyn Nadim də xələf və sələfləri kimi dövrün, zamanın haqsızlıqlarından, mühitdəki sosial ədalətsizlikdən, tale qayğılarından, qəfil gələn bəlalardan sarsılır və bu da onun yaradıcılığına təsir edir, hərdən bədbin səpkili qəzəllərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Nadimin qəzəlləri qeyd etdiyimiz kimi öz dövrünün klassik şeir dilinə görə sadə, səlis dildə yaranıb. Bu qəzəllərdə əsasən aşiqin öz sevgilisinə məcnunluğu izhar olunur. Ərəb, fars tərkibləri, izafət birləşmələrinə baxmayaraq bu qəzəllər ana dilimizdə - Azərbaycan türkcəsində yazılıb. Hüseyn Nadimin fars dilində bircə belə qəzəli yoxdur.

Şairin qəzəllərində görünən poetik məziyyətlər onun mərsiyə, növhə və sinəzənlərinin bədii sturukturu üçün də səciyyəvidir. Hüseyn Nadim aşiqin iç dünyasını, sevinc və kədərini, həyəcan və iztirabının bədii əksini vermək üçün müvafiq ifadə vasitələri, poetik fiqurla işlədir. Onun qəzəllərində, eləcə də bütöv poeziyasında işlənmiş poetik ifadələr XIX əsrin sonu, XX yüzilliyin əvvəlində milli şeir dilinin inkişafına, cəlalanmasına təsir göstərmişdir. Nadimin lirikasının poetik-estetik axıcılığı və gözəlliyini bu gün də qoruyub saxlayır. Klassik sənətkarda olduğu kimi Nadimin qəzəlləri də bu janrın kamil nümunələridir. Bu qəzəllərdə forma və məzmun vəhdətinə sənətkarlıqla əməl olunmuşdur. Şairin hər qəzəlinin mətlə beytində verilən fikir bütün beytlərdə məntiqi ardıcılıqla davam etdirilir. Göründüyü kimi Hüseyn Nadim klassik şeirə, M.Füzuli yaradıcılığına bağlı şairdir. Onun istedadının əsas göstəricilərindən biri klassik poeziyadakı bədii təsvir və ifadə vasitələrinin bəziləri M.Füzulinin, Seyid Əzimin şeirlərinin poetik leksikasında vardır. Lakin Nadim onlardan bəhrələnsə də öz deyimi, duyumu ilə orijinal qəzəllər qələmə almışdır:

Eşqüvi, varmı yadunda, mənə izhar elədün.
Ərz qıldım, çəküb ağuşə dadandırma məni.

Söylədim ki, sənə pabəstədi bu mürği-könül,
Sənə aludəyəm, ardınca dolandırma məni.

Açub öz eşqüvi tə'lim elədün ahəstə,
Dedim, əvvəl oyadub eşqüvə qandırma məni.

Nadiməm, əvvəl-axır, ruyüvə pərvanə mənəm,
Yandırub hicr oduna, eşqə tapındırma məni.(2,41-42)

“Füzulinin əsərləri dövrünün poetik salnaməsidir”(Akademik Teymur Kərimli (4)). Bu sözləri Nadimə də şamil etmək istədim. Hüseyn Nadim

Naxçıvani XIX əsrin sonu, XX yüzilliyin əvvəllərində dövrünün, xüsusilə Naxçıvan-Ordubad ədəbi mühitinin ədəbi salnaməsidir.

XIX əsrdə -“əsrin ikinci yarısında klassik şeir dilini Xurşudbanu Natəvan, Seyid Əzim, Bahar Şirvani, Abdulla bəy Asi və klassik poeziya janrlarında yazıb-yaradan onlarla istedadlı şair davam etdirir. Bu üslubda şeir yazanlar çoxdur. Bunların əksərində mətnlərin lüğət tərkibi azərbaycanca baxımından xəlqiləşir, nisbətən sadələşir, ancaq bütövlükdə Füzuli məktəbinin söz-obrazları, təşbeh və ifadələri qalır. Həmin ikililik XIX əsrdə dilinin savadlılığı ilə xüsusi seçilən”(5,68). Hüseyn Nadim Naxçıvaninin qəzəllərində də özünü biruzə verir.

Nadimin qəzəlləri “sənətkarın yaradıcılıq irsinin dəyərli bir faktı olmaqla yanaşı həm də şairin dünyagörüşü, varlığı fəlsəfi-estetik baxışı barədə də müəyyən təsəvvür yaradır. Şeir (qəzəllərin) başlıca ideya bədii məziyyəti orasındadır ki, burada dünyəvi eşqlə sufiyanə məhəbbət qovuşuq şəkildədir”(6,18).

Göründüyü kimi Hüseyn Nadim Naxçıvani qəzəl janrının imkanlarından istifadə edərək orijinal, səmimi aşiq obrazları yaratmış, məhəbbətin ilahi gücünü, insan həyatından rolunu poetik dillə oxucuya çatdırmışdır. Nadim qəzəlləri əbədiyaşar poeziya nümunələridir. Əsrlər, illər ötsə də Nadim qəzəlləri öz bədii tərəvətini itirmir.

Ədəbiyyat:

1. Hacı Mustafa Mailoğlu. Hüseyn Nadim Naxçıvani “Hikmət” jurnalı. №19. Bakı-2012
2. Hüseyn Nadim Naxçıvani. Divan. Bakı-ISBN-2012. Tərtib edən, ön söz, lüğət və izahların müəllifi Hacı Mustafa Mailoğlu.
3. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cild. I cild Bakı “Şərq-Qərb”-2005.
4. Teymur Kərimli. Füzulinin əsərləri dövrünün obyektiv poetik salnaməsidir. “Füzuli lektoriyası”. Bakı, 24 yanvar. AZƏR Tac (azertag.az./xeber/1029303)
5. Tofiq Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. (II hissə) Bakı-“Elm”-2012
6. Yaqub Babayev XIII-XIV əsrlər anadilli lirik şeirimizin inkişaf yolu. Bakı –“Elm və təhsil”-2009

Sabina Ahmadova

NusseyN Nadim Nakhchivani's Lyrics

Summary

Outstanding poet HusseyN Nadim Nakhchivani – lived and created at the end of XIX, in the beginning of XX centuries – is an author of many original gazels in marsiyas, novhas and sinezens. This article deals with the artistic-poetical peculiarities of his gazels, distinguishing with their lyrical and public themes, topics and multi-colouredness. Nadim's language, used in his poems, is clear, smooth and poetical. HusseyN Nadim Nakhchivani also compiled "Divan" as many classic Eastern and Azerbaijan poets continuing divan tradition and created fine artistic – poetical samples of divan poem – gazel. Love forms the leitmotif of these lyric – poetical works, notwithstanding his lyric creation covers many different themes. Nadim also wrote gazels in religious themes.

Сабина Ахмедова

Лирика Хусейн Надима Нахчивани

Резюме

Хусейн Надим Нахчивани живший и творивший в конце XIX, в начале XX вв. является автором множества оригинальных газелей в марсиях, новхах и синезенов. В этой статье повествуется о художественно-поэтических качествах его газелей, отличавшихся своими лирическими и общественными контекстами, подтекстами, идеями и красочностью. Язык газелей Надимаясен, четок и поэтичен. Газели любви Надима некогда не потеряют свою свежесть. Гусейн Надим Нахчивани тоже составлял «Диван» как многие классические Восточные, в том числе и Азербайджанские поэты. Продолжая традиции дивана он создавал прекрасные художественно-поэтические образцы диванской поэзии – газели. Несмотря на то, что его творчество охватывает множество разных тем, но тема любви составляет лейтмотив этих лирико-поэтических произведений. Надим также писал религиозные газели.

Rəyçi: Vasif Məmmədliyəv
Akademik

NAZİR ƏHMƏDLİ
Atatürk Mərkəzi
nahmed61@mail.ru

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ NEÇƏNCİ İLDƏ DOĞULUB?

Açar sözlər: Mirzə Cəlil, Naxçıvan, arxiv, Kameral təsvir, H.Məmmədquluzadə, Ə.Şərif, İ.Həbibbəyli, tacir, şəcərə, Usta Zeynal.

Key words: Mirza Jalil, Nakhchivan, archive, Cameral description, H.Mammadguluzadeh, A.Sharif, I.Habibbayli, genealogy, merchant, Usta Zeynal.

Ключевые слова: Дж.Мамедкулизаде, г.Нахичевань, Камеральное описание, архив, Г.Мамедкулизаде, А.Шариф, И.Габиббейли, купец, родославная, Уста Зейнал.

Ədəbiyyatımıza şedevrlər bəxş etmiş böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Cəlil Məmmədquluzadənin zəngin və mənalı həyatı elmi ictimaiyyətin daim diqqət mərkəzində olmuş və ədibin tədqiqatçıları müxtəlif vaxtlarda ortaya yeni və maraqlı faktlar çıxarmışlar. Bu baxımdan, akademik İ.Həbibbəylinin əməyini xüsusi qeyd etməliyik. Görkəmli alim Mirzə Cəlilin həyatı ilə bağlı elmi ictimaiyyətə əvvəllər məlum olmayan xeyli faktlar aşkar etmiş, onun bir sıra əsərlərini üzə çıxarmış və nəsil şəcərəsini tərtib etmişdir. Törəmələri dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş və hal-hazırda da İranda, Fransada və başqa ölkələrdə yaşayan ədibin qohumlarını üzə çıxartmaq, onlarla əlaqə yaradaraq Böyük babalarını ilk növbədə onların özünə tanıtmək üçün alim doğrudan da əvvəlki tədqiqatlar və tədqiqatçılarla müqayisəolunmaz dərəcədə xeyli iş görmüşdür. İlk baxışdan belə görünə bilərdi ki, Mirzə Cəlilin haqqında hər şey söylənmiş və buraya nəyisə artırmaq cəhdi perspektivi olmayan bir işdir.

Amma bu, ilk baxışdan belədir və burada da tədqiq olunmamış sahələr tapmaq mümkündür.

C.Məmmədquluzadənin doğum tarixi üçün ən etibarlı mənbə sayıla biləcək əsər onun 25 il ömür-gün yoldaşı olmuş Həmidə xanım Cavanşir-Məmmədquluzadənin xatirələri olmalı idi. Həmidə xanımın xatirələri “Mirzə Cəlil, pasportunda yazıldığına görə, 1869-cu ildə doğulmuşdur”[1, s.9] cümləsi ilə başlayır. Kitabın rus dilindən tərcüməçisi, müqəddimə və şərhlərin müəllifi prof. A.Zamanov Həmidə xanımın bu cümləsinə belə şərh verir: “Xatirələrin yazıldığı illər(1934-1938) nəzərə alınmalıdır. Bu zaman C.Məmmədquluzadənin doğulduğu il dürüst deyildi. Ədibin xatirələri nəzərə alınaraq, 1869-cu il onun anadan olduğu il kimi qəbul edilmişdi. Sonralar yazığının doğum şəhadətnaməsi prof.Ə.Şərif tərəfindən tapıldı və məlum oldu ki, o, 1866-cı ildə doğulmuşdur”[1, s.146].

Qeyd etmək lazımdır ki, ədibin doğum tarixini 1866-cı il olaraq ədəbiyyat tarixinə təqdim etmiş görkəmli alim, professor Əziz Şərifin tədqiqatlarına düzəliş edən akademik İ.Həbibbəyli müəyyən etmişdir ki, Ə.Şərif bu doğum tarixində Mirzə Cəlilin atası Məmmədqulu Hüseynqulu oğlunun Qori müəllimlər seminariyasının müdürinə yazdığı ərizəsinə əsaslanarsa da, əslində həmin ərizə Məmmədqulu kişinin üçüncü ərizəsidir. Bundan əvvəlki iki ərizəsində oğlunun 1869-cu ildə doğulduğunu yazmış (1880-ci və 1881-ci illərdə yazdığı ərizələrdə Cəlilin müvafiq olaraq 11 və 12 yaşında olduğunu göstərmişdir), yaşının azlığına görə seminariyaya qəbuldan imtina edildiyinə görə, müsbət cavab almaq üçün üçüncü ərizədə onun yaşını 3 il artıq göstərmişdir. Akademik bu tarixin Mirzə Cəlilin sonrakı sənədlərində də təsdiq olunduğunu yazır. Məsələn, Mirzə Cəlil sonralar aldığı pasportda da, nikah kağızında da doğum tarixi kimi 1869-cı ili göstərir. Alim qeyd edir ki, vəfatı ilə bağlı verilən nekroloqlarda da doğum tarixi 1869-cu il göstərilmişdir. Beləliklə, sanki müxalif fikrə yer qalmır. Bir halda ki, ədibin özü də bu rəqəmin üzərində dayanmışdır, mübahisəyə yer qalmamalıdır. Bütün bunlara baxmayaraq, bizim aşkar etdiyimiz, indiyə qədər hörmətli akademikimizin və başqalarının tədqiqatlarından kənarda qalan sənədlər fərqli mülahizələrə də yaşamaq hüququ qazandırır. Əvvəlcə həmin sənədlər haqqında bir neçə kəlmə demək lazımdır.

Məlum olduğu kimi, istər Osmanlı dövləti, istər İran, istərsə də Rusiya İmperiyası əvvəlcə işğal, sonra isə ilhaq etdiyi əraziləri özününküləşdirmək, bu ərazilərdən yararlanmaq, ilk növbədə isə vergi toplamaq üçün dövlət məmurları tərəfindən tərtib edilmiş ciddi sənədlərə əsaslanırdılar. Məsələn, Osmanlı dövlətində tərtib edilən bu cür sənədlər **“müfəssəl”** və **“icmal dəftərləri”** adlanırdı və son dövrlərdə Naxçıvan sancağı, Qarabağ əyaləti və başqa ərazilərimiz haqqında bu cür dəftərlər osmanlı arxivlərindən üzə çıxarılaraq ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçirilərək nəşr edilmişdir. 1727-ci ildə osmanlı məmurları tərəfindən tərtib olunmuş belə sənədlərdən biri **“Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”**dir və onu mərhum akademik Z.Bünyadovla tarix üzrə fəlsəfə doktoru H.Məmmədov-Qaramanlı nəşr etdirmişlər [2].

“Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri” kitabının müəllifi V.Qriqoryev yazır ki, atası Fətəli şah Qacar tərəfindən Azərbaycan hakimi təyin edilmiş Abbas Mirzə hər 6 ilin tamamında **numeys** adlanan məmurunu Naxçıvana göndərərək bu cür sənədlər tərtib etdirir, onun bir nüsxəsini də Naxçıvan xanına göndərirdi ki, onun əsasında vergi yığılsın və mərkəzi dövlət xəzinəsinə göndərilsin. Bu sənədlərdə əhali, onların bütün əmlakı-əkin yeri, mal-heyvanı da siyahıya alınır ki, kimin nə qədər vergi verməli olduğu dəqiq müəyyən edilsin [3, s.61].

Türkmənçay müqaviləsi ilə Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını ilhaq edən Rusiya İrandan 20 milyon rubl gümüş pul təminat almış, üstəlik tələb etmişdir ki, bu ərazilərə aid həmin təyinatlı sənədləri(buraya maliyyə sənədləri də daxil idi) 6 ay ərzində Rusiya hökumətinə təqdim etsinlər. İran dövləti bu tələbi də yerinə yetirmişdi. Rusiya hökuməti bu yolla həmin ərazilərdə yaşayan əhalinin hansı miqdarda vergi ödədiyini müəyyən edib gələcəkdə onların vergidən yayınmasının qarşısını almaq istəyirdi.

Aydın məsələdir ki, həmin ərazilərə aid bu cür sənədlər Rusiya İmperatorluğunun vaxtında da vaxtaşırı tərtib edilirdi. Bu sənədlərə **“Kameral təsvir”** deyilirdi. 1831-ci ildə İrəvan əyaləti üzrə İnzibati İdarədə **kollejski assasör** rütbəsində müşavir olaraq çalışan **İ.Şopen** tərəfindən tərtib edilmiş **“Kameral təsvir”**də əhalinin siyahısı ilə yanaşı, ərazidə yerləşən dağlar, su ehtiyatları, tarixi abidələr, faydalı qazıntılar, vergilər və s. haqqında məlumatlar da yer almışdır. Bir sözlə, həmin ərazi bir növ inventarlaşdırılmışdır. Naxçıvan şəhəri haqqında sonrakı kameral siyahılar 1843-cü, 1848-ci, 1859-cu, 1873-cü və 1886-cı illərdə tərtib edilmişdir. Görünür, əhalinin xeyli artması ilə bağlı olaraq bu işin çətinləşməsi səbəbindən 1886-cı ildən sonra kameral siyahılar tərtib olunmamışdır.

Bu kameral siyahılarda bizi maraqlandıran şəxslər haqqında olduqca qiymətli məlumatlar olduğundan, çox dəyərlidir. Orasını da qeyd etmək lazımdır ki, ki, ailə üzvlərinin sənəddə göstərilən yaşı onların özündən, yəni ailə başçısından soruşularaq yazılırdı.

İndi Naxçıvan şəhəri üzrə tərtib edilmiş kameral siyahılara nəzər salaq. Axtarırları texniki baxımdan asanlaşdırmaq üçün, sonuncu, 1886-cı ilin kameral siyahısından başlayaraq irəliki tarixə getmək lazımdır. Həmin sənəddə Böyük ədibimizin ailəsi 444 nömrə ilə qeyd edilmişdir:

“444(498). Məmmədqulu Usta Hüseynqulu oğlu 50 yaşında;

Həyəti olan evi var, vergi mükəlləfiyyətlidir, ildə 6 rubl vergi ödəyir. İltizamçıdır (otkupşik). Ailədə 2 qadın var. Oğlanları: 1)Yusif 21 y; 2)Cəlil 18 y; 3)Hüseyn(onun adı həm də Ələkbərdir) 14 y”.[4].

İndi bu sənədin təhlilinə keçək.

Mötərizədəki 498 rəqəmi bu ailənin bundan əvvəlki kameral siyahıdakı (1873) sıra nömrəsidir və sənədin bu xüsusiyyəti tədqiqatçının işini xeyli asanlaşdırır. Ailənin başçısı Məmmədqulu kişi 50 yaşındadır. Sənədin tərtib olunduğu 1886-dan 50 rəqəmini çıxdıqda 1836 alınır, bu o deməkdir ki, Məmmədqulu kişi ak.İ.Həbibbəylinin yazdığı kimi 1840-cı ildə deyil, 1836-cı ildə doğulmuşdur. (Orasını da qeyd edək ki, kameral siyahılarda şəxslərin ölüm tarixləri göstərilmədiyinə görə, biz də həmin tarixlərə toxunmayacağıq və onun doğrudan da 1905-ci ildə vəfat etdiyinə şübhə etmirik).

Həyatli evinin olması Məmmədqulu kişinin həyat səviyyəsinin normal olduğundan xəbər verir. O vaxt bir öküzün qiymətinin 10-12 rubl olduğunu nəzərə alsaq, ödədiyi 6 rubl vergi də kiçik rəqəm kimi görünməməlidir.

Ailədəki 2 qadının biri yəqin ki, Məmmədqulunun həyat yoldaşı Sara, digəri isə qızı Səkinədir. Ak.İ.Həbibbəyli Səkinənin 1881-ci ildə doğulduğunu yazır [5, s.23-37].

Məmmədqulunun böyük oğlu Yusifin yaşını həmin şəcərədə göstəriləndən 2 il azaltmalıyıq, yəni onun 1863-cü ildə deyil, 1865-ci ildə doğulduğu aydınlaşır.

Bizi isə ən çox maraqlandıran sözsüz ki, Cəlilin yaşıdır. 18 yaşında olması onun 1868-ci ildə doğulduğunu göstərir. Bəs Həmidə xanımın və ak.İ.Həbibbəylinin bir çox sənədlər vasitəsilə müəyyən etdikləri 1869-cu il rəqəmi necə olsun? Bu məsələyə qayıdacağıq.

Məmmədqulu kişinin bu sənəddə yer alan sonuncu oğlu Hüseynin-Ələkbərin 1872-ci ildə doğulduğu məlum olur və yeganə şəxsdir ki, doğum tarixi rəsmi tərcümeyi-halındakı rəqəmlə üst-üstə düşür. Amma bununla belə, indiyə kimi elmə məlum olmayan bir faktı da müəyyən etmiş olduq-sən demə, Ələkbərin əsil adı Hüseyn imiş və Ələkbər adı ona sonradan verilib. Adətən, belə hallara o vaxt rast gəlinirdi ki, ailənin hansısa yaxın adamı vaxtsız rəhmətə gedirdi və uşağın adını dəyişdirib ölən adamın adı ilə çağırırdılar ki, mərhumun adını yaşatsınlar.

Məmmədqulu kişinin sonbeşiyi kimi təqdim edilən(Həmidə xanım onun sonbeşik olduğunu yazmır), kiçik yaşlarında ölən Xəlilin haqqında isə belə mülahizə yürütmək olar ki, o 1873-cü ildə tərtib edilən kameral siyahıdan sonra doğulmuş, 1886-cı ildə, növbəti kameral siyahı tərtib edilməmişdən əvvəl ölmüş və sənədlərə düşməmişdir. Bununla belə, Xəlilin sonbeşik olması məntiqi baxımdan şübhə doğurur, çünki 1872-ci ildə doğulan Hüseyn-Ələkbərlə Səkinənin arasında 9 il yaş fərqi olduğuna görə, düşünməyə əsasımız vardır ki, Xəlil məhz həmin dövrdə-1873-181-ci illər arasında, yəni Hüseynəndən sonra, Səkinədən əvvəl doğulmuş və 1886-cı ildən əvvəl ölmüşdür.

İndi 1873-cü ildə tərtib edilmiş kameral siyahıya baxaq[6]:

“498(1059). Məmmədqulu Hüseynqulu oğlu 37 y; oğlanları: Yusif 8 y; Cəlil 5 y; Hüseyn 1 y.

Qeydlər: ailə başçısı heyvandarlıqla məşğul olur;

Məmmədqulu Hüseynqulu oğlu və onun oğlu Ələkbər(onun adı həm də Hüseynidir) 2-ci Tacirlər Gildiyasına qəbul edildiyinə görə 1897-ci ildə bu şəhərin vergi mükəlləfiyyətli əhalisinin siyahısından çıxarılmışlar(İş №167/1897);

Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının şagirdi olduğuna görə, Cəlil Məmmədqılı oğlu bu şəhərin vergi mükəlləfiyyətli əhalisinin siyahısından çıxarılmışdır(İş №42/1886)”.

Sənədin təhlilinə ondan başlayaq ki, siyahıda adı çəkilən şəxslərin hamısının yaşı 1886-cı illə müqayisədə düzgündür, yəni bu iki sənədlərdəki rəqəmlər arasında ziddiyyət yoxdur. Burada da Məmmədqulunun 1836-cı, Yusifin 1865-ci, Cəlilin 1868-ci, Hüseynin 1872-ci ildə doğulduğu görünür.

İkincisi, Məmmədqulunun haqqında indiyə qədər rast gəlmədiyimiz yeni faktlar üzə çıxır-məlum olur ki, Məmmədqulu kişi təkcə ticarətlə yox, həm də heyvandarlıqla məşğul olub. Həm də məlum olur ki, hansısa fəaliyyəti 1897-ci ildə onu və kiçik oğlu Ələkbəri imtiyazlı tacir zümrəsinə qaldırıb. Bu fəaliyyətin nədən ibarət olduğuna qayıdacağıq.

İndi Cəlilin doğum tarixlərindən 1868-ci, yoxsa 1869-cu ilin düzgün olduğunu aydınlaşdırmağa çalışaq. Mirzə Cəlilin 1869-cu ildə doğulduğu qənaətinə gələn akademik İ.Həbibbəyli yazır ki, 1880-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasının müdirinə yazdığı ərizədə Məmmədqulu kişi oğlunun 11 yaşında, 1881-ci ildə yazdığı ikinci ərizəsində 12 yaşında olduğunu bildirir, amma seminariya müdiri yaşının az olduğunu səbəb gətirərək Cəlili seminariyaya qəbul etməkdən imtina etdiyinə görə, 1882-ci ildəki üçüncü ərizəsində oğlunun yaşını 3 il artıq göstərməklə istəyinə nail olur və professor Ə.Şərif Məmmədqulunun əvvəlki iki ərizəsini görmədiyinə görə Cəlilin 1866-cı ildə doğulduğu qənaətinə gəlmişdir[7, s.6].

Məmmədqulu kişi 1873-cü ildə siyahını tərtib edən dövlət məmuruna oğlu Cəlilin 5 yaşında olduğunu demişdir və bu rəqəmə etibar etməliyik. O vaxt doğum şəhadətnaməsi olmadığına görə, uşağın yaşını valideynlərin sözü ilə yazırdılar. Burada bir incə məqama diqqəti çəkək: əvvəla, valideyn uşağının yaşını deyərəkən, məntiqlə uşaq balaca olan vaxtda səhv etmək ehtimalı daha azdır, yəni 1873-cü ildə Məmmədqulunun Cəlili 5 yaşında göstərməsi faktı 1880-ci ildə 11 yaşında göstərməsi faktından daha dəqiq sayılmalıdır. İkinci, çox mühüm fakt ondan ibarətdir ki, haqqında söhbət etdiyimiz dövrdə 15 yaşına çatmış kişilərdən ildə **“başpulu”** deyilən 1 rubl 20 qəpik vergi alınır, 15 yaşdan kiçik oğlan uşaqları və qadınlar bu vergidən azad idilər[3, s.103]. Ona görə də heç bir valideyn məntiqlə öz oğlunun yaşını böyütməyə maraqlı ola bilməzdi ki, vergi verməsin-əgər Cəlil doğrudan da 1869-cu ildə doğulmuşdusa, Məmmədqulu onun 1868-ci ildə doğulduğunu yazdırmazdı.

Beləliklə, Cəlil Məmmədquluzadənin doğum tarixi kimi 1868-ci ili qəbul etməkdən başqa çarə qalmır, axı təqdim etdiyimiz hər iki sənəd də rəsmi dövlət sənədidir və ona inanmamağa ixtiyarımız yoxdur. Orasını da qeyd etmək lazımdır ki, bu sənədləri Naxçıvan qəza polis rəisi imzalayıb, bir növ indiki pasport-masa rəisləri kimi.

1886-cı ilin kameral siyahısında Məmmədqulu Hüseynqulu oğlunun **iltizamçılıqla** (rusca “**otkupşik**”) məşğul olduğunu gördük. Bu peşənin nədən ibarət olduğunu oxuculara izah edək. Bu o deməkdir ki, dövlət müəyyən vergiləri müxtəlif adamlara “satırdı”, yəni həmin şəxs dövlətin toplayacağı məbləğdə vergini əvvəlcədən xəzinəyə ödəyib dövlətdən rəsmi **icazə-“iltizam”** alır və həmin vergiləri öz xeyrinə toplayırdı. Və aydındır ki, bunu dövlətin yolunda havayı əziyyət çəkərək, vətənpərvərlik duyğusundan etmirdi. İltizamçının topladığı pul onun ödədiyindən bəzən 2-3 dəfə çox olurdu. Dövlət burada itirmirdi, iltizamçı da itirmirdi, itirən isə, aydındır ki, vergi ödəyiciləri idi.

“Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri” kitabının müəllifi V.Qriqoryev Naxçıvan əyalətində iltizama verilən fəaliyyət növlərini də geniş təsvir etmişdir[3, s.110-117]. Buradan məlum olur ki, rahdarlıq və ya gömrük 1.300, boyaqçılıq müəssisələri 370, qəssablardan alınan rüsumlar 250, dəri aşılalardan alınan vergi 65, mizançılıq 100, xoşxəbərlilik(meyvə satanlardan alınan rüsumlar) 80, əlləflik 50, sabunxanalar 60, tütün məmulatları 15, daş duzun çıxarılması və satışı 1.000 və Culfa bərəsi(paromu) 100 tümənə iltizama verilirdi(1 tümən 4 rubl gümüş pula bərabər idi). Orasını da nəzərə almaq lazımdır ki, aradan keçən 53 il ərzində (1886-cı ildə) yəqin ki, bu rəqəmlər artmışdı.

Beləliklə, 1886-cı ilin kameral siyahısında iltizamçılıqla məşğul olduğu yazılan Məmmədqulu Hüseynqulu oğlunun 1897-ci ildə tacir zümrəsinə daxil olması üçün malik olduğu sərvətin mənbəyi aydın olur. Amma burada başqa bir faktor da rol oynamışdır: tədqiqatçıları yazır ki, 1897-ci ildə Nəhrəm kənd məktəbindən istefa verən Cəlil Məmmədquluzadə 1897-1903-cü illərdə Naxçıvanın və İrəvanın hüquq orqanlarında çalışmışdır. Düşünmək olar ki, nüfuzlu Mirzə Cəlil atasının və qardaşının Tacirlər Gildiyasına daxil olmasına kömək göstərmişdir (“Gildiya” bir növ ittifaq, birlik mənasını verirdi). Ancaq Məmmədqulun yalnız proteksiya ilə buraya yüksəldiyini düşünmək ədalətsizlik olardı, axı o əvvəldən də iltizamçılıq edirdi və aydındır ki, bu işlə məşğul olmaq üçün xeyli imkanlı olmaq lazımdır.

Təəssüf ki, Məmmədqulu Hüseynqulu oğlunun hansı sahənin iltizamçısı olduğu yazılmayıb və biz qiymətli məlumatdan məhrum olmuşuq. Maraqlananlar üçün qeyd edək ki, tütün iltizamçısından başqa heç kim Naxçıvan şəhərində onu sata bilməzdi və aydındır ki, onun qiymətini də iltizamçı özü təyin edirdi. Sabun iltizamçısından başqa heç kim bütün Naxçıvan əyalətində sabun bişirə və sata bilməzdi. Başqa yerlərdən gətirilən sabun da iltizamçıya satılmalı idi. Bazara satılmaq üçün gətirilən buğdanın, arpanın, unun və darının hər batmanı üçün 2, düyünün 1 batmanı üçün iltizamçıya(əllaf) 4 qəpik ödənilirdi. 1 at yükü quru və ya yaş meyvə üçün iltizamçıya 12 qəpik gümüş pul və 1 çərək (8 funt) meyvə xoşxəbər

iltizamçısına ödənilirdi və s. Göründüyü kimi, iltizamçılıq çox gəlirli iş idi və bu hüququ əldə etmək üçün yəqin ki, güclü rəqabət var idi. Məmmədqulu Hüseynqulu oğlunun buna nail olması onun çox çevik və bacarıqlı, yuxarı dairələrlə əlaqəli adam olduğundan xəbər verir. Görünür, Mirzə Cəlilin Ömər Faiq Nemanzadə və Məşədi Ələsgər Bağirovla birlikdə Məhəmmədəğa Şahtaxlıdan satın aldığı və **“Qeyrət”** adlandırdıqları mətbəənin satın alınmasında atası tacir Məmmədqulu kişinin sərvətinin ciddi rolu olmuşdur. (Maraqlıdır ki, gələcək həyat yoldaşı Həmidə xanım Cavanşirlə tanış olmasına da bu mətbəə səbəb olmuşdur. Həmidə xanım xatirələrində yazır ki, atası Əhməd bəy Cavanşirin əlyazmalarını kitab şəklində çap etdirmək üçün mətbəəyə gəlmiş və 1.000 nüsxə üçün 240 rubla razılaşmışlar).

Həmidə xanımın xatirələri Məşədi Məmmədqulun bu fəaliyyətini də aydınlaşdırmağa kömək edir. Müəllif yazır: “Naxçıvan duz mədənlərinin məşhur icarədarları-Canpoladov qardaşları 1877-ci il müharibəsi(1877-ci il rus-türk müharibəsi nəzərdə tutulur.-N.Ə.) zamanı Məşədi Məmmədquluya podrat duz buraxmışdılar.Nəticədə onun maddi vəziyyəti bir qədər yaxşılaşmışdır”[1, s.9].Beləliklə, Məşədi Məmmədqulun duz iltizamçılığı ilə məşğul olduğunu düşünə bilərik.

Çox güman ki, rusca orijinalda **“otkupşik”** olan sözü tərcüməçi səhv olaraq **“icarədar”** kimi tərcümə etmişdir. Bu məlumat Canpoladov qardaşlarının Naxçıvan duzunun iltizamçısı olduğu və Məmmədqulu kişinin bu qardaşlarla işgüzar əlaqələrinin mövcudluğundan xəbər verir.

Həmidə xanım qayınatasının iltizamçı və tacir olduğunu çox güman ki, yaxşı bilirdi, lakin xatirələrini yazdığı 1934-1938-ci illərdə SSRİ-də sinfi mübarizənin ən kəskin dövrü olduğunu, kütləvi repressiyaların baş verdiyini nəzərə alsaq, onun Mirzə Cəlilin mənşəyini ört-basdır etmək cəhdi təbii görünməlidir. Ona görə də Canpoladov qardaşlarının vasitəsilə Məmmədqulu kişinin maddi vəziyyətinin “bir qədər yaxşılaşmasını” ötəri olaraq qeyd edir və çox dərinə getmir.

Naxçıvan şəhəri üzrə 1859-cu ilin kameral siyahısına baxaq[8]:

“1059(300). Məşədi Hüseynqulu Baba oğlu 51 y(xırdavat alveri edir); oğlu Məmmədqulu 23 y(ailədə 1 qadın var)”.

Bu sənəd bizə olduqca qiymətli və indiyə qədər elmə məlum olmayan iki məlumat verir. Biz buradan Məmmədqulun atası Hüseynqulun doğum tarixini öyrənirik. Məlum olur ki, Məşədi Hüseynqulu 1808-ci ildə doğulub. İkinci məlumat isə birincidən də qiymətlidir. Mirzə Cəlilin bioqrafları indiyə qədər Məşədi Hüseynquludan irəli gedə bilməmişdilər. Biz bu sənədin vasitəsilə Məşədi Hüseynqulun atasının adının Baba olduğunu öyrənirik. Məşədi Hüseynqulu 1873-cü ilin kameral siyahısında yoxdur, aydındır ki, vəfat edib. Yaşasaydı, 1873-cü ildə 65 yaşında olacaqdı.

Beləliklə onun 51-65 yaş arasında öldüyünü görürük, amma neçə yaşında öldüyü məlum deyil.

Naxçıvan şəhərinin bundan əvvəlki kameral siyahısı 1848-ci ilə aiddir[9] :

“300.Məşədi Hüseynqulu Baba oğlu 40 y (bənnadır); oğlu Məmmədqulu 12 y (ailədə 2 qadın var)”.

Buradakı adını bilmədiyimiz qadınlardan biri şübhəsiz ki, Məşədi Hüseynqulunun arvadı, digəri isə qızıdır. 1859-cu ildə bu qadınlardan biri yoxdur. Çox güman ki, o, Məmmədqulunun adını bilmədiyimiz bacısıdır və artıq ərə gedib.

1831-ci və 1843-cü illərə aid kameral siyahılarda bu ailənin haqqında məlumat əldə etmək mümkün olmadı və təəssüf ki, Hüseynqulunun atası Babanın yaşını və atasının adını öyrənə bilmədik. Görünür, rəsmi tərcümeyi-halında yazıldığı kimi, Hüseynqulu doğrudan da İrandan gəlib. Akademik İ.Həbibbəyli bu gəlişin tarixi kimi XIX əsrin 30-cu illərini[5, s.23]. H.Məmmədquluzadə isə(**adı çəkilən əsəri**) 40-cı illərini ehtimal edir. Bizim təqdim etdiyimiz sənədlər göstərir ki, Məşədi Hüseynqulu Naxçıvana 1843-1848-ci illər arasında gəlmişdir. Əgər 1843-cü ildən qabaq gəlsəydi, həmin siyahıya düşərdi. Beləliklə, Həmidə xanımın ehtimalı həqiqətə daha yaxındır. Məşədi Hüseynqulunun əvvəlcə bənnə olması faktı isə təsdiq olunur.

Böyük yazıcımızın ata tərəfdən nəsil şəcərəsi haqqında, onların doğum tarixləri və digər məlumatlar barədə əldə edə bildiyimiz bu qədərdir. Təbii ki, onun ana tərəfdən nəsil şəcərəsinin də ədəbiyyatşünaslığımız üçün maraq doğuracağı faktını nəzərə alıb söylərimizi davam etdirdik. Bunun üçün akademik İ.Həbibbəylinin təqdim etdiyi qiymətli faktlardan yararlanmaq təbii ki, ən doğru yol hesab edildi. Biz ondan öyrənirik ki, yazıcının ana babası Məşədi Babadır, onun Hacı Həşim və Kərbəlayi Əli adlı oğlanları olub. Bu məlumatlardan istifadə edərək əvvəlcə 1886-cı ilin kameral siyahısına müraciət edib orada Məşədi Babanı və oğlanlarını axtardıq. Amma təəssüf ki, Hacı Həşim Məşədi Baba oğlunu kameral siyahıların heç birində aşkar edə bilmədik. Hacı Həşimin adının təsbit edilməməsi məsələni bir qədər şübhə altında qoysa da, zənnimizcə həmin ailə budur[4]:

Naxçıvan şəhərinin Kameral təsviri, 1886-cı il.

“337(373). Kərbəlayi Əli Məşədi Baba oğlu 18 y; qardaşları: 1.Nəcəf 17 y; 2.Cəfər 8,5 y; (ailədə 1 qadın var); vergi mükəlləfiyyətlidir. Həyatı olan evi var, ildə 1 rubl vergi ödəyir. Qara fəhlədir”.

Sənəddən göründüyü kimi Məşədi Baba artıq rəhmətə gedib və siyahıda yoxdur. Böyük oğlu, Kərbəla ziyarətində olmuş Əli 1868-ci ildə doğulmuşdur və bacısı oğlu Cəlillə yaşıddır. Ailədəki tək qadın yaxın ki, onların anasıdır. Bu Kameral siyahıdan əvvəlkində Məşədi Baba sağdır[6]:

Naxçıvan şəhərinin Kameral təsviri.1873-cü il.

“373(894).Məşədi Baba Ramazan oğlu 60 y; oğlanları: Əli 6 y; Nəcəf 4 y (ailədə 1 qadın var). Xırdavat alverçisidir”.

Əvvəlki kameral siyahıda oğlanlarının yaşının azlığı səbəbindən müəyyən tərəddüdlər yaranırdı, amma bu sənəddən görünür ki, Məşədi Baba 1813-cü ildə doğulub, yəni 1836-cı ildə doğulan kürəkəni Məmmədquludan 23 yaş böyükdür və hər şey yerindədir. Ailədəki qadın da onun həyat yoldaşıdır. Xırdavat ticarətçisi, başqa sözlə baqqaldır.

Bu sənədə görə, böyük oğlu Əli 1867-ci ildə doğulub. Beləliklə, 1886-cı ildə tərtib edilmiş sənədlə müxtəliflik əmələ gəlir. Bu sənədlərin hansına üstünlük verməli? Zənnimizcə, 1873-cü ildə tərtib edilən kameral siyahıya üstünlük vermək lazımdır, çünki uşaq kiçik olanda onun yaşını səhv salmaq ehtimalı daha azdır.

Maraqlıdır ki, ədibin yaratdığı tiplərdən də bəzilərini bu kameral siyahılarda tapmaq mümkündür. Onlardan biri Mirzə Cəlilin xüsusi ustalıqla yaratdığı, koloritli usta Zeynaldır. Məlum oldu ki, Usta Zeynal nehrəmlidir. Naxçıvan şəhərinin 1886-cı ilə aid kameral siyahısında sonradan buraya köçdüyü qeyd olunur və Nehrəmdən gəldiyi bildirilən bu ailəni 1908-ci ildən Naxçıvan şəhərinə aid ediblər[10]:

“476.Usta Zeynal Abbasəli oğlu 45 yaşında; arvadı Şeyda Hacı Məhərrəm qızı 35 y; oğlu Əliqulu 17 y; qızları: Ruqiyyə 7 y; Zəhra 2 y;

Qeyd: Ailə buraya Nehrəm kəndindən gəlib və Palata Jurnalında 1908-ci ildən Naxçıvan şəhərinə aid edilib(İş №118)”.

1886-cı ildə hələ Nehrəm kəndində yaşayan Usta Zeynal həmin kəndin siyahısındadır və yuxarıdakı qeyd həmin kameral siyahıda da vardır[11].Həmin siyahıda Zeynal 25 yaşında olduğuna görə, 1861-ci ildə doğulduğu anlaşılar. Naxçıvan şəhərindəki siyahıya görə 1886-cı ildə Usta Zeynal 1863-cü ildə doğulmalı idi, yəni iki siyahıda ona aid edilən yaşlar arasında 2 il fərq yaranır, amma biz 1886-cı ildə Nehrəm kəndinin siyahısında göstərilən yaşını daha düzgün hesab etməliyik. Usta Zeynal 1886-1908-ci illər arasında Naxçıvan şəhərinə köçüb, amma hansı ildə köçdüyü bilinmir. Hekayənin digər qəhrəmanı Muğdusi Akop da tarixi şəxsiyyətdir. Naxçıvan şəhərinin 1886-cı ilə aid kameral siyahısında **“Muğdusi Akop Kazarov Manukov 47 y.”** kimi qeyd edilmişdir. O vaxtkı yazılış formasına görə Kazarov (və ya Qazarov) yazılsa da, Qazar onun atasıdır və “Qazaroviç” kimi oxunmalıdır.Göründüyü kimi, əsərlərinin mövzusunı real həyatdan alan yazıçı bəzən personajlarını öz adları ilə vermək praktikasından da istifadə etmişdir. Amma onun bu üsuldən həmişə istifadə etdiyini iddia etmək mümkün deyildir, çünki mövzusunun Nehrəm kəndindən götürüldüyü bildirilən **“Danabaş kəndinin əhvalatları”** povestinin baş və mənfi qəhrəmanı Xudayar bəyi bu kəndin əhalisi içərisində tapmaq cəhdlərimiz uğur qazanmadı. Görünür, Mirzə Cəlil həyatdan aldığı

bu personajın adını dəyişdirərək oxucularına təqdim etmişdir. Beləliklə, indiyə qədər tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalmış kameral siyahılar üzərində aparılan araşdırmalar yeni və olduqca maraqlı faktların üzə çıxmasına səbəb oldu. İnanmaq istəyirik ki, bundan sonra bu sahəyə maraq göstərən tədqiqatçılar yeni-yeni mühüm faktları üzə çıxarmağa nail olacaqlar.

Ədəbiyyat

1. H. Məmmədquluzadə. Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim. Bakı, 1981.
2. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı, 2001.
3. Статистическое описание Нахичеванской провинции. С.Пб, 1833.
4. AMDTA, F.978, s.1, s.v.7, I C.
5. İ. Həbibbəyli. Mirzə Cəlilin nəsil şəcərəsi. "Qobustan", 1999, səh.23-37.
6. AMDTA, F.978, s.1, s.v. 1.
7. İ. Həbibbəyli. Ustad Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə. // C. Məmmədquluzadə. Əsərləri, 4 cildə. I c. Bakı, 2004. Səh.4-38.
8. AMDTA, F. 10, siy.1, sax.vah.69.
9. AMDTA, F.10, siy.1, sax. vah 1.
10. AMDTA, F.978, s.1, s.v. 7, II C.
11. AMDTA, F.978, s.1, s.v.5.

Nazir Ahmadli

When was Jalil Mammadguluzadeh born?

Summary

Date of birth of prominent Azerbaijani writer, thinker J. Mammadguluzadeh is specified in the article on the basis of new archive materials. The official public documents referred by the author are the Cameral descriptive documents prepared in the territory of Nakhchivan and Iravan Khanates which were annexed to Russian Empire with the Turkmançay agreement signed in 1828. One of these documents which was compiled in 1831, and the second one that belongs to 1886 are preserved in the Central State Archive of Azerbaijan Republic. Although writer's wife claims that J. Mammadguluzadeh was born in 1869, later, professor of the Moscow State University A. Sharif mentioned 1866 as a date of birth of J. Mammadguluzadeh and academician I. Habibbayli indicated 1869 as an exact date of his birth. The last date is mainly accepted in the academic circle. However, the author of the article proves that the date of J. Mammadguluzadeh's birth is 1868 citing to the Cameral documents of 1848, 1859, 1873 and 1886 existed in the territory of Nakhchivan. On the other hand, birth dates of J. Mammadguluzadeh's father Mammadgulu,

brothers and grandfather are specified. On the basis of the documents the author identifies that writer's father Mammadgulu was wealthy and was included privileged Second Merchants Guild of Nakhchivan in 1897. J.Mammadguluzadeh's great grandfather Baba is firstly introduced to the academic circle, genealogy of the writer both from father and mother side is explored. It is also identified that writer's literary personages – Usta Zeynal and Mugdusi Akop are inhabitants of Nakhchivan.

Назир Ахмедли

Когда родился Джалил Мамедгулизаде?

Резюме

В статье на основании официальных архивных документов уточняется дата рождения великого Азербайджанского писателя и мыслителя Дж.Мамедкулизаде. Эти документы хранятся в Центральном Азербайджанском Государственном Историческом Архиве. Документы являются Камеральными описаниями и были составлены царскими чиновниками после аннексии Нахичеванского и Иреванских ханств, которые были введены в состав России на основании Туркменчайского Договора в 1828 г. Первый документ был составлен в 1831-м, а последний в 1886-ом году. Хотя жена писателя в воспоминаниях указывала дату рождения Дж. Мамедкулизаде 1869 год, профессор МГУ Азиз Шариф выдвинул дату 1866-й г. Но академик И.Габиббейли остановился на дате 1869 г. И это дата в отечественной науке принимается с научной точки зрения единственно верной. Но автор статьи основываясь на новые официальные документы Камерального описания города Нахичевани за 1848-й, 1859-й, 1873-й и 1886 –й гг, доказывает новую дату рождения писателя 1868 год. Кроме даты рождения самого Мирза Джалиля, уточняются и даты рождения его отца Мамедгулу, братьев и дедушки Гусейнгулу. Автор на основе документов определяет, что его отец Мамедгулу был материально обеспеченным человеком и был причислен в 1897 году к привилегированному классу, Второй Гильдии Купцов Нахчывани. Имя прадеда Мирзы Джалиля отца Гусейнгулу Баба впервые представляется научной общественности. Также представлены родословные отца и матери. В этих документах было установлено, что некоторые литературные персонажи Мирза Джалиля такие как Уста Зейнал, Мугдуси Акоп являлись жителями города Нахчывань.

**Rəyçi: N.Cəfərov
Akademik**

TƏRANƏ RƏHİMLİ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
terane.turan@gmail.com

1960-70-Cİ İLLƏR AZƏRBAYCAN NƏSRİNİN BƏDİİ DİLİ ƏDƏBİ TƏNQİDDƏ

Açar sözlər: çağdaş, ədəbiyyat, dil, müasir, nəsr, tənqidi.

Ключевые слова: современная, литература, язык, национальная, проза, критика.

Key words: contemporary, literature, language, national, prose, criticism.

Tənqid bədii dilin 1960-70-ci illər Azərbaycan nəsrindəki inkişafını aydın görə bilir, onun yeni ədəbi mərhələdə dövrə, hadisələrə, insan xarakterlərinə uyğun şəkildə yetkinləşdiyini müşahidə edirdi. Sözügedən mərhələnin nəsrində dilin “yazıçıdan-yazıçıya, əsərdən-əsərə” rəngarəng çalarlar qazandığı hər bir sənətkarın, eləcə də konkret obrazın, situasiyanın “dilə öz məlahətini, öz fərdi koloritini, təkrarolunmazlığını gətirdiyi” vurğulanırdı. (1, 59) Tənqid İsa Hüseynovun əsərlərinin dilində 60-70-ci illərdə bir “ağırlaşma” hiss edir, bu cəhətin daha çox yazıçının “Məşhər” romanında qabarıq göründüyünü vurğulayır. Tənqidə görə, bu ağırlaşma “Məşhər”də əsərin məntiqindən irəli gəlir, “əks olunan dövrün mürəkkəbliyi, bizdən 600 il əvvəlki zamanın koloriti, nəhayət, müxtəlif tarixi cərəyanların və dini təriqətlərin mübarizəsi ilə” bağlıdır. (2, .55) Tənqid tarixi mövzuda yazılmış əsərin dil qüsurunun dərhal nəzərə çarpdığını, yerində işlənməyən bir sözün belə əsərin koloritinə, məzmununa xələl gətirdiyini qeyd edirdi. Ümumiyyətlə, tarixi əsərin dilinə daha ciddi tələblərlə yanaşılır, çox vaxt yazıçının həmin tələblərə riayət etməkdə çətinlik çəkdiyi müəyyənləşdirilirdi. B.Nəbiyev məsələyə münasibət bildirərək yazır: “Tarixi mövzuda yazılmış əsərin də dili, müasirəmiz olan yazıçının qələm məhsulu kimi, hər şeydən əvvəl, yarandığı dövrün ədəbi dil nümunəsi olmalıdır. Lakin bədiiliyi təmin etmək, obrazların övladı olduqları qədim əsrlərin koloritini əks etdirmək zərurətini nəzərə alaraq, yazıçılar konkret epoxanın adamlarını paltar, müxəlləfat, silah, məişət şeyləri, bər-bəzək vasitələri və sairin əhatəsində təqdim etməklə yanaşı surətlərin dialoqlarına və daxili nitqlərinə də məhz o dövrün danışiq dili üçün səciyyəvi olan əlamətlər, çox işlənən söz birləşmələri, müraciət formaları və s. əlavə edir, beləliklə də oxucu gözündə onların təbiilik, mötəbərlik dərəcəsini artırmış olurlar.” (2, 56) İsa Hüseynovun “Məşhər” romanı məhz tarixi və müasir dilin bu şəkildə vəhdəti ilə tənqidin diqqətini çəkir.

“Dəli Kür”ü təhlil edən tədqiqatçılar onun millilik aspekti, qəhrəman konsepsiyası ilə yanaşı, bədii təsvir, təhkiyə, üslub, dil zənginliyinə də xüsusi diqqət yetirmişlər. Q.Xəlilov İ.Şıxlının romanda hər bir sözü yerində işlətdiyini, onların məna çalarlarını zənginləşdirdiyini göstərərək yazırdı: «Müəllifin üslubu, dili, mübaliğəli desək, Kür kimi maneəsiz, sakit, həzin axır və bu «axın» xalqın mütərəqqi, işıqlı cəhətlərini, adət-ənənəsini, azadlıq və humanist görüşlərini özü ilə bərabər müasir günlərimizə gətirib çıxarır... Yazıçı bütün gücü ilə çalışır ki, əsərinin səhifələrini, əriş-argacını xalq sözləri, ifadələri ilə ilmələyib hərsün, insə zövqlü xalçaçı kimi kirgitsəsin, həvələsin, lazımsız təfərrüatları – qırıntıları isə iti qayçı ilə kəssin və tam, bitkin, gözəl lövhə – xalı yaratsın.» (3, 325-326) Müxtəlif ədəbiyyatşünaslıq araşdırmalarında və tənqidi məqalələrdə «Dəli Kür»ün dil xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilmişdir. Bu problemi ayrılıqda, sistemli şəkildə araşdıran «Dəli Kür» romanının poetik dili» adlı monoqrafiyasında Ə.Tanrıverdi epos təfəkkürünə söykənən romanda cümlə modellərinin yaratdığı ahəngdarlığı, epik intonasiyanı birbaşa «Dədə Qorqud kitabı» ilə bağlı izah edir. Ə.Tanrıverdiyə görə «Dəli Kür»ün epik intonasiyası Şoloxovun «Sakit Don»u ilə nə qədər yaxından səsləşsə də, əsər «Dədə Qorqud kitabı» ilə həm epik intonasiya, həm də oxşar hadisələrin təsviri xəttində birləşir. Əsərə «xalq ruhunun daşıyıcısı» kimi dəyər verən tədqiqatçı bu ruhun əsərin poetik strukturuna hopduğunu müşahidə edir, folklor janrlarının romanda təzahür özünəməxsusluqlarını diqqətlə araşdırır. Romanda bilavasitə istifadə olunan atalar sözləri, bayatılar, eydirmələr, nəğmələr, xalq mahnıları və əfsanələr, «Koroğlu» dastanı ilə yanaşı, yalnız bədii mətn kontekstində müəyyənləşən «Dədə Qorqud kitabı»na istinad İ.Şıxlının nəsr üslubunun özünəməxsusluğunu şərtləndirən amillər kimi tədqiqatçının diqqətindən yayınmır. Atalar sözləri və bayatıların, nəğmələrin, eydirmələrin surətlərin dilinə, ruhi-mənəvi vəziyyətlərinə uyğunluğu, semantik cəhətdən əsərdəki hadisələrlə bağlılığı «Dəli Kür»ün bədii dilinin ahəngdarlığını, poetikliyini təmin edən başlıca məziyyətlər kimi vurğulanır. Monoqrafiyanın «Müəllif və obrazların dili» fəslində «hər bir obrazı öz dilində danışdırmağı bacaran», «sözdən möhtəşəm bir dil abidəsi yaradan» İ.Şıxlının xüsusi ustalıqla ana dilimizin incəliklərinə varmasından, dil vahidlərinə yüksək sənətkarlıqla yanaşmasından bəhs edilir. Burada təhkiyəçi dilinin sərrastlığı, mükəmməlliyi əsərin bədii-estetik məzmununun kamilliyini təmin edən kokret dil faktorları ilə izah edilir. Tədqiqatda «Dəli Kür»ün üslub özünəməxsusluğunu şərtləndirən şeiriyyətindən ilk dəfə bəhs edilir, müəllif romanda şeir dilinin ecazkarlığını, ahəngdarlığını təmin edən cəhətləri araşdırıb üzə çıxarır. İ.Şıxlı nəsrinin şeiriyyətini şifahi xalq ədəbiyyatından bəhrələnmə, yazıçının doğulub boya-başa çatdığı mühit və şeir yaradıcılığı amilləri ilə əlaqələndirir ki, bu da tamamilə məntiqi səslənir. 70-ci illər tənqidi “Dəli Kür”ün dili haqqında yazırdı: «Yazıçı surəti bədii sözün qüdrəti ilə elə canlandırır ki, xarakteri gün kimi aydın olur.»

(Xəlilov Q. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən. Bakı, Elm, 1973, s.324). Ə.Tanrıverdinin əsərdəki obrazların dili haqqında fikirləri bu qənaəti daha da möhkəmləndirir. Tədqiqatçı romanda Cahandar ağa, Şamxal, Əşrəf, Molla Sadıq, Allahyar, Əhməd, Qoca kişi, Çərkəz, Tapdıq, Çernyayevski və başqa kişi obrazlarının, Zərnigar xanım, Şahnigar, Salatın, Mələk, Güləsər, Pakizə və digər qadın surətlərinin dilində poetikliyi qüvvətləndirən vasitələrə diqqəti çəkir. Ə.Tanrıverdinin elmi təhlilləri «Dəli Kür»də hər bir obrazın dil faktoru ilə müəyyənləşən xarakter və psixologiyasını, şəxsi keyfiyyətlərini dolğun surətdə təqdim edir. Obrazların dilindəki nitq detallarının onları fərdiləşdirməyə, fərqləndirməyə xidmət etdiyini göstərən tədqiqatçı bu cür detalların milli ədəbiyyatı zənginləşdirməklə yanaşı, İ.Şıxlının yazıçı kimi əbədiyaşarlıq statusunu qüvvətləndirdiyini də vurğulayır.

Ümumiyyətlə, “Dəli Kür”ün poetik dili ilə bağlı tənqid-tədqiqat materiallarında İ.Şıxlının ana dilinə təəssübkeş yazıçı-vətəndaş münasibəti, dil amilini ədəbiyyatın, mədəniyyətin, ümumilikdə xalqın, millətin mövcudluğunun, varlığının «təməl daşı» kimi təqdim etmək məntiqi dayanır.

Anarın nəsr əsərlərinin dil və üslub orijinallığı, bədii təsvir və ifadələrinin zənginliyi isə yazıçının ədəbiyyat aləminə gəldiyi ilk vaxtlardan başlayaraq ədəbi-nəzəri fikrin diqqətini çəkmişdir. Tənqid yazıçının Nəsimi, Füzuli, C.Məmmədquluzadə, Sabir və b. kimi böyük sələflərinin sənətkarlıq ənənələrindən yaradıcı şəkildə bəhrələndiyini müşahidə edir, yazıçının fərdi üslubunun və dil sənətkarlığının formalaşmasında həmin klassik söz sənətkarlarımızdan öyrənmənin önəmli rolunu vurğulayır. Əsərlərində klassik poeziyamızdan beytlər verməsi, həmin beytlərin konkret əhvalatın, yaxud fəslin məzmununa uyğunluğu, orada təsvir olunan hadisələrlə bilavasitə əlaqəli olması bununla bağlı izah olunur. “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” romanında yazıçının M.Füzuli qəzəllərinə müraciət etdiyi məqamlara diqqət yetirən Ə.Tanrıverdi əsərin XVIII fəslinin əvvəlində verilən beytlə fəslin məzmunu arasındakı uyğunluğu aşkara çıxarır. Tədqiqatçı bu fəsildə verilən kədərli beytin bilavasitə Təhminənin ölümü, Zaurun bu ölüm xəbərini Spartakdan eşitməsi ilə bağlılığını vurğulayır. Tənqiddə klassik ədəbiyyatın yazıçının üslubuna təsiri əsasən “Gürcü familiyası”, “Adamın adamı”, “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” əsərləri ilə izah olunur.

M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə yaradıcılıqlarının Anarın bədii nəsrinə təsirinin izləri əsasən “Molla Nəsrəddin – 66” kitabında, “Asılqanda işləyən qadın” hekayəsində araşdırılır. Bu əsərlərdə yazıçının həm molla-nəsrəddinçilərin kəskin, məntiqi mühakiməsinin, ağıllı, cəsur ədəbi mübarizəsinin davamçısı olduğu üzə çıxarılır, həm də sələflərinin dilinə tam yaxınlaşması, hətta “Molla Nəsrəddin – 66” kitabına daxil etdiyi əsərlərin böyük əksəriyyətinə molla-nəsrəddinçilər saydığı imzalar (“Zarafatçı”, “Boşboğazov”, “Əhməd Biqəm”, “Zarafat Zarafatov” və s) qoyması müşahidə edilir. Anarın əsərlərinin orijinal

dili daha çox sözlərin obrazların “boyuna biçilməsi” ilə tənqiddin diqqətini çəkir. Burada hər bir sözün obrazın mövqeyini, imtiyazını əks etdirən vasitə kimi çıxış etdiyi, sözün, ibarənin müxtəlif çalarları – “böyük-küçü”, “varlısı-yoxsulu”, “sağlamı-xəstəsi”, “arxalısı-kimsəsizi”, “vəzifəlisi-vəzifəsizi”, “kökü-arığı”, nəhəngi-cılızı, yerlisi-yersiz, zəifi-güclüsü və s. ilə xarakterin açılmasına xidmət göstərdiyi müşahidə olunur. Yazıçının C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev əsərlərini xüsusi ehtiram və ehtirasla davam etdirdiyini, ümumdənışıq dilində yazdığını müşahidə edən tənqidçi A.Məmmədov Anar obrazlarının fərdi dili ilə bir-birlərindən fərqləndiyini, “hər mikromühtin öz mikro dili ilə” səciyyələndiyini, son dərəcə təbiiliyi, həyatı ifadə etmə sadəliyi baxımından maraq doğurduğunu vurğulayır. İlk baxışdan obrazların bu dil fərqləri diqqəti cəlb etməsə də, əsərdəki hadisələrə, obrazlara oxucu aludəçiliyi ona gətirib çıxarır ki, məhz yazıçının konkret obrazlarının oxşarları ilə real həyatdakı tanışlığımızı xatırlayır, həmin “tanışları” yada salmağa cəhd göstərir, nəhayət, onları qarşımızda görür, səslərini aydın eşidir, danışq tərzlərini belə bir-birindən ayırd edirik. Bu isə özlüyündə nüfuzedici qüvvətli bədii təsir deməkdir. Böyük rus yazıçısı Lev Tolstoyun qənaətinə görə, “əsli bədii təsir alana elə gəlir ki, bunu əvvəllər də bilirdi, lakin söyləyə bilmirdi.” Anarın qəhrəmanları ilə tanışlıq da oxucunu bu qənaətlə üz-üzə qoyur. Bu qənaətin hasil olmasında isə yazıçının əsərlərinin dili xüsusi önəm kəsb edir. Yazıçının nəsrində bədii dil yazıçının obrazlarının orijinallığını təmin edən mühüm amil kimi diqqəti çəkir. Yazıçının əsərlərindəki obrazların müəyyən hərəkətləriylə yanaşı, onların səslərinin də yaddaşımızdakı unudulmazlığı bədii təsirin önəmli bir amili kimi vurğulanır. Tənqid Anar qəhrəmanlarının təkcə bədii dil özünəməxsusluğu ilə deyil, obrazın zahiri görüntüsüylə gerçək varlığı arasındakı uyğunsuzluğun yaratdığı antaqonizmdən irəli gələn ikisəsliliyi ilə də ciddi ədəbi-elmi maraq oyatdığını qeyd edir. A.Məmmədov 60-70-ci illər nəsrinin poetik mənzərəsini araşdıran tədqiqatında yazıçının dialoji dilinə belə münasibət bildirir: “Anarın obrazlarının iki səsi var – biri başqaları ilə ünsiyyətdə meydana çıxır, obrazın kollektivdəki yerini müəyyənləşdirir və bu mənada nisbidir, yəni hər kəslə onun öz dəyəri çərçivəsində danışır, o biri səs isə obrazın daxilindədir, onun öz məninə aiddir və buna görə də mütləqdir – həmin obrazı ölənin gününədək izləyən səsdür. Daxili məzmun genişliyi, mətnaltı mənanın əksər hallarda sözün üzündəki mənasından geniş olması və nəhayət, daxili səsin addımbaşı obrazın təfəkküründə, davranışpnda, ruhunda əks-səda verməsi Anar dilinin aparıcı xəttidir. Bəzən bir söz, bir cümlə və bir epizod insan həyatının bu antaqonizmini tam ehtiva etmək dərəcəsinə yüksəlir və bununla da Anar yaradıcılığının ən qüvvətli cəhətlərindən olan poetik simvolizm əldə edilir.” (1, 69) Yazıçının “Gürcü fəmiliası” hekayəsindəki Əsmərin sahib olduğu rəngarəng, rahat həyatla bu həyatın arxasındakı qərribə nisgil və həsrətin üzləşməsi məhz daxili səsə, əsərin dialoji dilinə ehtiyac yaradan məqam kimi qiymətləndirilir. Tənqid bu daxili səsin

ifadəsinin bəzən insanların üstündən götürülüb konkret məfhumlara – əşyalara, rəqəmlərə köçürüldüyünü də müşahidə edir. “Mən, sən və telefon” əsərində yazıçının bu üsulla şəriyyət məcazlarından, rəmzlərindən də qüvvətli məcazlar yaratdığı vurğulanır. Anarın “Dünən sənə telefonun öldü. Ölən yalnız adamlar olmur ki...” fikrində “telefon ölümü”nün idealların, arzuların, xəyalların, ümidlərin məhvi kimi bir insan ölümündən daha ağır təsir bağışladığı və bu tragizmin yaranmasında polifonizmin, dialoji dilin iştirakı olmadan keçinməyin mümkünsüzlüyü əsaslandırılır. Ümumiyyətlə, polifonizm, mətnaltı məzmun və daxili səs dinamikliyi, simvolizm, özünüidrakda mühüm amil kimi çıxış edən dialoji nitq Anar nəsrinin, onun poetik dilinin əsas təzahür xüsusiyyətləri kimi dəyərləndirilir. Anar nəsrinin üslub-dil xüsusiyyətlərindən bəhs edən ədəbiyyatşünas və tənqidçilər onun folklorla əlaqəsini də xüsusi qeyd edir, yazıçının atalar sözləri və məsəllərimizdən, xalq mahnılarından, oxşamalardan, ağıllardan yerində istifadə etdiyini, zəngin xalq yaradıcılığına müraciəti sayəsində əsərlərinin bədii dilini daha da zənginləşdirdiyini vurğulayırlar. Bu cəhətdən Anarın “Adamın adamı”, “Yağış kəsdı”, “O gecənin səhəri” əsərləri folklor nümunələriylə zəngin bədii örnəklər kimi dəyərləndirilir. Ümumilikdə ədəbi tənqidimizdə “Anar nəsrinin sənətkarlıq məziyyətlərinin şərhə nəsilən-nəslə keçən varislik əlamətlərinin fonunda, ədəbi-mənəvi qaynaqlardan yararlanma kontekstində daha uğurlu və cazibəli görünür, etibarlı kök-bünövrə üzərində ucalan möhtəşəm sənət təsiri bağışlayır.” (4, .15)

Məlum olduğu kimi, Elçinin obrazları Anarın qəhrəmanlarından fərqli olaraq “öz daxili intonasiyasından daha çox ətrafdakılarla ünsiyyətdən doğan əks-sədadən səciyyələnirlər.” (1, .63) Bu obrazların mahiyyətinin açılmasında gözlənilməz bədii detallardan istifadə, yazıçı dilinin “zəncirvari sintaksisi”, əlaqəli mətn önəmli rol oynayır. Yazıçının “ləngərli” bədii dili haqqında Aydın Məmmədovun qənaəti onun əsərlərində dil nizamının önəmli yeri barədə konkret təsəvvür yaradır: Elçində cümlələr karvana qoşulmuş dəvə yeriyişi ilə, əruzun rəməl bəhrinin ahəngi üstə yeriylirlər, onun əsərlərində qrammatik cümlənin çiyinə ağır yük qoyulub, onu mətndən kəsib götürmək, demək olar ki, mümkün deyildir, çünki bu cümlə əvvəlki ilə sonrakı arasında körpüdür. Elçinin hər bir əsəri hörmə corab, onların dili isə qırıqsız, düyünsüz sapdır ki, corab başdan-başa təkə bir sapdan hörülmüşdür.” (1, 63) Tənqidçinin bu fikri Elçinin nəsr dilinin rəvanlığı, cümlələrin bir-birinə məntiqi bağlılığı, mətndaxili əlaqəsi və bütün bunların yaratdığı bədii bütövlük, monolitlik haqqında təəssüratımızı daha da dolğunlaşdırır. Qeyri-ixtiyari inanırıq ki, bu nəsrə “müstəqil cümlə axtarmaq, həmin cümləni ölgünləşdirməyə, əlilləşdirməyə bərabərdir.” (1, 64) Bu cəhətdən yazıçının “Bir görüşün tarixçəsi” povestində bircə cümləni də yerindən tərpətməyin mümkünsüzlüyü haqda fikir təbii səslənir. Elçinin nəsr dilinin ən seçilən, qabarıq görünən cəhəti isə cümlənin ikinci bir qəlib – yaşam şəkli qazanıb bədii fiqur səviyyəsinə yüksəlməsi ilə

əlaqələndirilir. Bu zaman cümlənin ayrı-ayrı elementlərinin – söz sırasının, ara sözlərin, tərkiblərin, xitabların, söz birləşmələrinin, intonasiyanın “adi ünsiyyət vasitələrindən ali poetik rənglərə çevrilməsi” də nəzərdən qaçırılmaz. İsi Məlikzadənin nəsrində isə dialoqların aparıcı mövqeyi üzə çıxarılır, xarici dialoqlarla daxili dialoqların mövzusunun açılışına uyğun şəkildə vəhdəti, dil vasitələrinin zahiri təəssürat yaratmaqdan daha çox xüsusi məntiqi gücü olan dəlil və əsaslara çevrilməsi diqqət mərkəzinə gətirilir. İsa Hüseynovun “Teleqram” povestinin dil xüsusiyyətləri də tənqidi düşündürmüş, yazıcının cümlələrinin quruluşu narazılıq doğurmuşdur. Əsərdə uzun, “nəfəs darıxdıran” cümlələrin çoxluğuna etirazını bildirən Məmməd Cəfər Şekspir Dostoyevski kimi böyük sənətkarların məhz cümlələri ilə tanındığını yazıcının nəzərinə çatdırmaqla onu sadə və düşündürücü cümlələr qurmağa çağırır.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədov A. Sözüümüz eşidilənədək. Bakı, Yazıçı, 1988
2. Nəbiyev B. Roman və müasir qəhrəman. Bakı: Yazıçı, 1987
3. Xəlilov Q. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən. Bakı, Elm, 1973
4. Hüseynov M. Yeni nəsrə yeni nəslin baxışı (ön söz); Ə. Tanrıverdi. Anarın nəsr. Bakı, “Elm və təhsil, 2013

Тарана Рагимли

Художественный язык Азербайджанской прозы 1960-1970-х годах в литературной критике

Резюме

В статье повествуется о концепсии художественный язык современной азербайджанской прозы в национальной литературной критике, определено теоретическое отношение к романам Анар, Эльчин., И.Шихлы, И.Гусейнов, И.Меликзаде и др. относительно текущего национально-литературного процесса 1960-1970-х годов. В центре исследования находятся проблематика художественный язык «новой прозы». Современная азербайджанская проза оценена в контексте основных направлений развития критики и важных творческих склонностей того периода.

Статья имеет применительное значение на научных семинарах филологических факультетов высших школ, посвящённых вопросам спецкурсов и спецсеминаров.

Tarana Rahimli

**Conceptions the artistic hero of prose 1960-1970- X years in the
literary criticism**

Summary

In the article is narrated about conceptions the artistic language of contemporary Azerbaijan prose in national literary criticism, is determined theoretical relation to the novels of Anar, Elchin, I.Shikhly, İ.Huseynov, İ.Melikzade and others relative to the fluid national literary process 1960-1970-X of years. In the center studies are located problems the artistic language “new prose”. Contemporary Azerbaijan prose is evaluated in the context of basic trends in development of criticism and important creative tendencies of that period. Article has applicable value at the scientific seminars of the philological departments of the higher schools, dedicated to questions of special courses and special seminars.

Rəyçi: Elman Quliyev
professor

TÜRKAN NİYAZOVA
ADU
turkan.aul@gmail.com

"HAYAVATA HAQQINDA NƏĞMƏ" POEMASINDA MİFİK OBRAZLAR

Açar sözlər: Hayavata, mif, mifik obrazlar, simvol, sülh qəlyanı

Keywords: Hiawatha, myth, mythical characters, symbol, peace pipe

Ключевые слова: Хайавата, миф, символ, мифические персонажи, трубка мира

1855-ci ilə Henri Uordsvort Lonqfello tərəfindən troxik vəznə qələmə alınan "Hayavata haqqında nəğmə" "amerikanın yerli sakin"ləri olan xarakterlərdən bəhs edir. Poemda Ojibvey tayfasından olan döyüşçü Hayavatadan və onun Minehahaya qarşı olan kədərli məhəbbət hekayəsindən bəhs olunur. Hadisələr Böyük gölün (Great Lake) cənub yamaclarında yerləşən qayalarda cərəyan edir. Lonqfelloğun bu əsərinin Manabozo obrazı ətrafında formalaşan şifahi xalq ədəbiyyatının nümunələrinə əsaslanmasına baxmayaraq, bütövlükdə amerika romantik ədəbiyyatının əsl nümunəsi olaraq kimi özünü təsdiqləmişdir. Əsərin süjetinin əsas xəttinin hindu əfsanələri üzərində qurulduğunu inkar etməyən Lonqfello onların mənşəyinin bir sıra mənbələrə, hətta bəzi etnoqrafik yazılara da istinad etməsinə baxmayaraq, süjetin qayəsinin məhz həmin əfsanələr və şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri olmasını vurğulayırdı. (3)

"Hayavata haqqında nəğmə" əsəri vasitəsi ilə Lonqfello on doqquzuncu əsr amerika reallıqlarını inikas etdirməyə çalışmışdır. Əsərin əsas məqsədi təkcə hindu əfsanəsini kağıza köçürmək də deyil, bununla Lonqfello Amerikanın respublikadan, müstəmləkəçilikdən öncəki tarixini əks etdirməyə çalışmışdır. Skulkraftın topladığı əfsanələri yenidən işləməklə ədib bu tayfların primitiv həyatdan daha mükəmməl və təkmilləşmiş həyata doğru irəliləyiş yollarını ifadə etməyə çalışmışdır. Belə ki, şairin Hayavatayı yazdığı dövərdə hindu milləti ayrıca bir sivilizasiya kimi oponent olmaq xüsusiyyətini itirmişdi, lakin hələ də amerika dünyası görüşündə hələ də köklü təsirlərini aradan qaldıra bilməmişdi. Əfsanə və balladasayağı ton oxucuda keçmiş haqqında sehrli bir dünya təsəvvürünü canlandırmağa və müəllifin əsərin qayəsinə hopdurduğu emosional bazanı çatdırmağa köklənmişdi. Bütün bunlar əfsanəni keçmişin sentimental təsvirlərini inikas etdirmək məqsədi güdürdü.

"Hayavata haqqında nəğmə" iyirmi iki fəsil və giriş hissədən ibarətdir. Əsərin süjet xəttinin əsas qayəsi olan Hayavata və Minehahanın məhəbbətindən bəhs edən hekayə olsa da, əsas hissə üçüncü fəsildən

başlayır. Daha öncəki iki fəsildə əsər boyunca cərəyan edəcək hadisələrə giriş və ümumi məlumat ola biləcək detallar oxucuya çatdırılır. Belə ki, birinci fəsildə Gitçe Monito adlı sülhsevər rəhbər tərəfindən Hayavatanın gələcəyinə dair öncəgörüclük edir və gələcəkdən xəbər verir. İkinci fəsildə Mucekivis (Mudjekeewis) adlı döyüşçünün Mişe Mokvanı dağların Nəhəng ayısını məhv edərək Dörd küləyin atası olması haqqında əfsanədən bəhs olunur. Üçüncü fəsildə "unudulmuş vaxtlarda" Nokomis adlı bir xanım aydan düşür. Nokomis dünyaya Uenonah (Wenonah) adlı körpə gətirir, o isə böyüyüb gözəl xanım olur. Nokomis qızını Qərb küləyi Mudjekivisin (Mudjekeewis) aldadıcı sözlərinə uymamağı tapşırır, lakin, qız anasını dinləmir. Mudjekivis tezliklə Uenonahı tərk edir, Hayavata dünyaya göz açır, lakin anası bu iztirablara dözməyib dünyasını dəyişir. Hayavatanı nənəsi böyüdür. Nakamis və meşənin heyvanları Hayavatanı böyüdürlər və o da böyüdükdə, bacarıqlı ovçu olur. Bir gün Nokomis Hayavataya atası və anasının vəfatı haqqında danışır. Hayavata Gözel anası və xilaf çıxmış atası haqda həqiqəti öyrənir. Hayavata qisas hissi ilə coşur. Lakin o ölümsüz olan atasını öldürə bilməz. Mucekiviz oğlunun bu hərəkətinə cavab olaraq, ona öz millətinə geri dönməyi və onların rəhbəri olmağı söyləyir. O, həm də söz verir ki, Hayavata ölüm anına yaxınlaşanda onu şimal-qərb küləyinin rəhbəri edəcək. (1)

O, xalqına geri döndükdə, təbiətdən və valideynlərindən qazandığı əfsanəvi gücü tətbiq edir və bununla da insanları təkamülə doğru aparır. İlk öncə, o, Mondamini - taxıl kabusu ilə qarşılaşır və öz aclıq çəkən xalqına taxıl kimi dəyərli bəxşiş verir. Daha sonra o, qağayaların köməyi ilə balıqlar hökmdarı- Nahmanı məhv edir və balıq yağını diyarına sərvət gətirir.

Onun əfsanəvi qəhrəmanlıqları bununla da bitmir. Hayavata onun tayfasına xəstəlik gətirən Mirvari Atanı da məhv edir və onun cəvahirli köynəyini sərvət və güc əlaməti kimi özünə götürür. Poema Dahanı "Müqəddəs duaçı, Solğun sima"nı gətirən kanoyun Hayavatanın kəndinə yaxınlaşması səhnəsi ilə tamamlanır. Hayavata onu mehribanlıqla qarşılayır və "Qara əlbisəli şəxs" İsa Məsihin kəlmələrini onlara çatdırır. Hayavata və kahin xristianlığı qəbul edir. However, rather than fearing and fighting the white priest who soon arrives, Hiawatha welcomes him as a sign of things to come and is not troubled by the visions as he departs to the land of the northwest-wind that his father has promised him. Bu epizodda maraqlı məqamlardan biri də odur ki, Hayavata yenə də mifik qüvvəsinə arxalanaraq öncə görmələrində olan həmin ağ dərili kahinə inanır, ondan digər tayfların nümayəndələri kimi qorxub onunla müharibə aparmır. Hayavata xalqına nümunə olacaq tərzdə onları mehribanlıqla qarşılayır, xalqı ilə vidalaşır və atasının söz verdiyi şimal qərb küləyin doğru yol alır. Sonuncu dəfə kanoyunu sahildən uzaqlaşdırır, günəş batan istiqamətdə irəliləyərək əbədilik

gözlərdən itir.(2) Ümumiyyətlə, Lonqfellou "Hayavata haqqında nəğmə"ni hindu folklor nümunəsi üzərində qurduğunu hər vəchlə oxucusuna siraət etdirməyə çalışmışdır. Dil baxımından da Lonqfellou əsərin orijinallığını qorumağa cəhd göstərmişdir. Elə bu məsələdə də, Henri Rou Skulkkraftın toplusu onun köməyinə çatmışdı. Ədib əsərində bir çox hindu kəlmələrini Ojibva tayfasının leksikonundan bir qismini isə Dakota və Onondaga dialektindən götürmüşdü. Bunu qəhrəmanların adlarında da görmək mümkündür. Bildiyimiz kimi, hindu dilində insanlara verilən adlar hansısa obyektə və yaxud da təbiət hadisəsinə həsr olunmuşdur. Ədib də bu qaydanı rəhbər tutaraq öz obrazlarının adını folkloruna müraciət etdiyi tayfanın leksikonuna uyğun seçmiş və eyni zamanda bunları etməklə Henri Uodzvors Lonqfellou əfsanəyə bacardığıqca yaxın olmağa, onun ruhunu oxucuya çatdırmağa çalışmışdı.

Əsər haqqında verilən məlumatdan məlum olur ki, müəllif əsərdə bir sıra mifik obrazlara müraciət etmişdir. Bu da təsadüfi deyil. Hindu ədəbiyyatı özünün sehrli, mifik, əfsanəvi obrazları və səhnnələri ilə tanınır. Əlbəttə ki, belə olan təqdirdə Lonqfello qəhrəmanları da bu cəhətdən geri qala bilməzdi. Demək olar ki, poemada adı çəkilən hər bir qəhrəman müəyyən mifik qüvvəyə malikdir. Elə ilk fəsildən tanış olduğumuz Gitçe Monitonun peyğəmbərlik vergisi, Şərq küləyi - Uabun (Wabun), onun aşiq olduğu qız, dan ulduzu - Uabun-Anunqa (Wabun-Annung), Kabibonokka (Kabibonokka) - Şimal Küləyi, qarğıdalı tanrısı -Mondamin, aydan enən - Nokomis, Qərb küləyi- Mucekivis (Mudjekeewis) və nəhayət onun oğlu və poemanın baş qəhrəmanı- Hayavata əsər boyunca öz əfsanəvi bacarıqları ilə seçilir. Adları qeyd olunan bütün qəhrəmanlar bu və ya digər mifik gücə malik olsalar da, onların arasında demək olar ki, ən çox Hayavata öz bacarıqlarını millətinin rifahı və çiçəklənməsi uğrunda sərf edir. O, öz tayfasının nümayəndələrinə öyrədir və beləcə onları kənd təsərrüfatı, balıqçılıq, tibb və s. ilə tanış edir. Kanoyun hazırlanması, rəsmlərlə yazı yazmaq və beləcə öz fikirlərini ifadə edə bilmək, bütün bunlar Hayavatanın etdiyi yeniliklər sırasındadır. (2)

Əsərlə ilk tanışlıqdan da qarşımıza çıxan mifik obraz Gitçe Manitodur. Bu obraz Həyat ustadıdır (Master of Life). O göylərdən enir, və insanları müharibələri durdurub sülhsevər münasibətlər qurmağı tövsiyyə edir. Məsələnin həllini möhkəmləndirmək üçün o insanlara sülh qəlyanı düzəltməyi və hər zaman hər hansı bir mübahisə qalxarsa birgə əyləşib ondan tütün çəkməyi və bununla da sülhü yenidən bərqərar etməyi tapşırır. Əslində poemanın boyunca bir neçə dəfə oxucuların rastaşdığı "Sülh qəlyanı" (Peace- Pipe) simvolunun özü də mahiyyət etibarı ilə yetərincə güclü simvoldur. Ədib sanki bu simvolda insanların təkmilləşməyə doğru qüvvəsini, iradəsini simvolizə edir. Onunla bağlı obrazların dedikləri

kəlmələr yerli sakinlərə çətinliklərə sinə gərməyə, özü kimi olmayanı başa düşməyə yardımçı olur. Bu simvolun vasitəsi ilə, ədib bütün insanları paylaşmağı öyrənməyə çağırır. Əsərdəki növbəti mifik obraz Kagagi (Kahgahgee) obrazıdır. Bu quzğunların hökmdarı, Hayavatanın ən böyük nemezidasıdır. Görünüşcə nəhəng və qorxunc olmasada, qarğa və quzğunlarla bağlı sadə insanlar arasında olan mənfi münasibət onların tarlaları məhv etməsi, buğdanı və digər taxıl bitkilərini dimdikləməsi səbəbindən Hayavata onu çox zaman əkin sahələrindən uzaq saxlayır. (4)Əsərdə rastlaşdığımız növbəti bir mifik obraz Mişe -Nahma obrazıdır. Bu daha öncə təhlil etdiyimiz obrazlardan onunla fərqlənir ki, bu obraz həm sağ ikən, həm də ölümündən sonra bizə müəyyən ideya çatdırır. O, ürəyinə sancılan bir zərbədən cansız cismə çevrilir. Hayavata öz əfsanəvi bacarıqları ilə dəniz qağayılarını köməyə çağırır ki, Mişe-Nahmanın cəsədini gözdən gizlətməyə kömək etsinlər. Bu işdə Hayavatanın nənəsi Nokomis da onlara yardımçı olur. Lakin qağayıların və Nokomisin həmin yerə gəlib çatdığı bir zamandan sonra, Nahmanın skeletindən başqa bir şey qalmır. Və hətta bu vəziyyətdə də, həmin obraz oxucuya örnək olur:ölüm qarşısında hər kəsin aciz olduğunu göstərir.(5)Əsərdə diqqəti çəkən məqamlardan biri də qəhrəmanların güclərini məhz təbiətdən almaqlarıdır. Onlar ya öncəki misallardanki kimi təbiətin bilavasitə bir parçası olurlar, ya da ki, özlərinin fəvqə qüvvələrində məhz təbiətdən bəhrələnirlər. Bütün bunlar ona sübutdur ki, Hindu folklor nümunələrinin də aparıcı motivi olan bu ideya ondan ibarətdir ki, bütün fəvqə qüvvələr, insan bacarığından və təfəkküründən kənar olan mifik cəhətlərin hamısı məhz təbiətdə onun hər zərrəsində təzahür edir. Araşdırmamızdan aydın olur ki, Lonqfello "Hayavata haqqında nəğmə" poemasında dan ulduzu, küləklər, fərqli heyvan və bitkilərə mifik qüvvə bəxş etməklə onlara simvolik mənalar əlavə edir, sadəlöhlük, iradəsizlik, etibarlılıq və s. kimi sadə hissələrin dərin mənalarını və səbəblərini açmaqla onların əhəmiyyətini vurğulayır, obrazlarını mifik, sehrli səviyyəsinə ucaltmaqla insan varlığının əslində nələrə qadir olduğunu göstərmək istəyir və bütün bunların nəticəsində əsərə universal, global mənə dəyəri köçürmüş olur. Sadə folklor nümunəsini Lonqfello beləcə gözəl, pak insani keyfiyyətləri aşılaman dəyərlı bir ədəbiyyat nümunəsinə çevirməyi bacarır.

Ədəbiyyat:

1. "The Song of Hiawatha, New York Times, 28 December 1855, p.
2. 2 Schramm, Wilbur "Hiawatha and Its Predecessors", Philological Quarterly 11: 321–343. (1932).

3. Maine Historical Society. Henry Wadsworth Longfellow [online resource], Maine Historical Society, Accessed May 30, 2013. <http://www.hwlongfellow.org>
4. The Song of Hiawatha, complete, at Project Gutenberg: <https://www.gutenberg.org/ebooks/19>
5. <https://britannica.com>

Niyazova Turkan Eyyub

Mythical characters in the epic “Song of Hiawatha”

Summary

According to the analysis Longfellow puts additional symbolic meaning to such mythic powers as winds, morning star, different animals and plants in “Song of Hiawatha”. Besides, author shows out the features as simplicity, weak-willness etc. and deals with the reasons, stresses their importance, tries to describe the power of human being by means of depicting the mythic, magic features of the objects. As a result, these all add universal, global meaning to the literary work. Accordingly, simple folk work turns to be valuable literary example which reflects pure and beautiful human features in Longfellow’s “Song of Hiawatha”.

Ниязова Туркан

Мифические образы в поэме “Песнь о Гаявате”

Резюме

Согласно разбору поэмы Лонгфелло “Песнь о Гаявате” автор добавил мифическим образам как ветра, утренней звезда, разные звери и растения символически смыслы. Кроме этого писатель рассматривает такие качества как простота и безхарактерность и т. д. изучает причины, подчеркивает важность, старается показать силу человека с помощью мифических, магических качеств объектов. В результате они обогащают литературную работу универсальными и глобальными качествами. Все это превращает обычную фольклорную работу в ценное литературное произведение которое отражает чистые и прекрасные человеческие качества созданное Лонгфелло в произведении “Песнь о Гаявате”.

Rəyçi: Nəsir Xankişiyev
filologiya elmlər doktoru, dosent

AYNUR SƏFƏRLİ
Bakı Dövlət Universiteti
Seferli_1988@bk.ru

NURMƏHƏMMƏD ƏNDƏLİBİN “OĞUZNAMƏ” POEMASININ “OĞUZ XAQAN” DASTANI İLƏ OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ

Açar sözlər: oğuznamə, dastan, poema, oğuznaməçilik ənənəsi.

Keywords: Oguzname, legends, poems, oguznaməçilik tradition

Ключевые слова: Огузнаме, легенды, стихи, oguznaməçilik традиция.

Məlum olduğu kimi, oğuzlarla bağlı rəvayət və əfsanələr, ədəbi və tarixi əsərlər qədim dövrlərdən bəri yazılaraq gəlmiş, nəticədə yazılı ədəbiyyatda və xalq yaradıcılığında xüsusi cərəyan, yəni oğuznaməçilik ənənəsi yaranmışdır. Əndəlibin “Oğuznamə” poeması da bu ədəbi ənənə əsasında yazılmışdır. Əsərdə oğuzların meydana çıxmaları, yürüşləri ilə bağlı rəvayət və əfsanələr təsvir edilir. X.Koroğlu səlcuq türkmənlərindən Əbu Bəkr ibn Abdulla ibn Aybək Dəvadarinin 1309-cu ildə ərəbcəqələmə aldığı “Dürər ət-tican və təvarix gürər əz-zaman” (“Şöhrətləndirilmişlərin tarixindən bir inci”) adlı əsərinə istinadən göstərir ki, oğuzlar haqqında qədim rəvayətləri və əfsanələri özündə cəmləyən “Oğuznamə” hələ VI əsrdə fars dilinə tərcümə edilmişdir (4,s.38). Maraqlıdır ki, bu əsər ərəblərə qarşı mübarizə aparan və 755-ci ildə öldürülən Əbu Müslimin xəzinəsindən tapılmışdır. Bu da oğuz mənşəli xaqanların, sərkərdələrin “Oğuznamə”dən təlimat kimi istifadə etdikləri barədə fikri bir daha təsdiq edir.

Türkmənistan EA Milli Əlyazmalar İnstitutunda Əndəlibin “Oğuznamə” poemasının 158-ci, 1373-cü və 875-ci qovluqlarda saxlanılan üç nüsxəsi məlumdur. Birinci nüsxə tanınmış alim professor M.Kosayevin şəxsi arxivindən götürülən “Oğuznamə”nin fotonüsxəsidir. Fotonüsxə 14 səhifədən ibarət olub, orada əsərin iki səhifəsi yoxdur. İkinci nüsxə məşhur dilçi professor M.Xıdırovun şəxsi arxivində saxlanılan “Oğuznamə”nin nüsxəsindən götürülmüşdür. Onu 1963-cü il yanvarın 15-də xəttat Xudayberdi Annaberdiyev nəstəliq xətti ilə yaşıl mürəkkəblə dəftərxana kağızlarına köçürmüşdür. Üçüncü nüsxə M.Xıdırovun 1948-ci ildə nəşrə hazırladığı nüsxədir. Hər üç nüsxəni Güvənc Əzizov 11 oktyabr 1929-cu ildə Muxtar Həşimoğlundan saxlanılan əlyazmadan köçürmüşdür. Muxtar Həşimoğlunun dediyinə görə, o, əlyazmanı Türküstandan, Xoca Əhməd Yəsəvinin qəbrinin üstündən tapıb. Bu barədə əlyazmada belə məlumatlar verilir: “Çərcevh mahalının Burdalıq rayonunda Gültağ obasında Muxtar Həşimoğlundan yazıb (köçürüb-A.A.) aldım. Muxtar Gütləğ adlı tirədəndir və savadlı, xalq şairi, 40 yaşında əkinçidir. Muxtarın dediyinə görə, bu qoşqu

Daşkəndin arxasında Türküstan deyilən yerdən Xoca Əhməd Yəsəvi adlı türk ədəbinin qəbirxanəsindən tapılmışdır. Yazıb götürən Qüvən Əzizov. 1929-cu il 11 oktyabr. Əndəlib adlı türkmən şairi Oğuz xanın etdiyi vuruşları dastan edibdir”.

Poemanın məzmunu eyniadlı “Oğuznamə” əsərləri ilə bənzərdir. Oğuz xanın üç qadından altı oğlu- Gün xan, Ay xan, Ulduz xan, Göy xan, Dağ xan, Dəniz xan olmuşdur. Sonra onların hər birindən də dörd oğlan olub, beləliklə, türkmənlərin iyirmi dörd tayfası əmələ gəlib. Bu məlumatlar Rəşidəddinin “Cami-üt-təvarix” (“Tarixlər toplusu”), Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi-tərakimə” (“Türkmənlərin soy ağacı”) və Dana Atanın da “Oğuznamə” əsərində də belədir. Poema giriş və 12 hissədən ibarətdir.

Şair girişdə torpaqdan yaranmış Adəm və Həvvadan, cahan əhlini tufandan qoruyub daha sonra dünyanın dörd bir tərəfinə yayan Adəm və Həvvanın onuncu oğlu Nuhdan bəhs edir, Oğuz xan haqqında əsər yazmaq arzusunda olduğunu və bu poemanı yazmaqla muradına yetişdiyini söyləyir. O, Oğuz xanın əslini bildirdikdən sonra, oğuzların yerləşdikləri yerlər, baş verən hadisələr haqqında məlumat verir.

Əndəlib əsərin üçüncü fəslini Çingiz xana həsr edir, onun ilk səfərinin Xarəzmə olduğunu göstərir. Məhəmməd xanı məğlub edərək Səmərqənd, Buxara, Daşkənd, İraq, Şirvan, Şamaxı, Azərbaycan, Ərzurum, Mazandaran, Gürcüstan, Gilanı aldığını yazır. Çinlilərin “Cu Şen Cuc”, ərəblərin isə “Yəcuc-Məcuc” dedikləri Cuci xanın dünyanı təşvişə saldıığını bildirir. Həvvanın ikinci oğlu İl xan əlli il sonra onlardan intiqamını alır.(6.)

Əsərdə Çingiz xanla bağlı hadisələr təsvir ediləndə Xarəzm şahı Məhəmmədin tarix xəyanəti səbəbindən xalqın düşdüyü ağır vəziyyətdən də söz açılır:

Xarəzmin şahı Məhəmməd adlı xan,
Savaşmadan qaçdı, eli eylədi fəğan(8. 1373-cü qovluq)

Əndəlib Oğuz xanın qurduğu böyük dövlət, xalqın güzəranının getdikcə yüksəlməsi, elmə, sənətə, ədəbiyyata olan münasibətin güclənməsi haqqında da məlumat verir:

Xalqın rifahı gündən-günə aşdı,
Elm, ədəbiyyat, sənət oldu qəsdi(8, 1373-cü qovluq)

Bundan sonra şair başqa yerdə yenə bu məsələyə müraciət edir və bu dəfə adamların Oğuz xanın ətrafına müxtəlif vəziyyətlərlə bağlı toplandığını göstərir:

Kimisi arzusu ilə, kimisi də qorxub,
Gələrdilər hər gün adamlar top-top (8. 1373-cü qovluq)

Əsərin “Oğuz xanın Qaraxitayı alması” fəslində Əndəlib bu əsərini yazmaq üçün tarixi mənbələrdən də faydalandığını xüsusi vurğulayır:

Burada bir qədər tarixin özündən,

Bəşər dünyasının o biri üzündən
Hekayət eyləmək ki, lazım gəldi,
Sözün üstü açıldı, qərar verildi(8. 1373-cü qovluq)
Müəllifin bu sözlərini aşağıdakı sətirlər daha da təsdiqləyir:
İnsan nəsli doğulub ən əvvəldə,
Neçə il gəzdi heyvan şəklində.
Onların şəraiti kənardı ağıl, elmdən,
Uzaq idilər o zaman tarix elmindən.
Belə bir dövrlər keçirib adəm oğlu,
Yaşadı çox zaman, yoxdu özgə yolu.

Bu sətirlərdən göründüyü kimi, burada insanların ilkin həyat şəraiti təsvir edilir. Adamların çox zaman heyvanlar kimi ağıl və elmdən kənarda gəzdiqlərini XVII-XVIII əsrlərin canlı şahidi Əndəlibin bildirməsi maraqlı dəlildir. Çünki türkmən ədəbiyyatının tarixində bu məsələ barəsində fikir yürüdən başqa bir ədib və başqa əsər bizə məlum deyil.

Poemada Oğuz xan ölkənin başçısı kimi özünün təbəçiliyindəki hər bir əyani müxtəlif yollarla hərtərəfli sınaıyır. Sınaqdan uğurla çıxan adamlarına müvafiq vəzifələr verir. Misal üçün, Oğuz xanın İl xan ibn Hovanın, yəni öz qoşununda qulluq edən və döyüşdə həlak olan sərkərdənin oğlu Qıbçağı yanında saxlayıb öyrədir və ona yurduğunun bir hissəsini idarə etməyi tapşırır: Oğuz xanın yanında müşavirlikdə hər şeyə qadir olan uyğur nəsilli kişi İt Baraq xanla savaşa öləndə arvadı hamilə idi. Övladı onun ölümündən sonra dünyaya gəlir. Oğuz xan onun adını Qıbçaq qoyur. Anası onu içi boş bir ağac koğuşunda doğduğu üçün bu adı verir. Qıbçaq sözünün mənası “içi boş ağac” deməkdir. Oğuz xan ona “oğlum” deyib etibar edir. Qıbçaq da oğuz elinə sədaqətlə xidmət göstərir, hamı ondan razı qalır. Qıbçaq rus, avlaq, bulqar ellərini, İran, İraq, Azərbaycan, Tehranı alıb, İtil çayı ətrafını paytaxt edib, dəşti-Qıbçaqda bəylik-xaqanlıq qurur.

Verib ona türk elinin bir niçəsini,
Oğuz xan uzaqdan izlədi nəticəsini.
Özünə təbə olan elini ucaldıb, o,
Hücumla cahanı məğlub edib, o.

Poemanın sonunda, yaşının ahıl çağında Oğuz xan padşahlığı oğullarına tapşırıb, onlara idarəçiliklə bağlı bir neçə vəsiyyətdir. Əndəlibə qədər atanın oğula vəsiyyəti ilə bağlı yazılan kitablardan Keykavusun “Qabusnamə”, Nizamülmülkün “Siyasətnamə” əsərlərini göstərmək olar. Əndəlibin Oğuz xanın vəsiyyətlərini öz əsərində verməsi bu janrın tarixi kökünü izləməyə imkan verir.

Hun türklərinin bizə gəlib çatan “Alp Ər Tunqa” dastanından sonra ikinci böyük dastan “Oğuz Xaqan” dastanıdır ki, onun da kiçik bir hissəsi XIII əsrdə uyğur əlifbası ilə yazıya köçürülmüş və Paris milli kitabxanasının

türk ədəbiyyatı şöbəsində 1001-ci nömrə ilə şifirlənmişdir (7.s.60). Rəşid Rəhməti Arat bu əlyazmanı 1936-cı ildə müasir türk dilində çevirmiş və İstanbulda nəşr etmişdir. Daha sonra M.Erginin oxunuşunda uyğur mətni qeyd, şərh və izahlarla birlikdə yenidən daha müfəssəl şəkildə çap olunmuşdur (7,s.61-69) . “Oğuz Xaqan” barədə məlumatlara və mətn nümunəsinə F.Rəşidəddinin XIV əsrə aid “Cəme-ət təvərix”ində, XVII əsrdə Əbülqazi xan Xivəlinin “Şəcərəyi-tərakimə”sində və başqa mətbələrdə rast gəlmək mümkündür.

“Oğuz Xaqan” qədim türk dastanları içərisində ozan repertuarı üçün ənənəvi olan ən tipik nümunədir. Türk epik ənənəsi, erkən dastançılıq formulaları baxımından da o mükəmməl olub sonrakı dövr peşəkar improvizatorçuluğun ümumi siqlətini müəyyənləşdirməyə imkan verir. “Dastanın e.ə I minilliyin sonlarında formalaşdığını güman etmək olar. Eramızın I minilliyində türklər arasında geniş yayılmış, təxminən həmin minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərindən etibarən daha çox oğuz türklərinin epik tarixi funksiyasında çıxış etsə də mənşəyi, tipologiyası baxımından ümumtürk miqyaslı hadisədir” (3,s.21). Burada artıq əski türk təhkiyəsinin ənənəyə çevrilməsi, epos sxeminin əlamətləri özünü əks etdirir. Əgər nəzərə alsaq ki, bizə gəlib çatan hissə dastanın yalnız bir parçasıdır, onda burada ozan yaradıcılığının kifayət qədər inkişaf mərhələsi keçdiyini, yeri gəldikcə lirik və epik üslubun çarpazlaşdığını, dramatik üslubun, hərəkət-söz sisteminin vahid kontekstdə əksini tapdığını görürük. Türk eposu üçün sonradan ənənəvi olacaq bir sıra obraz, motiv və sujetlərin izlərinə burada təsadüf olunur. Bunlar hər iki halda türk eposçuluğunu öyrənmək üçün əhəmiyyətlidir. Birinci halda epik ənənədə formalaşmış kamil mərhələyə yüksəlmiş, sonra tarixin yaddaşından silinərək, müxtəlif variantlara düşmüş formulalar kimi, ikinci halda isə tarixi təkamüldə olub ozan sənətini formalaşdıran düsturlar kimi çox dəyərlidir. Əslində, “Oğuz Xaqan” qədim türk dastanlarının formalaşma sxematikasını başa çatdırdı. Ozan repertuarının tarixi, mənəvi-əxlaqi və estetik çevrəsini müəyyənləşdirdi. Milli təhkiyəçiliyi peşəkar ifaçılıq səviyyəsinə yüksəltdi (5. S.464-465).

Dastanda mifoloji dünyagörüşün, türklər üçün ənənəvi olan tanrıçılığın, Oğuz Xaqanının səma mənşəyi ilə bağlı kosmoqonik səciyyəli izdivacı, Boz qurdun xilasedicilik və yolgöstəricilik funksiyaları, maral əcdad kultu, bir qızıl yay və üç gümüş ox və s. “Oğuz Xaqan”ın struktur tərkibinin müxtəlifliyi bir çox cəhətdən maraqlı doğurur. Xüsusilə epik ənənədə epos düşüncəsinin bu şəkildə geniş və əhatəli əksi sözün ümumi inkişafında yeni və böyük bir hadisə kimi çox önəmli idi(5.s.472).

Türk xalqlarında ağız ədəbiyyatının yaradıcı fərdi ozandır. Ozan tituluna qədim türk dastanlarında (ən qədimi “Alp-Ər Tunqa”da) təsadüf

olunur. Alp Ər Tunqanın dəfni zamanı ozanlar gəlib qopuz çalıb ağı deyirlər (7.s.43-44).

“Oğuz Xaqan” dastanında isə ozan yaradıcılığı müəyyən inkişaf mərhələsinə yetmiş, özünəməxsus təkamül prosesini keçmiş və qismən formalaşmış inkişaf dövrünü yaşadığını əksolunmuşdur. Nəzərə alsaq ki, dastan bizə bütöv halda gəlib çatmamış, onun yalnız bir hissəsi əvvəlki çağlarda yazıya salınıb bu günə gəlmişdir, onda görərik ki, buradakı ozan improvizəsində həm epik, həm də lirik üslubların dastançılıq dövrü əlamətlərinin mühüm detalları əks olunur. “Oğuz Xaqan”ın sonluğu ilə bağlı mülahizələr müxtəlifdir. Bəzi araşdırıcılara görə dastan poetik üslubla epik üslubun qovşağında yaranmışdır (1.s.70). Başqa bir mənbəyə görə isə “epik təsəvvürün ozan icadında yeni poetik üslubun həm də əski türk şeiri üçün ənənəvi üslubun təhkiyəçiliklə çarpazlaşması nəzərə çarpır ki, bu da minillikdən öncə bir neçə yüz il əvvəllərdə ozan sənətinin yaranmasından xəbər verir” (7.s.121). “Oğuz Xaqan”ın strukturunun bir çox məqamlarında epik ənənə ilə poetik üslubun çarpazlaşmasına təsadüf edildiyi kimi, sonra Oğuzun övladlarına vəsiyyətinin də hətta müxtəlif yazılış formaları qeyd edilir. R.Özdəyin mətnində əgər bu qafiyəli nəsr şəklində verilmişdirsə, M.Ergin onu aşağıdakı şəkildə vermişdir:

Ay oğullar, köp mən ömrüm
Uruşuqlar kök mən gördüm
Çida birlə ox köp atdum,
Ayqır birlə köp yürüdüm
Düşmənləri iqlaqrudum
Dostlarumnu men küldürdüm.
Kök Tenqiriyə mən ötədim
Səplərqə birə mən yurdum.

Sıra düzümündən asılı olmayaraq hər iki variantda ozan yaradıcılığı üslubu dastanda özünü aydın göstərir, eyni zamanda ozan sənətinin mənşəyi ilə bağlı mülahizələr söyləməyə əsas verir (5, s.485).

“Kitabi-Dədə Qorqud” yaradıcılığının qaynaqlandığı əzəli mənbə qədim türk dastanları, süquta uğrayıb yekunlaşdığı mərhələ isə oğuznamələrdir. “Oğuznamələr həm məzmununa, həm də ideya-estetik xarakterinə görə əslində “Türknamə”lər olub, ümumən türk epik təfəkkürünü əks etdirir” (2, s.3).

Bununla belə epik təfəkkürdə oğuznamələrin müəyyən qisminin həm də eposçuluqdakı iştirakını nəzərə alsaq görərik ki, onların müəyyən qismi epik təfəkkürdə eposçuluq elementlərinə yiyələnib oğuz eposunun formalaşmasında müəyyən mövqe nümayiş etdirmişdir.

Oğuznamələrin oğuz eposundan həm əvvəl, həm də sonra mövcudluğunu nəzərə alsaq onu da görərik ki, epik təfəkkürdə bir çox halda

onlar oğuz eposunun formalaşmasının iştirakçısı funksiyasını yerinə yetirmişlər. Və bu yaradıcılıq prosesi getdikcə enməkdə olan xəttlə XVIII əsrə qədər davam etmişdir. Həm də onlar ənənəvi inkişafını davam etdirərək müstəqil törəniş formasını qoruyaraq orta əsr məhəbbət dastanları ilə müvazi şəkildə öz inkişaflarını davam etdirmişlər.

Oğuz xan yeddi il dincəldikdən sonra ikinci dəfə Çinə yürüş edib İt Baraq xanı məğlub edir, intiqamını alır.

Əndəlib əcəm ölkəsinin tarixinin dörd qismə, yənipişdadi, kəyani, eşkani vəsasanidövrünə bölündüyünü bildirir. İlk hökəmdar Kəyumərsin oğlu Huşəng savaşa Oğuz xana tabe olub, onun əmrilə Xorasan, Bistam, Daşkənd, Səmərqənd, Buxaranı tutur. Bəlxə çatıb Qurda yetişəndə, qarlı hava onları haqladığı üçün orda yaşayanların adını qarlıq qoyur. O gündən bu günə onlarf qarlıqlar deyilir. Kəşmiri də özünə tabe etdikdən sonra yurduna qayıdan Oğuz xan Misirə gedərkən xalq ondan kömək istəyir. Xan ac olan insanlara deyir: “Getmə qal, aç!”. O vaxtdan onların adı “qalaç” olur, hazırda dəyişikliyə uğrayaraq “xalaç” deyirlər. Ancaq Məhəmməd Bəxtiyar adlı xan xalaçdan ayrılıb, paytaxtı Lektun şəhəri olan dövlət qurur, öz adına pul kəsdirir. Bu dövlət 56 il müstəqil şəkildə yaşayır. Bütün ellər Oğuzdan razı olur.

Əndəlibin “Oğuznamə”si digər oğuznamələrlə məzmun etibarı ilə ümumən səsləşə, əksər məqamlarda üst-üstə düşsə də, bir sıra fərqlər də müşahidə edilir, yəni burada şairin orjinal dəst-xətti, bədii üslubu və təhkiyəsi özünü göstərir. Əndəlibdə Oğuz xanın türk cahan hakimiyyəti uğrunda mübarizəsi daha yığcam, daha fərqli epizodlarla təsvir edilir. Hətta eyni detallarda belə bəzi fərqlər görmək mümkündür. Məsələn, Oğuz xanın ölümünə şairin mərsiyəsi onun ən orjinal tərəfidir. Oğuz xanın üç qadından altı oğlu olur -Gün, Ay, Ulduz, Göy, Dağ və Dəniz. Bunların da hər birinin dörd övladı olmaqla iyirmi dördnəsil törəyir Oğuz xandan. Onların hər birinə ayrıca bir xanlıq verib sərbəst buraxır. Bu epizodla Oğuz xaqan dastanı arasında oxşarlıq var. Belə ki, dastanda da Oğuz xanın 6 oğlu olduğu göstərilir. Ancaq bunlar iki qadından doğulur. Əndəlibin poemasında isə altı oğulun üç qarından doğulduğu göstərilir.

Oğuz xanın Şama gəlib qulamının məsləhəti üzrə Şərqdə basdırdığı yayları, Qərbdə isə basdırdığı oxları tapıb gətirmələri üçün Gün, Ay, Ulduzu Şərqə, Göy, Dağ, Dəniz xanı isə yayı tapmaq üçün Qərbə göndərir. Falçıyayı tapanların cahanda yaşayanlara şah olacağını, oxu tapanların isə elçi olacaqları yozumunu verir. Falçının bu cür yozum verməsi epizodu Oğuz xaqan dastanında da vardır.

83 illik xaqanlıqdan sonra Oğuz xaqan taxtını oğlanlarına verib, nəsihət edir. Bildirir ki, ilk məqsədi yurdunu zənginləşdirmək olmuşdur. Deyir ki, ədalətli olmuş, heç kimə qəsd etməmiş, cəbr görsə də səbrli davranmışdır. Bildirir ki, xalq xaqanlığın dostu olmazsa şah heç bir uğur qazana bilməz. Əndəlib poemanı Oğuzun vəsfinə həsr etdiyi mərsiyə ilə bitirmişdir (6, səh. 161-183, 205-228).

Ədəbiyyat

1. Atsız. D. Türk ədəbiyyatı tarixi. İstanbul, 1949, s. 70.
2. Cəfərov N. "Qədim (ümum) Türk eposu: genezisi, tipologiyası. "Türk dastanlarının ədəbi keçmişi: "Türk dastanları". Bakı, 2004, s. 3
3. Cəfərov. N. Eposdan kitaba. Bakı, 1999., s. 21
4. Короглы. Х.Г. Огузский героический эпос. Москва, Наука, 1976, с. 38
5. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I kitab. Bakı-Çıraq-2009. Səh. 458-459
6. Nurməhəmməd Qərib Əndəlib. Seçilmiş əsərləri. I cild. Lirik şeirlər. Poemalar. Bakı, Mütərcim. 2011. Səh 161-183, 205-228
7. Özdək R. Türkün qızıl kitabı. I kitab, Bakı, 1992, s. 60
8. TEA MƏİ. 1373-cü qovluq

A.Сафарли

Отличительные и сходные черты поэмы Нурмагамед Андалиба поэмы "Огузнаме" и эпоса "Огуз Каган"

Резюме

В статье исследуется поэма "Огузнаме" выдающегося представителя туркменской литературы Нурмагамеда Андалиба. Дается информация о времени правления Огуз хана, о создании им могущественного государства, о его деяниях в области развития науки, искусства и литературы, а также об улучшении им благосостояния своего народа. Показаны сходные и отличительные черты поэмы с эпосом "Огузский хаганат". Дается сравнение туркменского оригинала поэмы с азербайджанским переводом. К сравнительному анализу привлекаются переводы поэмы Рамизом Аскера и Исмихана Османлы. Приведена дата создания рукописного варианта дастана. Отмечается ряд образов, мотивов и сюжетов, которые в дальнейшем обнаружены в тюркском эпосе. В этом смысле имеет большое значение исследование и изучение тюркских эпосов.

Кроме изложенного в статье изложены легенды и сказания, связанные с историей появления огузов и их истоков их походов.

A.Safarly

**Nurmahammad Andalib "Oguzname" poem
"Oguz Kagan" similar and different features epic
Summary**

The article explores the poem "Oguznam" by the outstanding representative of the Turkmen literature Nurmagomed Andalib. Information is given on the time of Oguz Khan's reign, on the creation of a powerful state, on his deeds in the development of science, art and literature, and on improving his people's well-being. The similar and distinctive features of the poem with the epic "Oguz Khanate" are shown.

Comparison of the Turkmen original of the poem with the Azerbaijani translation is given. Translations of the poem by Ramiz Asker and Ismikhan Osmanli are involved in comparative analysis. The date of creation of the hand-written version of dastan is given. A number of images, motifs and plots are noted, which later were found in the Turkic epic. In this sense, the study and study of the Turkic epics is of great importance.

In addition to the above, the article contains legends and legends connected with the history of the appearance of Oguzes and their history of their campaigns.

Rəyçi: Ramiz Əskər
filologiya elmləri doktoru, professor

RƏQSANƏ ŞIXCANOVA
Bakı Mühəndislik Universiteti
r.shixcanova@gmail.com

MƏHƏMMƏD FÜZULİ YARADICILIĞININ MƏHƏBBƏT FONUNDA ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Açar sözlər: eşq, ilahi sevgi, aşiq, məşuq, gözəllik, şeir, qəzəl, dərd, qəm, divanə.

Key words: love, lover, divine love, sweetheart, beauty, poetry, ghazal, sorrow, grief, madman.

Ключевые слова : богиня любовь, влюбится, любовник, красота, стих, беда, горе, горевать.

Orta əsrlər islam sivilizasiyası mədəniyyətinin ən görkəmli, oğuz-səlcuq mədəniyyətinin ən böyük nümayəndəsi olan Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında özünəməxsus bir dünya yaradan şairlərimizdən biri olmuşdur. Füzuli yalnız Azərbaycan bədii düşüncəsində deyil, bütövlükdə ümumtürk, hətta ümumşərq ədəbiyyatında bütün dövrlərin fəvqəlestetik poeziya zirvəsində dayanır. Şərq ədəbiyyatında Müsəlman renessansı deyilən hadisələrin baş verdiyi dövrlərdə Füzuli rezonansı ümumtürk, ümummüsəlman mədəniyyətinin və ədəbiyyatının ən kamil təkamül prosesi olmuşdur. Bu evolvusiyaya aktı Füzulinin oğuz-etnik mədəni mühitində olan mədəni missiyasında, türk bədii fikrinin inkişafında, poetik fikrin mistik və fəlsəfi struktur səviyyələrin sintezində misilsiz xidmətlərində özünü göstərmişdir. Füzulinin bütövlükdə bədii fikrini, Azərbaycan, türk, oğuz kontekstində rolunu dəyərləndirmək, ədəbiyyat tariximizdə yerini müəyyənləşdirmək üçün ilk öncə ona ümumfəlsəfi aspekten yanaşmaq lazımdır. Bu aspektdə dəyərləndirmək üçün isə Füzuli dünyasına, Füzuli mühitinə az da olsa bələd olmaq lazımdır.

Füzulinin sözləri beyindən daha tez qəlbə əks sədalar oyadır, hətta, demək olar ki, ümumiyyətlə Füzuli şeirinin qəlbə təsiri onun zəhnə təsirindən qat-qat qüvvətli və zəngindir. Füzuli şeirinin fikrən dərin, hissən incə, mənaca elmi və məzmunlu olmasının bir səbəbi də şairin çox dil bilməsi idi. [10, s. 93] O, üç dildə yazıb yaratmaqla bir çox xalqların oxucularının qəlb dünyaları fəth edə bilmişdir. Füzuli oğuz-türk dilində, ərəb və fars dillərində yazıb yaratmışdır. Ədəbiyyatımızda, mədəniyyətimizdə Füzulinin ən böyük xidmətlərindən biri Azərbaycan oğuz-türk dilini rəsmi elitar ədəbi dil səviyyəsinə ucaltması olmuşdur. Bildiyimiz kimi həmin əsrlərdə ən çox ərəb və fars dillərində əsərlər yazılırdı. Poeziya dili, şeir dili məhz fars dili sayılırdı. Türk dilində əsər yazmaq olduqca müşkül sayılırdı. Çünki türk sözləri əsərlərdə istifadə olunmadığına görə dili yatımlı

səslənmirdi, sözlər dilə ağır gəlirdi. O, deyirdi: “Bu həqir və fəqir ki, bu nəsihəti eşitdi və bu xidmətin məhz səadət olmağını gerçək bildim, bacarığın yoxluğu və maddi çətinlikdən qorxmadan tərtibinə rəğbət qıldım. Əgərçi türk ibarələrində vəqiənin söyləməsi çətinidir. Çünki əksər sözləri və ibarələri ağırdır. Amma ümidim var ki, övliya hümməti sayəsində mən bu işin öhdəsindən uğurla gələm”. [6, s.7] Başqa bir qitəsində isə şair türk dilində nəzm-nazik yaratmağın çətinliyinin səbəbini bu dildə olan ipə-sapa yatmayan sözlərdə görürdü. Ancaq bununla belə, Füzuli ana dilinin məna gözəlliyini, poetik qüdrətini yetərincə əsərlərində əks etdirə bilmişdir. Yaz aylarında tikandan gül yarpağı çıxdığı kimi, Füzuli də türk dilində incə, zərif, həmişəyaşar şeirlər yazmağa müvəffəq olmuşdur.

Orta əsrlərdə bir çox şairlərimiz eşq məfhumunu öz yaradıcılıqlarında istifadə etmişdilər. Həmin dövr üçün eşq haqqında yazmaq, oxuduğumuz ədəbiyyatlardan da aydın olduğu kimi çox aktual olmuşdur. Bunun da ən mükəmməl nümunələrini, ən kamil parçalarını söz ustadımız Füzuli yaradıcılığında görə bilərdik. Füzuli deyir- ” Mən aşiqəm, həmişə sözüm aşiqanədir “. Heç bir şair Füzuli dərəcəsinə eşqin tərənnümünü bütün gözəlliyi və ehtişamlığı, qüdrətiylə qavraya bilməmiş, yaradıcılığında əks etdirə bilməmişdir. M.Füzuli ədəbiyyatımızda məhəbbətin elə bir zirvəsini fəth etdi ki, elə zirvəsinə ucaldı ki, ondan sonra o zirvəni heç kim fəth edə bilmədi.

Füzulini dünyaca məşhur edən, Füzuli ölməzliyinə səbəb olan, məhəbbət yaradıcılığının şah zirvələri sayılan onun ana dilində yenidən cana gətirdiyi, yeni söz abidəsinə çevrilmiş, eyni mövzulu əsərlər içərisində müstəsna yer tutmuş “Leyli və Məcnun” poeması və könuəllərdə taxt quran məhəbbət qəzəlləridir. Füzuli ana dilinin bütün poetik imkanlarından istifadə edərək “ Leyli və Məcnun “ əfsanəsinə yenidən can verdi, yenidən dirçəltdi.

Bildiyimiz kimi “ Leyli və Məcnun” əfsanəsinə şərqdə Füzuliyə qədər bir çox şairlər müraciət etmişdir, lakin Füzuli qədər bu əfsanəni eşqlə yoğuran olmamışdır. Əsərdə iki əsas obraz var. Biri gözəlliyindən hər yanı məst etmiş məşuq-Leyli, digəri isə onun eşqindən dəli divanə olmuş aşiq-Məcnundur. Leyli sözü ərəb mənşəlidir. Leyli sözünün anlamını təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri Hafiz “Qurani-Kərim” in 97ci sürəsində keçən “İnna ənzəlnahu fi **ləylətil** qədr.” [1] ayəsindəki “ləylətil-qədr” yəni, Qədr gecəsi ilə bağlayır. Leylini ilahi sirlərin əyan olduğu qədr gecəsinin rəmzi hesab edir. Hafizə görə Leylidə təzahür olunan bəşəri gözəllik ilahi sirlərin açılışına xidmət edir. Şairin Məcnun səviyyədə bir aşiq obrazı yaratmasına səbəb şairin özünün də Haqq aşiqi olmasından qaynaqlanır. Bu baxımdan Məcnun Füzulinin ümumiləşmiş obrazıdır. Məcnun kəliməsinin hərfi anlamı “dəli, divanə” deməkdir. Məşuqun eşqindən məcnun olmuş çöllərə, səhralara düşmüşdür. O, bu dünyaya onsuzda qəm çəkməyə gəlmişdir.

Bildim qəmin sənin ki, çoxdur,
Qəm çəkməyə bir hərif yoxdur.
Gəldim ki, olam qəmin hərifi,
Gəl, təcrübə eylə mən zəifi. [7 s.16]

Eşq anlamı şairlərin təxəyyülündə və yaradıcılığında müxtəlif mənə çalarları ilə ifadə olunmuşdur; bir insana qarşı olan eşq (məşuqə), digəri isə həqiqi eşq. Həqiqi eşq haqqa olan eşqdır. Həqiqi eşqi anlamayan, qavraya bilməyən insan cismani eşqə düşar olar, nəfsani eşq yaşayar, nəfsinin bəlasına düşar olar. Lakin Füzulinin məşuqəyə olan eşqi o qədər yüksəlir ki, irfani eşq qatına kimi ucalır. “Leyli və Məcnun” əsəri də insanı bəşəri güzelliklərdən Allaha gedən bir yola aparır. Bəşəri eşqdən, həqiqi eşqə doğru aparır. Belə bir əsər ərsəyə gətirməyi qarşısına məqsəd qoyan Füzuli bunu əsərin dibaçəsində də qeyd edir:

Tutsam tələbi-həqiqətə rahi-məcaz,
Əfsanə bəhanəsilə ərz etsəm raz,
Leyli səbəbilə vəsfən etsəm ağaz,
Məcnun dili ilə etsəm izhari-niyaz. [5 ,s. 10]

Əsərin əvvəlində Leylini dünyəvi bir məhəbbətlə sevən Məcnun əsərin sonlarında artıq ürfana məqamına yetişir. Məhz bu zaman “Leyliyi-sirri-həqiqət sərəpərdəyi-vəhdətdən” gözəl camalını göstərir. İlk dəfə Leylinin məsum çöhrəsində görüb bütün ömrü boyu axtardığı, uğrunda sonsuz məşəqqətlərə düşar olduğu həqiqət sirri Məcnun üçün açılır. “Məcnun “etibari-surəti-rəf” edib, “məhbubla mənə aləmində birləşməyi” üstün tutur. [9, s. 165] Həqiqi eşq şərabını içdiyinə görə cismani Leylidən imtina edir.

Eylə sərməstəm ki, idrak etməzəm dünya nədir,
Mən kiməm, saqi olan kimdir, meyü səhba nədir. [7, s.157]

Eşqin dərinliyinə varan aşiq öz nəfsani duyğularını məhv edərək fənafillah məqamına yetişir. Allahda yox olur. Elə Leylinin özü də bu məqama yetişmiş olur. İ. Nəsimi demişkən:

Məşuq ilə aşiq oldu bir zat,
Məhv oldu vücudi-nəfyü isbat. [4, s. 251]

Türk təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Yunus Əmrənin bildiyimiz kimi yaradıcılığı bütünlüklə ilahi eşqin tərənnümünə həsr olunmuşdur. Haqq aşiqi olan Yunus da “Leyli və Məcnun” mövzusuna toxunmuş, onu ilahi aspektdə dəyərləndirmişdir.

Leyliyi Məcnun bənəm, şeydayi-Rəhman bənəm,
Leyli yüzün görməyə Məcnun olasım gəlir. [11, s.75]

Yunus Leylisinin hüsnü-camalını görmək, ona qovuşmaq üçün varlığından keçərək eşqindən Məcnun öz varlığını belə unutmağı, çöllərə düşməyi belə arzulayır.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Füzuli yaradıcılığının zirvəsində onun poeziyası dayanır. Füzuli istedadın obrazlı bir şəkildə təzahürünü və realizəni həyata, insana, gözəlliyə bağlayır. Şair üçün bunlar poeziyasının nüvəsini təşkil edir. Müasir ədəbiyyatımızda, xüsusi ilə Şərq poeziyasında Füzuli yaradıcılığının imitasiyası olan başqa bir şair olmamışdır. Füzuli istinasız olaraq bütün əsərlərində şeiri, sənəti, əsərlərinin mövzunu “bəxşi-İlahi”, “bəyhi-səməvi”, yəni Allah vergisi olduğunu bəyan etmişdir. Şair daxilində tüğyan edən ilahi eşqi, ilahi əhval-ruhiyyəni bəşəri dildə öz əsərləri ilə xalqa çatdırırdı. Füzuliyə görə şeir yazmaq üçün ilk növbədə xüsusi istədəda, xüsusi zəkaya malik olmağın vacibliyini irəli sürürdü. Füzuli şeirdə kamillik, elmilik tələb edirdi. Füzuli şeiriyyəti təhtəşüurunun məhsulu olmasına baxmayaraq, orada şərq poeziyasının bütün kanonlarına riayət edilmişdir. Şair Azərbaycan divanının dibaçəsində yazır “Elmsiz şeir əsası yox divar olur və əsassız divar da qayətdə bəitibar olur” [2, s. 282]

Azərbaycan ədəbiyyatında hər bir sənətkar müəyyən janrın ustadı kimi tanınır. Orta əsrlər nəinki Azərbaycan ədəbiyyatının, hətta ümumşərq ədəbiyyatının ən aparıcı janrı qəzəl olmuşdur. Bu aspektdən Füzuli qəzəl janrını elə əlçatmaz zirvəyə qaldırdı ki, ondan sonra heç bir şair o zirvəni fəth edə bilmədi. Nəinki Azərbaycan, bütün şərq ədəbiyyatı tarixində qəzəl janrının ən gözəl nümunələrinin yaradıcısı olmuşdur. Məlumdur ki, qəzəl aşiqin məşuqa tərif, məşuqun gözəlliyinin vəsfi, aşiqanə məzmunlu lirik şeir növüdür. [3, s.59] Füzuli də obrazlı təfəkkürünün ilham mənbəyini real gözəllərdən və gözəlliklərdən aldığı üçün mükəmməl qəzəl nümunələri yaratmağa nail olmuşdur. Bildiyimiz kimi şərq ədəbiyyatı kanonik ədəbiyyat olduğuna görə, qəliblərə tabe olduğuna görə, mövzu seçimi məhdud olduğuna görə şeir nümunələrində, eləcə də qəzəl poetikasında yenilik etmək son dərəcə çətin idi. Lakin Füzuli bu çətinliyin öhdəsindən öz kamilliyinin, ustadlığının nəticəsində gələ bilmişdir. Füzuli gözəllik ekstazını qəzəllərində mükəmməl, misilsiz dərəcədə həkk edə bilmişdir. Füzuli “Qəzəl necə olmalıdır?” sualına belə cavab verir:

Oldur qəzəl ki feyzi onun am olub müdam,
Arayışı məcalisi-əhli-qəbul ola. [10, s. 95]

Şairə görə qəzəl hamını feyziyəb etməli, “əhli-qəbul” məclislərinin yaraşığı olmalı, gənclərin dilinin əzbəri olmalıdır, qəzəlin məzmunu zövq verməli, mətləbi tez çatmalıdır. Məlum olduğu kimi, artıq Füzuliyə qədər Şərq poeziyası istər poetik, istərsə də tematik baxımdan sırf kanonik sənət hadisəsi kimi formalaşmışdır. Sərxan Xavəriyə görə, elə bu semantik kanonikliyin nəticəsində uzun əsrlər boyu Şərqdə üç dildə qələmə alınan aşiqanə qəzəlin cəmi iki semantik mərkəzi mövcud olmuşdur:

1. Aşiqin hicran əzablarının təsviri;
2. Məşuqun gözəlliyinin tərənnümü.

Məşuqun misilsiz gözəlliyi aşiqi eşq bəlasına yuvarlanmasına, eşq dəryasına qərq olmasına təhrik etməyə başlıca səbəb olmuşdur. Füzuli novatorluğunun sayəsində qəzəllərində bu iki semantik mərkəzin mükəmməl olaraq obrazlı şəkildə tərrənümünü verə bilmişdir. İngilis şərqşünası Mister Gibb deyirdi ki, bütün şərqin ən gözəl şairləri ayrı-ayrı astronomik cisimlərdirsə, Füzuli “günəş”-dir. O, günəş ki ədəbiyyatımızı bir neçə yüz il öz orbitində saxlamağa müvəffəq olmuşdur. Füzuli sələflərindən miras aldığı zəngin milli şeirin ən yaxşı ənənələrindən istifadə ilə Azərbaycan şeirini və Azərbaycan ədəbi dilini cilalayıb örnək halına gətirdi. [10, s. 98] Azərbaycan şeirində, xüsusi ilə də qəzəl janrında Füzuli nəfəsi hələ də duyulmaqdadır. Üzərindən beş yüz il keçməsinə baxmayaraq, hələ də Füzuli yaradıcılığı, Füzuli irsi tədqiq edilir və hər yeni yüz illikdə Füzuli bir də kəşf edilir.

Ədəbiyyat

1. Qurani Kərim
2. Abdülkadir Karahan. “Füzuli”. İstanbul, 2001
3. Azərbaycan jurnalı. 11-ci jurnal, Bakı, 2009
4. İmadəddin Nəsimi. “Seçilmiş əsərləri”. II cild, Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004
5. Məhəmməd Füzuli. “Əsərləri”. II cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005
6. Məhəmməd Füzuli. “Əsərləri”. VI cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005
7. Məhəmməd Füzuli. “Seçilmiş əsərləri”. II cild, Bakı, “Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondu”, 2005
8. Nəsimi Göyüşov. “Füzuli; Düşüncə və ruhun poetikası”. Bakı, 2011
9. Nəzakət Məmmədli. “Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində təsəvvüf və onun bədii ifadə sistemi”. Bakı, “Elm və təhsil”, 2001
10. Sabir Əliyev “Füzulinin poetikası”. Bakı, “Yazıçı”, 1985
11. Yunus Emre. “Hayatı ve tüm şiirleri”. İstanbul, 1990

Шихчанова Рагсана

Из общего творческого и любовного фонда поэта

Мухаммеда Физули

Резюме

Большое внимание на себя привлекло, жемчужино классическо Азербайджанско и восточно литературы средних веков, Физули. Была дана информация о его деятельности. Все повести и поэта исследовал любовные стороны.

В этом аспекте егт творчество росценивалось. Были чательно исследованы стихотворное деительность поэта, в оснавном остоановились на жанре газел. На ведущем жанре газел были предподнесены информации. Были разговоры о том зачем газел так важен для Физули. В газеле определили семантический центыр слов.

Shixanova Ragsana

General characteristic of Fuzuli works in romantic base

Summary

The article Fuzuli creativity is considered in the article which is a masterpiece of classical literature and medieval literature. The information was given about works. The poets works have been explored in terms of love. His works evaluated from this aspect. Main factors are investigated of the richness of Fuzuli's poetry.

Article mainly based on ghazal genre. Detailed information is given about the characters of the genre of ghazal. Reseach on the trastiches was conducted. Ghazal than the subject of Fuzuli were spoken. Semantic elements have been identified the ghazal.

Rəyçi:

Sərxan Xavəri
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SƏBUHİ QƏHRƏMANOV
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
gahramanovsabuhi@gmail.com

**1920-1930-cu İLLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA
MÜXTƏLİF YARADICILIQ ÜSLUBLARININ QARŞILIQLI TƏSİRİ
VƏ ZƏNGİNLƏŞMƏSİ**

Açar sözlər: Yaradıcılıq metodu, romantizm, tənqidi realizm, maarifçi realizm, sosialist realizmi, Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid

Ключевые слова: Творческий метод, романтизм, критический реализм, просветительский реализм, социалистический реализм, Ахмед Джавад, Гусейн Джавид

Key words: Creative method, romanticism, critical realism, enlightenment realism, socialist realism, Ahmad Javad, Huseyn Javid

1920-1930-cu illər Azərbaycan ədəbi prosesinin mürəkkəbliyi yalnız ictimai-siyasi və ideoloji amillərlə bağlı deyildir. Bədii-estetik amilin rolu, yaradıcılıq prinsiplərinin müxtəlifliyi də ədəbi mənzərənin rəngarəngliyi və zənginliyini şərtləndirmişdir. Bütün sovet dövrü ərzində 1920-1930-cu illər birtərəfli olaraq klassik üslubların – romantizm və realizmin yeni yaranan sosialist realizmi yaradıcılıq metoduna məğlub olması baxımından öyrənilmiş və bu zaman, bir qayda olaraq, üslublar arasında ideoloji mübarizə amili qabardılmışdır. Müstəqillik dövrünün başlanğıcında isə əksinə, romantizm və realizm ənənələrinə üstünlük verilərək, sosializm realizmi ədəbiyyatı estetik hadisə kimi az qala inkar olunmuş, birtərəfli olaraq ideoloji təzahür kimi qiymətləndirilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının bütövlüyündən çıxış etmək zərurətini ifadə edərək, ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan yazıçılarının X qurultayında (1997-ci il) göstərmişdir ki: yazıçılar birbaşa və ya "...dolayısı ilə, ayrı-ayrı fikirlərlə millətimizdə vətəni sevmək, vətənə sadıq olmaq, Azərbaycanı sevmək, azərbaycanlı olmaq hissiyyatlarını yaradıblar. Bu bizim şairlərimizin, yazıçılarımızın əsərlərinin hamısından keçibdir. Klassik adlandırdığımız Səməd Vurğunun əsərlərindən də, Rəsul Rzanın əsərlərindən də, Süleyman Rüstəmin əsərlərindən də, Məmməd Rahimin əsərlərindən də, Osman Sarıvəllinin əsərlərindən də, Süleyman Rəhimovun, Mehdi Hüseynin, Əbülhəsənin, Əli Vəliyevin, Mir Cəlalın, İlyas Əfəndiyevin, Mirvarid Dilbazinin əsərlərindən də keçibdir. ...37-38-ci illərdə bizim ədəbiyyatımıza böyük zərbə vuruldu, böyük itkilərimiz oldu. Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad, Çəmənzəminli və başqaları 37-38-ci illərin qurbanları

oldu. Ancaq mən ondan sonrakı ədəbiyyatı inkişaf etdirən yazıçılarımızı, şairləri deyirəm. Onların əsərlərində milli hissiyyatlar həmişə olmuşdur” (1).

1920-1930-cu illər Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm, maarifçi, tənqidi və sosialist realizmi yaradıcılıq metodu və üslubları yanaşı mövcud olmuş, estetik məcrada polemikaya girmiş, müxtəlif ideoloji təsirlərə baxmayaraq, bir-birindən bəhrələnərək zənginləşmişlər. Romantizm və realizmin tədqiqatçıları (M.Cəfər, Y.Qarayev, Arif Hacıyev, Ş.Alışanov və b.) hər iki üslubun poetikasında inqilabi gerçəklərə nəzərən təsvir konkretliyinin, analitizmin artması, idealın real ideya və predmetlərdə “sınanması”, təcəssümlənməsi, amma eyni zamanda simvol, eyham, işarə, analogiya və s. dolayısi ifadə tərzinə önəm verilməsini qeyd edirlər. Dəyişən gerçəklərə konkret münasibəti inqilabi zamanın özü tələb edir və “Peyğəmbər”, “Azər”, “Knyaz”, “Səyavuş”, “Xəyyam”, “İblisin intiqamı” (H.Cavid), “Dəli yığıncağı” (C.Məmmədquluzadə), “Qız qalası”, “Od gəlini”, “Sevil”, “Almaz”, “Yaşar” (C.Cabbarlı), Ə.Cavadın lirikası və s. bu çağırışa poetik arsenalını dərinləşdirmək və zənginləşdirməklə cavab verir.

1920-1930-cu illərdə H.Cavid romantizmində baş vermiş keyfiyyət dəyişməsi haqqında Yaşar Qarayev yazır: “XIX-XX əsrlər romantizminin klassik milli tipi (“Azər”ə qədərki Cavid yaradıcılığı) ictimai-mənəvi gerçəkliyin hər sahəsində artıq qalib gəlmiş sosialist ideologiyası ilə bir yerdə ola bilməzdi. Cavidin bu dövrdəki metodunu klassik romantizmin idrak və inikas prinsipləri ilə yeni, sosialist dünyagörüşünün mexaniki “sintezi” kimi təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Real fakt kimi baş verən yaradıcılıq hadisəsi, estetik proses əslində o olur ki, Cavidin metodu – romantizmi dəyişir, romantikası isə (əlbəttə, yeni keyfiyyət kəsb edərək) qalır. İctimai gerçəkliyə qarşı çevrilmiş romantikani ictimai gerçəkliyin öz romantikası əvəz edir. Romantik və dramatik poeziyanın böyük təəssübkeşi S.Vurğun məhz bu mənada H.Cavidi davam etdirir: sosialist realizmi daxilində romantik üslubi təmayülün davamı şəklində” (2, s. 249).

Eyni təbəddülət prosesi tənqidi realizmə münasibətdə də müşahidə olunur. “M.Cəfər ədəbiyyatın tənqidi realizmdən sosialist realizminə keçidini izah edib yazmışdır ki, “Azərbaycan sovet ədəbiyyatında sosialist realizmi əsas yaradıcılıq metodu kimi qərarlaşdığı dövrdə tənqidi realizm də mövcud idi. Lakin yeni dövrdə tənqidi realizm ənənənin sadəcə təkrarı deyildi. Onun təsvir obyektı dəyişmişdi, uğrunda mübarizə apardığı ictimai gerçəklik dəyişmişdi ki, bu həyatı idrak və inikas prinsiplərinə təsir göstərmişdi. Bəzi yazıçıların dünyagörüşündə və yaradıcılığında keçmişdə də təzahür edən sosialist ünsürləri daha da zənginləşdi, yeni məzmun mənimsədi. Sonrakı inkişaf isə artıq sosialist realizmi yaradıcılıq metodunun mənimsənilməsi ilə bağlı olmuşdur” (3, 25).

İctimai-siyasi və tarixi-mədəni proseslərə cavab olaraq, maarifçi və tənqidi realizm, romantizm cərəyanları öz tarixi üslub və poetikalarında israr etmiş, zamana müqavimət göstərmişdir. Hər bir ədəbi hərəkət ictimai-tarixi gerçəkliklərin bədii ifadəsində birincilik və aparıcılığa iddia etmiş, bu isə ideoloji cəbhədə olduğu kimi, bədii müstəvidə də yaradıcılıq polemikasına səbəb olmuşdur. Bu mənada tədqiqatçıların gəldiyi qənaət özünü doğruldur: “1920-ci illərdə klassik – tənqidi və təsviri realizm aparıcıdır, milli məzmun, milli həyat, məişət, mədəniyyət öndədir, “yeni” - sosial fon və atributika şəklində haşiyələrdə yerləşir. C.Məmmədquluzadənin, Ə.Haqverdiyevin, Y.V.Çəmənzəminlinin, Qantəmirin, B.Talıblının hekayələrində məhz belədir: - milli tiplər və tipajlar yeni vəziyyətlərə (“təzə həyata”) düşür, ondan baş açmağa çalışırlar. C.Cabbarlının, S.S.Axundovun, T.Ş.Simurğun, A.Şaiqin qəhrəmanları “yeni”yə münasibətdə görünür, ifadə olunurlar. Gənc yazarlar belə, hekayələrində milli keçmiş və indi, onun səciyyəsi, inqilabi hadisələrə reaksiyası üzərində düşünür, “proletar” məzmunu bilavasitə problematikaya çıxara bilməyib, zəif bir tendensiya şəklində daxil edirlər” (4, 145).

Bununla da, “inqilabi epoxa” öz həqiqət və bəraətini romantizm və realizm ədəbiyyatında tamliqda tapa bilmir, daha çox “ittihamlarla” üzləşirdi. M.B.Məhəmmədşadın ittihamlarını yada salsaq: “Xalqçılar və proletarların da mühüm bir qismi aktiv mücadiləçi olan millətsevən yazıçılarla birləşmiş və vahid milli bir cəbhə yaratmışlardır... Bu baxışla Mehdi, Necdət, Almas və s.dən başlamış cığırdaş adlanan və ortanı işğal edən Cəfər Cabbarlıya və oradan da sağ cinahı işğal edən Ə.Cavadlara qədər görüş və duyuşların birləşdiyi görülməkdədir...” (5, 381).

Belə ki, tədqiqatçıların dəyişən gerçəklərin geniş inikasını sosializm realizmi üslubundan daha əvvəl realist və romantiklərin əsərlərindəki “inqilabi məqamlar”dan əxz etməyə çalışması uğursuzluqla nəticələnmişdir. İnqilabi epoxa başlıca yaradıcılıq metodu və cərəyanı olan sosialist realizmini tədricən yetirir, həm də digər ədəbi cərəyanların içərisində mövcud “inqilabi ünsürlər”in davamı olaraq yox. 1920-1930-cu illərdə formalaşan, S.Rüstəm, S.Vurğun, M.Müşfiq, R.Rza, S.Rəhimov, Əbülhəsən, Mir Cəlal, M.Hüseyn, M.İbrahimov və b.-nin yaradıcılığı ilə təmsil olunan yeni ədəbiyyat mövcud klassik ədəbi üslub və cərəyanlarla polemikada irəli gəlir. Öz bədii həqiqəti və üslubunu bu cərəyanların hər birindən öyrənməklə və eyni zamanda onları dəf etməklə təsdiq edir.

Tədqiqatçılar belə bir “yarışma” və yaradıcı bəhrələnməni 1920-1930-cu illər ədəbiyyatının bütün növ və janrlarında müşahidə etmişlər. Lirikada romantizm poeziyasının irəli sürdüyü və tərənnüm etdiyi Azərbaycançılıq idealını (Ə.Cavad, C.Cabbarlı, H.K.Sanlı və b.) S.Vurğunun, M.Müşfiqin, S.Rüstəmin, R.Rzanın şeirlərində lirik “mən”in kəskin qarşıdurmada təcəssüm etdirdiyi, tərənnüm etdiyi yeni, müasir Azərbaycan, sosialist

Azərbaycançılığın ideali əvəz edir. Tədqiqatçı Nazif Ələkbərli (Qəhrəmanov) bu məqamı bir qədər sərt şəkildə belə vurğulayır: “Cəsarətlə deyə bilərik ki, Azərbaycan poeziyasında vulqar sosioloji dalğadan qat-qat əvvəl vətən mövzusunun dirçəlişi məhz Ə.Cavadın adı ilə bağlıdır. “Göy göl” şeiri ilə Göy göl haqqında poetik salnamənin başlanğıcı qoyuldu. Azərbaycan mövzusu isə öz başlanğıcını Ə.Cavad, Ə.Cənnəti, Ə.Müznib, Ə.Yusif, C.Cabbarlı və b. şairlərin şeirlərindən götürür” (6, 39).

Bura lirikada “Kür” motivinin aldığı ictimai və poetik mündəricəni də əlavə etmək olar. Ə.Cavad şeirində poetik simvol kimi zamanə ilə bəhsləşmə motivini ifadə edən “Kür” (“Əyil, Kürüm, əyil keç, / Meydan sənə deyil, keç”), sosrealist şairlərin yaradıcılığında əksinə zamanə ilə səsələşmə, həmahənglik, quruculuq rəmzinə çevrilir:

“Yətar əyildik, keçdik
qoca tarix boyunca!
Açılmadı bir aynan,
gülmədik bir doyunca.
Sənə xor baxanlar qoy
indi əyilsin, Kürüm!
Sən bu daşqın həyatdan
ayrı deyilsən, Kürüm!
Meydan sənə, söz sənə,
sənə bu gün
tələb verir
bu sosialist vətənin!” (R.Rza, Bolşevik yazı)

Ə.Cavad yolunun bilavasitə davamçısı, mühacir şair Almas İldırımın “Əsir Azərbaycanım” və Səməd Vurğunun məşhur “Azərbaycan” şeiri arasında müqayisəli təhlil aparan Yaşar Qasımbəyli dövrün atmosferinin hər iki şairə təsirinin müxtəlif poetik nəticələr doğurduğunu elmi obyektivliklə əsaslandırır: “Əsir Azərbaycanım”da Vətənimizin tragik və ələmli obrazı əks etmişsə, “Azərbaycan” şeirində eyni vaxt kəsiyindəki Vətənin tamamilə əks əhval-ruhiyyəli surəti yaradılmışdır. Eyni milli tarixi-gerçəkliyin bir-birinə kökündən və daban-dabana zidd obrazları! ...Zira, o dövr Azərbaycanında “qırmızı qaranlıqlar”ın, qətl və repressiyaların hökmranlığı da, ikinci bir tərəfdən isə vətəndaş müharibəsi nəticəsində dağılmış və xarabaya dönmüş Vətəndə quruculuq və abadlıq işləri də, ana vətənin iqtisadiyyatında və mədəniyyətində baş verən yeniliklər, uğur və müvəffəqiyyətlər də bir həqiqət idi. A.İldırım da, S.Vurğun da bu mürəkkəb və bir-birinə əks həqiqətlər içərisindən öz həqiqətlərini seçib, öz ictimai-siyasi mövqelərinə və tərcməyi-hallarına uyğun şəkildə tərənnüm etmişdilər” (7, 199-200).

Sovet ədəbi tənqidinin Cavid-Cavad yolunu davam etdirməkdə günahlandırdığı Mikayıl Müşfiqin şeirlərində yaradıcılıq metodları arasında əsl

poetik bəhsləşmə və bəhrələnmə daha bariz nəzərə çarpırdı. Milli dəyərlər, klassik ənənə, o cümlədən milli musiqi aləti tar ətrafında proletkult yanaşmasına qarşı M.Müşfiqin qoyduğu əsl yenilikçi mövqe də bunu nümayiş etdirmişdi. Müşfiqin tədqiqatçısı Safurə Quliyeva yazır: “Dövrünün bu qəbildən ziddiyyətli, ağırlı məsələlərinə dərin həssaslıq, cəsarətli fərdi münasibət, mühitində baş verənlərin məğzini dərk etmək qabiliyyəti, inandığı yeganə düzgün mövqedə sabitqədəm qalmaq dəyanəti Müşfiqin lirik xarakterini açmaqda idi. Təsadüfi deyil ki, Göy Gölə şeir qoşanda 2-3 il əvvəl bu nadir təbiət gözəlliyini tərənnüm etdiyinə görə Əhməd Cavad ədəbi tənqid tərəfindən edilən hücumları və yaqin ki, bu səbəbdən onun həbs olunmasını belə, xatırlayaraq yazmışdı:

Sanma vardır mənim ağzımda kilid,
Sən gözəlsən, buna bir şübhəmi var?” (8, 35).

1920-1930-cu illər şeirində yeni, sosialist realizmi yaradıcılıq metodu qəti formalaşanaq, həm də dünya ədəbiyyatında hökm sürən dekadentizmin təsirinə məruz qalmışdır. “XX əsr Azərbaycan şeirinin poetikası” monoqrafiyasında tədqiqatçı Əlizadə Əsgərli şairlərin yaradıcılığında dekadentizm, futurizm, ekspressionizm, subyektiv idealizm və s. ədəbi-fəlsəfi cərəyanların izlərini araşdırır və təsbit edir: “Ədəbi təcrübə göstərir ki, XX əsr ədəbiyyatı “...izm”lərsiz mümkün olmamışdır. Azərbaycan ictimai-siyasi və ədəbi mühiti Rusiya, dolayısıyla Avropa ilə nə qədər əlaqədə olmuşdursa, o qədər milli mədəniyyətlərdə baş vermiş dəyişmələr, “rekonstruksiyalar” Azərbaycan ədəbi mühitinə də bu və ya dərəcədə təsirsiz qalmamışdır” (9, 108).

Bu zaman belə bir məqamı qeyd etmək vacibdir ki, gənc şairlərin həm də dekadent “burjua poeziyası” ilə bəhsləşmədə milli poeziya ənənələrinə, o cümlədən romantizm şeirinə söykənməsi yeni yaranan sosialist realizmi ədəbiyyatının da milli əsasda formalaşmasına səbəb olurdu. “Verxarna yarış” elan edən S.Vurğunun eyni zamanda romantik “səma şairi” Hüseyn Cavidin milli və ümumbəşəri insan idealına qarşı konkret, “ölkəmin varlığı”nı ifadə edən, yeni sosialist həyatının qurucusu olan “yer şairi və şeiri”ni qoyurdu:

Nədən şeirimizin baş qəhrəmanı
Gah Turandan gəlir, gah da İrandan?
Bəs mənim ölkəmin varlığı hanı?
Böyük bir şairin yazdığı dastan
Gah Turandan gəlir, gah da İrandan!..
Budur mən açdığım yarış meydanı! –
Gəlsin Verxarını yamsılayanlar!..
Çoxdan danışmayan sevgilim hanı?
Gəlsin Verxarını yamsılayanlar!.. (S.Vurğun, Komsomol poeması)

S.Vurğun – Hüseyn Cavid yaradıcılıq qarşılaşması və bəhrələnməsi repressiya illərində birtərəfli ideoloji səciyyə daşıdığından, yalnız 1960-cı

illərdən, romantizmin geniş tədqiqi dövründən elmi xarakter almış, obyektiv qiymətləndirilməyə başlanmışdır. Poeziyasında olduğu kimi, S.Vurğun dramaturgiyasında da (“Vaqif”dən başlayaraq) Hüseyn Cavidin mənzum teatrından bəhrələnmişdir. S.Vurğun dramaturgiyası C.Cabbarlının inqilabi-publisist teatrının davamı kimi qiymətləndirilsə də, eyni zamanda H.Cavidin romantik ideallar teatrı ilə polemikada yaranır. Xəlqilik prinsipinə, tarixdə xalq kütlələrinin mühüm roluna önəm verən sosrealizm baxımından çıxış edən Məmməd Arif yazır: “Vaqif” müəllifi öz yaradıcılığında nəinki “Səyavuş”un nöqsanlarını görmüşdü, hətta “Od gəlini”nin də zəif cəhətlərindən qaça bilmişdi” (10, 357). Qeyd etmək gərəkdir ki, C.Cabbarlıdan sonra hələ kifayət qədər təcrübəsi olmayan sosialist realizmi dramaturgiyasında “Vaqif” kimi tarixi janrda yazılmış yüksək bədii nümunənin yaranması bu janrda “Peyğəmbər”, “Topal Teymur”, “Səyavuş”, “Xəyyam” kimi əsərlər yaratmış H.Cavidin bilavasitə təsiri ilə izah oluna bilər. Xüsusən “Xəyyam” pyesində şair – hökmdar, şair – zamanə, şair – saray mühiti münasibətlərinin əks-sədasını “Vaqif” dramında da izləmək olur.

Ümumən, əksər tədqiqatçıların fikrincə, S.Vurğunun sosialist realizminə gətirdiyi romantika romantizm ənənələrinin yeni şəraitdə davamı kimi qiymətləndirilməlidir. Ş.Alışanlı yazır: “Heç şübhəsiz ki, S.Vurğun H.Cavidi böyük bir sənətkar kimi dərinlən dərk edirdi. Onun dil, ideya baxımdan da təkamülünü yaxşı duyurdu. Ancaq 1930-cu illər sovet ədəbiyyatşünaslığında geniş yayılmış klassik irsin, xüsusən romantizmin əleyhinə yönəlmiş nəzəriyyələr ona sabit bir mövqe tutmağa mane olurdu... Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, S.Vurğun H.Cavidin real Azərbaycan həyatı ilə bağlı olmadığını irəli sürür, həm də ondan öyrəndiyini etiraf edirdi” (11, 193-194). O da təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan şeirində sosialist realizminin yaradıcılarından olan S.Vurğun həyatın romantik dərkindən də heç zaman imtina etməmişdir. Əldə etdiyi yeni yaradıcılıq zirvələrindən “Əksinə, yetkin çağlarında da: “Çağırın Bayronu yarışa gəlsin” – deyə cürətlə səslənmiş, ömrünün sonunda isə SSRİ yazıçılarının ikinci qurultayında romantizm haqqında xüsusi məruzə ilə çıxış etmişdir” (12, 163).

Tənqidi realizmin sosialist realizminə təsiri daha çox özünü bədii nərsdə göstərir. Tədqiqatçılar göstərir ki, bu təsir, hər şeydən öncə, özünü “köhnə dünya”ya qarşı çevrilən satirik gülüş estetikasında – Sabit Rəhman, Mir Cəlal, Mirzə İbrahimov, Süleyman Rəhimov, Əli Vəliyev və b. yazıçıların hekayələrində göstərir. Sabit Rəhmanın “Şlyapa”, Mir Cəlalin “Anket Anketov”, “Təzə toyun nəzakət qaydaları”, Mirzə İbrahimovun “Məntiq Həsənoviç”, Qantəmirin “Şarlatan”, Süleyman Rəhimovun “Su ərizəsi” hekayələrində gülüşün predmeti yalnız artıq “köhnə dünya adamları” deyil, dəyişən gerçəklərin özünün doğurduğu ziddiyyətli tarixi şəraitdir.

Gənc yazıçılar nəinki C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev realizmindən öyrənirdilər, eyni zamanda yaradıcı şəkildə onu davam etdirir, milli gerçəklərə qarşı “dəyişən dünya” modelini, tənqidi təsvirə qarşı inqilabi həqiqətləri qoya bilirdilər. “Dirilən adam” (Mir Cəlil), “Şamo” (S.Rəhimov) romanlarında hər iki realizm tipindən – tənqidi və sosialist realizmindən məharətlə istifadə olunmuşdur. “Sabir və Mirzə Cəlil realizmi C.Məmmədquluzadənin öz yaradıcılığından daha çox, nəsrin çağdaş ənənələrində davam edir. Məsələn, “Şamo” romanında pristav, məmur, xüsusən molla obrazları, “Dirilən adam”da Sarıqlı molla surəti sırf bu zəmində işlənmişdir, Mir Cəlilin “Güldürən hekayələr”i bütövlükdə bu ruhdadır” (4, 139).

Mir Cəlilin “Bir gəncin manifesti” romanında tənqidi realizmin əyani olaraq üzə çıxardığı həqiqətlər məhz inqilabi romantika ilə dəf olunur. Əsərdə Bahar xətti milli gerçəklərin tənqidi şəkildə təsviri və təhlilini verir. Sona xətti ana obrazında təcəssümlənən Vətən obrazı və müstəmləkəçiliyə qarşı müqaviməti əks etdirir. İctimai siniflər arasında mübarizə Mərdan xəttində ifadəsini tapır. Mərdanın köhnə dünyaya qarşı inqilabi fəaliyyəti yalnız yeni hakimiyyətin qələbəsinə təcəssüm etdirməklə qalmır, eyni zamanda Baharların acı taleyinə səbəb olan köhnə dünyanın məhvini, sosial ədalətin təntənəsini şərtləndirir.

Azərbaycan ədəbiyyatında sosialist realizminin özünəməxsusluğunda maarifçi realizmin də payı olmuşdur. 1920-1930-cu illər ədəbiyyatında başlıca konflikti təmsil edən “köhnə” – “yeni” qarşılaşmasını ədəbi prosesə ilk olaraq maarifçilər gətirmişlər. N.Vəzirovun, A.Şaiqin, S.S.Axundovun pyeslərində (“Təzə əsrin ibtidası”, “Xasay”, “Laçın yuvası”) və çoxsaylı hekayələrində “köhnə” – sarsılan, məhv olan, lakin müqavimət göstərən həyatı, “yeni” isə maarifçi ideala uyğun dəyişən cəmiyyəti təmsil edir. S.S.Axundovun “Cəhalət qurbanı”, “Qan bulağı”, “Ümid çırağı” və s., A.Şaiqin “Vəzifə”, “Əsəbi adam” və s. hekayələrində cəhalətin, qaranlığın qurbanı olanlar sonrakı hekayələrdə yeni həyatın təhriki ilə ayağa qalxmağı öyrənirlər (S.S.Axundovun “Təbrik”, “Sona xala”, A.Şaiqin “Özü bilsin, mənə nə”, T.Ş.Simurğun “Yox”, S.Hüseynin “İki həyat arasında”, “Gələcək həyat yollarında”, “Mehriban” və s. hekayələri) və M.Hüseynin “Xavər”, “Bahar suları”, M.İbrahimovun “Zəhra”, “Mələk”, Əbülhəsənin “Öldürdü”, S.Rəhmanın “Dizi yamaqlı”, Mir Cəlilin “Sara”, “Hikmətdən xəbər”, “Gözün aydın” və s. hekayələrdə artıq rupor qəhrəmanlara çevrilir, yeni cəmiyyətin quruculuğunu təmsil edirlər.

“Sosialist inqilabı”nı maarifçilər işıqlı arzularının konkret təcəssümü kimi mənalandırır, bu arzuları gerçəkləşdirən örnək-obrazlar yaradırdılar. Sosialist realizmi estetikası da örnək-obrazilara, rupor qəhrəmanlara əsaslanır və bu istiqamətdə ilkin təşəkkül dövründə maarifçi realizmdən bilavasitə bəhrələnir. Təsədüfi deyil ki, yazıçıların “inqilabçı” obrazları kimi təqdim

etdikləri bir sıra əsərlərin (M.Hüseynin "Tərən", A.Şaiqın "Araz", Ə.Vəliyevin "Qəhrəman", Ə.Məmmədخانlının "Burulğan", M.İbrahimovun "Həyat" və s.) qəhrəmanları ziyalılardır və maarifçilik təfəkkürünün izlərini daşıyırlar. Lakin bu zaman gerçəklərdə baş verən inqilabi dəyişmələr maarifçi obrazların həyata münasibətini də dəyişir, tərəddüdlərdən inqilabçı obrazlarına keçid baş verir. Bütünlükdə, sosialist realizmi poetikasının qarşı-qarşıya gətirdiyi müsbət və mənfi qəhrəman estetikası maarifçi realizmdən bəhrələnir.

Beləliklə, 1920-1930-cu illərdə Azərbaycan ədəbiyyatının ideya-bədii zənginliyini müxtəlif üslubların qarşılıqlı təsir və bəhrələnməsinin təyin etdiyini görürük. Tədqiqatlar da göstərir ki, poeziya və dramaturgiyada olduğu kimi, "1920-ci illərdə Azərbaycan nəsr bütövlükdə hələ klassik ölçülərində qalırsa, 1930-cu illərin ortaları üçün artıq bu nəsrin ən tipik nümayəndələri belə yeni ədəbi-bədii normalara yiyələnməyə çalışırlar. Y.V.Çəmənzəminli "Studentlər" əsərinin ardını - "1917-ci ildə" romanını (1931-1934); M.S.Ordubadi tarixi-inqilabi romanlarını "Döyüşən şəhər" (1938), "Gizli Bakı" (1940), "Dumanlı Təbriz" (1933-1948); A.Şaiq "Araz"ı yazır. Ə.Haqqverdiyev "Koroğlu" əsərində inqilabçı obrazı yaratmağa səy edir... Beləliklə, milli nəsr əvvəlki səciyyəsinə bəsbütün itirir. O, artıq yeni məzmun, problematika, konflikt ehtiva edir, yeni ideologiya havasında yaşayır, başqa bir tipologiya göstərir. Bu - sosializm realizmi ədəbiyyatıdır" (4, 150).

Sosialist realizmi yaradıcılıq metodu bütün sovet dövründə ədəbiyyatın əsas üslubunu təmsil etmiş, ictimai-siyasi proseslərlə bağlı daim zamana reaksiya vermiş və dəyişmişdir. Tarixi təcrübə göstərmişdir ki, XX əsr boyu sosialist realizminin davamlılığını yalnız onun ideoloji zəminində axtarmaq doğru olmazdı. Həmin dövrdə bədii-estetik dəyərlərlə zəngin Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı da buna sübutdur. Belə ki, formalaşma dövründə yeni ədəbiyyat özünəqədərki bədii cərəyanların dəyərlərindən yaradıcı surətdə bəhrələnmiş, bu məqam onun dialektik inkişafını təmin etmişdir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Azərbaycan yazıçılarının X qurultayında nitqi - <http://lib.aliyevheritage.org/az/9165216.html>

1. Qarayev Yaşar, Realizm: sənət və həqiqət. Bakı, "Elm", 1980
2. Şamil Salmanov, Sosialist realizminin təşəkkülü və tarixi inkişaf mərhələləri // Sosialist realizmi müasir mərhələdə. Bakı, "Elm", 1988, s. 16-70
3. Tehran Əlişanoğlu, XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası, Bakı, "Elm", 2006
4. Mehmetzade Mirza Bala. Edebiyyatda hegemoni kavgası. // "Odlu yurt", İstanbul, 1930, sayı 21 (9), s. 380-385

5. Nazif Ələkbərli, Üç budaq: Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Almas İldırım. Bakı, “Şirvanəşr”, 2007
6. Yaşar Qasimbəyli, Almas İldırımın “Əsir Azərbaycanım” və Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirlərində milli-tarixi gerçəkliyin inikası // Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: reallıqlar, problemlər, vəzifələr (II Beynəlxalq elmi konfransın materialları). Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, s. 190-201
7. Safurə Quliyeva, Müşfiq: mühiti və sənəti // XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. III kitab. Bakı, “Elm”, 2010, s. 32-46
8. Əlizadə Əsgərli, XX əsr Azərbaycan şeirinin poetikası. Bakı, “Apostrof”, 2014
9. Məmməd Arif, Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, II c., Bakı, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı, 1968
10. Şirindil Alışanlı, Müasir humanitar təfəkkür və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, Bakı, “Elm”, 2011
11. Овчаренко Л. И., социалистический реализм и современный литературный процесс. Москва, Советский писатель, 1968

Сабухи Гахраманов

Взаимовлияние и взаимообогащение различных творческих методов в азербайджанской литературе 1920-1930-х гг

Резюме

Литературный процесс в Азербайджане 1920-1930-х гг. отличается своей сложностью. Наряду с общественно-политическими причинами это объясняется также художественно-эстетическими факторами. В литературе этого периода существовали такие творческие методы, как романтизм, просветительский, критический и социалистический реализм. Каждое литературное движение претендовало на первенство в процессе художественного выражения общественно-исторических реалий. Это, в свою очередь, стало причиной возникновения творческой полемики как на идеологическом фронте, так и в области художественной литературы. Однако, несмотря на различные идеологические влияния, творческие методы параллельно развивались и взаимообогащались. В советскую эпоху литература этого периода изучалась односторонне – с точки зрения развития других стилей в сторону социалистического реализма. Как правило, исследователи больше выпячивали фактор идеологической борьбы между методами. В первые годы периода независимости, напротив, предпочтение отдавалось традициям романтизма и реализма, литературные произведения, относящиеся к

социалистическому реализму, оценивались не как эстетическое явление, а лишь как идеологическое проявление. В данной статье литература этого периода рассматривается с научно-объективной точки зрения, выявляются взаимовлияние и взаимное обогащение, существующие между литературными направлениями.

Sabuhi Gahramanov

**Mutual influence and enrichment of different creative styles in
Azerbaijani literature in 1920-1930**

Summary

Azerbaijan literary process during 1920-1930 is distinguished by its complexity. Along with the social and political factors, this is explained as well as the artistic-aesthetic factors. Romanticism, enlightenment, critical and socialist realism existed are mainstreamed in literature at that time. Each literary movement has claimed for priority and leading position in the artistic expression of the socio-historical realities. So, it paved the way for creativity polemics in the artistic arena as in an ideological front. Though various ideological influences, the creativity methods were enriched by benefiting one-another. During the Soviet period, literature of this era has been studied unilateral in terms of evaluation of other styles towards socialist realism. As a rule, researchers have highlighted the factor of ideological struggle among styles. At the beginning of the independence era, romanticism and realism traditions were preferred in contrary, literature of socialist realism has been estimated not as aesthetic event, but as ideological manifestation. Literature of the era is commented from scientific-objective point of view in the paper, mutual influence and benefits among literary styles are revealed.

Rəyçi: Sərxan Xavəri
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

QIZILGÜL ABDULLAYEVA	
QƏDİM TÜRK SÖZLƏRİNİN YAŞAM TARIXINDƏN SONRAKI TALEYİ	3
КАМИЛЯ МУСТАФАЕВА	
ПОЯВЛЕНИЕ ИНОЯЗЫЧНЫХ СЛОВ В СЛОВАРНОМ СОСТАВЕ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА	12
MƏMMƏDXAN SOLTANOV, AYGÜN HƏSƏNOVA	
KOROĞLU ANTROPONİMİ HAQQINDA	19
ABDULLAYEVA MAHİRƏ	
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ANA DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ ŞAGİRDŁƏRDƏ İFADƏLİ OXU BACARIQ VƏ VƏRDİŞLƏRİNİN YARADILMASI VƏ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI	24
SEVİNC QƏNBƏROVA	
XARİCİ DİLİN TƏDRİSİ ZAMANI QRAMMATİK ÇALIŞMALARIN ÖYRƏDİLMƏSİNİN PSİXOLOJİ ƏSASLARI	30
ŞƏHLA MƏMMƏDOVA	
AZƏRBAYCANDA TƏRCÜMƏŞÜNASLIĞIN İNKİŞAFI DİLÇİ ALİMLƏRİN FİKİR VƏ MÜLAHİZƏLƏRİ VƏ DİL ƏLAQƏLƏRİ	35
ÜLVİYYƏ DADAŞOVA	
İNGİLİS DİLİNİN LQĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞVƏSİNDƏ DAXİLİ VƏ XARİCİ AMİLLƏRİN ROLU	40
ZEMFİRA NİFTƏLİEVA	
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ PARTICIPLE-in LEKSİK VƏ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONUN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏSİ	45
İRADƏ MANAFOVA	
PLANNING A LESSON	50
RƏNA ZÜLFÜQAROVA	
FRAZEOLQJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN ANA DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ	55
FƏRİDƏ HÜSEYNOVA	
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NEFT VƏ SƏNAYE UNİVERSİTETİNİN “XARİCİ DİLLƏR KAFEDRASİ”NİN TARİXİNDƏN (30-70-Cİ İLLƏR)	60
AYBƏNİZ RƏFİYEVA	
FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TEXNİKİ VASİTƏLƏTLƏ ƏLAQƏDAR OLAN VƏ OLMAYAN VASİTƏLƏR	65
БЕГИМ-ХАНУМ АЛИЕВА	
О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ТЕСТОВОГО КОНТРОЛЯ ЗНАНИЙ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ-НЕФИЛОЛОГОВ	71
YEGANƏ ABBASOVA	
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ CÜMLƏNİN ÜNSİYYƏTDƏKİ MƏQSƏDİNƏ VƏ İNTONASIYASINA GÖRƏ CÜMLƏLƏRİN NÖVLƏRİ	82
SEVİNC ƏSƏDOVA	
ORNİTOLOGİYA – İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ORNİTONİM MƏNŞƏLİ FRAZEOLQJİ VAHİDLƏRİN SEMANTİKASI	88

QURBAN QURBANLI	
“LEKSİKOQRAFİK TƏNQİD” ANLAYIŞINA DAİR	93
MƏTANƏT MİRİYEVA	
TƏLİM PROSESİNDƏ MÜƏLLİMİN ÖYRƏDİCİ, NƏZARƏTEDİCİ VƏ	
TƏRBİYYƏDİCİ FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ.....	110
ŞƏLALƏ DADAŞOVA	
İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZÜN TƏRKİBİ VƏ SÖZ YARADICILIĞI	110
ÜLFAN MİRZƏZADƏ	
SOME THOUGHTS ON GENDERED METAPHORS	118
MƏTANƏT İBRAHİMOVA	
İNGİLİS DİLİ FRAZEOLÖGİZMLƏRİNİN AZƏRBAYCAN	
DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ	123
VÜSALƏ CƏFƏR-ZADƏ	
MODAL SÖZLƏRİN MƏTN SİNTAKSİSİNDƏ ROLU VƏ MÖVQEYİ	
HAQQINDA	129
SEVİNC HACIYEVA	
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞININ	
LEKSİK-FUNKSIONAL ASPEKTLƏRİ	
(Türkiyə türkcəsindən sözləmə prosesi)	137
YEGANƏ ORUCOVA	
FRANSIZ DİLÇİLİYİNDƏ DİSKURS NƏZƏRİYYƏSİ	144
ŞƏFƏQ HƏSƏNOVA	
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ $-ib^4$ və $-araq^2$ FEİLİ BAĞLAMA ŞƏKİLÇİLƏRİNİN	
SİNONİMLİYİ HAQQINDA	152
O.B. CƏLİL BƏYLİ,	
Ü.A. KƏRİMOV	
FELİN MƏCHUL VƏ İCBAR NÖVLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI	
(yapon və Azərbaycan dillərinin materialları üzrə)	158
ZEYNƏB ƏSGƏROVA,	
VÜSALƏ BƏNNAYEVA	
SİFƏTİN ETİMOLOGİYASI, FUNKSİYASI, VƏZİYYƏT	
BİLDİRƏN SİFƏTLƏR	175
LALƏNZAR MURADLI	
SÖZDÜZƏLDİCİ SUFFİKSLƏR	180
LALƏ MƏSİMOVA	
TERMİNOLOJİ SUFFİKSLƏRİN DİLDƏ ROLU	185
NÜBAR QASİMOVA	
FRANSIZ DİLİNDƏ MÜRACİƏT VƏ TRANSFORMATİVLİK FUNKSİYASINI	
DAŞIYAN SÖZÖNLƏR	190
SEVDA HÜSEYNOVA	
ONOMASTİK KOMPONENTLƏRLƏ OLAN FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR:	
BİBLEİZMLƏR VƏ MİFONİMLƏR	195
ARİFA HÜSEYNOVA	
THE SIGNIFICANCE OF THE USE OF ECLECTIC METHOD PRINCIPLES OF	
FOREIGN LANGUAGE TEACHING	200
SABİNA MAMMADOVA	
EQUIPMENT AND TEACHING AIDS IN THE EFL CLASSROOM	206

VÜSAL YÜZBAŞYEV	
MƏKAN MÜNƏSİBƏTLƏRİNİN MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ İFADƏ OLUNMASI	214
GÜNEL ƏLİYEVƏ	
BƏDİİ MƏTNDƏ ALLÜZİV ANTRONİMƏLƏRİN FUNKSİYALARI	223
TƏRANƏ XƏLİLOVA	
TERMİN YARADICILIĞINDA SİNTAKTİK ÜSULDAN İSTİFADƏ	232
AYGÜN VƏKİLOVA	
FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI RAST GƏLDİYİM BƏZİ XARAKTERİK SƏHVLƏR VƏ ONLARIN DÜZƏLDİLMƏSİ YOLLARI	237
ЭЛЬМИРА АХМЕДОВА	
КОНТРАСТИВНАЯ ТИПОЛОГИЯ РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКОВ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО ...	243
SEVİNÇ QULİYEVƏ	
MÜASİR LİNGVİSTİKADA ZAMAN KATEQORİYASI	248
MƏLAHƏT ABDULLAYEVƏ	
HİSSƏVİ ARTİKLLƏRİN FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SAYILMAYAN İSİMLƏRİN QARŞISINDA İŞLƏNMƏSİ VƏ ONLARIN CÜMLƏDƏ LEKSİK VƏ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	253
MƏTANƏT ƏMRAHOVA	
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SİNTAKTİK ÜSULLA HƏRBİ TERMİN YARADICILIĞI	258
KƏNAN BƏŞİROV	
QEYRİ-MÜƏYYƏN ƏVƏZLİKLƏRİNİN MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖVLƏRİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİNDƏ ROLU	263
TÜRKAN HƏSƏNOVA	
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ TƏRCÜMƏ	271
LEYLA MAHMUDOVA	
FARS DİLİNDƏ İSMİ XƏBƏRLİ ŞƏXSİZ CÜMLƏLƏR.....	277
SAIDA GAMARLI	
SOURCES OF SYNONYMY	284
İRADƏ KƏRİMOVA	
KÜÇƏ ADLARI, AFİŞA VƏ REKLAMLARDA AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİL NORMALARININ POZULMASI PROBLEMLƏRİ.....	289
NAİLƏ QASIMOVA	
HOW TO WRITE LETTERS OF APPLICATION	295

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ÜLKƏR NƏBİYEVƏ	
ÇİLLƏLƏR NOVRUZA HAZIRLIQ MƏRHƏLƏSİDİR	300
NİZAMİ MURADOĞLU	
ÇAĞDAŞ POEZİYADA “KOROĞLU” DASTANININ ŞEİR QƏLIBLƏRİNDƏN İSTİFADƏ HAQQINDA	307
PƏRVANƏ QULİYEVƏ	
SABİR ƏDƏBİ MƏKTƏBİ VƏ İCTİMAİ-SİYASİ LİRİKA MƏSƏLƏSİ	315

FƏRMAN XƏLİLOV	
HÜSEYN RAZİNİN ƏDƏBİ İRSİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ	320
ELXAN YURDOĞLU-MƏMMƏDOV	
AZƏRBAYCAN DASTANLARININ TOPLANMASI, TƏDQIQI VƏ NƏŞRİNDƏ MƏHƏMMƏDHÜSEYN TƏHMASİBİN ROLU	328
ELNUR HÜSEYNOV	
XIX CENTURY SCOTTISH CHILDREN'S WRITERS	335
LALƏ İSMAYİLOVA	
ƏDALƏT AĞAOĞLUNUN "DAR ZAMANLAR" TRİLOGİYASINDA KİŞİ OBRAZLARI	340
SƏADƏT CAHANGİRZADƏ	
H.CAVİDİN «ŞEYDA» ƏSƏRİNDƏ REALİST MÖVZU VƏ ROMANTİK QƏHRƏMAN	347
SƏBİNƏ ƏHMƏDOVA	
HÜSEYN NADİM NAXÇIVANİNİN LİRİKASI	355
NAZİR ƏHMƏDLİ	
CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ NEÇƏNCİ İLDƏ DOĞULUB?	362
TƏRANƏ RƏHİMLİ	
1960-70-Cİ İLLƏR AZƏRBAYCAN NƏSRİNİN BƏDİİ DİLİ ƏDƏBİ TƏNQİDDƏ ..	373
TÜRKAN NİYAZOVA	
"HAYAVATA HAQQINDA NƏĞMƏ" POEMASINDA MİFİK OBRAZLAR.....	380
AYNUR SƏFƏRLİ	
NURMƏHƏMMƏD ƏNDƏLİBİN "OĞUZNAMƏ" POEMASININ "OĞUZ XAQAN" DASTANI İLƏ OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ	385
RƏQSANƏ ŞİXCANOVA	
MƏHƏMMƏD FÜZULİ YARADICILIĞININ MƏHƏBBƏT FONUNDA ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ	393
SƏBUHİ QƏHRƏMANOV	
1920-1930-cu İLLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MÜXTƏLİF YARADICILIQ ÜSLUBLARININ QARŞILIQLI TƏSİRİ VƏ ZƏNGİNLƏŞMƏSİ	399

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: Zəhid Məmmədov
Texniki redaktor: Yadigar Bağirova

Çapa imzalanmış **13.05.2017**.
Şərti çap vərəqi **51, 5**. Sifariş № **05**.
Kağız formatı **60x84 1/16**. Tiraj **300**.

Kitab "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.
E-mail: nurlan1959@gmail.com
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

